

THE
JAIMINĪYA-NYĀYA-MĀLĀ-VISTARA
OF
MĀDHAVĀCHĀRYA

EDITED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

BY

THE LATE

THEODOR GOLDSTÜCKER

AND COMPLETED

BY

EDWARD B. COWELL.

SaIM

Tai/M.G.C.

Reprint of the edition 1878

BIBLIO VERLAG · OSNABRÜCK · 1970

Printed in W-Germany

Gesamtherstellung: Proff & Co. KG, Bad Honnef a. Rhein

PREFACE.

This edition of the Jaiminiya-nyāya-māla-vistara was commenced by the late Prof. GOLDSTÜCKER in 1865 as the first book published under the auspices of the Sanskrit Text Society. He had already devoted himself for many years to the collation of the Mss. of the work in the different libraries of Europe; and probably no European scholar has ever attained such a profound acquaintance with that peculiar branch of Sanskrit literature, the Pūrva Mīmāṃsā. At his death in 1872, 400 pages of the work were printed, forming five parts in the Sanskrit Text Society's series; and I eventually undertook to complete the edition.

I was at the time under the impression that my work would be little beyond the correction of the proofsheets as the remaining portion passed through the press; but I soon found that I had a more difficult task. Professor GOLDSTÜCKER had indeed copied out the entire text from the Parisian Ms. (P.) and had collated it with the two Mss. A and Q; but his own transcript¹⁾ was only a catalogue of various readings, without any marks of preference for any. I had consequently to form my own text from the materials which he had thus collected; and I had also to collate the Ms. B., which he himself used to collate at the last moment, when making the instalments of his final copy for the press; and which he had examined for but a very few pages beyond the point where the printing stopped. I had thus only one fresh Ms. to collate; but had I known that the responsibility of fixing the final text would entirely rest upon me, I should hardly have undertaken the task. The Pūrva Mīmāṃsā has never been a favourite study of mine; and I have not that wide knowledge of the Mīmāṃsā literature which could alone give the requisite confidence and skill in selecting the true readings amidst the many variations of our Mss. I have however done my best; I have tried to give an intelligible text, and I have added at the end of the volume a list of the variants, which will put the reader in possession of the Manuscript aid for explaining or correcting the printed text from p. 400. I had at first thought of doing the same for the variants of the earlier portion; but I do not believe that it would have repaid the labour required. Professor GOLDSTÜCKER had collated several fragmentary Mss. for this part, beside the four which I used for mine; and he

---

1) This is now in the library of the Strassburg University.

had uniformly written the variants of each Ms. in a different-coloured ink instead of denoting it by a letter. Unfortunately, however, in the course of time some of these colours had faded, and thus the readings of some of the Mss. could not be distinguished. I should therefore have had to undertake much of the collation over again, — a labour which seemed unnecessary in a work of such very limited interest as the present, particularly where we have every reason to trust the critical acumen of the original editor, based as it was on such a life-long study of this peculiar literature. Another reason, however, which mainly influenced me in my decision, was the fact that most of the work is reprinted in the author's own commentary on the *Taittiriya Saṃhitā* and *Brāhmaṇa*¹⁾, the various *adhikaraṇas* being continually quoted²⁾ at the end of the chapter where the passage occurs on which the discussion was based. The text given in these quotations is really the best commentary on the present work, as *Mādhava* frequently alters his original sentences to make them more correct or intelligible³⁾; and everywhere their readings represent a new family of Mss. I have given at the end a list of these parallel passages, so far as I could compile it from the as yet unfinished edition in the *Bibliotheca Indica*; and I have left spaces for future additions which any reader, interested in the comparison, can easily supply for himself, as the *Calcutta* edition progresses. I have also given an index of technical terms, names of sacrifices, etc., which will be of use to the reader in finding his way through the tangled maze of the original; it is not so full as I could have wished, especially for the earlier portion; but, imperfect as it is, it represents some hard work.

- The Mss., which I used for my part⁴⁾ of the text (p. 401—537), are the following.
- A. — 1321 in the India Office Library; this Ms. originally belonged to *Colebrooke* and is full of his notes; it is dated *Samvat* 1848 and is accurately written in *Devanāgarī* letters.
  - B. — 1841 in the India Office Library; this Ms. was bequeathed by *John Taylor*, *Bombay*, it is fairly written (*dev.*) and contains many valuable corrections in a later hand.
  - O. — W. 91 (*Aufrecht*, Cat. 530) in the *Bodleian Library*, dated *AD.* 1833 and fairly accurate (*dev.*) — (The Ms. *Mill* 82,83 is only an inferior transcript from the same original, *Aufrecht*, Cat. 528, 529.)
  - P. — a Ms. in *Paris* which seems originally to have belonged to *Burnouf*. It is a very inaccurate copy of an original which was written in the *Bengali* character, and it was unfortunate that *Prof. G.'s* transcript was made from this bad Ms., as every page is filled with misreadings which have to be corrected by the collation of the other Mss.

Of these Mss. A. O. P., from their remarkable agreement, must have originally come

1) Similar quotations also occur in the as yet unprinted Comm. on the *Aitareya Brāhmaṇa*.

2) Sometimes in two different places and with considerable variations, cf. *Mādhava's* own remarks, *Taitt. Saṃh.* vol. II. p. 120.

3) Sometimes the alterations are much more important, thus cf. XII. 1. 13 with the Comm. to *Taitt. Saṃh.* vol. I. p. 189; XII. 2. 3 with that in vol. I. p. 116; X. 8. 12 with vol. II. p. 725.

4) *Prof. Goldstücker's* transcript for the press extended to p. 416.

from one source; their occasional differences however prove that they were not immediately derived from the same copy, — each seems to contain, inserted in its text, what were originally marginal notes in the intermediate copies. O. especially has occasionally long passages which are not in A. P., as e. g. in X. 8. 2, 3 and XII. 3. 7.

B. belongs to a different family and is particularly valuable for collation. It is often nearer to the text represented in the quotations given in the Calcutta edition of the Comm. to the Taittiriya Samhitā, especially in trifling points, as e. g. *śaṅkyaṃ* for *śaṅkantiyam* and *vice versa*; and it is worth notice that P. is more close to B. than either A. or O.; cf. (e. g.) the variants to X. 6. 2, and my note to p. 412, last l. My text is founded on A. O. P., but I have used B. as an occasional aid.

In addition to these the original editor also collated the following, for the earlier portion. A Ms. in the Bodleian Library, Wilson 44 (Aufrecht, Cat. 531), written in Bengali characters and containing adhyāyas I—IX. *Ibid.* Wilson 276 (Aufrecht, Cat. 532), containing the fifth adhyāya written in Devanāgarī and very correct.

A Ms. in the India Office Library, 204 (Dev.) containing adhyāyas I—IX.; Prof. G. remarks that it is very closely related to the similar Oxford Ms. (W. 44), but neither appears to have been copied from the other.

I deeply regret that the original editor did not live to complete his task; but I am not sorry that I have thus had an opportunity of linking my name with that of my old friend. In India it is only too common to come upon unfinished temples, left to fall into decay, because no one cares to carry on the interrupted task; it will be my best reward to think that THEODOR GOLDSTÜCKER's life-long work will not be left thus incomplete.

वह्निं पुष्पाण्यवचित्य हे सुहृत्
स्रजं विसृज्यापगतो ऽस्यगुम्फिताम् ।
च्युतानि चिन्वे कुसुमान्वहं शनैः
प्रसन्नचित्तो ऽनुगृहाण मत्कृतम् ॥

Long didst thou twine this 'wreath' in bygone hours,
But, ere 'twas finished, from thy hands it fell;
I follow, gathering up the fading flowers,
And wreath them now as friendship's last farewell.

Cambridge, Aug. 1. 1877.

E. B. C.

SEVENTY-THREE years have now elapsed since the first Sanskrit work appeared in type. Three years earlier, in 1789, Sir William Jones, by publishing his translation of the drama *Sakuntalâ*, the master-work of Kalidâsa, the Shakespeare of India, had already created in the public mind of Europe a strong feeling in favour of the productions of Hindu genius; but it was by editing, in 1792, in the original characters, and on the principles of classical scholarship, the Sanskrit text of the *Ritusamhâra*, or Assemblage of Seasons, that he initiated a new era of Sanskrit philology. "It is by the press alone," he on that occasion wrote, "that the ancient literature of India can long be preserved;" and the truth of his words is attested by the immense and apparently irretrievable losses which Sanskrit literature suffered when, confined to the frail materials on which it was written, it had to brave the dangers of climate, political vicissitudes, and individual negligence. But, conversely, it is attested, too, by the wonderful progress which, from the time when Sanskrit writings were intrusted to the press, Sanskrit philology has made in both Europe and India. For the preservation of a nation's literature is not merely the saving from decay the leaves to which its works are committed; it is the continuing its life in the memory of mankind, the propagating of the wisdom which it contains, and the spreading of the light which it may kindle at home and abroad.

That the last seventy years have done more than the joint labour of all past ages to preserve in this sense Sanskrit literature, no one will doubt who compares the knowledge which Europe and the world at large possessed of India up to the end of the last century, with that which it has gained since the resuscitation of Sanskrit literature by Sir William Jones, Wilkins, Colebrooke, Wilson, Schlegel, Bopp, Lassen, Burnouf, and those other pioneers who have worthily followed their lead. It is no longer knowledge derived from second-hand sources, respectable only because ancient; but knowledge drawn from the original testimony of Hindu divines, legislators, philosophers, grammarians, poets—in one word, from the sacred and profane, scientific and poetical literature of ancient and mediæval India.

It is not very long ago that it was possible to foster the spurious knowledge of ancient India by pious frauds and extravagant tales, to hold up Sanskrit as a language invented by some ingenious Brahmins to conceal their mysteries from the profane multitude. Now, however, the antiquity of India lies open before us in her genuine records, and from the study of the language in which these records were delivered a new light has sprung, showing the intimate affinity between the nations of Europe and India—a new science, the science of comparative grammar, has arisen, which, on the 16th May, 1866, will celebrate its fiftieth anniversary, and on that day pay a well-deserved homage to the genius of its celebrated founder, Bopp.

But it is not Europe alone that has profited by this revival of the study of Sanskrit. India herself had lost the recollection of her past; her literature was sinking into oblivion; numerous works of her celebrated writers had perished, and others were annually perishing; her ancient language had died away, and was cultivated merely by a few of her sons; and last, not least, her social fabric and her religious belief had come to rest on mediæval and modern works, professedly derived from, and in harmony with, her most ancient sacred texts, but in truth the composition of an interested and degenerated priesthood, corrupting her faith, depraving her morality, and sapping the very foundations of her life.

From the time, then, that Sanskrit literature became diffused by the medium of the press, a new and happier day seems to have dawned over India. The mystery which her priests were so long allowed to hang over the Purāṇas, on which her actual creed is based, began to vanish before the printed texts of the Vedas, from which these works pretend to derive their authority. Societies have arisen which strive to enlighten the nation as to what it has lost and may regain of its ancient purity; the diffidence which naturally enough alienated the native from the European mind is giving way, at least among the educated and influential classes, before the feeling that the warm interest evinced by European scholars and statesmen in the intellectual greatness of India cannot be destitute of sincere sympathies with her material and moral welfare. Natives and Europeans combine for a regeneration of India—not that imaginary regeneration, to be effected by ideas foreign to the nation, and a civilization which could never take root in its soil, but that

regeneration produced by a removal of the impediments which previously checked its healthy development. Compared to the immensity of the labour to be performed, the beginnings are as yet small, and the labourers few; but no doubt can be entertained that, unless the work so admirably initiated by Sir W. Jones, Colebrooke, and Wilson be discontinued, and much more so if it be continued in the spirit of their noble and generous views, the future of India is full of hope.

In this spirit the Sanskrit Text Society comes forward to offer its aid for the diffusion of Sanskrit literature. Founded under the highest auspices, and supported by long official and literary experience, it aims at strengthening the interest already felt in Europe for all that concerns the prosperity of India, and at increasing the means by which Hindus as well as Europeans may co-operate to enlighten the native mind on the lessons of its past, and the necessities of its future life. By proposing to publish a series of original Sanskrit works, the Sanskrit Text Society does not lay claim to absolute originality. It is happy, on the contrary, to acknowledge that the first idea of its formation derived its stimulus from the excellent work done in the "*Bibliotheca Indica*," or the collection of Oriental works published under the patronage of the Honorable Court of Directors of the East India Company, and up to this time continued under the superintendence of the Asiatic Society of Bengal. But, so far from intending to interfere with the activity of that distinguished body, it feels satisfied that it will increase its strength by performing that part of the common work which is favoured by better opportunities in Europe than exist for it in India, and which might else have been long delayed or left undone. For, in view of the difficulties which have hitherto prevented European scholars from joining the Asiatic Society of Bengal in its labours, and convinced, too, that the vast treasures of Sanskrit literature as yet concealed in the public and private libraries of Europe and India can only be brought to light if European assistance, material as well as intellectual, is added to that which India affords, the Sanskrit Text Society trusts that its objects will be welcomed by all true friends of India, and receive their support wherever literary, philological, or political considerations create a desire for a knowledge and a diffusion of the works of the Hindu mind.

As is natural, the basis of the publications of the Sanskrit Text Society

will be the vast and celebrated collection of Sanskrit MSS. formerly in possession of the East India Company, and now in that of the India Office. Owing its chief wealth and renown to the learning, zeal, and munificence of the greatest of modern Sanskrit scholars—it is unnecessary to say that only H. T. Colebrooke can here be meant—who unconditionally bestowed his Sanskrit MSS. on the English nation for the promotion of those studies to which he had devoted a large portion of his life, it is also indebted for its contents to the generosity of other scholars, amongst whom the names of Wilkins, Taylor, Mackenzie, and Hodgson are especially familiar to students of Sanskrit literature; and while constantly increasing through the liberality of Government and under excellent management, it is now, beyond doubt, the richest and most important of all collections of Sanskrit MSS. assembled under one roof. Up to this day it has been the main source whence European scholars have been enabled to draw their information, and to issue their publications of original texts, as well as their works on Indian antiquities and the Sanskrit language and literature. But though there is, perhaps, no library which, thanks to its enlightened and liberal direction, within the short period of its existence, has been more assiduously used, and has afforded more help in a special branch of research, than the library of the East India Company, now the library of the India Office, yet so ample are its resources that ages of hard work will still be counted before justice can be done to the scientific spirit of its founders. That other collections, too, though less rich, but nevertheless of much importance on account of special works which they possess, and the opportunity which they afford for collation—and amongst these there need only be named those of the Bodleian, the Royal Asiatic Society, the Royal Society, the Berlin and Paris libraries—will be resorted to by the Sanskrit Text Society, requires no special remark. But the Society intends likewise to avail itself of all the opportunities in its power to make use, either by purchase or otherwise, of MSS. which may be procurable in India, whether from the excellent libraries at Calcutta and Benares, or through the aid of distinguished natives, among whom, for instance, Dr. Bhāu Dāji is so conspicuous, not only from his own literary labours, but also from the generous aid which he has already so often afforded to the diffusion of the literature of his native land. Through special good fortune, the Sanskrit Text

Society has also much hope that it may gain access to an extremely important library of Sanskrit MSS. hitherto nearly unknown—the library of the late Raja of Tanjore; for His Serene Highness Prince Frederic of Schleswig-Holstein, recently returned from the south of India, has not only brought with him a catalogue of that remarkable collection, extending over nearly all branches of Sanskrit literature, and comprising several works no trace of which has otherwise come to light, but, himself a Sanskrit scholar, he has kindly also offered his assistance in procuring, during his next visit to India, originals or copies of those MSS. which the Society may require for its publications.

With regard to these publications themselves, it may here suffice to state that each will comprise the complete text of the manuscript edited, besides critical notes containing the various readings, and a preface giving a detailed account of the original sources whence the text has been edited and of the contents of the work; occasionally, also, explanatory notes and indices, if not too voluminous. The Society would have wished to promise likewise a full translation of the Sanskrit works which it selects for publication; but though it intends to adopt this plan whenever practicable, it fears that the obstacles still in its way would not at present allow it with safety to pledge itself to such a course.

The work which inaugurates the series of the Society's publications, though not originally intended for it, was selected because it was partly already in print, and in order that the Society's operations should commence at once. It is the celebrated compendium of the Mīmāṃsā philosophy, the Jaiminiya-nyāya-mālā-vistara, by Mādhavāchārya, the great commentator on the Vedas. The importance which the Mīmāṃsā school possesses for the religious history of India, and the special characteristics of the work in question, will be fully discussed in the preface to the present edition, after its last part is completed. The materials for this edition having been collected by the editor over the last twenty-five years, and the printing of the text being sufficiently advanced to admit of an uninterrupted issue of the work, at intervals of three months, or less, it has seemed better to defer this preface, which may still profit by some of the works in process of publication in India, than to issue it with the first part. Besides this work, the Society also hopes to publish, ere long, some important texts, the editing of which has been kindly promised

by Dr. HALL, Librarian to the India Office, and Mr. COWELL, late Principal of the Sanskrit College at Calcutta.

With such excellent co-operation, even at the commencement of its existence, and with the encouragement which its intentions have already received from the most influential quarters, the Sanskrit Text Society trusts that it will be able to benefit Sanskrit studies in Europe and contribute to the intellectual progress of India.

THE PRINCIPAL EDITOR.

LONDON, 26th December, 1865.

Members of the Sanskrit Text Society.

Patron.

HIS ROYAL HIGHNESS THE PRINCE OF WALES.

Vice-Patrons.

HIS MAJESTY THE KING OF THE BELGIANS.
THE RIGHT HON. THE SECRETARY OF STATE FOR INDIA.

President.

HIS ROYAL HIGHNESS THE DUC D'AUMALE.

Vice-Presidents.

HIS EXCELLENCY MR. VAN DE WEYER.
THE RIGHT HON. LORD DUFFERIN AND CLANEBOYE.

Treasurer.

DAVID SALOMONS, ESQ., M.P.

Honorary Secretary.

OCTAVE DELEPIERRE, ESQ.

Principal Editor.

PROFESSOR TH. GOLDSTÜCKER.

Other Members.

THE RIGHT REVEREND THE LORD BISHOP OF OXFORD.
SIR JOHN ACTON, BART., M.P.
COLONEL BALFOUR, C.B.
HENRY BOHN, ESQ.
SIR T. E. COLEBROOKE, BART., M.P.
W. S. FITZWILLIAMS, ESQ.
SIR FRANCIS H. GOLDSMID, BART., M.P.
SIR JOHN PETER GRANT, K.C.B.
T. B. HOBHOUSE, ESQ.
ALEX. J. B. BERESFORD-HOPE, ESQ., M.P.
JOHN MUIR, ESQ.
JOHN MURRAY, ESQ.
PROFESSOR DADABHAI NAORJI.
SIR THOMAS ERSKINE PERRY, KNT.
BARON LIONEL DE ROTHSCHILD, M.P.
SIR JOHN SIMEON, BART., M.P.
WILLIAM STIRLING, ESQ., M.P.
ROBERT S. TURNER, ESQ.

वागीशद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
 युक्तिं मानवतीं विदग्धिस्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभा-
 गाप्नोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ।
 नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
 जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ २ ॥
 यद्वत्स प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
 तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणक्षमापतिः ।
 विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्वनुग्राहिका
 तेनास्य स्वगुणैस्त्रिगुणितपदं सार्वज्ञमुद्योतते ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
 धौम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवपतेः स्वौजा निमेषौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
 यद्वत्तस्य विभोरभूक्तुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
 स खलु प्राज्ञजीवानुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
 तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
 कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

स भव्याङ्गारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्धप्रतिमो ऽभवत् ॥ ७ ॥

निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवता-
नमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति । वागीशाद्या इति ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके स्वामिनि विद्यमानं
महिमानमनुस्मारयति । युक्तिं मानवतीमिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमा-
नानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मास्ते
सर्वे ऽप्यस्मिन्भूपावुपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे युक्त्यैर्योगः संधिः । सा च युक्तिर्मान-
वती । मानः सत्कारः । चतुर्षु सामभेददानदण्डेषूपायेषु प्रथम उपायः । वैरिणो
बुद्धिभेदो द्वितीय उपायः । एताभ्यां दानदण्डावप्युपलक्ष्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्वि-
शेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता शत्रुक्षयः कथितः । अवशिष्टेन स्वराज्य-
प्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते । आप्तेष्वमात्यप्रभृतिषु पुरुषेष्वयमीदृशस्य व्यापारस्य
योग्यो नान्यस्येत्येवमूहापोहकुशलः । राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षि-
णभाग उपवेशनीया एते च भृत्या वामभाग इति क्रमं करोति । तत्तद्वामेष्वधि-
कृतान्पुरुषानुचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेनातिबहुलस्य देश-
स्योन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसंपत्तिः । सा च परराष्ट्रनिवासिभिः सकलप्राणिभिः
श्वाध्यते । इदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं कार्याकार्यविषया स्फूर्तिस्तस्यामधिकारो ऽस्य
राज्ञो नित्यः । सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात् । गतो विनिवारितः सतां तपस्विनामा-
बाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराधिपतीनां राज्ञामेतदधीनत्वेनापर-
प्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनायमीश्वरः । यस्य
सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान् । यदीयं चरितमपि नि-
रन्तरं वेदोक्तग्रहस्थार्थानुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमद्भवति । सो ऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः ।
एवंविधो बुद्धिर्भूपातिरन्तः परमेश्वरध्याने वहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति ।
यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिष्वयं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वाद्धर्मशास्त्रोक्तेषु
प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेष्वध्यायार्थेषु कुशलः । ते चाध्यायार्था उपरिष्ठात्प्रदर्शयिष्यन्ते ॥

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद्वत्स प्रतिपाद्यत इत्यादिना । सर्वसूप-
निषत्सु प्रतीयमानं यत्परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुय-
हलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां
मूर्तिनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र
तासु मूर्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मनि लसन्निद्यातीर्थमुनिः
कृत्स्नस्य जगतो ऽनुयाहिका मूर्तिरित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म
यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि सं-
निधाय प्रकाशते । तस्मात्सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उक्तर्षणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन
प्रतिभासते ॥

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशं-
सति । इन्द्रस्याङ्गिरस इति ॥

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति ॥

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ९ ॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं
व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥

ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनाचोचितेष्टदेवतारूपं पर-
मेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रति-
जानीते ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मेनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः । ते ऽस्य ग्रन्थस्य वि-
षयः । पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्याय-
माला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा ॥ तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य
प्रकारं दर्शयति ॥

एको विषयसंदेहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्रीको ऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ २ ॥

चत्वारो ऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित्क्वचित् ।

यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्ते ऽतो न विस्तरः ॥ ३ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चाव-
यवाः । तत्र संगतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमे-
वोहितुं शक्यते । अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचिद्बहवः श्लोकाः
क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति ।
अतो बहुत्वाद्बिभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या ॥ तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फु-
टीकुर्वन्नूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति ॥

सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ४ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासंभवं न्यायः संगृह्यताम् । सर्वथापि सहस्र-
न्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्तेरर्वागेव समाप्यते । न तु सहस्रद्वयमति-
क्रामति । भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् ।
क्रियमाणेन त्वेनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मि-
तया नाभिदम्नपुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित्क्वचि-
त्संग्रहश्लोको ऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोर-
संग्रहान्न श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते । अतो न क्वापि गतार्थत्वं
शङ्कनीयम् ॥ संगतिं व्युत्पादयति ॥

शास्त्रे ऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरुच्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति त्रिविधा संगतिः । सा च शास्त्रा-
दीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या ॥ शास्त्रस्या-
ध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति ॥

धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

उहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश-
पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः ॥ प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्श-
पूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् । न तु
क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुरधिकारो
नान्धादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छेनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिना-
म्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्व-
पस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडा-
शेऽतिकर्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावग्रये जुष्टं
निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण
सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्यहः । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावधातस्य वि-
तुषीकरणासंभवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधाना-
नां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरु-
पकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः ॥ पादा-
नामसाधारणं विषयं दर्शयति ॥

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ ८ ॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्र-
स्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उज्जि-
च्छिन्नादिनामरूपम् ॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसङ्गाव इत्यादिकः
कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म-

भेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकास्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ॥

श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ।

अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठे ऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तयेते चतुर्थगाः ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाछेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गास्तृतादिचिन्ता ॥

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धवर्धने ।

श्रुत्यादेर्वलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेनैकादश्यमित्यादिवृद्धिः । अदाभ्यग्रहचित्रिण्योर्नावृत्तिरित्यादिवृद्धभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्वलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।

दीक्षा सत्त्वं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । यो ऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्त्वाधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्चैक्यनियमः । काम्यकर्म समापनीयमित्येवमादयो ऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-

मग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशे सति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्त्वाधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव । सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्रावुपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोचनान्धातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ॥

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात्प्रवलादपवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा । सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते । तच्च लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं तद्बुद्धनुत्पादनात् । तृतीये प्रवलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टावाग्रावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्येषु हविःषु चित्तेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्रावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवलं च द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ॥

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेति प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः । तच्च प्रयाजादयो

धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोद्घातः । सवित्रश्चिपूषश्चानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निश्चन्द्रस्यास्त्यूह इत्यादिक उहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ॥

द्वारलोपो ऽस्य विस्तरः कार्यैकत्वं समुच्चयः ।

ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ १७ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा । स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्भवननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तरः । तृतीये बाधकारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा । प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यम् । तथा विकृतिरूपे भूनाम्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चयन्त इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्चङ्गेषु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः ॥

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ।

आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ १८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणवाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ॥

प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ १९ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदे

रुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वन्वाससोः समुच्चयः । आधारगतानामृजुत्वसंततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् ॥ तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ॥ ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते । तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह ॥

उपोद्वातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुच्येत् ॥ २० ॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्वातः कश्चिदपवादः कश्चित्प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उच्येयः ॥ ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह ॥

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानां तु तमचैव लेशाद्भुत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्भुत्पात्त्या पादान्तरेष्वपि तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ॥

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्याद्विधनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यादर्थवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उच्येयः । इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां

च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति ॥

ऊहित्वा संगतीस्त्रिस्रस्तथा चान्तरसंगतिम् ।

ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंबन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य तत्सङ्गावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धितया धर्मविचारशास्त्रे संगतिः । प्रमाणविचाररूपत्वात्प्रथमाध्याये संगतिः । विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात्प्रथमपादे संगतिः । यथैतत्संगतित्रयमूहितम् । तथा पूर्वोक्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसंगतिरूहनीया । सा चानेकरूपा । आक्षेपसंगतिर्दृष्टान्तसंगतिः प्रत्युदाहरणसंगतिः प्रासङ्गिकसंगतिरूपोद्घातसंगतिरपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा । तासामाक्षेपादिसंगतीनामूहं व्युत्पादयति ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ २४ ॥

तदेतत्सर्वं योजयित्वा प्रदर्शयेत् । प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः । अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः संभवादिति तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः । लौकिकाकारहीनत्वात्प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसंगतिः ॥ यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसंभवेन हेतुना विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसंगतिः ॥ यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते । तथा द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते कांचिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वचोत्प्रेक्षितुं शक्येते ॥ पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वाद्वाक्य-

प्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसंगतिः ॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम् । तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसंगतिः ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत्प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते । सेयमपवादसंगतिः ॥ अनया दिशा सर्वत्र संगतिरूहनीया ॥

इत्थं संगतीर्भूत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान्संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ॥

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ।

विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥ १ ॥

अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् ।

नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी ॥ २ ॥

दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ।

अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्याख्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेतदस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते । अपरे त्वेवमाहुः । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न संभवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः । इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुत्तारम्भणीयमिति । तत्रार्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते । किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति । नाह्यः । विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः । अध्ययनत्वात् । भारताध्ययनवत् । इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

अवघातवन्नियमविधित्वसंभवात् । यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसंभवा-
 त्पक्षेऽप्राप्नोऽवघातो विधिनावश्यं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन
 गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति
 चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्ण-
 मासौ परमापूर्वं जनयतः । नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियम-
 हेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहे-
 तुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्यसंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति ।
 तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गायाक्षर्यहणमात्रं विधेयमिति
 वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिज्ञ्यायेन कल्पनीयः । स स्वर्गः स्यात्सर्वा-
 न्प्रत्यविशेषादिति सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं संपादयितुं तद्विशेषणं
 स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम् । तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । विनापि
 विधिना दृष्टलाभाच्च हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादि-
 वदिति । एवं च सति वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मिञ्छास्त्रे
 वेदाध्ययनसमावर्तनयोनैरन्तर्यं प्रतीयते । तत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय
 गुरुकुल एवाधिवासः कर्तव्यः । तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्येत । तस्माद्विचारशा-
 स्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं ना-
 रम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते । यदुक्तं लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति ।
 तत्तथैवास्तु । नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमा-
 पूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम् । एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं
 क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । नियमादृष्टानङ्गी-
 कारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । न च विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम् ।
 दृष्टफलेऽर्थज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । अत एवोक्तम् । लभ्यमाने
 फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥ नन्वे-
 वमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वै-
 यर्थ्यमिति चेत् । न । ज्ञानमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । अक्ताः
 शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमेन नि-
 रुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो वै धृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णे-

यति । अतो विचारो वैधः । वेदमधीत्य स्त्रायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः
पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचा-
रशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

अथवाध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वोक्तौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद्बालस्यार्थेधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥

स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ।

विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारभ्यतां ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयतीत्यध्यापनं विहितम् । न चात्र नियो-
ज्याभावः । आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात् । उपनयीत्यनेनाचार्यकरणे विहि-
तेनात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो नियोज्यः स
एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजनत्वात् । एवं च सत्याचार्यकर्तृकमध्यापनं माणव-
ककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्तैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न
पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः । श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युप-
पद्यते । ततोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ ।
विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥ विचारशास्त्रं विषयः । अवैधं वैधं वेति
संशयः । तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः । विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवक-
स्यार्थज्ञानमपि प्रयुज्जीत किंवा पाठमात्रम् । नाह्यः । अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापन-
सिद्धेः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न संभवति । आपाततः प्रतीतः संदिग्धो
ऽर्थो विषयः । तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा । निर्ण-
यो विचारस्य फलं । सोऽपि विषयवहूरापेतः । अतो विषयप्रयोजनाभावाद्बि-
चारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते । मानाप्राध्यापनेनार्थावबोधः
प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणैर्युत्पन्नस्य पौरुषे-
यग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा विषं भुङ्क्तेत्यत्र
प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः । तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्त-

दवस्य इति चेत् । न । विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात् । विषभोजनवाक्यस्या-
प्रप्रणीतत्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु कुतो न विवक्षि-
तार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य संदेहः स सर्वो ऽपि विचारशास्त्रस्य
विषयः । तन्निर्णयः प्रयोजनम् । ततो ऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन न बुध्यमा-
नस्यार्थस्य विचार्यत्वाद्भिचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ॥

द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ॥

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ।

मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ।

मानशङ्का तु दूरे ऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।

अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः । मानाधीना मेयसिद्धिर्मा-
नसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्र-
सिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभावनावुद्धौ जातायां
प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा । साक्षादिमती गौरित्युपश्रुत्य
चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति ।
एवं च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः ।
कथंचिदुद्योगे ऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं
संक्रमते । धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलश्च शब्दस्य संगतियहः । ततो व्युत्पत्त्यभावान्नागमो ऽपि तत्र
प्रवर्तते । तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत् । चक्षुरादि-
गम्यो लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आ-
कारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म
इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य
इत्युक्तम् । तावन्वोक्ते विधिगम्ये ऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्य-

तिव्याप्तिः । तद्व्यवच्छेदायार्थं इत्युक्तम् । यद्यपि श्येनस्य शत्रुबधः फलं न तु नरकः । तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वाद्बधद्वारा श्येनो ऽनर्थः । न चैवमग्नी-
षोमीयपशुहिंसाया अपि बधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तस्याः
क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् । यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं
धर्मलक्षणम् । अत एव गम्ये धर्मे गमकं विधिवाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्य-
क्षानुमानयोरविषयो धर्मः । तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः संभ-
वति । तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ।

सिद्धान्तो ऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ १० ॥

सिद्धे ऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तिः ।

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वे ऽपि का क्षतिः ॥ ११ ॥

हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ।

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थो ऽतः स एव हि ॥ १२ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन
कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दो ऽपि
कृत्स्नवेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता । अत्र संशयः ।
किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धान्तो ऽपि वेदार्थो भवति । किंवा विधिवाक्यप्रतीतः
कार्यार्थ एव वेदार्थ इति । तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदे ऽपि बोधक इति
न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः । व्युत्पत्तिश्च सिद्धान्तो ऽप्यस्ति । पुत्रस्ते
जात इति वार्त्ताहारव्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्षमनुमाय वालो हर्षहेतौ पुत्रजन्मनि सं-
गतिं प्रतिपद्यते । ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतो ऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
पुत्रजन्मवद्वर्षहेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति
निर्णयो दुर्लभः । गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य
संगतियहणं सुलभम् । तस्मात्कार्यरूप एव वेदार्थ इति ॥

तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ॥

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।

एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ।

मैवं विचारशास्त्रे ऽस्मिन्परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाच्चैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्ष्यते । चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमे ऽध्याये परीक्षा । तदेतदयुक्तम् । कुतः । वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः । पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात् । प्रमाणं तु तद्वोधनाय प्रवृत्तम् । तत्तच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम् । निरपेक्षत्वात् । न हि स्वतः प्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति । प्रमेयं तु सापेक्षम् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते ॥ अथान्यत्प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः । अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः ॥ तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

प्रत्यक्षादिभिरपेक्ष गम्यते विधिर्नैव वा

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ १७ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ १८ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयावभासकत्वम् । तावदविवादम् । धर्मश्च प्रमेयः । असंदिग्धाविपर्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात् । घटादिवत् । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरपेक्ष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तच्चानुमानादीनां कैव कथा । क्वचित्प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिनैव धर्मो गम्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ १९ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्त्यग्रहणसंभवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति । तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्त्यग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते । धर्मस्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्त्यग्रहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थे प्रतिपद्यते । तथा कारीर्यो वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । न च संवादाभावादप्रामाण्यम् । समनन्तरभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि संभवात् । अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एवं तर्हि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा । तस्मा-

दबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोर्भावाद्विधेः स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं ना-
पह्नोतुं शक्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

विध्याधिरूपो यः शब्दः सो ऽ नित्यो ऽ थाविनश्चरः ।

अनित्यो वर्णरूपत्वाद्दर्शो जन्मोपलम्भनात् ॥ २१ ॥

अबाधितप्रत्यभिज्ञावलाद्दर्शस्य नित्यता ।

उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यते ऽ सौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते । वर्णसमूहश्चवर्णानन्तरमि-
दमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः
कश्चित्स्फोटनामकः पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव शब्दो न तु वर्ण इति ।
तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते । वर्णेष्वेवैकार्थ्यावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरुप-
पत्तेर्वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका । तस्माद्दर्शानामेव शब्दत्वम् । वर्णाश्च
प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः ।
तस्य च कारणदोषसंभवाद्विधेरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं
बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकारादयो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जा-
यते । तद्वलान्नित्या वर्णाः । न च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्वउच्चारणप्रयत्ना अर्थो
इति शङ्कनीयम् । तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभे-
दा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमुदुत्वादिभेदैश्चोपेतान्धनिविशेषानुत्पाद्य चरितार्था
भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ २३ ॥

वेदे ऽ पि लोकवन्नैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

यहीतय्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थ्यावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वा-

द्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाप्यभिहोचं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थं संगतियहणमपेक्षितम् । ततो नैरपेक्ष्याभावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ लोके गामानयेत्यादिपदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव संगतिर्गृह्यते । वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ २५ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्त्तृनुपलब्धेन स्यात्ततो ऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादि समाख्यातम् । तद्वेदविषया लोके दृष्टाः । तद्धितप्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किं च । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपपद्यते । कालिदासादियन्त्रेषु तत्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्तोपलभ्येत न चोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्निधिववाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेये ऽस्ति धर्मे किं किंवासी तच्च विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथो-पेक्षापरिहृयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्मेमानता ॥ ३ ॥

कास्यपशुकारुणे विध्यर्थवादौ श्रूयेते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भार्गधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्यगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधति । अर्थवादशब्दाश्चेतन्नैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते । क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छतीत्युक्ते रामायणभारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित्प्रतीयते । न त्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वाभावान्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत्पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधिवाक्यं तावत्पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थवबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता । ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोर्वन्वयः । तस्मादर्थवादो धर्मे प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४ ॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्के । ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ विमतं कर्मनुष्ठेयम् । फलप्रददेवतोपेतत्वात् । राजसेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते । तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । न त्वेवं विवक्षितम् । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते । तथा सति प्रशस्तं कर्मनुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत्कुतः सापेक्षत्वम् । तस्माद्विधिः प्रमाणमिति राज्ञान्तः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

ऊर्जोऽवरुद्धा इत्येव विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद्यूपौदुम्बरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वये वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाश्नायते । औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्ध्वपेशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्धा इति । अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते । उदुम्बररूपयोजो यजमानार्थमध्वर्युः पशुरुपामूर्जमाप्नोति । ततो यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्जः संपादनाय भवतीत्यर्थः । अचावरुद्धा इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा फलत्वं गम्यते । धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात् । न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्व-प्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलम् । किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य उत विहितस्य । नाद्यः । अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमाचात्फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः । नाद्यः । औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात् । द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः । न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि । अथोच्येत । विधिना यूपौदुम्बरत्वं स्तूयते । तत्फलं चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधिवन्निगद्यमानमथेतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥

अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ।

न प्रमा चोदनेत्येदन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते । लिङ्गाद्यभावादर्थवा-दत्वम् । अतः संदिग्धत्वाच्च प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ॥ एकवाक्यत्वला-भेनार्थवादत्वं निर्णीयते । अतः प्रमाणं चोदनेति राजान्तः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुतातः श्रूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ ९ ॥

श्रूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्पते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मान्प्रवर्तिका ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । श्रूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति । अयमर्थवादो विधेये श्रूर्पे हेतुत्वेनावेति । हिशब्दस्य हेतुवाचिवात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छ्रूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः पिठरादयः श्रूर्पेण सह विकल्पन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ श्रूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम् । तृतीयया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानुमानिकम् । अतोऽसमान-वलत्वान्न विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्थार्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः । भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येवमादयो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात् । उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम् ॥ नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मादृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाथर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासंभवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु ॥

अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ।

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्षीतरद्यतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येतेत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्व-
पक्षः ॥ नायं विरोधः । प्रबलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वा-
दिति राद्धान्तः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मात्वं मानताथवा ।

निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १ ॥

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्संभाव्या वेदमूलता ।

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्सार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

अष्टकाः कर्तव्या इत्यादिस्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणम् । पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात् । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यत इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृति-
रनर्था स्यात् । तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विमता स्मृ-
तिर्वेदमूला । वैदिकमत्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् । न
च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्या-
नुष्ठेयार्थस्यैकच संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ।

तच्च स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वसंभवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्चाद्वस्याङ्गम् । तच्च आङ्गं स्मार्तम् ।
न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्र-

माणमिति चेत् । न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानं च दर्शितम् ।
तस्मादसौ मन्त्रो धर्मे प्रमाणम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

औदुम्बरी वेदनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।

अमितिर्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरीं स्पृशन्गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्न मानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते ।
तस्याश्च वाससा वेदनं स्मर्यते । औदुम्बरी सर्वा वेदयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्र-
माणमिति प्राप्ते ब्रूमः । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो
विधीयते । न च सर्ववेदने स्पर्शः संभवति । अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययाप-
दिष्टम् । तस्माद्विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् ॥

अत्रैव मतान्तरमाह ॥

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात् ।

अमात्रे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेदनस्य तत् ।

अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेदनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्रा-
माण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन
स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेदनस्मृतेर्मूलमि-
त्युच्यते । तर्हि मा भूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथापि परप्रत्यक्षात्स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हि-
तत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न सर्ववेदनम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वैसर्जनाख्यहोमीयवासोयहणसंस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यबाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनाप्येषा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृश्चाहतेन वाससा संख्याद्य वाससोऽन्ते सुग्दण्डमुप-
निबध्य जुहोति । तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते । वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति
सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत्प्र-
माणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जयाह । तन्मूलैवैषा
स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवतीति । दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिणया परि-
क्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथायुपपत्तावष्टकादिवन्न
मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम् ॥

चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति ॥

आचान्तेनेत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ।

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

क्षुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं
प्राप्नोति । तदा नैमित्तिकमाचमनं कृत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते । आचान्तेन कर्त-
व्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति
श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्क्षाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते । वेदो नाम दर्भमयं संमार्ज-
नसाधनम् । वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः । तयोर्मध्ये
यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् । तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुध्यते । तस्मा-
द्देष्टनस्मृतिवदाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थ-
वदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च
पदार्थानुपजीवति । तत उपजीव्यविरोधात्क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाच-
मनस्य बाधोऽस्ति । तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ॥

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।

न धर्मो न हि पूतं स्यान्नोक्षीरं शृद्धौ धृतम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसां च परियहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति श्रुतावहिंसादिधर्म-
त्वेनोक्तः । स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः । तस्माच्छाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति
चेत् ॥ न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् ।
तदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सा धर्मे प्रमाणम् ॥ विचारान्तरं
दर्शयति ॥

सदाचारो ऽ प्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणाता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत् ॥ न । वै-
दिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवद्देमूलत्वात् । अत एव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौ-
रवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टो ऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः । श्रुतिः
स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मे प्रमाणोपन्यासात् । तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यवादिशब्दाः किं द्वयार्थो नो वार्यक्षेच्छसाम्यतः ।

दीर्घश्रूकप्रियंगवाद्या द्वये ऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यवान्या इति शास्त्रस्थप्रसिद्धिस्तु वलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंगवादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरुर्भवति । वाराही उपानहावुपमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्द-
मार्या दीर्घश्रूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च श्रूकरे । क्षेच्छास्तु यवशब्दं प्रियंगुषु
वराहशब्दं कृष्णशकुनौ । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्यक्षे-
च्छप्रसिद्धोः समानवलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्वलीयसी । प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपार-
म्पर्यगतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एवं श्रूयते । यवान्या ओषधयो ह्यायन्ते ।

अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घश्रूकेषु दृश्यते । न तु प्रियंगुषु । तेषामितरौषधिपाकात्पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानद्धि-
ध्यर्थवादश्चैवं भवति । वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं श्रूकरे संभवति ।
न तु कृष्णशकुनौ । तस्माद्दीर्घश्रूकादिर्यवादिशब्दार्थः ॥ अत्र वार्त्तिककारः पीलु-
शब्दमुदाजहार । तं च स्नेच्छा हस्तिनि प्रयुज्यते । आर्यस्तु वृक्षे । तत्राविष्णुतथ्य-
वहारस्यार्येषु संभवाद्वृक्ष एव पीलुशब्दार्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।

न शास्त्रस्य वलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति ॥

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ।

इतराचारवन्मात्वममात्वं स्मार्तबाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिद्वक्ष्यणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सोऽयमाचारः
प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् । होलाकाद्याचारवदिति चेत् ॥ न । स्मृतिविरुद्धत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथा च स्मृतिः । मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव
च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदा-
नुमापकत्वसाम्यात्समवलम्बमिति वाच्यम् । होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिसृ-
तिवद्देदानुमापकत्वायोगात् । न हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं
वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमापयेत् । शक्नो-
ति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कंचिदपि हो-
लाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्माच्छिष्टाचारेण स्मृतिरे-
वानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या
बाध्यते । अत एवाहुः । आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन
अन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते । तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम् ॥

तत्रैवापरं वर्णकमारचयति ॥

लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समन्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्रिहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्वहिष्यवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धौ ऽर्थः । वाक्यशेषाद्वक्तव्यात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां वहिष्यवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्यै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मेनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वे ऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावयौ विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् ॥ मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्ये ऽर्थस्त्रैगुण्यमर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरणयादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतो ऽर्थः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

कल्पः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा स्नेच्छरूढितः ।

कल्पो ह्यार्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥

ग्राह्या स्नेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुज्जते । स्नेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ॥ मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये स्नेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् । कल्पमानादव्यवस्थितादर्थोद्भवं स्नेच्छरूढिः । यत्रेदृश्या अपि रूढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दो ऽर्द्धवाची । तामरसशब्दः पद्मवाचीत्येवं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

अर्थाबोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना ।

मैवं स्नेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्वोधादविरुद्धया ॥ २२ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ।

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ।

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रादियन्या निग-
मनिरुक्तषडङ्गयन्या मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः । धर्मबुद्धिजनकत्वात् । वेदवत् ।
न च मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतः
प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् ॥ मैवम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्ट-
त्वात् । बौधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्रमित्येवं पुरुषनाम्ना ते यन्या उच्यन्ते । न च
काठकादिसमाख्यावत्प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तद्वन्धनिर्माणकाले तदानीन्तनैः
कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नपारम्पर्येणानुवर्तते । ततः कालिदासादियन्धव-
त्पौरुषेयाः । तथापि वेदमूलत्वात्प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह ॥

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ।

न कल्पे साध्यवेदत्वग्रहाणादुर्वलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह । सर्वसु तिथिष्वमावास्या
कर्तव्येति । श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव तिथौ तत्कर्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररूपेण
वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् ॥ मैवम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि
सिद्धम् । किंतु प्रयत्नेन साधनीयम् । न च तत्साधयितुं शक्यम् । पौरुषेयत्वस्य
समाख्यया तत्कर्तुरूपलभ्येन च साधितत्वात् । अतः कल्पसूत्रस्य दुर्वलतया न
श्रुतेरप्रामाण्यम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

होलाकादेर्यवस्था स्यात्साधारण्यमुतायिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात्साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यव-

स्थितं प्रामाण्यम् । कुतः । देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते । वसन्तोत्सवो होलाका । आहीनैवुकादयो दाक्षिणात्यैः । स्वस्वकुलागतं करञ्जार्कादिस्थावरदेवतापूजादिकमाहीनैवुकशब्देनोच्यते । उद्बृषभयज्ञादय उदीच्यैः । ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां वलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति । सो ऽयमुद्बृषभयज्ञः । एवं हारीतादिस्मृतिः काचित्कचिद्देशविशेषे दृश्यते । तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ॥ मैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे ।

अर्थाबोधादमात्रं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥ २७ ॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कंचित्कालं प्राच्यां निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उपलभ्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत् ॥ मैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमो ऽ चास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणभिज्ञैः सास्त्रादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावीगोणीगोयोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तच्चेदृश एव शब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति । तथा प्रयोगे ऽपि तच्चास्ति । ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश इति न तावद्बुद्धव्याहारो नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिनियामिका ।

तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तदनुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्माच्चास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ साधूनेव शब्दान्प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनोर्वेदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति गुणवाक्यम् । तस्माद्वाह्नयेन न ह्येच्छितवै नापभाषितवै । ह्येच्छो ह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोगनियमस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः । गवाद्या एव साधवो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे । व्याकरणस्य नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम् । पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । तत्र यूपदिकरणवद्वाकरणपरंपरानादित्वादनुपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम् । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति । वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्यद्वह्नविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदस्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः । तस्मात्सधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह ॥

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ।

अमालेऽदन्त्यनिर्णीतिराप्नोक्तव्याकृतेर्वलात् ॥ ३० ॥

अश्वमालभेतेत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे स्वं धनम् । तद्रहितं दरिद्रमालभेतेत्यर्थो भवति । तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम् । ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत् ॥ न । व्याकरणानुसारेणाभू व्याप्तावित्यस्माद्वातोर्गौणादिके वप्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम् ॥

दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽथवाच तौ ।

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ । कुतः । रूपभेदात् । पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतं पुरुषं त्मनेति । ब्राह्मणा इति लोके । वेदे त्वन्यथा पठ्यते । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति । अर्थभेदो ऽपि स्फुटः । उत्ताना वै देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः । तथा च श्रूयते । देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे प्रदिक्ते अर्थमिति । तस्मात्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः । तथा हि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदे ऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृतउच्चारणभेदे ऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम् । त्मना देवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं पदैक्यमपोढुं शक्यम् । अन्यथा सो ऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत । पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यंभावि । अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदे ऽपि बोधक इति स्वरूपपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वे ऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्भुत्पत्तिः संभवति । उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथा वहनम् । तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव । तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

अक्तिर्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ।

अक्तिर्युत्पत्तिबेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तियहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता ।

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

व्रीहीनवहन्ति । पशुमालभेत । गामानय । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः । कुतः । अवहननादिक्रियाभिर्यत्कृतेरन्वेतुं शक्यत्वात् । न ह्याकृतिरवहन्तुमालम्ब्युपपत्तेरुं वा योग्या । नन्वानन्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति । अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्तिनां गवामियत्ताया अनवधारणात् । किं च । शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत् । तच्च कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तियहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम् । किं च । गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् । तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम् । यद्याकृताववहननादिक्रिया न पर्यवस्येत् । तर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया । किं च । श्येनचित्तं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मादाकृतिः शब्दार्थः ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्योरनिर्णयात् ।

आनन्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोन्नीतमारचयति ॥

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ।

नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यते ऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत । विश्वजिता यजेतेत्येवं समास्नायते । तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथा हि विधिः साक्षात्प्रमाणम् । अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन । तच्च न तावदुद्भिदादिपदं विधावन्तर्भवति । विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणे ऽतिकर्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । स्तुतिबुद्धेरभावात् । नापि मन्त्रत्वम् । उक्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभावात् । तथा चोक्तम् । उक्तमामन्त्रणस्यन्तत्वात्तत्पाद्यभावतः । मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यत इति । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युक्तमपुरुषः । अग्नये यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यामन्त्रणम् । उर्वी चासि वस्वी चासीत्यस्यन्तरूपम् । इषे त्वोर्जे त्वेति त्वान्तरूपम् । आदिशब्देनाशीर्देवताप्रतिपादनादयः । एवमादिष्वनन्तर्भावादमानमिति चेत् ॥ न । विध्यंशकरणे ऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः करणम् । तथापि तस्य यजेर्नामत्वेनोद्भिदादिपदमन्वेति । तस्मात्प्रमाणम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

गुणो ऽयं नामधेयं वा खनिचं ऽस्य निरुक्तिः ।

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्भेदात्समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्यपि ।

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भिदपदेन यो ऽर्थो विवक्षितः सो ऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् । अपोच्येत । दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः । उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति । तन्न । हृद्यभावे ऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । उद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनिचवाच्यसौ शब्दः । न चात्र पशुफलकः कश्चिद्वागो विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम् । तथेह खनिचगुणस्य फलमस्तु । यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते । तर्ह्येवापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनिचं विधीयताम् । तस्मान्गुणविधिरिति प्राप्ते

ब्रूमः ॥ पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति । तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति । उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भिदपदस्योपपद्यते ॥ एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्याच्च निर्णय इति चेत् ॥ मैवम् । सामानाधिकरण्यस्य निर्णयकत्वात् । उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु खनिच्रेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि खनिचवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं योज्येत । तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । दध्ना जुहोति । व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्नादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासंभवाद्गत्या गुणत्वमाश्रितम् । सोमेन यजेतेत्यचाप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनं तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह ॥

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ।

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता ॥ ५ ॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन्यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्रोदनाया इति चेत् ॥ मैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो हृदेरपीषोमीयके पशौ ॥ ६ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठाज्यवह्निष्ववमानेषु तत्तथा ॥ ७ ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्गौ-
गिकः । किंतु रुद्धा चित्रत्वं स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्रीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य
तस्मिन्पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम् । प्राप्ते कर्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयेत्त्वहवो ऽप्येकयत्नत इति ।
अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते । तदा गौ-
रवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति ।
चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुला-
स्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि ।
तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजा-
पतिदेवतयोरचोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशु-
काम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अग्रीषोमीयपश्वनुवादेन
गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादक-
त्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापदं नामधेयम् ॥

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा वहिष्पवमानशब्द आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे
च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् । एवं हि श्रूयते । चिवृद्धहिष्पवमानम् । पञ्चद-
शान्याज्यानि । सप्तदशानि पृष्ठानीति ॥ अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते ॥ साम-
गानामुत्तरायन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि । तत्रोपास्मै गायता नर इत्याद्यं
सूक्तम् । दविद्युतया रुचेति द्वितीयम् । पवमानस्य ते कव इति तृतीयम् । ज्यो-
तिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम् । तदिदं सूक्तत्र-
यगानसाध्यं स्तोत्रं वहिष्पवमानमित्युच्यते । तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थ-
त्वात् । वहिःसंवन्धाच्च । न खल्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत्सदोनामकस्य मण्डपस्य
मध्यं औदुम्बराः स्तम्भशाखायाः संनिधौ प्रयुज्यते । किंतु सदसो वहिः प्रसर्प-
द्भिः प्रयुज्यते । तस्य च वहिष्पवमानस्य चिवृत्तामकस्तोमो भवति । तस्य च
स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाप्नायते । तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया
तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमयोद्यती चिवृतो

विष्टुतिरिति ॥ अयमर्थः । सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेष्वद्यास्तिष्व ऋचः । द्वितीये पर्याये मध्यमाः । तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी । हिंकरोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति ॥ एवं परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती ॥ तयोः परिवर्तिन्येवमास्त्रायते । तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति ॥ पराचीभिर्गुणक्रमेणास्त्रायताभिरित्यर्थः ॥ कुलायिन्येवमास्त्रायते । तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति ॥ अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः ॥ तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिवृच्छब्दस्येदं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् ।

उत्तरायन्ये वहिष्यवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्यास्त्रायताम् । अयं आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम् । आ नो मिचावरुणेति द्वितीयम् । आ याहि सुषुमा हि त इति तृतीयम् । इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसास्त्रा गीयमानानि चत्वार्यज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते । यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । तेष्वज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमास्त्रायते । पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं सूक्तं चिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावुत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ॥

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तरायन्ये त्रीणि माध्यन्दिनपवमानसूक्तान्यास्त्रायतत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्यास्त्रायताम् । तेष्वभि त्वा श्रूर नोनुम इत्याद्यम् । कया नश्चिच आ भुवदिति द्वितीयम् । तं वो दस्मृतीषहमिति तृतीयम् । तरोभिर्वो

विदद्वसुमिति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनैधसकालेयसामभिर्मा-
ध्यन्दिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । स्पर्शनात्पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्दृ-
ष्टव्या ॥ तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाह्वयते ।
पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति ॥
अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृती-
यावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सो ऽयं सप्तदशस्तोमः ॥

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु चिबृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन संमताः ।
यदि वहिष्यवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः । तदा प्रत्युदाहरणं
गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्वहिष्यवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेया-
नि । तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य चिबृदादिगुणा विधीयन्ते ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्विकर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्नये होत्रमचेति बहुव्रीहिगतो ऽनलः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात्स्वरङ्गते ॥ ९ ॥

संस्क्रियाधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वयं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततो ऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रिया त्वतः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति । आधारमाधारयतीत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदे-
वतयोऽभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततो ऽग्निदेवतारूपो गुणो ऽनेन
दर्विहोमे विधीयते । आधारशब्दश्च घृ क्षरणदीप्योरित्यस्माद्धातोरूपपक्षः स्वरङ्गत-
माचष्टे । तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमु-

पांशुयाजे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया । ततोऽग्नि-सूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याधारमा-घार्येत्यनेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्धृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौ-गिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षार्यते तस्य कर्मण एतन्नाम ॥ ननु नामधेयत्वे सत्युज्जिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याग्नहोत्रेण जुहोत्याधारेणाधारयतीति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धा-त्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधा-रमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन्प्रीक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिश्चदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभा-वेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाज-योर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः । किंतु कर्मान्तरयोर्नामनी ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः ।

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया ।

न चिन्नावद्वाक्यभेदो रूढेष्ट्वैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ।

नैकस्मिंस्तेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात्कर्मनामता ॥ १५ ॥

श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोर्भावाद्यागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः का-म्यो विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरभ्युपगता भवति । न च गुणविधित्वे चिन्नायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चिन्त-
त्व-

स्त्रीत्ववद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते । एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते । तस्मात्पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामतत्त्वम् ॥ संदंशेनाभिचरत्यजेत । गवाभिचर्यमाणो यजे-
तेत्यत्र संदंशगोशब्दयोर्नामतत्त्वं श्येनशब्दवद्दृष्टव्यम् । यथा संदंशेन दूरादानमादत्ते ।
यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयभावाभिधानात् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये ॥ १६ ॥

साधारण्यजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १७ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दो ऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्न-
वाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः । सुरायहाणामनुष्ठेय-
त्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा
प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले
च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकाराद्वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः ।
ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति ।
फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणकारकत्वम् । ततः कथमुभयसं-
बन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र
प्रकृत्या याग उक्तः । प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं
गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य
वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य

यजेरुभाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितसंबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मतर्थलक्षणा । यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात् । तर्हि तान्यपि वाक्यान्यचोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजतेस्तन्त्रेणोभयसंबन्धे सति विरुद्धचिकित्वापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं चिकम् । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं चिकम् । तच्चोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानम् । यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः । यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्थं चिकित्वायागस्योपादेयत्वादित्थं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादित्थं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्थं च पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धचिकित्वापत्तिरप्युपपद्यते । ननु तर्हि मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः । पृथक्संबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् । न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम् । यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः । किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोचशब्दवत्कर्मनामधेयम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

यदामेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोचवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥ २० ॥

मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदामेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां

चाच्युतो भवतीति । तच्च यथाग्निहोत्रशब्दो ऽग्नये होत्रमचेत्यमुमर्थे निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम् । तथाग्नेयशब्दो ऽप्यग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रो ऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणो ऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात् । तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसंभवात् ।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २२ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसंभवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसंभवात्प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

बर्हिंराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥ २३ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिर्लुनाति । आज्यं विलापयति । पुरोडाशं पर्यग्निं करोतीति । तच्च बर्हिंरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात्पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्रावत्यस्योक्तत्वाद्गूपाहवनीयादिशब्दवत्संस्कारवाचिनो बर्हिंरादिशब्दा इति चेत् ॥ मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यच्च यच्च बर्हिंरादिशब्दप्रयोगस्तच्च तच्च जातिरित्यस्या व्याप्रेर्लौकिके वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्रेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिंरा-

दाय गावो गता इति । क्रय्यमाज्यमिति । पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च । तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनं तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

बर्हिषादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत् ।

जातेस्तत्र निमित्तत्वाच्चद्युक्ता चोदना प्रमा ॥ २५ ॥

स्यष्टोऽर्थः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रवलत्वतः ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्पशक्तिः ।

योगः स्यात्कृपशक्तिवत्कृप्तिर्थाकरणाद्भवेत् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्भेजिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्बर्हिषादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोद्भूत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः । रूढेः प्रवलत्वादिति पक्षान्तरम् ॥ तत्र न तावत्संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः । उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्ध्यवहारे पूर्वमकृपत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कृपः । सोपसर्गाद्भातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्तनम् ।

आद्यौ पूर्ववदन्यो ऽ चिरजातेर्नावनीतवत् ॥ २८ ॥

अग्निचयने श्रूयते । निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिरादिशब्दवस्त्रौक्तिकवैदिकसाधारणयाद्विजातौ रूढिरित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्रूढेरङ्गप्रत्वादरणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् ॥ लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्थ्यगार्हपत्ये नित्यं धृतो ऽग्निश्चिरनिर्मथितः । सद्य एवालौकिकमन्थनेन जातो ऽग्निश्चिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते । यथा पुराणनूतनयोर्धृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समाने ऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते । तद्वत् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ।

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २९ ॥

नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥ ३० ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वे ऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥

इज्यन्ते ऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चरुम् । साविचं द्वादशकपालम् । सारस्वतं चरुम् । पौष्णं चरुम् । मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिक्षाम् । द्यावापृथिव्यमेककपालमिति । तेषामष्टानां यागानां संनिधाविदमाम्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्राग्नेयादीन्यागान्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामा-

मिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्तथाप्याभेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्बिधीयन्ते ।
 तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् । तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् ।
 नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्भूयदेवतयोऽभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभ-
 वाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मान्नुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पत्ति-
 वाक्यैर्विहितानाभेयादीनष्टौ यागान्यजेतेत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वे-
 नोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्व-
 देवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृ-
 त्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा । आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया त-
 त्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्तिन्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा । विश्वे देवा अष्टानां
 कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् । तथा च ब्राह्मणम् । यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदे-
 वस्य वैश्वदेवत्वमिति । देवताविकल्पस्तु समानवलत्वाभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय
 उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवलाः । विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्दुर्वलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः
 कर्मनामधेयम् ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

गुणनामत्वसंदेहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ३३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्वादशकपालेष्टेवैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३५ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तच्च बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥ ३६ ॥

काम्येष्टिकारुडे श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते । यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालस्त्रिवृतैवासिंस्तेजो

दधाति । यद्दशकपालो विराजैवासिन्नन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवा-
 स्मिन्निन्द्रियं दधाति । यद्वादशकपालो जगत्त्रैवासिन्पशून् दधाति । यस्मिञ्जात
 एतामिष्टिं निर्वपति । पूत एव स तेजस्थन्नाद इन्द्रियावी पशुमाभवतीति ।
 अचाष्टत्वादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशदीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता । इष्टि-
 विधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या
 निमित्तीकृत्याभिहोत्रशब्दवदष्टकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः ।
 नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः । किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः । द्वादशसु कपालेषु
 संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमेवाष्टकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य
 द्रव्यान्तरे ऽ नन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् । एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्य-
 रूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशवरुद्धत्वादष्टक-
 पालादेरनवकाश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ॥
 अयमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्येवैतानि
 वाक्यानीति वाच्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात
 एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टकपालादिभिरंशी द्वादशक-
 पालः स्तूयते ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात् ॥ ३७ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वं च न संभवति । उत्तमपुरुषामन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्र-
 त्वम् । अतो ऽष्टकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । मैवम् ।
 स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानः प्रस्तरौ ऽ च गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥

गुणो वा यजमानो ऽ स्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रह्रियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमास्नायते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद्गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वे ऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशंशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । ऊर्जो ऽवरुद्धा इत्यादिवस्तुतिरिति चेत् । न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाच्चात्मत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वयौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद्यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते । तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते । एवं यजमान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

आग्नेयो ब्राह्मणो ऽचापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमास्नायते । आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् । नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ॥ आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वान्न ब्राह्मणः सूक्तम् । नापि हविः । अतः संबन्धवाचिततद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धः । तथाप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समास्नायते । प्रजापतिरकामयत प्रजाः मृजेयेति ।

स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम
ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः । मुखतो ह्यसृज्यन्तेति । त-
स्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः ।

द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तेजसे ऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद्यूपे ऽप्यस्ति । घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वा-
ध्यवसायात् । तत् आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते । एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्ग-
म्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

पशवो ऽन्ये गवाश्चेभ्यो ऽपशवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादो ऽथवास्तु तत् ॥ ४३ ॥

स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥ ४४ ॥

पशवो ऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसैव गवाश्चयोः ॥ ४५ ॥

इदमाज्ञायते । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्व इति । तचा-
जादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति । पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तु-
तेरभावात् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । अजा-
दिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटा-
दिपदार्थमभिधाति । तस्मिन्घटादौ गवाश्चवत्प्राशस्त्यं नास्ति । सो ऽयं प्राश-
स्त्याभावो ऽजादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तो ऽप्यजादयो घटा-
दिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमानकार्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वम् । आ-
दित्यवत्तेजस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्प्रवृ-
त्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्चयोः प्रशंसैव

निमित्तं फलं च । द्विप्रकारा हि प्रशंसा । वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्र-
कारः । स्तावकेन शब्देन संपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्वयोरजादिभ्य
उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम् । अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि
सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः संपन्नाः । ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम् ।
तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः ॥ अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः ।
अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम् । असत्त्वं वा एतद्यदच्छन्दोममित्यप-
रमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति ।
ईदृशः साम्नो महिमा । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते
त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीचिष्टुजगतीछन्दोभिर्गीयमा-
नत्वात्तेषां विष्टुतिः सामब्राह्मणे द्रष्टव्या । अतः सत्त्वमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दो-
मरहितत्वादसत्त्वं भवति । ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वाच गुणे विधिः ॥ ४६ ॥

आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥ ४७ ॥

ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यान्स्तोथते यतः ।

यथा सृष्ट्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥ ४८ ॥

एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्न हि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४९ ॥

अग्निचयने श्रूयते । सृष्टीरुपदधातीति । सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टका-
नामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र
इति विगृह्य तद्वानासामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् ।
सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यसिन्ननुवाके समास्नाताः । ब्रह्मासृ-
ज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात्ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्दे-
नोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः । उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसंबन्धात् । न

चार्थवादत्वमस्य संभवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
 अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसंबन्धो ऽ वगम्यते ।
 विशेषसंबन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वाच्च ते मन्त्रा अत्र वि-
 धीयन्ते । किंतु तान्मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्य-
 मारणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणो ऽ धैवादः । यदि
 विधिवान्मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् । तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्र-
 योगाद्विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गु-
 णविधायकः । किंत्वर्थवादः ॥ ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । एकयास्तुवत् ।
 प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात् । वाढम् । तथापि द्वितीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजति-
 धातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि । तत्र
 यथा सृष्टिभूमता तथाचापीति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः ॥ लिङ्गप्र-
 करणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । एतस्यैव प्राणान्दधातीत्यस्य वक्ष्यमा-
 णार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वच द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टि-
 लिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमास्त्रायते । अयं पुरोभु-
 वस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वे ऽ पि च्छत्विणो गच्छन्ती-
 तिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्येसि-
 द्धादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चोक्तम् । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसा-
 लिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्प्यतेति ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शर्करा उपधत्ते ऽ क्तास्तेजो वै धृतमत्र किम् ।

तैलादिनाञ्जिता अक्ता धृतेनैवाप्यवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्विलितः ॥ ५२ ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते । मृत्तिकाभिश्चाः क्षुद्रपा-
षाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः ।
अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकार्थत्वादात्प्रवल-
त्वात् । तत्प्रावल्ये च मुख्यत्वादयस्तयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथ-
मश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् । अर्थवादस्तु
विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः । चरमश्रुतत्वात्संजातविरोधी । ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्रा-
प्तार्थः । तस्माद्येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं
विधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः । सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः । घृततैलादि-
विशेषवाचकशब्दाभावात् । तत उक्तरीत्या प्रवलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये
विशेषे संदेहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते । न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थ-
वादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् । न । विधेरुन्नेयत्वात् । तेजो वै घृतमित्येवं
तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । स्तूयते स विधीयत इति न्यायात् ।
तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति । तस्माद्घृतेनैवाञ्जनम् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

सुवेणाय स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।

आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५ ॥

व्यवस्थापकराहित्यामुवाद्या अव्यवस्थिताः ।

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । हस्तेनावद्यतीति श्रूयते । अत्रावदेयेष्वा-
ज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी सुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः । व्यव-

67981

स्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत् ॥ मैवम् । शक्तेर्यवस्थापकत्वात् । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्रां भुङ्क्ते इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति । कट आसीनः कांस्यपात्रा-
मोदनं निधायेति । वेदे ऽप्यञ्जलिना सक्तून्प्रदाव्य जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसं-
योगो ऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निश्चिद्रसंयोगो न भवति ।
तादृशे ऽञ्जलौ सक्तूनामवकाशभावात् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको
मध्यगतावकाशोपेतो ऽञ्जलिर्गृहीतः । एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य सुवो यो-
ग्यः । छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः । संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन
प्रकारेण सुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमे ऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ ० ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।

लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमचोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसंबन्धमनाहत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावे ऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयो ऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते । पदान्तरं तु तच्छेषतयान्वेति ॥ ननु यस्य पदस्यार्थो ऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वाभ्युपगन्तव्यानि । तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धचिकङ्कयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । उद्भिदा यजेत पशुकामः । श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादिचिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव

पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चि-
न्त्यत इति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

द्रव्यादिशब्दतो ऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ३ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते ।

भावनावाचिनो ऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ४ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ।

सर्वधात्वर्थसंबन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ५ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ।

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । सोमेन यजेत । हिरण्यमात्रेयाय ददाति । तस्मात्सुवर्णे हिरण्यं
भार्यम् । श्येनेनाभिचरत्यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि । तत्र सोमहिर-
ण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ । सुवर्णशब्दो गुणवाची । श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ ।
तैरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति । कुतः । द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति
साधनत्वसंभवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वाच्च
साधनं भवितुमर्हति । ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्र-
त्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते । पचि-
क्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना
यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते ॥ ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा । न
तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः । धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः
क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसंबन्धरूपेण लक्षयितुं शक्य-
त्वात् । तदुक्तमाचार्यैः । धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथापि सर्वसा-
मान्यरूपेणैवावगम्यत इति । अन्यैरप्युक्तम् । सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्वि-
विधस्तयोः । अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति । पचतीत्युक्ते पाकं
करोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति । तत्र पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैर्य-
वहित्यमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यनेन व्यव-

ह्रियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञप्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः । स चाख्यातप्रत्ययार्थे ओदनोत्पत्तेरनुकूलः । ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वास्मिन्नन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा अयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न । रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गः । स्यन्द इति चेत् । न । मानसत्यागरूपे यजताव्याप्तेः । उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् । शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्यन्दः प्रयत्नो वास्ति । लिङ्गलेङ्गलोदतव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थभावना । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति ॥ किं च । स्यन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्यन्दादीनां भावनात्वमाहुः । किंत्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मादस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यचौदनफलोत्पत्त्यनुकूला । तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि । तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्जकोति फलं साधयितुम् । द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः । द्रव्यादिनिष्पादितेन धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभिधीयते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत् । न । प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात् । अन्यद्वि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति । अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्वति । तस्माद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद्वागेन भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेति कार्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात्मकरणाच्चातः सकलः शब्दसंदर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव

प्रपञ्चः । भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते । सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या । विधायको लिङ्गादिः करणम् । अर्थवादसंपादिता स्तुतिरितिकर्तव्यता । सेयं शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम् । तस्यां चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इति । तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न संभवतीत्यभिधास्यते । तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताज्ञावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयोजनं तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते तु तत्सज्ञाव इति ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अपूर्वसदसज्ञावसंशये सति नास्ति तत् ।

मानाभावात्फलं यागात्सिद्धेच्छास्त्रप्रमाणतः ॥ ७ ॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयो ऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥

अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।

अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातो ऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तभावार्थपदमिति तदनुपपन्नम् । अपूर्वसज्ञावे मानाभावात् । यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे कालान्तस्माविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न । शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्भागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम् । तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम् । तच्च किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम् । नाद्यः । यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । मृतयोर्देवयोः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः । कल्पिते ऽप्यपूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद्भागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत् । न । यागावान्तरव्यापारो ऽपूर्वमित्यङ्गीकारात् । न ह्युद्यमननिपतनयोर-

वान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् । तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु । शक्तिव्यवधाने ऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औष्ण्यव्यवहिते ऽप्यमौ दाहकत्वाङ्गीकाराद्यथाङ्गार-जन्यमौष्ण्यं शान्तोष्ण्यङ्गारेषु जले ऽनुवर्तते । तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टे ऽपि यागे कर्तव्येऽन्त्यनुवर्तताम् । तस्मादस्यपूर्वम् । तद्विशेषस्तु संप्रदायसिद्धयागप्रक्रियया-वगन्तव्यः ॥ तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरिथं दर्शिता । प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते । यागेन स्वर्गं कुर्यादिति । कथं विनश्चरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृतेत्युच्यते । कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् । फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वं चेति । येन स्वर्गं आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अमावास्यायां चया-णां यागानामेकः समुदायः । पौर्णमास्यामपरः । तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्तिनां चयाणां यागानां भिन्नलक्षणवर्तित्वेन संघाता-पत्त्यभावाद्यागचयजन्यानि चीर्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासंभवादङ्गापूर्वाणि कल्पनी-यानि । तत्र त्वयं विभागः । संनिपत्योपकारकारण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते । तद्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वैर्भ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षा-देव व्याप्रियन्ते । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुयाहकाणी-त्येकलक्षणेऽन्त्यभावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वेषां पूर्वप्रक्रियावगन्तव्या ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमात्मात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङ्गादिना ।

अभिधेयः पृथग् यागादपूर्वं कार्यमस्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तच्चास्ति । कुतः । अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशात्कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया

सर्वात्मना नश्यति । किंतु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंबन्धि-
द्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्तृयात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः ॥ नैत-
द्युक्तम् । उक्ते ऽर्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगे ऽपि मानाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्य-
फलसाधनमपूर्वमस्ति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृच्चः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । व्रीहीनवहन्ति । तण्डुलान्पिनष्टीति । तत्रावघातपे-
षणे अपूर्वजनके । विहितधात्वर्थत्वाद्यजत्यादिधात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवाक्यवैय-
र्थ्यरूपो बाधकस्तर्को ऽवगन्तव्यः । तुषविमोकचूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्ध-
त्वेन तादर्थ्यं ऽवघातपेषणयोर्विधिवैयर्थ्यः स्यात् । तस्मादस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
दृष्टफले संभवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः । तत्र हि क्रि-
याप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु व्रीहीनिनि-
कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद्द्रव्यपरतन्त्रो ऽवघातो
द्रव्य एवातिशयं कुर्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च विधिवैयर्थ्यम् । नखनिर्भेदादिना
तुषविमोकसंभवे ऽप्यवघातेनैवासौ कर्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहे-
तुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

द्वितीयां सक्तुवद्भङ्गा नियोगे ऽन्वीयतां क्रिया ।

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्याचोपपत्तितः ॥ १४ ॥

सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय
सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते । तथा व्रीहिभिरवहन्तीति वि-
परिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगे ऽन्वेत्ति

चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । तच्च होमेन सक्तुषु संस्कारो न संभवति । भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासंभवात् । इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते । वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसंभवात् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

संमार्ष्टि सूच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावे ऽवघातवत् ॥ १५ ॥

गुणत्वं न हि संभाष्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुहादीनां दमैः संमार्जनमाप्नायते । सूचः संमार्ष्टीति । तच्च संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतः । गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूचकारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पूथक्सूचयामास । तानि द्वेधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयेत । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । व्रीहीनवहन्ति तरुलान्पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जनेन जुहादिषु कंचिदतिशयं न पश्यामः । अतो ऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सूच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुंरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च सूचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सूचः । तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति । यदि सुक्षु दृष्टो ऽतिशयो न स्यात् । तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ ११ ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रउगं शंसति । निष्केवल्यं शंसति । आज्यैः स्तुवते । पृष्ठैः स्तुवत इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः । तुषविमोकवद्दृष्टार्थलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धकीर्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्यो ऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसंबन्धाभिधानपराणि । तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः । तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् । ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत् । पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् ॥ तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् । ततो ऽपूर्वमस्तु ॥

षष्ठाधिकरणमारचमति ॥

देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वान्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥ १९ ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः ।

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २० ॥

अयं मन्त्र आम्नायते । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगिस्ताभिः सचते

गोपतिः सहेति । अयमर्थः । गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा-
ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोके ऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा ब्रा-
ह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम् । तथा मन्त्रगतम-
पीति चेत् ॥ मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे
तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते । न तु विधायकत्वम् । यच्छब्दादेरित्यादिशब्दे-
नोत्तमपुरुषामन्त्रणादयः । वहिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः । अमीदमीन्विहरे-
त्यामन्त्रणम् । एवं ब्राह्मणे ऽपि यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदित्युदाहरणीयम् । तस्मा-
दाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न
भवतः । किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रगताख्यातस्य
विधायकत्वम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुभ्रिय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ २१ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

ते ऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमाश्नायते । अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं
नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र
इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मनन-
हेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणे ऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र
इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य नि-
र्दोषलक्षणत्वात् । तच्च ससाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु
प्रथस्वेत्यादयो ऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अय आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अमी-
दमीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररू-
पाः । अक्षे अक्षिके ऽक्षालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः ।
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या

इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वन्यन्तविजातीयेषु समाख्या-
नमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो ऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्यो-
पयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयो ऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कशः ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रो ऽय-
मिति समाख्यानं लक्षणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यते ऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति कृप्रेस्भावतः ॥ २३ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येष्विदमास्त्रायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य
लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु
च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः ।
भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा
संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति
हेतुः । तद्भो दधित्वमिति निर्वचनम् । अमेध्या वै माषा इति निन्दा । वायुवै
क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः । यजमानेन
संमितौदुम्बरी भवतीति विधिः । माषानेव मद्यं पचतेति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा
अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-
न्निर्वेपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । न च हेत्वादीनामन्य-
तमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गावात् । तथा हि । इन्द्रो वा-
मुशन्ति हीति हेतुः । उदानिषुर्मेहीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनम् । मो-
घमन्नं विन्दते अग्रचेता इति निन्दा । अभिमूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अ-
धःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः । कपिञ्जलानालभत इति विधिः । सहस्र-
मयुता दददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः । इतिकरण-
वहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो ग्रायेदि-

त्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्वं भगं भक्षीत्याह । यो वा रक्षाः शुचिरस्सीत्याहेत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति ॥

नवमाधिकरणमारचयति ।

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २५ ॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्यं चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति । असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च । एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत् ॥ मैवम् । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात् । न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकारणेऽधीयते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

दशमैकादशद्वादशधिकरणमारचयति ॥

नक्सीमयजुषां लक्ष्म साङ्कर्येदिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रस्विष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥ २६ ॥

इदमाम्नायते । अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्कर्यस्य दुष्परिहर्त्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेर्हृन्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मि-

भिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टुम-
स्ति । तद्वाङ्मणे सावित्र्यर्चैत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति प्रति-
ज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतम् । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति
चीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता ऋचः
सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् ॥ न । पादादीनामसंकीर्ण-
लक्षणत्वात् । पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीतिरूपा
मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रष्टिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न का-
पि संकरः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधावहिः ।

यजुर्वेद्वैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २७ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बहिरुपसादय । अग्नीदग्नीन्विहर । बहिः स्तृणीहि । इन्द्र
आगच्छ । हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः । परसंबोधनार्था मन्त्रा नि-
गदाः । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः । पा-
दगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोभावात् । प्रष्टिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वे ऽपि धर्म-
भेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषोच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां
ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा । तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन
यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणां चैविध्यं सु-
स्थितम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

देवस्य चेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्याच दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोरस्त्रायते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपामीति । तच्च वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकं स्यादिति चेत् । न । एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तिः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्यभेदः स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वाद्विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रति-
तिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । अत्र तस्मिन्वित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति । अतस्तद्व्यव-
च्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते । न हि तच्चैकार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुसेवं सुष्ठु सेवितुं यो-
ग्यम् । मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभय-
वादि सिद्धम् । तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् ।
भगो वां विभजतु । पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमू-
हयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्ष-
मित्युक्तम् । प्रकृते त्वग्रये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वं देवस्य त्वेति समूहः सा-
काङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्ण-
येनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

इधे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३१ ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहने स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३२ ॥

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते । सो ऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः । कुतः । अस्याह-
 द्यार्थत्वेनैकस्यैवाहृदस्य कल्पने लाघवात् । न चोरु प्रथस्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थ-
 स्मारकत्वं संभवति । क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इषे
 त्वेति छिनत्ति । ऊर्जे त्वेत्यनुमाष्टीति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेतौ वि-
 नियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण छिनत्ति । अनुमाज्मीत्येवं क्रियापदे ऽध्याहृते सत्यनु-
 स्तेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यजुर्मन्त्रभेदः । इथमाणायाच्चाय भोः पलाश-
 शाखे त्वां छिनत्ति । ऊर्जे रसाय वलाय वा त्वामनुमाज्मीत्यर्थभेदः ॥ एवमायुर्यज्ञेन
 कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ कृप्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वे ऽप्यायु-
 रादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात्कृप्तीर्वाचयतीति कृप्तिबहुत्वस्य चोदि-
 तत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्बानुषञ्जनम् ।

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारो ऽत्र लौकिकः ॥ ३३ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ।

अन्यशेषो ऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसङ्गोमेष्वेवमास्त्रायते । या ते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा ग-
 हरेष्ठा । उयं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया ।
 या ते अग्ने हराशयेति । अयमर्थः । अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्ने-
 स्तिसस्तनवः । तास्वाद्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा । गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये
 लोहे ऽवस्थिता । तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापातकं च
 हतवानसीति । तथा च ब्राह्मणम् । उयं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वा-
 हेति । अशनायापिपासे ह वा उयं वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वच इति ।
 तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां
 पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषो ऽध्याहर्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग-
 स्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वैदिकयोर्मन्त्रयो-
 राकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्र-

योरनुषज्यते । यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारा-
त्संनिकृष्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ।

चित्पतिस्त्वेत्याकाङ्क्षावतो नाचानुषज्यते ॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रचयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते । चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनातु ।
देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति । तत्र तृती-
यमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः । निरा-
काङ्क्षत्वात् । न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः
संपूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा ।
तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते ।
क्रिया च पुनात्वित्येषा चिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रिया-
द्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथान्वेति । तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मा-
दस्यनुषङ्गः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्ववायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । सं ते प्राणो वातेन गच्छताम् । समङ्गानि यजचैः ।
सं यज्ञपतिराशिषेति । अयमर्थः । भोः पशो तव प्राणो वातेन वाद्येन वायुना
संगच्छताम् । तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा सं-
युज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्ष-

त्वात्प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्बुद्धिस्थितेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतासद्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनावेतुमयोग्यत्वात्तद्ववायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषो ऽध्याहर्तव्यः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा ।

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदो ऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति ददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । तानि चैवं श्रूयन्ते । सोमेन यजेत । हिरण्यमाचेयाय ददाति । दाक्षिणानि जुहोतीति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः । तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् । तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ॥

अथ गुरुमतमाह ॥

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते वलात् ॥ ३ ॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः । किंतु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्मतम् । तच्च यजेत

दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्भातूनां नियोगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्वपक्षः ॥ प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्भावार्थानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽपि भेदस्य वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इडो यजति । बर्हिर्यजति । स्वाहाकारं यजतीति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् ॥ अथोच्येत । समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैर्नूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वाद्भास्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न । तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतिद्वितीयोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः । तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यच्च चतुर्थीमुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते । तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधिनावगम्यते । संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्वलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते ॥ नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते न त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्येत । मैवम् । वैष-

स्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वाव-
गमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यगेष्ववगतेषु भेदे चा-
भ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनू-
नपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।

कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भौवं द्रव्यं हि देवता ।

वार्चस्मीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥

वार्चस्मीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं चिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां चिके चिके ॥ ९ ॥

विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना ।

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते । य एवं विद्वानमावास्यां यजत
इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते । न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड्वागा
अनूद्यन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन्प्रकरणे एवमाम्नायन्ते । यदाग्नेयो
ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामयीषोमावा-
ज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । ताभ्यामेतमयीषोमीयमेकादशकपालं
पूर्णेमासे प्रायच्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रं पयो ऽमावास्यायामि-
ति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्प्राग् आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणो ऽन्यत्वे
सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोर-
भावः । ध्रौवाज्यसंज्ञावात् । अत एवोक्तम् । ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्व-
वर्णिकी । रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयते पृथक्कयेति । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय
गृह्यते यद्गुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मान्त्ववर्णि-

कीत्वमित्यमुच्चेतव्यम् । तस्माद्वाचंघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वत्यौ अमावास्या-
यामिति । वाचंघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चचौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयते ।
तत्राग्निर्वृचाणि जङ्घनदित्येको वाचंघ्नो मन्त्रः । त्वं सोमासि सत्पतित्वं राजोत
वृचहेत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरास्मात्तयोर्वृधिधानु-
युक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपत्वाद्या-
गान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्श-
नाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम् । किंतु पौर्णमास्यां पौर्णमा-
स्या यजेत । अमावास्यायाममावास्याया यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्काल-
विधायकम् । यदाग्रेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं
विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आस्तां तावद्ब्रूयम् । देवता
तु विधित्तितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वाचंघ्न्योर्वृधन्वत्योश्चाज्यभागदे-
वताप्रतिपादकत्वात् । हौत्रे मन्त्रकारणे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चा-
स्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वाचंघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चास्नाते ।
लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रममाभ्यामाज्यभाग-
विषयत्वमवगम्यते । यत्तु वाचंघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तस्मिन्क्रमकृत्प्रयोरा-
ज्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतनकर्माङ्गतां त-
योर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति ॥ किं
तर्हि पूर्वप्रकृतेष्वग्नेयादिषु षट्सु चिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च काल-
वाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहि-
तयोर्योगचिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्र-
योजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फलवाक्ये
षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामि-
त्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदप्युक्तम् । कालविधानासंभवे ऽप्येकैकस्य चिकस्य सह-
प्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालवि-
हितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितर-
त्रापि ॥ ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावे ऽपि नानुवादकत्वम् । तस्य
यागविधायकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहित-

यागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आप्तेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाप्तेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥ किं चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाप्तेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि समिधो यजति । आधारमाधारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विध्य आस्ताताः । यदाप्तेयो ऽष्टकपालो ऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वादर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसंबन्धो बोधनीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आप्तेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात्सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यात्प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिष्वप्यप्तेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाप्तेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न को ऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजमित्येषो ऽनुवादो ऽत्राप्यत्र विधिः ।

विष्ण्वादिकाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्ण्वादित्स्तदूपं ध्रौवमन्वतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते । यदन्वञ्चौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्ट्यो ऽजामित्वाय । प्रजापतिरुपांशु यष्ट्यो ऽजामित्वाय । अग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वायेति । तत्र विष्ण्वादिकाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् ॥ नैवम् । आप्तेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासान्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्वम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिकाक्येषु प्रतीयते ।

पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र यजतीति वर्तमाना-
पदेशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् । अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्या-
पि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपान्शुयाजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्ट-
कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहित-
यागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजा-
मित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महा-
वाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयवाहुल्यं संभवति । न चात्र वि-
धिस्तितस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः । ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात् । नापि देवताया अभा-
वः । नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठितैर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीधोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन
देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादो ऽथवा विधिः ।

अरूपत्वाच्च दध्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३ ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिगुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतो ऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमाश्नायते । अग्निहोत्रं जुहोति । दध्ना जुहोति । पयसा जुहोतीति च । इद-
मपरमाश्नायते । आघारमाधारयति । ऊर्ध्वमाधारयति । ऋजुमाधारयतीति च ।
तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आघारवाक्यं
चोर्ध्वादिवाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेवता-
लक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत् ॥ तत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन
गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य लभ्यते
कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्र-
विधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अ-
तो ऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु
मान्ववर्णिकी । आघारे ऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्चेतव्ये ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत ।

गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहिते ऽ र्थे ऽ नुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादो ऽ पुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ।

ग्रहणे सोमसंस्कारो ऽ वदाने पशुसंस्क्रिया ॥ १६ ॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते । तच्चैन्द्रवायवं गृह्णाति । मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादी-
न्यपि श्रुतानि । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते । तच्च हृदयस्याग्रे ऽ वद्य-
ति । अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तच्चैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा
विधीयन्ते । इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैर्देवतानां तद्धितेन सोमसद्रव्यस्य च प्रतीय-
मानत्वात् । एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेना-
नूद्यते । तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम् । ततो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र वि-
धीयन्ते । तदनुवादेन पश्वालम्भवाक्ये ऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते । तस्माद्-
वदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ सति हि पुरोवादे ऽ नुवादो भवति । न चात्र पुरोवादो ऽ स्ति । सोमेन
यजेतेत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः । न हि ग्रहणं यजनं भवति ।
नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता । न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः
प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम् । धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात् ।
तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतो ऽ र्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते । ततः पुरोवा-
दाभावे ऽ नुवादासंभवाद्यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयते । ग्रहणवाक्यैस्तु देव-
ताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥

पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृतम् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियाचित्सफुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥

देवतासंगतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्र आहुतीजुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवच्चाभ्यस्तम् । किंतु सकृदेवान्नातम् । तत एकमिदं कर्म । चित्संख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम् । नाद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये चित्संख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् ॥

तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वचोदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति । अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्वितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता । न तु पूर्वोदाहृतचित्संख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्वितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्वितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभावित्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्वितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति । कुतः । पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्वितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थते । तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दो ऽयं वदेत् ।

संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन्सहस्रदानलक्षणो गुणो विधीयत इति चेत् ॥ न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन छिन्नत्वात् । न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दो ऽनुपपन्न इति वाच्यम् । संनिहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसंनिहितस्येवागामिसंनिहितस्यापि परामर्शसंभवात् । आगामिसंनिहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दो ऽतीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चित्कर्माभिधत्ते । ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः । तथात्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवला तत्र वाजिनम् ।

गुणो ऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

तन्ने पयसि दधानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । घनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा । जलं वाजिनम् । तत्रामिक्षाद्रव्यभाजो विश्वदेवा उक्ताः । ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजो ऽक्षमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयितां विकल्पितां वेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्ते शिष्टस्य प्रवेशाभावाद्वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवान्तरतामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्तरम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वाच्यस्तु पूर्ववत् ।

निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते । तच्चाग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात्प्रकृतात्कर्मणोऽन्यद्दधि-
होमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते ।
तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ॥ न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आग्निहोत्र-
गुणावरुहः । तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुहम् । प्रत्युत निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति ।
तस्मादयं गुणविधिः ॥ एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां
सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समवलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च ब्रीहियववद्वि-
कल्पः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्भेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ।

गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते ॥ २८ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म । न त्वत्र
गुणविधिः । कुतः । इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनि-
ष्पत्तेरिति चेत् ॥ मैवम् । कर्मन्तरविधौ दधिमतो होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्व-
र्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिया-
प्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं
तथापि फलसंबन्धो न प्राप्तः ॥ धात्वर्थाभावे फलासंभव इति चेत् । न । अग्नि-
होत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।

रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥

साम्नो ऽ च फलकर्मभ्यां संबन्धे वाक्यभिन्नता ।

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

चिवृदमिष्टुदमिष्टोमस्तस्य वायव्यास्वृष्ट्वेकविंशममिष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्च-
सकामो यजेतेत्यस्य संनिधौ श्रूयते । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयममिष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अस्यायमर्थः । अमिष्टोमस्य विकृतिरूपः क-
श्चिदेकाहो ऽ मिष्टुन्नामकः । स च पृष्ठस्तोत्रे चिवृत्स्तोमयुक्ततया चिवृदित्युच्यते ।
अमिष्टोमोक्थ्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये ऽ मिष्टोमसंस्थारूपत्वादमिष्टोम
इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते ।
तेन च साम्नामिष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादमिष्टोमसामेत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ
यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते । अस्मिंस्त्वमिष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन
वायव्यास्वृक्षु तत्साम गातव्यम् । तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य
तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति । तच्च रेव-
तीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः संबन्धः सो ऽ यं पशुफलायामिष्टुति
विधीयते । एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनायव्यावर्तकेनैवकारेण चामि-
ष्टुतः समर्पमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृते ऽ मिहोत्रे दधि-
गुणो विहितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विषमो दृष्टान्तः । दध्मो होमजनकत्वं न
शास्त्रेण बोधनीयम् । तस्य लोकतो ऽ वगन्तुं शक्यत्वात् । फलसंबन्ध एक एव शा-
स्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नो ऽ मिष्टु-
त्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद्दुर्वारो वाक्यभेदः । तेन
पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च वि-
धीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थोक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमे ऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत । सर्वे वै कामाः सौभर इति समाम्नाय पुनः समाम्नातम् । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य साक्षो ऽन्तिमो भागः । तस्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो ऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपूरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः । तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् ॥ अथोच्येत । नूतनफलान्तराभावाद्दीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थको ऽयं विधिरिति । तन्न । फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तराभावे ऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः । न विधिः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

रथंतरं साम सोमे भवेत्तद्वृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राययणायाश्च यहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कमीथवा गुणैः ।

गायत्रादियुतात्पूर्वादन्यद्भावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

यहायत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवायान्यहानृह्नीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्रायान् । यदि जगत्सामाययणायानिति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभि त्वा श्रुत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथंतरम् । त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीन्द्रस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्थ्याययण उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका यहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमसस्य महणाद्गहा भवन्ति । सोमयागस्य रथंतरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं यहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आययणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्भावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवायत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदि रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्थते । समर्पिते तस्मिन्थोक्तग्रहायत्वं गुणो विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वे ऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत् । रथंतरबृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः । रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येति । एवमितरत्रापि । तस्माद्गुणविधिः ॥ ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सो ऽन्वेषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशा-

धिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्तामेति वाक्योक्तमाययणाग्रत्वं विकृतौ विषुवन्ना-
मके मुख्ये ऽहनि व्यवस्थापितम् । वाढम् । तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः । आयय-
णाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम् । किन्तुन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्ताम
संभवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ।

विप्रक्षन्त्रियविद्भेदाद्भविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वानुवादगीः ।

व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्त्रियत्वं तु तत्त्वतः ।

अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथंतरनुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते । आप्तेयमष्टाकपालं निर्वपति
हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्र-
ष्टौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणेति । तस्यामवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-
स्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो
वैश्वदेवमिति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्द-
युक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं
बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानू-
द्यते । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थाने ऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनु-
वादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नि-
त्यानुवादः । ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो युक्त
इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुकृतराजशब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ राज-
शब्दः क्षत्त्रियजातौ रूढः । न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत राज्य-
शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्यो-
परि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राज्यशब्द उपचारितः ।

तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्येते ॥ ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयु-
क्तमिति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्वहिः प्रयुज्यमाना-
यामवेष्टौ तत्संभवात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं
विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिश्चक्षुः निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तर-
वाची वेत्युच्येयम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वसन्ते विप्र आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

अन्तरेणामिविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात् ।

कुम्भे आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । यीष्मे राजन्यः । शरदि वैश्य इति श्रूयते ।
वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । यीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यमिति च । तत्र वसन्ता-
दिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः । क्रत्वनु-
ष्ठानान्यथानुपपत्त्या कुम्भत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां वि-
द्यां च विना कर्मानुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादि-
कर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्म-
णाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । लौकिकाग्नौ होतुं पुस्त-
कपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । त-
स्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

यहाश्रायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्धभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत् ॥ न । दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात् । तच्च शब्दनिर्वचनाङ्गाक्यशेषाद्वावगम्यते । तथा हि । अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्येमे दाक्षाः । तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् ॥ एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः । तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायारख्यो गुणो विधीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यै चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरुपयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थे अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलहानेर्न तत्किंतु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्था यागतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमाज्ञायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति च । तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाज्ञातम् । ईषामालभेतेति । चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः । तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता संभवति । तथा चतुर्मुष्टिर्निर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्मान्द्रुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्मान्द्रुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः ॥ श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वायुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्-यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत । ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधो ऽर्थसिद्धौ विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत् । अनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्वागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राजान्तः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः ।

स्पर्शः स्याद्देवराहित्यात्संस्कारः प्रायपाठतः ॥ १६ ॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते । वत्समालभेतेति । तच्च विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात् । प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात् । वायव्यालम्भवदिति चेत् ॥ न । देवतारहितत्वेन तद्वैषम्यात् । किं च । अयं वत्सालम्भो ऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः । तत्प्राये पठितत्वात् । इतरसंस्कारवत् । तस्मादयं स्पर्शमात्रविधिः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदैवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमाचर्य यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते । नैवारश्चरुर्भवतीति । चरुमुपधातीति च । तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः । स्विष्टकृदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवलाद्देवताकृप्तिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पर्येभिकृतः पाल्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १९ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गश्चेत्ततः ।

गुणं पर्येभिकृत्याख्यं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्या च चोदकात्प्राग्विधौ सति ।

पर्येभिकरणान्ताङ्गरीतिः कुप्नोपकारतः ॥ २१ ॥

त्वाष्ट्रं पाल्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमास्तातम् । पर्येभिकृतं पाल्नीवतमुत्सृजन्तीति । तत्र पर्येभिकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पाल्नीवतशब्देन पाल्नीवन्नामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्येभिकृतपाल्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ती तु पर्येभिकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छन्तीति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वायव्यपशुवह्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अनारभ्याधीतत्वाच्चास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पाल्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्येभिकृतशब्दान्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन पर्येभिकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्येभिकरणस्य विकृतौ

चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थको ऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्र-
योजनत्वात् ॥ नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थन्या-
गो ऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो वि-
धिस्यज्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्ये-
रन् । मैवम् । पर्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया
अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः । आर्थिकीति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः
प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्यातिदेशात्प्र-
बलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवो-
परितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात्प्राचीनानामप्य-
प्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पना-
पत्त्या प्रकृतौ यत्कृमोपकारं पर्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृ-
तौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः कृम इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधा-
नान्पर्यग्निकरणान्ताङ्गीरितिः सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथो-
क्तपर्यग्निकरणविधौवर्धसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते । तदेवमत्रगुण-
विधिः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ।

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद्विधिस्तयोः ।

गुणो ऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । एष वै हविषा हविर्यजति यो ऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय
यजत इति । परा वा एतस्यायुःप्राण एति यो ऽशुं गृह्णातीति च । तत्रादाभ्य-
शब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात्तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते ।
अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणे ऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र
द्रव्यदेवतयोरेभावः । ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्ता-
तिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ भवत्वाददाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम् । ते च नामनी

ग्रहयोरेव स्याताम् । न तु यागयोः । गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यज-
तिस्तु व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्मान्ग्रहयोरेवात्र विधिः ।
ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमसस्य संस्काररूपो गुणः । ऐन्द्रवायवादियहण-
समानत्वात् । यद्यथैव न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्संबन्धियहणद्वारा वाक्या-
ज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते ॥ अथवा
तैत्तिरीयाणां षष्ठकारणे षष्ठप्रपाठके प्राकरणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम् ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्वहेराधानवच्चितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते ब्रह्मावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं विधाय श्रूयते । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु-
यजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिराचेणेत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवची ।
स्तोत्रशब्तादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते । अग्नेः स्तोत्र-
मग्नेः शस्त्रमिति । षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्तीति च । यदि लिङ्गं प्रापका-
पेक्षम् । तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजती-
त्येतस्मिन्वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु यजतीतिवद्वा-
गनामत्वम् । अथोच्येत । अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्ये-
ति । तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं संभवति । देवदत्तमनुगच्छति
यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको
याग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्त्रिष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तस्य
चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अग्निशब्दो रूढ्या बहिद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च कृपतया लिङ्गादिकल्प्याद्यागवाचित्वा-
द्वलीयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः ।
अतोऽग्निमादधीतेत्युक्ताधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च

संस्कृतस्य नियोगाभावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ वि-
नियोगात् । तस्मात्संस्कारविधिः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणो ऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तकर्माच्च मासो ऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणो ऽप्राप्तत्वाद्विधीयत
इति चेत् ॥ मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपस-
दो ऽपि । नाद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां तन्मते विधातव्य-
त्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि
गुणविधिः । कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः । न
हेतुर्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् । असंनिहितत्वात् । अयनं त्वेत्प्रकरणम् । अयन-
मारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिः शङ्केति चेत् । प्रकरणस्यास-
मर्पकत्वे ऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेवा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या
निराकृता । तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनन्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते ॥
ननूपसन्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्म-
भेदः । न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो वा-
जिनम् । मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम् । मासो
न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतः प्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्म-
भेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ।

कर्मान्यद्वा फलं भानात्पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः ।

अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इति । रुक्कामस्तेजस्कामः । अत्रेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमाग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते । कुतः । वाक्येनाग्नेयफलसंबन्धस्य भासमानत्वात् । न च पूर्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम् । इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति । कुतो ऽच प्रकरणान्तरत्वम् । किं च मासो ऽनुपादेयः । अग्निहोत्रानुसारेण संपादयितुमशक्यत्वात् । फलं तूपादेयम् । दार्शपौर्णमासिकाग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्फलविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्येव । स एवात्र कर्म भिनत्ति । न चात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः । अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभयवैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः । तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चो ऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात्स्वत एवोत्पद्यते । न तु विधिश्चवणात्संपद्यते । यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः । यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम् ॥ काम्येष्टिकाराडपठितेष्वैन्द्रागमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेव न्यायो द्रष्टव्यः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यजेत्समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।

अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदो ऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विध्युपादानयोरैक्याद्देशादेरनुपपत्तिः ।

आवश्यकं कर्मविधौ तज्जेदः पुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥

देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः ।

पुंशब्दयोर्बाधपृत्तिवत्पुनरुक्त्या त्वनूद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायन्ते । समे यजेत । पौर्णमास्यां यजेत । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अवेष्टिप्रकरणे फलमास्नातम् । एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समास्नातः । शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिश्च योः पर्यायत्वात् । ततः कर्मविधिरित्यवश्यमभ्युपेयम् । तत्र प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवैर्भिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ देशादीनामविधेयत्वे ऽपि विहितकर्मणा सह तेषां संबन्धो विधीयताम् । स च कर्मवत्पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वाद्विधिमर्हति । यदुक्तमुपादानविधिश्च योः पर्यायाविति तदसत् । अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् । तच्च कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति महाभेदः । यो ऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सो ऽपि देशादिसंबन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति । समिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासंभवात्पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलो ऽयसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वा अनुवादगीः ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ।

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्रायसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहितम् । तदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवतीत्येकस्मिन्काले पुनर्विहितम् । तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विःप्रयोग इति चेत् ॥ न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्रायस्तुत्यर्थत्वात् ।

यद्यप्यायेयो ऽ हाकपालो ऽ मावास्यायां भवति तथापि न केवलेनाग्निना सा-
धुर्भवति । इन्द्रसहितो ऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेय-
स्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसंधेयम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात्कर्मधर्मो ऽ तः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वचब्राह्मणे श्रूयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्र यावज्जीवशब्दो
मरणावधिकालपरः । तत्कालसंबन्धश्च प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहो-
तीत्यनूदिते कर्मणि विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वा-
भावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्यवस्यति । स च
काम्यप्रयोगो ऽभ्यसितव्यः । सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादयं काम्यकर्म-
णो ऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यावज्जीवशब्दो न का-
लस्य वाचकः । किंतु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु कृत्स्नजीवनम् । न च जीवनं कर्मधर्मत्वेन
विधातुं शक्यम् । तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तं च पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्र-
योगो विधीयते । न चात्र कर्मभेदः । तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात् । न चा-
भ्यासस्तद्धेतुः । निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावात् । अतः प्रयोगभेदः
पर्यवस्यति । जीवनस्यात्र निमित्तत्वात् । सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायो-
गान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । न च जीवननैरन्तर्येण प्रयोगनैरन्तर्योपपत्तिः । सायंप्रातःका-
लयोर्विहितत्वात् । तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

शाखाभेदात्कर्मभेदो न वा कर्मात्र भिद्यते ।

दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः ।

रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्मास्मात् । तत्र शाखाभेदात्कर्म भिद्यते । कुतः । भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलभ्यात् । काठककाण्वादिको नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति । शाखान्तराध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः । एकस्यां शाखायामधीता इषे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाछेदादयः क्रियाश्च शाखान्तरे ऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः । एवमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्याः । न ह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ रूपाद्यभेदादेकं कर्माप्तेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामायेकम् । स्वर्गकाम इति फलसंबन्धो ऽपेकः । तस्मादभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा संगच्छन्ते । काठकादिकं ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम । काठकेन यजेतेत्यश्रवणात् । काठकमधीत इति प्रयोगाद्ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम् । भूभोजनादिरध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति । अल्पायुषापि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठानं शक्यते । तस्मादन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदे ऽपि कर्म न भिद्यते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च द्वितीयो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ।

बुभुत्सितः शेषशेषिभावो ऽतो ऽत्राभिधीयते ॥ ० ॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतिः ।

क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसंभवात् ॥ १ ॥

गुणप्रधानभावेन संसर्गे ऽन्तर्भवत्यसौ ।

व्युत्पत्तिसंभवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥ २ ॥

यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं न तच्छाब्दम् । कुतः । केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषिभावे क्वचिद्दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत् ॥ नैवम् । अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभवति । द्वयोर्गुणयोः परस्परकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् । एवं द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो व्युत्पत्तिसंभवात्क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः । तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावो ऽपि शाब्दः । तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

स्वरूपहेतू न स्तो ऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।

पारार्थ्यं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ३ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथा हि । शेषत्वं नाम किम-
विनाभूतत्वं प्रयोज्यत्वं वा विध्यन्तविहितत्वं वा । नाद्यः । षड्यागानामविनाभू-
तानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र
तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् । न तृतीयः । विध्या-
दिविहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मा-
न्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति । विमतः शेषः । एवंत्वादिति कस्य-
चिद्धेतोरनिरूपणादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विमतः प्रयाजादिः शेषः । परार्थत्वात् ।
भृत्यादिवदिति हेतुः सुनिरूपितः । अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वे ऽपि
परार्थः शेष इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पा-
रार्थस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्यम् । आकारभेदेन तज्जेदात् । दृष्टान्ते गृहीत-
व्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्ष-
णम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विद्येते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषो ऽथवा फलम् ।

पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादेयौ मतभेदतः ॥ ४ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह वादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ५ ॥

स्फुट्यकपालादिकं द्रव्यम् । अरुणिमादिको गुणः । अवघातप्रोक्षणादिकः सं-
स्कारः । एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वम् । स्वर्गः फलम् । तत्कामी पुरुषः । दर्शपूर्णमासौ
कर्म । न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति । उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य
फलादिष्वभावादिति वादरेर्मतम् ॥ पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयो ऽपि
शेषा इति जैमिनेर्मतम् । तथा च त्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते । कर्माण्यपि जैमिनिः
फलार्थत्वात् । फलं च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तत्रोपकारित्वमति-
व्याप्तम् । प्रधानभूते ऽपि स्वामिनि गर्भदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनि-
मतमेव मुख्यसिद्धान्तः ॥

चतुर्थेऽधिकरणमारचयति ॥

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्यगामिनः ।

व्यवस्थिता वा साङ्कर्ये फलापूर्वेण संगतेः ॥ ६ ॥

अवान्तरापूर्वसञ्ज्ञासाक्षात्तेनैव संगतौ ।

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोक्तमा ॥ ७ ॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः । आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः । सान्नाय्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकैर्नैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येवेति साङ्कर्ये प्राप्ते ब्रूमः ॥ आप्रेयादयः षडङ्गागा भिन्नक्षणवर्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति । ततस्तज्जननसमर्थान्याप्रेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्यानि । तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम् । प्रत्यासन्नत्वात् । फलापूर्वं तु तेन व्यवहितम् । एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वैरेव साक्षात्संगतिः । तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते ॥ ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्कर्यम् । अथोच्येत । तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव संभवात्तेष्वेवावघातः । न त्वाज्यसान्नाय्ययोः । एवं विलापनमाज्य एव । दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति । वाढम् । दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः संकीर्यन्तेवेति चेत् । मैवम् । व्रीहीन्प्रोक्षति । आज्यमवेक्षत इत्यादिद्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वलीयसी । तस्माद्व्यवस्थिता धर्माः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः साङ्कर्ये वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र संकरः ॥ ८ ॥

वाक्यस्योद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च श्रूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषद्वोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति । स्फ्यश्चेन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या मुसलाकारकाष्ठम् । तत्र व्रीह्यादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्कर्यं निराकृते ऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित्क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्फ्येनोद्धन्ति । कपालेषु श्रपयति । अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति । श्रूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति । शम्यया दृषदमुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति । दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षे ऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत् । न । उद्धननादिवाक्यसिद्धान्तानुवादत्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरन्तीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् । तस्मादवघातादिसंस्कार इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि अवस्थितानि ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

क्रीणान्तरुण्येत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकभाक् ।

क्रयेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ १० ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात्तद्भागे चान्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थाद्द्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अरुण्या पिङ्गास्त्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति । तच्चारुणाशब्दे ऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात् । तत-

स्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । न चानेन न्यायेन पिङ्गास्थेकहायनीशब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्या गोः सा पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सङ्घर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चेतद्द्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वाच्चेष्टु निवेश्यते । तत्रैवाक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरिणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते । यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्तव्यानीति । तस्मान्गुणः संकीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथापि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यं व्यवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति ॥ ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि लक्षणा दुर्वारा । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न संभवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमप्यवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः ॥ तर्हि वाससा क्रीणान्त्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदो ऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यविकल्पो विधीयते । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थोपत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सत्यारुण्यविशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः ।

एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात् ॥ १२ ॥

प्राधान्यात्तद्गुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् ।

तद्विधौ वाक्यभेदो ऽ तो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम् ॥ १३ ॥

सोमे श्रूयते । दशापविचेण ग्रहं संमार्ष्टीति । दशापविचं वासःखण्डः । तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम् । किं च । ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातेः संस्कार्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्ये ऽ नुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मादेक एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । ग्रहं प्रति गुणः संमार्गः । प्रति प्रधानं च गुण आवर्तनीय इति न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति ते संमार्जनीयाः । एवं निश्चये सति संमार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अबुभुत्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अथोच्येत । नेदमुद्देश्यगतम् । किंतु स्वयं विधेयमिति । तन्न । वाक्यभेदापत्तेः । ग्रहं संमृज्याहं चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः । पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । न हि प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्न्यायो ऽ स्ति । तत इयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या । तस्या अमूर्तत्वात् । ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको ग्रहशब्दः । तत्र चावृत्तिरुक्ता । तस्मात्सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

चमसादि च संमृज्यान्वो वा तस्यास्ति मार्जनम् ।

एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १४ ॥

अबाधो ऽ चादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ।

चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १५ ॥

ग्रहमित्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम् । तथा प्रातिपदिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते । ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वाद्ग्राहणमिव

चमसानामपि संमार्गेण सोमरसैकनिर्हरणप्रयोजनसंभवाच्च चमसादयोऽपि सं-
मार्जनीया इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वान्न विवक्षितम् । अदुष्टं तु
ग्रहत्वं कुतो न विवक्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति
संमार्गः । न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम् । ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् ।
तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १६ ॥

आनन्तर्यात्मकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽये संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १७ ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्व्राजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १८ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति । तत्र यूपद्र-
व्यगतं सप्तदशारत्निश्च्योदितं यदूर्ध्वमानं तद्व्राजपेयकर्मणोऽङ्गम् । सप्तदशारत्नि-
श्च्यद्व्राजपेयश्च्योरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्व-
मानं न संभवेत् । तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं
प्रथमं संयुज्य तद्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सप्तदशारत्निरूप इति सामा-
नाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पशुङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा
पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्व्राजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि
वाजपेययूपपशुश्च्योरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूप-
संबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचि-
त्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते । देवदत्तस्य नप्तेतिवत् । यत्तु सप्तदशारत्निवा-
जपेययोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमविरुद्धम् । पशुङ्गत्वेऽप्यन्ततो व्राजपेयाङ्ग-
त्वाङ्गीकारात् । किं च । पूर्वपक्षे यूपपशुश्चेन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु
नासौ दोषः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्तव्यखिलस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ॥ १९ ॥

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि ।

मिथःसंबन्धराहित्यान्मैवं ते ऽपि समत्वतः ॥ २० ॥

कर्तृयोगाददोषश्चेत्समानेयं समाहितः ।

ततः प्रयाजसान्निध्यात्तत्कर्त्तव्यस्य संयुतिः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते । अभिक्रामं जुहोतीति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्तव्यं संबध्यते । न तु प्रयाज-
मात्रकर्त्तव्यं । कुतः । अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् ॥ मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धा-
संभवात् । अथोच्येत । अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते । तद्वारा कृत्स्नदर्श-
पूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति । तदेतत्समाधानं प्रयाजसंबन्धे ऽपि समानम् ।
अतः संनिधिवलान्प्रयाजकर्त्तव्यं संबध्यते ।

एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति ॥

यद्वा वलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः ।

दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २२ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ।

तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गं तद्वारा दर्शशेषता ॥ २३ ॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्यत् । प्रयाजसं-
निधितो ऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रवृत्तत्वात् । प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्र-
मणं निविशत इति पूर्वपक्षः ॥ समिधो यजतीत्यारभ्यान्नातमवान्तरप्रयाज-
प्रकरणम् । तन्मध्ये ऽभिक्रमणमाज्ञातम् । तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रया-
जविषयैर्वाक्यैः संदृष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राज्ञान्तः । अ-
स्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते । प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

उपप्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताथवा ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियैषावान्तरातो ऽस्त्विहाग्रिमः ॥ २४ ॥

लिङ्गादमेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तिः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमात्रातम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्रे महानसि ब्राह्मणभारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपप्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुतेति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात्सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत् ॥ न । निविद्वाहणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निविद्वाक्चैरपेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते । निविद्विर्न्यवेदयत् । तन्निविदां निवित्त्वमिति ॥ ननु सम्यगिध्यते ऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणान्यथा एवेति चेत् । सन्तु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः ॥ ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम् । निविप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् ॥ संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत् । न । काम्यसामिधेनीभिर्व्यवधानात् ॥ न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रकरणस्य प्रवर्तत्वात् । तस्मादत्र प्रयाज्यायाभावाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चैकङ्गतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ।

यज्ञे ऽखिले प्रकरणादाधाने ऽन्वितमस्तु तत् ॥ २६ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ।

नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यङ्गे ऽ खिले भवेत् ॥ २७ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते । तस्माद्वारणो वै यज्ञा-
वचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद्वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवैतेनेति । यज्ञा-
वचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणवलादाधाने प्रथमम-
न्वेति । एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्रं
निविशते । अस्ति हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वम् । तत्प्रकरणे पाठात् । कृत्ति-
कास्वग्निमादधीतेत्यस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यदित्यस्मिन्ननुवाके ची-
णि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं
वाजपेये साक्षादसंभवाच्चदङ्गपशोरङ्गे निविशते । तच्चदिदमपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम् । तथा पवमानहवींष्यपि । यदाहवनीये जुहति
तेन सो ऽ स्याभीष्टः प्रीत इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मा-
दग्निसंस्कारत्वेन समानानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति
प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावाद्वैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्श-
पूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनीयुज्यते ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

वार्वर्ष्मी पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २८ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारो ऽ याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं वलीयो ऽ त एषां दर्शादिशेषता ॥ २९ ॥

न मुख्ये सोम एको ऽ स्ति नाधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्याप्राप्नौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । वार्वर्ष्मी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावा-
स्यायामिति । तच्चैवं वार्वर्ष्मीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकारोऽ याज्यभागयोः
क्रमे ऽ ग्निर्वृत्राणि जघ्नदित्यनुवाकेनास्मात् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्श-
पूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रवलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्ण-

मासयागाङ्गत्वम् । न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निर्वृचाणि जङ्घनदि-
त्याग्नेयी प्रथमा वार्चघ्नी । त्वं सोमासि सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्चघ्नी ।
अग्निः प्रत्नेन मन्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । सोम गीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या
द्वितीया वृधन्वती । तच्च मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोर्यागयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्ने-
यीद्वयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात्वं कथंचिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति ।
सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किं च ।
पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे
यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किं च ।
प्रयाजमन्वानुवाकस्थानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः । स चाज्यभागयोरङ्गयोः
क्रमः । न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम् ।
किंत्वाज्यभागाङ्गत्वम् ॥ नन्वेतत्क्रमेणैव लब्धम् । तच्चाप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे
मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वा-
ढम् । तथापि वार्चघ्नीयुगलं पौर्णमासीकाले वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्ये-
षा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

हस्तौ द्वाववनेनिक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले ॥ ३१ ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । हस्ताववनेनिक्ते । उलपराजिं स्तृणातीति । वेद्या-
मास्तराजिं संपादितस्तृणस्तच्च उलपराजिः । तच्च हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोनै-
रन्तर्येण पठितत्वात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत् ॥ मैवम् ।
अवनेजनं हस्तसंस्कारः । संस्कृतौ हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं
लिङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रवलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां
क्रमबाधात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः ॥

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः ।

मुष्टी करोति । वाचं यच्छतीति । तदनन्तरमेवेदं श्रूयते । दीक्षितमावेदयतीति ।
 आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति चिरुपांश्चाह देवेभ्य एवैनं
 प्राह चिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति । अत्र मुष्टीकरणवाङ्मयमाभ्यां
 हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लि-
 ङ्गम् । तेन क्रमो बाध्यते ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्धा कार्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेयमाचगम् ॥ ३३ ॥

उपलक्षणताग्नेये युक्तातः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्रामे यतो ऽ स्वाग्नेयता ततः ॥ ३४ ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । आग्नेयं चतुर्धा करोतीति । तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नाग्नीषो-
 मीययोरपि पुरोडाशयोरपिसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त-
 याणां शेष इति चेत् ॥ नैवम् । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रे विहितः ।
 किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवतयोः पुरोडाशयोर्न देवता । ततो
 देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाग्नेये चतु-
 र्धाकरणं व्यवतिष्ठते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

देवोपसदनं बर्हिर्दामिगीर्मुख्यगौणयोः ।

तस्मिन्मर्थयोर्मन्त्रं नियुङ्क्ते मुख्य एव वा ॥ १ ॥

शब्दार्थत्वाद्भूयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ।

प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते ॥ २ ॥

बहिर्देवसदनं दामीति लवनप्रकाशको मन्त्र आम्नातः । तत्र लवनप्रकाशन-
सामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनायं मन्त्रो लवनक्रियायां विनियुज्यते । लवित्वं च बहि-
र्द्विविधम् । मुख्यं गौणं च । मुख्यं कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् । गौणं तु तत्सदृशं
तृणान्तरम् । तस्मिन्बहिःशब्दस्य माणवके ऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् । तथा
सति मुख्यवज्रौणस्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं
विलम्बप्रतीतिकगौणापेक्षां न करोति । तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो नियम्यते ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्र्या निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाश्ये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्यो ऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्य गौणताधौव्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणतातो ऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचयने निवेशनः संगमन इत्यादिका काचिदैन्द्री समास्नाता । तस्योत्त-
रार्थ इन्द्रो न तस्याविति पठ्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवमास्नायते ।
निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रो ऽथैव प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति ।
मुख्यश्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः । तत्रेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् । गौणस्त्विन्द्रो
गार्हपत्यः । तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्व-
न्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं
गार्हपत्यश्चेन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वे ऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य वि-
धायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र
एवेन्द्रश्चेन वह्निं लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रमैन्द्रेति
तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

हविष्कृदेहीत्यामन्त्य चिरवघ्नन्समाह्वयेत् ।

विनियोगो ऽ वघाते स्यादाह्वाने वावघातके ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्वृथान्यथा ।

पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्वयतेरुपचारणीः ॥ ६ ॥

चिरभ्यासो विधातव्यो नित्यंप्राप्तेरभावतः ।

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तो ऽ सौ ह्वयतिस्तथा ॥ ७ ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ।

नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्बहिर्न्यायेन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । हविष्कृदेहीति । चिरवघ्नन्नाह्वयतीति । देवानामर्थे या हविः संपादयति सा हविष्कृत् । तामेनां संबोध्याध्वर्युदेहीति ब्रूते । तथा चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते । हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृतस्तानाह्वयतीति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रो ऽ वघाते विनियुज्यते । नन्वाह्वाने समर्थो न त्ववघात इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृत्यायामैन्द्र्यामृचीन्द्रशब्दो गौणः । तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ्नन्निति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामयं मन्त्रकारणं त्रिवारमभ्यस्याम्नातः । आह्वयतिपदं त्वेहीतिवदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्यांचिच्छाखायां द्विःपाठात् । कस्यांचित्सकृत्पाठात् । अतो ऽ सौ नित्यवद्विधीयते । न चावघ्नन्नित्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । कालस्य प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन्काले भवति । ततो ऽ र्थप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वाच्च विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः । अवघातकाले यदाह्वानं तस्य चिरभ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाभ्या-

सो विधीयते । चिराद्भयति त्रिः सत्या हि देवा इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते । नावघाते । न चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यसंभवात् । बहिर्देवसदनं दामीत्यचोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः । न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मादाह्वानशेषो मन्त्रः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

उत्तिष्ठन्प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

कृणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचं विमुञ्चति ॥ ९ ॥

मन्त्रौ विधेयौ कालौ वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिनैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । उत्तिष्ठन्नवाहाग्नीदग्नीन्विहरेति । तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति । तच्चाग्नीध्रं संबोध्यग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्र पूर्वोक्तावघातशब्दवदुत्थानविमोकशब्दौ काललक्षकौ । तत्कालयोरवघातकालवदर्थप्राप्त्यभावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ । न तूत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासंभवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो विधीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥ १२ ॥

प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रे ऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्यान्नानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रे ऽस्मिन्पठ्यमाने तत्पाठकाले ऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत् । न तत्र प्रहरणे मन्त्रो ऽयं विनियोज्यः । पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवदचान्वयाभावात् । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसेवया वृद्धो ऽग्निः स्वस्मिन्यजमाने वा तेजोवाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणे ऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवान्स्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते ॥ ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । यजिधतोरश्रवणात् । तथा सति देवतानामत्राभावात्तद्वारामि नान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रहरणाद्भूतं बोध्यते । यदि प्रहरणे ऽग्न्यादयो देवता भवेयुः । तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वारास्त्येवान्वयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाको ऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया । याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वो ऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत् ॥ न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवतास्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति । भागान्तरे तु दर्शदेवतास्नानम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति । इन्द्र इदं हविरजुषेतेति । महेन्द्र इदं हविरजुषेतेति च । इन्द्राग्नीन्द्र-

महेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवांस्तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः । सूक्तं वक्तीति तद्भुत्पक्षेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम् । देवं वक्तीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह याश्च देवतास्ता अरीरधामेति वा वै तदाहेति । अरीरधाम । आराधितांस्तुष्टानकुर्मेत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।

कारणयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रवलं तद्वशादमूः ।

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यानात्कारणयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्यैकगास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तत्कारणे क्रमेणाज्ञाताः । ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना । सजाता ज्ञातयः । वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः । इन्द्राग्नी रोचनेत्यादिके मन्त्रकारणे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाज्ञाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकारणमिति याज्ञिकानां समाख्ययावगम्यते । तयोरिष्टिकारणमन्त्रकारणयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण क्रियते । मन्त्रगतं त्वेन्द्राग्निलिङ्गं काम्यायां नित्यायां चैन्द्राग्नेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुक्ते । लिङ्गं च प्रवलमिति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्यते । उपजीव्यत्वात् । इन्द्रादिदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्यावलान्मन्त्रकारणकर्मकारणयोः संबन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन्प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते ॥ नन्वेन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नेमन्त्रो न वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्षणात् । ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानिति द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकारणेऽपीन्द्राग्नी । नवतिमित्यादिकम-

परमैन्द्राग्रं याज्यानुवाक्यायुगलमास्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं
 शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्सिद्धेल्लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचिल्लिङ्गस्यैव
 व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्रावार्हस्पत्येष्टिरेकैवास्नाता । यं कामयेत राजन्यमनयोव्यो
 जायेत वृचान्ध्रश्चरेदिति तस्मा एनमैन्द्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति । यं राजपुत्रं
 जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवत्ययं मातृगर्भे देवकृत-
 विघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून्भारयन्संचरेदिति । तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः ।
 मन्त्रकारेण तदिष्टिक्रमे याज्यापुरो-नुवाक्ये इन्द्रावृहस्पतिदेवताके द्विविधे आस्ना-
 ते । इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम् । अस्मा इन्द्रावृहस्पती इत्यादिकम-
 परम् । तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगे ऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव वि-
 नियोक्तव्यम् । तस्मात्क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नि-
 यम्यन्ते ॥

अष्टमाधिकारणमारचयति ।

आग्नेय्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचो ऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १९ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वैभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीयताम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति । तत्राग्नीध्रनामकस्य मण्ड-
 पस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाचिद्वचा दाशतयीगतयागिसंबन्धिन्या कर्तव्यम् ।
 अग्निर्देवता यस्या ऋचः साग्नेयीति साधारणोक्तावृग्विशेषस्याप्रतीतेरिति चेत् ॥
 मैवम् । क्रतुप्रकरणपठितानामाग्नेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादे-
 वावगतम् । को ऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नीध्रोपस्थानरूपो ऽयमि-
 ति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामतीति लाघवम् । अप्रकृतानां क्रतूपयुक्त-
 व्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम् । तस्मात्प्रकृ-
 ताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमैन्द्रा सदो वैष्णव्या हविर्धानमित्यत्र सदो-
 हविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग
 इति द्रष्टव्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

भक्षेहीत्यनुवाको ऽयं सर्वो भक्षणगाम्युत ।

ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥

अविधेयग्रहणादीनां भक्षणे निखिलो ऽस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम् । अत एवाम्नातम् । अभिषु-
त्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणा-
वेक्षणनिगरणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके
समाप्नातः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितम् । न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरण-
सम्यग्जरणानि चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति । समाख्या
तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण
एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्नानि । तद्वि-
तिरेकेण भक्षणासंभवात् । अतस्तेष्वनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः ।
तत्र भक्षेहीत्यारभ्याश्विनोक्त्वा बाहुभ्यां सध्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एही-
त्याह्वानस्य बाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागो ऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु
प्रख्यातं त्वामवेक्षिषीयेत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रेत्यादिर्मा मे ऽवाङ्गाभि-
म-
तिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रप्रीणनेनाधोभागे नाभ्यतिक्रमण-
निषेधेन च तदवगमात् ॥ जरणं नार्थाक्षिप्नम् । तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत् ।
न । जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः । सम्य-
गुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशय-
ति । तस्माल्लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्तव्यः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

मन्द्रेति वसुमच्चेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतो ऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वो ऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तो भागो हृष्टाया अरुचिम-
भिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्गणस्येत्यादिर्भ-
क्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तच्च पूर्ववत्लिङ्गेन विभज्य विनियोग इति
चेत् ॥ मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते । किं तर्हि भक्षणानु-
निष्पादिनी हि सा । तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत ।
ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भवि-
ष्यति । उपयुक्तश्च तत्रायं भागः । तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजन-
नात् । तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहेन्द्रके ।

केवले ऽन्यच्च वोहाच्च सर्वचोत यथाश्रुतम् ॥ २५ ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वाच्चूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वान्येषु कर्मैक्ये ऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रो ऽनूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते । तच्चेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य
शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थ-
त्वाच्चैवायं मन्त्रो विनियुज्यते । न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्मादमन्त्रकमेव
तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वे ऽपि मित्रावरुणपी-
तस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वायेययागस्य प्रकृतित्वात्तत्रतस्यागये
जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यं चरौ सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते । इह तु
कर्मैक्यान्नोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदे ऽप्यूहितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः
पूर्वपक्षः ॥ इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तो-
दाहत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमास्नातम् । इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्यु-

दाक्षम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्ममस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति वियहात् । सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेष्वनूहेनैवायं मन्त्र प्रयोक्तव्य इति राजान्तः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

ऊहपक्षे यदूहं तच्चिन्यते न्यायपञ्चके ।

ऐन्द्रे हुते ऽथ तच्छेषे होचकैश्चमसस्थिते ॥ २८ ॥

सोमो ऽभ्युक्षीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषे ऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उक्षीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्ध्यर्थं लक्ष्यो ऽसावित्तैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे यो ऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षस्तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोचादय ऋत्विजो होचकाः । तेषां च सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्रत्वाद्भोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युक्षीय देवतान्तरैर्भ्यो होचका अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणाच्छंसीन्द्र त्वा वृषभं वयमिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोता मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो भक्ष्यते । तस्मिन्भक्षणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः । इन्द्रशेषे पुनरभ्युक्षीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात् । पुनरुक्षीतस्यैवान्यार्थत्वम् । न पूर्वस्येति चेत् । न । उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थो ऽयमिति संकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्याच्चेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत्संकल्पः । तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादियागार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रया-

गार्थत्वं संभवति । तस्मादुन्नीतो मित्रावरुणादिसंबन्धशेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रो ऽप्युपलक्षणीयः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आययणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पाल्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पाल्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अन्य आययणात्पाल्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पाल्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आययणस्थालीमागच्छति । तस्या आययणस्थाल्याः पाल्नीवतो गृह्यते । तस्य पाल्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदुपांशु पात्रेण पाल्नीवतमाययणाद्गृह्णातीत्याययणपात्रस्यापादानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमसस्य तत्संबन्धे ऽपेते सति पश्चात्पाल्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पाल्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पाल्नीवतभक्षण इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

सह पाल्नीवता त्वष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सो पि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवो ऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पाल्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पाल्नीवता सह त्वष्टाप्युपलक्षणीयः ।

कुतः । त्वष्टुरपि तदेवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अथा३३ पत्नीवंत्सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं ध्रुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सहेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत् इव त्वष्टुस्तदेवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टृपी-
तस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते । न तु पातृत्वम् । असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामाना-
धिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धत्वाददर्शनात् । आस्तां मन्त्रः । विधिवलात्त्वष्टुर्दे-
वत्वमिति चेत् । न । पत्नीवन्तमाययणाद्ब्रह्मातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतिः । तस्माददेव-
त्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽस्ये तु वहिना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पत्नीवन्तग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्तामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्दे-
वान्मादयेत्यभिधीयते । पत्नीवन्तस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति ।
अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमस्तेन मादनीयत्वान्त्रयस्त्रिंशतां देव-
त्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत् ॥ न । यजमानेन मादनीयस्या-
ग्नेरेव तदेवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वहिना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् ।
तस्मान्नोपलक्षणम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सोमस्याग्निरिति प्रोक्तानुवषट्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

सोमस्याग्रे वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तचानुवषट्कारस्य मान्ववर्णिको ऽग्निर्दे-
वता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बह्वेदेवतात्वम् । मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपातृत्वा-
भिधानात् । तस्मादग्निरिक्षणीय इति चेत् ॥ न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्च-
मसः प्रकृतिः । इतरे विकृतिरूपाः । तथा ह्यैन्द्रस्य सोमो गृह्यते मीयते च ।
तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनै-
न्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य
मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते ।
तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणे ऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः ।
ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तूद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवाना-
मेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादग्निरनोपलक्ष्यः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरचयम् ।

उहो ऽस्ति नो वा सो ऽस्य च विकृतौ तस्य संभवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अविकारे ऽप्यनूहो ऽतो ऽनैन्द्रे निर्मेन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे यो ऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं
भक्षणमित्येवंरूपः प्रथमः पूर्वपक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रय-
मभिधीयते । अनैन्द्रेष्वूक्तीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्त्यूह इति चेत् ॥ न । अनै-
न्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणो ऽङ्गम् ।
न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासंभवा-
न्नास्त्यचोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयो ऽस्तु । नैता-
वता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्रविषयत्वा-
दनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम् ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

समन्वकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्निभक्षणम् ।

ऐन्द्राग्ने ऽ पीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्वकम् ॥ ४२ ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम् ।

मन्त्रो ऽ यं तु न मिश्राहस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ॥ ४३ ॥

यदेतदैन्द्राग्निं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम् । तचेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्वकं भक्षणमिति चेत् ॥ मैवम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत । तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ । किंत्विन्द्राग्नी उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रदाने ऽ पि गायत्रमात्रयुक्ते ऽथवेतैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तिः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिर्येकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।

नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तोयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्र इति चेत् ॥ मैवम् । बहुच्छन्दोयुक्ते ऽ पि बहुव्रीहेः समानत्वात् । एवकारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति वियहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न ज्ञायस्ति । तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः । नान्यत्र । तदेवं कृत्वाचिन्तात्रयं समाप्तम् । द्विविधकृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ॥
॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कर्तव्यमुच्चैः सामगर्भ्यामुपांशु यजुषेत्यमी ।

मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः ।

ऋग्वेदो ऽ येः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥ २ ॥

असंजातविरोधातस्तद्वशादुपसंहतेः ।

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः सामेति । तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथा सति यजुर्वेदोत्पन्ना अर्धयुग्मा प्रयुज्यमाना अपृच उच्चैरेव पठितव्या इति चेत् ॥ मैवम् । असंजातविरोधित्वेन प्रवलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः । त्रयो वेदा असृज्यन्तामेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति । अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामथृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्युचो ऽ पि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः ॥ ननूपक्रमो ऽ र्थ-
वादत्वादुर्वलः । उपसंहारो विध्युद्देशत्वात्प्रवल इति चेत् । वाढम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्रावत्यम् । इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः । तदानीमल-
ब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम् । पश्चात्तु वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्य-
ते । तदेवमुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतावलेन निर्णयाद्वाक्यविनियोगो ऽ यम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

यजुर्वेदस्यमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ।

उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रवृत्तितः ॥ ४ ॥

उत्पत्तेर्विनियोगो ऽ च प्रवलो ऽ नुसृतिर्यतः ।

मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्मान्नान उपांशुता ॥ ५ ॥

आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताथवा ।

विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वह ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र यद्यपेतानि यजुर्वेदगत-

स्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात्सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत् ॥ न । विनियोगस्य प्रवलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः । य एवं विद्वान्वामदेयं गायतीति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । को गुणः किं मुख्यमिति चेत् । अचाङ्गित्वादाधानं मुख्यम् । सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति घर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्वा यथोपांशु पठ्यन्ते । तथा सामान्यथाधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वान्मुख्यः । उत्पत्तिविधिरतथाविधत्वाद्गुणः । तस्मादत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् ।

उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभानादनिर्णयः ॥ ७ ॥

यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ।

तद्वशात्स्वरनिर्णीतिरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतद्वाक्यं वेदद्वये समास्नातम् । तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामकहेतोरप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत् ॥ न । सोमद्रव्यस्येन्द्रवाय्वादिवेदतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गबाहुल्यश्रवणाच्च तत्रैव विधिरित्युपांशु प्रयोगः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥ ९ ॥

प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।

तेन प्रकरणास्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित्प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्देभागः केनचिदास्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रक-

रणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । समिधो यजतीत्यनयोर्वाक्ययोः परस्परा-
काङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्पेत । तस्मान्न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासा-
ङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयाजादयः फलहेतवः । पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् । सेवादि-
वत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ । करणत्वात् । प्रदीपोपकृतचक्षुर्वत् । तथा
सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं
वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणम् । तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

दब्धिर्नामेति मन्त्रो ऽ ङ्मुपांशुयजतेर्न वा ।

साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणान्नानमीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततो ऽ ङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थोच्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपाचाङ्गं संनिधेर्मतम् ।

पशुधर्मो ऽ र्थसादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यजमाने मन्त्रकारादे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते । दब्धिरस्य दब्धो
भूयासममुं दभेयमिति । अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते ।
ब्राह्मणे विनियोगमन्त्रायाथैविवरणस्यैवास्मानात् । एतया वै दब्ध्या देवा असु-
रानदधुवन् । तथैव भ्रातृण्यं दध्नोतीति ब्राह्मणम् । दब्धिर्घातुकमायुधम् । आप्रेया-
ग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वाल्लिङ्गं साधारणम् । प्रकरणं च त्रयाणामेकमेव ।
ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आर्ध्वर्यवे काराड
आप्रेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्मणि क्रमेणान्नातानि । याजमाने च काराडे तद्वि-
षया मन्त्राः क्रमेणान्नाताः । अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्य दब्धो
भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृचहा भूयासमिति । तत्र यथा वा-
क्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं पृथक्प्रमाणम् । तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः

क्रमः कुतो न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् ॥ समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम् । तच्च द्विविधम् । पाठकृतमर्थकृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम् । यथासंख्यं संनिधिश्चेति । तयोराद्यस्य दम्बिमन्त्र उदाहरणम् । श्रुन्ध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीन्यनन्तरेषु मातरिश्चन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति संनिधिना तत्पात्रप्रोक्षणे श्रुन्ध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वेदचयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

हौचत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

याज्यापुरो-नुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठादयः सामवेदे । तत्रास्यैवैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत् ॥ मैवम् । हौचमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित्पश्यामः । तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रोपस्थीयतां वह्निरितीन्द्राग्न्योर्विकल्पनम् ।

समुच्चयो वोत शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽत्र लिङ्गतः ॥ १८ ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकाङ्क्षधात्मके बोधे श्रुत्यायौ केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुष इत्यसावृगैन्द्री । तचेन्द्रस्य प्रकाशनात् । भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि । किंत्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः । तचेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत् । तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः । कासौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्करणकक्रियामन्तरेण न संभवति । ततस्तादृशीं काञ्चित्क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्ब्रीहियववद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात्प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा बह्विना सिञ्चेद्धारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रवलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥ ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्वभावे ऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते । लिङ्गं तु विलम्बेन । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी श्रुतिः कल्प्यते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते । तथा सति प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्रावल्यात्तया

लिङ्गं बाध्यते । न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति । तस्मान्नार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

स्योनं त इति पूर्वार्धे तस्मिन्सीदेति चोत्तरम् ।

सदने सादने चार्यं सर्वोऽयार्धे व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दादेकवाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ।

लिङ्गस्य संनिकृष्टत्वाद्वाक्यबाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहरतिरियं वाक्यबाधे न त्वेच्चेत्यसौ ।

बाधादूर्ध्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधं सुमनस्यमान इति । भोः पुरोडाशं तव समीचीनं स्थानं करोमि । तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहिसारभूत त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात्सर्वोऽयं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम् । तत्र विनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया । सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यमिति । तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया । सदनाङ्गत्वव्यतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्यबोधितत्वात् । तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परस्परान्वयेन संपन्नमेकं वाक्यं तदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोज्य नार्हति । तथा पूर्वार्धस्य स्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं संनिकृष्यते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यबाधादर्धद्वयमुभयोर्व्यवस्थितम् ॥ नन्वेच्चा गार्हपत्यमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोज-

कत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियतामिति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्यापसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्यते । इह तु महावाक्ये बाधिते ऽप्यवान्तरवाक्ययोरर्थप्रतीतौ लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ।

अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः ।

वाक्यं द्वन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाक्ये श्रूयते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्रातामित्यादि । तत्र देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यस्मिदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमथमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्नीमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठो ऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन वाक्येनेन्द्राग्नीप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये ऽभिषेच्याख्ये यागे ये देवनादयः ।

तच्छेषास्ते ऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥ २५ ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

कल्याकाङ्क्षाभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रवला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिदिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चि-
त्सोमयागः । तस्य संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते । अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति
शौनःशेषमाख्यापयतीति । जिनाति जयति । बहुचब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेष-
विषयमुपाख्यानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलाद्देवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गमिति
चेत् ॥ मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रक-
रणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्यसर्वयागशेषत्वम् । न
चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमविकृतिवेनाति-
दिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । संनिहितविधिवलादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति
चेत् । अत एवाकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुति-
कल्पनया संनिधिर्विप्रकृष्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं कृत्वादेकया
कक्षया संनिक्ष्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधिबाधात्सर्वशेषा देवनादयः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने ।

सान्नाय्यपाचशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

संनिध्यनुक्तिः कल्पः कृत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते
कारणे पठितत्वात्समाख्यया पुरोडाशकारणोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि शोध-
नेऽङ्गमिति चेत् ॥ मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्र-
मभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययश्च कारणम् । न चैतावता कृत्वापुरोडाशपाचाणां मन्त्रसं-
निधिः प्रत्यक्षो भवति । किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः संनिधिर्न स्यात् । तदा
मन्त्रप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यसंनिहितानामिषे
त्वादिमन्त्राणामाग्नेयकारणसमाख्या भवति । संनिहितानां तु युञ्जानः प्रथमं मन
इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा । तस्मात्कारणसमाख्यया संनिधिं परिकल्प्य तत्संनिध्य-

न्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्ग-
श्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याविप्रकर्षः । सान्नाय्यपा-
चाणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्माबर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चा-
न्तरालं सान्नाय्यपाचाणां देश उक्तः । मन्त्रश्चेध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवा-
कयोर्मध्यमे ऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसंनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव
कल्पनात्संनिधिः संनिवृत्तः । तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशो-
धनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो पक्षो ऽभ्युपेयः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्योर्न युज्यते ।

अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्धिया तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥

प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिको ऽत्र तु ।

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीतेति न तन्निवारणं शक्यम् । अप्राप्तस्य बाधाविषयत्वेना-
वस्थानमेव नास्ति । तस्मान्न युक्तो बाध इति चेत् ॥ मैवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य
वारयितुं शक्यत्वात् । न चैतदत्यन्तं प्रवृत्तम् । अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् ।
नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम् । तद्बुद्धेरुपपन्नत्वात् । अतो नोक्तदोषद्वयम् । दशमे चोदकप्र-
माणेनावबुद्धो ऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः । इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरोत्तरैः
प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तिस्र एव हि साह्ये स्युरहीने द्वादशेत्यतः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनो ऽतो ऽत्र विकल्प्यताम् ॥ ३२ ॥

साह्याङ्गिन्नाहीनसंज्ञा रूढैषाहर्गणे भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातो ऽपकृत्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । एके-
नाहो निष्पाद्यत्वात्साहो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात्पूर्वं
कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणवलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते ।
अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वे-
षामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनामेव हीनत्वात् । अतो द्वाद-
शत्वचित्त्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आवृत्तसोमयागरूपो द्विराचादिरहर्गणः ।
तस्मिन्नहीनशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्यसमासे कृते सत्ययज्ञा-
दिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तस्त्वाम्नायते । रूढिश्च विग्रहनिर्पेक्षत्वाच्छी-
घ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साहशब्दाद्विन्नेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टो-
माद्विन्नेयमहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्नहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते ।
तत्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेतव्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

युवं हीति द्वयोः कर्चोर्वहूनां चैत इत्यमूम् ।

कुर्यात्प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणे ऽथवा ॥ ३४ ॥

एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ।

ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात्प्रकृते ऽचैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥

यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ।

उत्कृथ प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्या-
देते असृयमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं
प्रतिपच्छब्दो ऽभिधत्ते । सा चोदाहृता प्रतिपत्प्रकरणवलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते ।
न च तत्र यजमानद्वित्वबहुत्वयोरसंभवः । एकस्य यजमानस्य द्रव्यालाभादिना
तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासंभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकर्तव्यत्वादि-
ति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादास्मात्तम् । एतेन राज-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यजमानबहुत्वं मन्त्रेष्वाम्नातम् । चतुर्विं-
शतिपरमाः सत्त्वमासीरन्निति । ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं

बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्तप्रतिपदोरुत्कर्षः कर्तव्यः । न चाशक्तावपि यजमान-
नद्वित्वबहुत्वे संभवतः । अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमान-
त्वाभावात् । यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव
प्रवर्तते । तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्यात् । न त्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् ।
तस्माच्छ्रूयमाणस्य यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात्
ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरित्पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागो ऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्यो साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । जाघनी पशोः
पुच्छम् । पत्नीशब्दो ऽचाहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव
श्रूयते । पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति । तत्र तृतीयाहुतौ देव-
पत्नीनां देवतात्वात्तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनी-
मुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता । न तु दर्श-
पूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुक्तं पशौ निवेशनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ जाघनीश-
ब्देन पशोर्भागो ऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावे ऽपि क्रया-
दिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः
संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

संतृद्येहीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

दैर्घ्ययुक्तोक्त्यसंस्थादावुत्कर्षो ऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीर्घसोमे संतृद्येद्धृत्या इति । सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति । दृढसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत्प्रकरणवलात्प्रकृतौ निविशते । न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः । दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलवानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः । न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपश्वपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न हीष्टिपश्वपेक्षया ह्रस्वः कश्चित्सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं ह्रस्वं सोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम् । द्विरात्रादिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते । हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृण्यसंतृणे हि हनू इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

न प्रवृज्यादाद्यज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याद्यज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृणक्त्युपसद्मः प्रागिति वाक्यात्क्रतौ विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यः । न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् ॥ मैवम् । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च विधিনিषेधवाक्ययोः समानबलत्वादनिरूप्यः । निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिरूप्यात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः । तत्संबन्धाद्बहुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्येतव्यत्वात्प्रथमं कारुडम् । तदनन्तर-

मध्येतव्यत्वाद्धितीयं कारुडम् । एवमादावुत्पन्नत्वान्प्रथमः पुत्रः । तदनन्तरमुत्पन्न-
त्वाद्धितीयः । तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः ।
तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः । त्वत्पक्षे ऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्र-
योगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाढम् । तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिक-
त्वकल्पनाद्वरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनि-
षेधः ॥ ननु सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपो ऽग्निष्टोमः । तत्रायं
निषेधः पर्यवस्यति । विधिश्च तत्र श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति । एवं तर्ह्यधि-
काग्निभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थास्तु । तथा हि श्रूयते । कामं तु यो ऽनूचानः
स्यात्तत्र प्रवृज्यादिति । तस्मादनूचानव्यतिरिक्तकर्तृके ऽग्निष्टोमस्य प्रथमप्रयोग
एवायं निषेधः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत ।

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद्वाक्याद्धिकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तस्मान्पूषा प्रपिष्टभागो ऽदन्तको हीति । तत्र
दन्तरहितस्य पूषः पिष्टभागत्वं संतर्दनप्रतिपदादिवत्सिद्धम् । तथाप्युत्तराधिकरणे
तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥

प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

पौष्णं चरुमुनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः । पौष्णं श्याममालभेतान्नकाम इति
पशुविधिः । पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम् ।

तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

द्विदेवके ऽपि किं पिण्यादुत पूषैकदेवके ।

द्विदेवके ऽपि तत्पूषणः सञ्ज्ञात्पेषणभागिनः ॥ ४७ ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रूयते । सोमापौषणं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौषणं चरुमिति । तत्र द्विदेवके ऽपि चरौ पिष्टभाजः पूषणः सञ्ज्ञात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् ॥ किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाद्यः । यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति । पौषणस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति ॥ पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत् । मैवम् । भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्पत्वात् । न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्वागः कल्प्यते । तस्मादेकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

निवीतं तु मनुष्याणां विधिवैधो ऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणान्नुः क्रतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्धियेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः । सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणवलान्प्रयाजादिवद्यागधर्मे इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्मे इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधम् । लोहितोष्णीषादिवद्विधर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सत्युपवीतसाहचर्यमथनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु चिवृत्सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत् । अतः प्राप्ते ऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्धिधीयते । अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीतविधावर्थवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये । उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शाद्यर्थे प्रकरणास्त्रिङ्गे स्यात्सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन

लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् ॥ न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिने ऽन्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासंभवात्प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

उपस्थाने ऽनुवादो वा विधिर्वाद्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैवमपूर्वत्वात्क्रतौ लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपस्थयत इत्ययमनुवाद इति चेत् ॥ मैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदञ्चो द्वयं विधिः ।

वादो वास्यान्यतो ऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हियच्छच्छ्रयाद्वादः स्मृत्युपस्थानतो द्वयम् ।

संप्राप्तं दक्षिणायत्नप्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति । ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणायान्स्तृणीयादिति । तत्र मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्तरणे दक्षिणायत्नं च यथा विधीयते । तथा मरणात्पूर्वं जीवतो ऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरणाङ्गमुत्तरायत्नं च विधातव्यम् । देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेत् । मरणात्पुनर्ये दर्भास्त उदञ्चः कार्या इति वचनव्यक्तिः । न होतदुभयमन्यतः प्राप्तम् । तस्मादपूर्वार्थो विधीयतामिति चेत् ॥ मैवम् । हिशब्देन यच्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतिः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । अयवन्तुदगम्याणीति स्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तरायत्नमनूद्य विधेयं दक्षिणायत्नं स्तूयते । तथा दर्शपूर्णमासयोरुपस्थयत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतमनूद्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते । तस्मादनुवादः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

धारयन्तुपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हिशब्दसंत्यागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते । अथस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्त्यदा मन्त्रं पठति । तदानीं सुग्दण्डस्याधस्तात्समिधं धारयेदिति यद्विधीयते तदेतद्दैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । हिशब्देन पूर्वमाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेरिति चेत् ॥ मैवम् । दैविके हविषि सुग्दण्डस्योपरि समिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेन विधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमको हिशब्दो ऽसंभवादुपेक्षणीयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ।

वादो वाच पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्मर्हति ॥ १० ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यतः ।

दिग्विभागो ऽर्थवादो ऽयमुपवीते निवीतवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तत इति । अत्र देवादीनां कर्मानधिकारान्न तत्र विधिः । मनुष्याः प्रतीचीं विभज्येरित्येवं विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षः ॥ यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विध्येकवाक्यतावगमादर्थवादः । सायंकालीनार्थादौ प्रतीची प्राप्ता ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं दैवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्कताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते । यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्पितृणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति । परुषि पर्वणि । दितं खण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे । घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्वा एव देवताः प्रीणातीति । मस्तु दधिभवं मण्डम् । निष्पक्कं शिरसि प्रक्षेप्तुमीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्चरणे श्रूयते । यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स दैवस्तस्मादविदहता अपयितव्यः स दैवत्वायेति । विदग्धोऽत्यन्तं पक्कः । अश्रुतोऽपक्कः । तत्र बर्हिषि समूलच्छेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् ॥ निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः । एवं यत्पूर्णे तन्मनुष्याणामित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थमित्यत्र वत्सरहिताया अभिवानीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्थने श्रूयते । यत्पूर्णे तन्मनुष्याणामुपर्यधो देवानामधः पितृणामधः उपमन्थत्यर्थो हि पितृणामिति । तच्च पाचस्याधोभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्थनस्य कर्तव्यत्वात्तोऽर्थो विधीयते । स च पूर्णादिवाक्येन स्तूयते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अनृतं न वदेद्बैधः पुंघर्मो वानुवादगीः ।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥ १४ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधस्तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंक्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥ १५ ॥

नाख्याते पुरुषानूक्तेः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

सत्योक्तिनियमादन्यः संयोगो ऽतः क्रतौ विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । नानृतं वदेदिति । तच्च पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनो ऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्याख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरुद्घोषणाद्वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थो ऽयं प्रतिषेधो विधीयते । अस्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो ऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्चोपनयनमारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपतितत्वात् । क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तत उभयार्थो ऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते । किंनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावना विधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतो ऽर्थान्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते । किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥ सत्यमेव वदेन्नानृतमिति यो ऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादन्यः क्रत्वर्थः संयोगः । अतो ऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम् । न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतो ऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायः । न क्रतोवैगुण्यम् । तच्च स्मार्तं प्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

जज्ञभ्यमानधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोस्तु ।

वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयो ऽस्त्वविरुद्धया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो
ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन्वोक्तिः इति । गात्रविनामेन विदारि-
तमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानः । तस्य वाक्यान्मन्वोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रक-
रणाद्वलीयः । तस्मात्केवलं पुं धर्म इति चेत् ॥ मैवम् । क्रतावपि जञ्जभ्यमान-
पुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाव-
गमात् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

विप्रायावगुरेत्तेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्क्रतुसान्निध्यात्क्रत्वर्थः पूर्वमन्ववत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपकृष्टताम् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्म-
णाय नावगुरेतेति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति
क्रतावद्भूत्वं प्रकरणेनावगम्यते । एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रत्वद्भूत्वमिति
चेत् ॥ न । वैषम्यात् । पूर्वत्र ह्यात्मनि प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न संभ-
वति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्वगोरणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगो-
रणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषा-
र्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्क्रतौ कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । मलवद्वाससा न संवदेदिति । अस्य निषेधस्य प्र-
करणान्क्रत्वद्भूत्वमिति चेत् ॥ मैवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य त्रयेऽहनि
पत्न्यनालम्बुका भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया निःसारणेन क्रतौ तत्सं-
वादस्याप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यं वर्णवद्भार्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत् ।

हिरण्यसंस्कृतिर्वाच वर्णो वोत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणो ऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥

अनारभ्यश्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पो ऽन्यद्वास्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्णं एव भवति दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति । तच्च यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात्क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः । क्रत्वङ्गत्वे ऽपि नारादुपकारकम् । किंतु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । भार्यमित्यत्र रात्र्यप्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः । वर्णविशिष्टधारणविधाने गौरवाद्धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्णमात्रं विधेयमिति तृतीयः पक्षः । त्रैधापि क्रत्वर्थो विधिः । न पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्वि क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत्क्रतावप्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिर्नियम्येत । ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात् । न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगो ऽस्तीति चेत् । न । क्रतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगो ऽपि कल्प्यत इति चेत् । न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम् । तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वान्न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वम् । परममवेतक्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात्पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलाभावः । विश्वजिन्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । अथवा रात्रिसत्त्वे यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता । तथाचापि सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

येनेर्त्सेत्कर्मणा तत्र जयाहोमे ऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषो ऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात्कृथादिषु न सो ऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठे ऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते । येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयाद्राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानाञ्जु-
होतीति । ईर्त्सेद्विभिच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः । ऋताषाडित्यादयो
राष्ट्रभृतः । अग्निर्भूतानामित्यादयो ऽभ्यातानाः । तत्र वैदिककर्मणेव लौकिक-
कृथादिकर्मणाप्यृद्धेरिथमाणत्वात्संकोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति
चेत् ॥ मैवम् । यदाहवनीये जुहति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीत इति वाक्येन हो-
ममुद्दिश्य आहवनीयविधानात्कृथादौ तदभावाद्वैदिकेष्वेव जयादिहोमः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुमित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरित्यतः ।

निषेधात्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तये ऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमाश्नायते । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व-
पेदिति । अत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषाश्वरणा-
लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीति स्मृ-
त्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तदनुष्ठाने
प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः ॥ वरुणो वा एतं गृह्णाति यो ऽश्वं
प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च
लौकिकस्याश्वदानस्य तद्भेतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रव-

णम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानम् । वडवा दक्षिणेत्यादिश्रवणात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वांस्तावत्य इष्टयः ।

प्रतियहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्यो ऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजातविरोध्यर्थवादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थे ऽपि विधिं नयेत् ॥ ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतियहीतुरिति चेत् ॥ न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतेः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स्व देवतामार्च्छत् पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुणपाशादमुच्यतेति । अनयदत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः । स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्नवांस्तेन च रोगेण यस्तः स प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टित्यवगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकपदमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितणिजर्थतया व्याख्येयम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिके ऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाज्ञायते । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितो ऽयं चरुः । कुतः । वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूध्यते यः सोमं वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेत् ॥ नैवम् । लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतु-

त्वाभावात् । वेदे तु हिन्व मे गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते ।
तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निमो मैवं कर्तुरेव निरुक्तिः ॥ ३३ ॥

ईदृशस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने
सर्वचासौ चरुरिति चेत् ॥ मैवम् । यो वमति स निर्वपतीति निर्वपृपूर्ववमनं
चरुनिमित्तम् । निर्वप्रा च यजमानः । ऋत्विजो निर्वपृत्वेऽधिकार्यन्तरत्वप्रस-
ङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ ३४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन
कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेत् ॥ मैवम् । द्विर्ह-
विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमाचमम् । तथा च कल्पसू-
चकारः । आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमाचमवदानं तिरश्चीनमवद्यतीति ।
ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वद्वयमाचं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वारेणाप्युपपद्यते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शेषान्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । शेषान्स्विष्टकृते समवद्यतीति । तच्चाग्नेयादीनां चया-
णां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम् । तावन्तैव शा-
स्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेत् ॥ मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते ।

संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनु-
ष्ठेयः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

यदैकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नोत विद्यते ।

नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः ॥ ३६ ॥

एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदिति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः । तस्मिन्पक्षे नि-
यामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात्कस्माच्चिद्विःशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रथमातिक्रमे का-
रणाभावात्प्रथमहविःशेषेणैव संस्कारसिद्धावितरच प्राप्यभावादस्ति नियतिः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ।

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थातो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतायै समस्तस्य कृत्तत्वात्स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य भागान्यजमान एवं निर्दिशेत् । इदं ब्रह्मण इदं होतुरिद-
मध्वर्योरिदमग्नीध इति । सो ऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः । भक्षणस्याश्रुतत्वात् ।
ततो भृतिदानेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः । क्रयश्च तदङ्गीकारानुसा-
रेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृत्तस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र
यजमानस्य स्वामित्वाभावात् युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् ।
अवशिष्टस्य यः को ऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन
कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थो ऽयं निर्देशो युज्यते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्विभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥ १ ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तुमर्हति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां सङ्गावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।

जुह्वावदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थानकर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं कार्यमग्रीधः सुक्प्रदानतः ॥ ४ ॥

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहिते कर्मणि श्रूयते । सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तच्च चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाहवनीयदेशे ऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तच्च कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्यो ऽवदाय होतव्यम् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सान्नाय्यशेषेणेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति । सान्नाय्यवज्जुह्वा तदवदानाभावात् । अग्रीधे सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्त्या जुहूपभृतोः प्रत्नत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते । न तु हविःशेषः । तच्च कुतः शेषकार्यम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सौचामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वास्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौचामणीनामके यागे श्रूयते । पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्त इति । तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः । उच्छिन्नष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेत् ॥ मैवम् । अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते । यदि ब्राह्मणं न विन्देत वल्मीकवपायामवनयेदिति च । शतानृणां समवनयेदिति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतानृणा । तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तिः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ ७ ॥

य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहिताया-
मिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते । इन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय
वैराजायेन्द्राय शाक्रायेन्द्राय रैवतायेति । तत्र स्वरूपेणैको ऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु
षट्सु विहितानां षष्ठां रथंतरादिसाम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते ।
तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते । द्वादशकपालः पुरो-
डाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति । तस्मिंश्च पुरोडाशे प्रोक्तदेवताभ्यः पृथक्पृथक्प्रदा-
नाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्यो ऽवदानं श्रूयते । समन्तं पर्यवद्यतीति । तत्र देवताभेदेन
प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात्स्विष्टकृदिडादिशेषकार्यं
षट्कृत्यः पृथक्कर्तव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्कासंभवात् ।
तस्मात्सकृदेव कार्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत् ।

पूर्वन्यायात्सकृत्प्राप्नो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रह इष्यते तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्होतस्य वषट्करोतीति वचनाद्विर्भक्षणम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः ।

अल्पोक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्ववचोवलात् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति । यद्ग्रहाञ्जुहोतीति कृत्स्नग्रहेणाहुतिश्रवणात्कुम्भी-
ष्विव शेषाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । अल्पं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सि-
ध्यति । तद्भक्षणं त्वपूर्वार्थप्रतिपादकवचनेभ्योऽवगम्यते । आश्विनं भक्षयन्ति ।
द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति । सदसि भक्षयन्तीत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपाद-
यन्ति । ततो भक्षविधानादस्ति सोमेषु भक्षः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

किं प्रैतु होतुश्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम् ।

अभक्षोऽनुक्तितो होतुश्चमसेत्याख्ययास्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोक्तानृणां प्र यजमानस्य प्र
यन्तु सदस्यानामिति । तत्र वचनाभावादभक्ष इति चेत् ॥ मैवम् । समाख्यागते
चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्पात्रविशेष
इति हि तद्व्युत्पत्तिः । तस्मादस्ति तद्भक्षणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्तानृणामिति ह्येक उक्ताता भक्षयेदुत ।

सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्येनोनाः सामगायिनः ॥ ११ ॥

सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृश्रुतितो ऽखिलाः ।

बहुत्वान्नानयोगेन तृतीयो रूढिबाधिते ॥ १२ ॥

योगे समाख्यया दग्निन्यायादन्यो ऽत्र भाष्यगः ।

सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्त्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातृणामित्येकस्यैव भक्षः । उद्गीथशब्दाभिधेयायाः सामभक्तेरुद्गातर्युद्गातृप्रातिपदिकस्य रूढत्वादित्येकः पूर्वपक्षः । उद्गातृणामित्यस्य बहुत्वस्यैकस्मिन्नसंभवादुद्गात्रोपलक्षिताः षोडशर्त्विजः सर्वे ऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः । उद्गीथप्रस्तावप्रतिहारान्सामभागानुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः प्रयोगकाले गायन्ति । उदुत्कर्षेण गायन्तीति योगेनोद्गातारस्त्वयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादेक एवोद्गाता । तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तोरिव सुब्रह्मण्यस्यास्ति । सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीये कर्मण्यथौद्गात्रसमाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात्सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्यः पक्षो भाष्यकारस्याभिमतः ॥ वार्त्तिककारस्तु सदसो भक्ष्यणस्थानत्वात्सुब्रह्मण्यस्य सदस्यप्रवेशात्तेन विरहिता अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्तीत्यमुमेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ।

सर्वेषां वायिमस्तेषां पूर्ववाक्येन संनिधेः ॥ १४ ॥

लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

यावत्सुतो ऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् ॥ १५ ॥

हरिसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो यावत्सुत्नामको ऽस्ति नासौ चमसी । तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति यावत्सुतस्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्र-

शङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिहितमात्रसंकोचायोगादस्ति
यावस्तुतो ऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

आद्यभक्षे वषट्कर्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम् ।

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कारनिमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्तेरग्रिमो मैवं समासस्थित्यसंभवात् ।

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारो ऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते । वषट्कर्ता होता । तस्य भक्षणं समाख्याया
प्राप्तम् । प्राथम्यं त्वप्राप्तमिति तदेवात्र विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । प्रथमभक्ष
इत्यस्य समस्तपदत्वेन यो भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिद्धान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्य-
विशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते । तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः कारणम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किंवाभिषवहोमौ च तच्चाद्यो ऽस्तूक्तया दिशा ॥ १८ ॥

हविर्धाने ऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

प्रेतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारियोजने वाक्यम् । वषट्कर्तुः
प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वान्नय एव भक्षहेतव इति चेत् ॥ मैवम् ।
हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्तीति
श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने मण्डपे ऽभिषवः । उत्तरवेद्यां होमः । सदसि भक्ष-
णम् । तच्चाभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं
विधीयते । तस्मात्समाख्यादिवदेतयोरपि हेतुत्वमस्ति ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

हेतुसंघे विकल्पः किं बाधो वाथ समुच्चयः ।

साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणे ऽ च विभागशः ।

सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकार्यो ऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्षणे हेतुः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषवसहितो होमो ऽध्वर्योर्भक्षहेतुः । तत्र चमसवषट्कारयोः संघो होतरि प्राप्तः । चमसाभिषवहोमसंघो ऽध्वर्योः प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समानवलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तकृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः । वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमससमाख्यया तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिकमपि वषट्कारादिहेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः ॥ वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यस्य प्रवलत्वात्समाख्यया बाधो न युक्तः । निरवकाशतया सापि प्रवलेति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयो ऽभ्युपेयः । न च व्रीहियववद्विकल्पः । तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात् । इह तु नियमादृष्टार्थं भक्षणम् । तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् । तस्मात्समुच्चयः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

एकपात्रे किमध्वर्युरद्यात्पूर्वमुत्तेतरः ।

तद्वस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथमभक्षणम् ॥ २२ ॥

पाहि होतेव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता ।

वषट्कर्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाध्यं वचो न हि ॥ २३ ॥

एकस्मिन्पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम् । तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत् । पात्रसंनिधानादिति चेत् ॥ मैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमभक्षावगमात् । होतेव नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजो ऽध्वर्यु संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते । यथा होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेषप्रदानेनास्मान्पालितवान् । तथा त्वमपि पाहीति तदेतद्धोतुः प्रथमभक्षे लिङ्गम् । वाक्यं चैवमास्मातम् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्र विशिष्टविधानात्प्राथम्यमपि सिध्यति । न चैतद्वचनं पात्रसंनिधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम् । तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वाच लाघवात् ।

आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितो ऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्रमिति चेत् ॥ मैवम् । तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेय इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ।

अविशेषादुपह्वानं मन्त्रलिङ्गाच्च वैदिकी ॥ २५ ॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां विनियुक्ते । तस्माद्वैदिको-
क्त्या तदनुज्ञानम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वयस्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ।

अनुज्ञानुज्ञापनयोरप्यवाप्तौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः ।

उपह्वयेत्यनुज्ञावप्यनुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्तो भागः पश्चात्पठि-
तो ऽपि प्रथमभावित्यनुज्ञापने समर्थः । प्रथमैकवचनान्तस्तु प्रथमपठितो ऽप्युत्त-
रसमानत्वात्पश्चाद्भावित्यामनुज्ञायां समर्थः । तस्माद्विभजेन विभज्य विनियुज्यते ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वानमशेषाणामुत स्यादेकपात्रिणाम् ।

अदृष्टहेतोराद्यः स्यादृष्टाधिक्यादितो ऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्नपात्रेष्वपि समानमिति चेत् ॥
मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । साधारणे वस्तुनि कथंचिद्भागाधिक्ये ऽपराधो
भवति । अतो न्यूनाधिक्यपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

होतुर्याज्यापनीतौ किं न वषट्कारभक्षयोः ।

अपनीतिरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः ॥ २९ ॥

यजमानेन यष्ट्यं न विनेष्टिर्वषट्कृतिम् ।

वषट्कारो याज्ययातः सहापैत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु यागेष्वाह्नायते । यजमानस्य याज्या सो ऽभि-
प्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति । हौत्रे काण्डे समाह्नाता या-
ज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तत्र काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य
विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयं वा याज्यां पठ-
ति । तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेते ।
तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वषट्करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः ॥
स्वयं वा निषद्य यजतीतिपक्षस्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्तव्यः । स च या-
गो वषट्कारमन्तरेण न संभवति । याज्याया अधि वषट्करोतीति तद्विधानात् ।
यजमानो याज्यां पठतु । होता वषट्करोतीति चेत् । मैवम् । अनवानं यजती-
ति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृतावगमात् । अतो याज्यया सह
वषट्कारो होतुरपैति । तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने नि-
विशते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

न्ययोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्त्रियवैश्ययोः ।

भक्षमात्रे विकुर्यात्तत्सोमयागे ऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

विभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम् ।

भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ।

इज्यायां च विकारो ऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिषेक्ष्य-
योधस्तिभिनीराहत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमसै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति ।

स्तिभिन्यो मुकुलानि । तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद्भक्षमात्रे सोमः पिष्टेन
विक्रियत इति चेत् ॥ नैवम् । यदान्यांश्चमसाञ्जुहृत्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहत्य
जुहोतीति श्रुतम् । तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणक-
गुणो विधीयते । किं च । इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः । स च यागमन्तरेणानुपपन्नः ।
तस्माद्यागेऽपि विकारः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये क्वचित्कर्तुंश्चमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ ३४ ॥

आद्यो भानात्संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति । तत्र
यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः । कुतः । दशे-
ति संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वा-
न्प्राकृतं धर्मेजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भ-
क्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयते । तर्हि प्राकृतं
भक्षकसंख्यामात्रं निवर्तताम् । न त्वेकजातित्वम् । तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै
राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्ष-
णायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रति चमसं दशसंख्यां विधायार्थ-
सिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते । शतं ब्राह्मणाः पि-
बन्तीति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये
राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥ १ ॥

जुहूमाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किम् ॥ २ ॥

अनारभ्य श्रूयते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति । तत्राव्यभिचरितक्रतुसंबन्धवतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति । वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्तते । उभयत्र पर्णेताया जुह्वाः सञ्जात । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते पश्चाद्वा । नाद्यः । आश्रयभूताया जुह्वाश्चोदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः ॥ एवं यस्य खादिरः सुवो भवतीत्युदाहरणीयम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियावलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥ ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति । प्र वो वाजा अभि द्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां सप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात् । तर्हि पाञ्चदश्यसप्तदश्ये विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विकृतावेव सप्तदश्यं निविशते । प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्चदश्यसप्तदश्यवाक्ययोः समानवलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्ये प्रकरणा-नुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सप्तदश्यमवतिष्ठते । न चात्र पूर्वन्यायो ऽस्ति । सप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

साप्रदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्याच समत्वतः ॥ ६ ॥

सप्रदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्रदश्यं पूर्वन्यायेन विकृति-
गतमिति चेत् ॥ मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य
वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्वलम् । नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साप्रदश्यं प्रकृताववतिष्ठते ॥

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार । चमसेनापः प्रणयेन्नोदोहनेन पशुकामस्येति ।
तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वान्नोदोहनं विकृताविति पूर्वपक्षः ॥ कामनानिमित्तकेन
गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गो-
दोहनमिति राजान्तः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

आधानं पवमानादेरिष्टेर्ङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्वारास्य तदङ्गता ॥ ७ ॥

अनारभ्यविधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितः ।

अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्नयस्त्वग्निहोचगाः ॥ ८ ॥

इदमाज्ञायते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायामये शुचय
इति । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति च । तत्राधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम् ।
कुतः । दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नी-
नामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वा-
दिति चेत् ॥ मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्क्रतोः प्रकारेण पठितम् । किंत्वानार-
भ्याधीतम् । अतो न कस्याप्येतदङ्गम् । किंवाधानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वा-
त्परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का ॥ ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्या-

दग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्निहोचाद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् । तस्माद्वाधानमङ्गम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृतानामग्निप्रनाड्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात्क्रतौ युंतिः ।

पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीये ऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रनाड्या प्रकृतौ निविष्टम् । तथैवाग्निप्रनाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो हि जुहा आकारः । लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरन्निमात्रैर्द्व्यहंसमुखत्वग्विलत्वादिहूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः । तयोः पूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्यति । तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादत्वात् । अतो ऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः । स च विधिवलादाधानेनैव जन्यते । नान्यथा । तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनासमर्थत्वादग्निहोत्रेण तत्संयुज्यते । तथा सति पर्णवैषम्यात्प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत्स्वातन्त्र्येणावतिष्ठते । ततो लौकिकोपायसंपादितमुवर्णव्रीह्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहवनीयाद्यग्नीनां पञ्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगो ऽस्तु ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः ।

वह्नौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-

सादिकृतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्तव्याः । इष्टित्वात् । इतरेष्टिवत् । चोदको ऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिस्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टु प्रभवति । प्रकृतौ प्रयाजादिवत्पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किं च । एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृतायिसिद्धर्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सिद्ध्येत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धपशुष्वमी ।

उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी ।

पशुधर्मा यहात्सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानान्प्रसिध्यति ।

द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः सवनीयो ऽनुबन्धश्चेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समास्नाताः । पशुधर्माश्चोपाकरणपर्यग्निकरणादयस्तस्मात्सास्नाताः । प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् । दर्भज्वालयात्रिःप्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम् । त एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाध्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेतान्धर्मान्स एव गृहीयति । न तु पशव इति चेत् । न । तस्य सोमयागत्वात् । सोमो ह्यभिषवादीन्धर्मानाकाङ्क्षति । न तु यूपनियोजनविशसनादीन् । तस्मादङ्गिन्यनर्थकाः सन्तो ऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्यत्र विशेषः संनिधिलक्षणः । सौत्यनामकादहूः प्राचीन औपवसथ्यनामके ऽहिं धिष्यन्निर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आस्नाताः । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्ये ऽहनि श्रूयते । आश्विनं यहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । अनुबन्धस्त्ववभृथान्त आस्नातः ।

ततः संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते । सवनीयानुबन्ध्योस्तु चोदका-
दतिदिश्यन्ते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

शाखाछेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानास्ते पूर्ववन्स्थिताः ॥ १६ ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते । . .

वलिनो ऽतः प्रकरणान्प्रातर्दोहे ऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाछेदनम् । तथा शाखया वत्सापाकरणमित्या-
दयो दोहधर्माः समास्नाताः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको
दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रु-
तास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वं हि सोमे विशसना-
दिधर्माणामनन्वयात्प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः ।
ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा इयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ।

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो गृहाः । माध्यन्दिने सवने मरुत्व-
तीयादयः । तृतीयसवन आदित्यादयः । तत्र सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसव-
नीयग्रहसंनिधावास्नायन्ते । उपोम्ने ऽन्ये गृहाः साद्यन्ते ऽनुपोम्ने ध्रुव इति । दशा-
पवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति च । ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं
कृत्वा तत्र सादनम् । ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधान-
योर्दधिपयसोर्धर्माः समास्नाताः । तच्च दधि पूर्वेषुः सायंदोहमन्तरेण न सिध्य-
तीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं दुह्यते । न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन धर्मैः सहै-
कस्मिन्देसे पाठो ऽस्तीति स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन
एव ते धर्मा इति चेत् ॥ मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम् । प्रकरणेन

ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । तस्मिन्निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां वा-
धित्वा चिषु सवनेषु सादनादयो ऽवतिष्ठन्ते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

एकचैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ।

अग्नीषोमीय एवैते क्रमास्त्रिङ्गादितो ऽन्तिमः ॥ १९ ॥

अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम् । रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं
चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः । परिव्ययत्यूर्ग्वै रशनेति । त्रिवृद्भवतीति । दर्भमयी
भवतीति च । तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे संनिधेरवान्तरप्रकरणाच्चाग्नीषो-
मीय एव स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । सवनीयपशावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते ।
त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्परिब्याणयोः सि-
द्धवदनुवादो लिङ्गम् । किं च । तृतीयाश्रुत्या वाक्येन च परिब्याणस्य यूपधर्मता ।
न तु पशुधर्मता । यूपश्च त्रयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते । तस्मात्सर्वेषु पशु-
ष्वेते धर्माः स्युः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यहधर्मा अनारभ्योक्ताश्चदाभ्यङ्ग्येन हि ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ २० ॥

अनारभ्य द्वौ यहौ श्रुतौ । अंशुं गृह्णातीति । अदाभ्यं गृह्णातीति च । तयोः
सादनसंमार्गादयो यहधर्मा न विद्यन्ते । कुतः । आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव
प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । यहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन
यहधर्मत्वावगमे तयोरपि यहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चिचिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥ २१ ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धाद्वादशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयो ऽग्न्यर्थचिचिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते । चिचिणीरूपदधातीति । अभिप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः । अखण्डामकृष्णां कुर्यादिति । पूर्वचांश्चदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वे ऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चिचिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चिचिणीर्विनियुङ्क्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु षष्ठां चितीनां मध्ये प्रथमचितावास्माताः । तस्मात्ते चिचिण्यादिषु नोचिता इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणापादो नास्ति तथापि य एवं विद्वानयिं चिनुत इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव चिचिण्यादयो ऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्चाभिसाधनभूतेष्टकाधर्माः । न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादभिसाधनभूतासु चिचिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

विधयो ऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा ।

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः ॥ २३ ॥

नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे ।

न विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥ २४ ॥

न्ययोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः । स च नैमित्तिकः । राजन्यवैश्यौ निमित्रीकृत्य विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः । उपाधिक्रममनुपजीव्यैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागासाधनत्वम् । तथा फलचमसस्यापि तदस्ति । तस्मात्सोममभिषुणोति सोमं क्रीणातीत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसे ऽपि प्रवर्तन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नित्या अभिषवादिसंस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते । फलचमसस्तु सोमविकारत्वात्पश्चाद्भावी । ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न चैतावता संस्काराभावः । चोदकेन तत्सिद्धेः । तस्मात्सोममात्रसंबन्धिनो विधयः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ।

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद्भीहिता यतः ॥ २५ ॥

व्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां व्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्या इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्यायेनावघातादिविधयो व्रीहिषु कृतार्थाः पश्चाद्भाविनि नीवारादौ न प्रवर्तन्त इति चेत् ॥ मैवम् । व्रीहिशब्दो हि जातिविशेषणाकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारादिषु जातितो व्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे व्रीहिशब्दार्थत्वेन व्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्तते । यथा व्रीहिजातावेव समीचीनानां व्रीहीणामभावे जलवाह्यद्युपघातेन सारविकलेष्वपि विधिः । तथा जातिविकलेष्वपि व्रीहिषु मुख्यैकदेशरूपत्वाद्बिधिरस्तु ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता ।

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते । तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात्फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषवक्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत् ॥ मैवम् । नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् । ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादिस्तितात्वाद्बिधिर्नापेक्षितः । अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुत इति चेत् । न । विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ।

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २७ ॥

उक्थ्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रक्रिया ततः ।

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाग्निभेदाद्भिद्यते । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्ता-

वग्निष्टोम इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तावुक्थ्य इत्युच्यते । एवं षोडश्यादयो ऽपि । तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणी-
येष्टिप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराज्ञातः । स च विधिर्ज्योतिष्टोमस्य प्रथम-
संस्थाविशेषे ऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः । तथैवोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्तते । कुतः । प्रक-
रणसंबन्धस्य समानत्वात् । किं च । यथाग्निष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयु-
ज्यते । एवमुक्थ्यादयो ऽपि । तेषां च फलमेवमाज्ञायते । पशुकाम उक्थ्यं
गृह्णीयात् । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत । अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति ।
तस्मात्सप्तस्वपि संस्थासु सृज्यमानो ऽङ्गविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदेतदुक्थ्यादी-
नां फलमुदाहृतं तत्तु तेषां विकारत्वं गमयति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थे
विकृत्य निविशत इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकमपां प्रण-
यनं विकृत्य निविशते । एवमुक्थ्यादयो नित्यामग्निष्टोमसंस्थां विकृत्य संस्थान्त-
त्वं गमयन्ति । ततो ऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसाधारणं
प्रकरणम् । किंत्वग्निष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युक्तत्वाज्ज्यो-
तिष्टोमस्येदं प्रकरणम् । न त्वग्निष्टोमसंस्थाया इति चेत् । वाढम् । असौ ज्योति-
ष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति । उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भाविताग्निष्टोमक-
त्वात् । उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति । विनापि तैरग्निष्टोमदशायां ज्योतिष्टोमत्वसंभ-
वात् । अतो ऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सत्तत्रैव दीक्षणीयाद्य-
ङ्गविधिं निवेशयति । उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकारणमारचयति ॥

मुख्याङ्गत्वेव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वेद्यां हवींथासादयति । बर्हिषि हवींथासादयतीति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते । वेदिं खनति । बर्हिर्लुनातीत्यादयः । मुख्यानि हवींथाग्रे-यपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तच्च स्वस्वधर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणवलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि । वेद्यां हवींथासादयतीति वा-क्यात्सर्वहविरङ्गतेति चेत् । न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात् । तदासादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येतद्वेद्यासादनं प्रसज्येत । तस्मान्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिक-मिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वे-द्यादेरङ्गत्वम् । प्रयाजादिहवींथपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवे-ति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं च सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत् ।

मुख्य एव द्वयोरस्तु कृत्तृकर्तृगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।

विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तच्च नास्ति सः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आस्तातः । यद्दे-सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपञ्चादिकमङ्गम् । तच्च द्वयोर्मुख्या-ङ्गयोरिते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते । तथाङ्गं प्रत्य-प्यस्ति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् ॥ मैवम् । द्वौ हि यजमानस्याकारौ । क्रिया-कर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथा सति वपनादिकृतोपकारस्यादृष्टत्वाद्भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैरणृत्विग्भिः कृषीवलादिभिश्च क्रिया नि-ष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तच्च कर्तृत्वाकारे वपनादिकृत उपकारो नास्ति । तस्मा-ददृष्टफलभोजिनो ऽस्य यजमानस्य यो ऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सो ऽयं मुख्ये कर्मणि युक्तः । नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति येन परंपरया फलसाधने-

ध्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्कोत । प्रकरणं तु मुख्यस्यैव । न तज्ज्ञानाम् । तस्मान्न तेषूपकारः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थोत मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसंभवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम् ।

मुख्यवहेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्ये ऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपो ऽवस्थितः । ततः पूर्व-
स्यां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौ-
मिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यसोमयागस्यैवोपकारं करोति । न त्वमुख्यानाम-
ग्रीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कुतः । मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्गान्यपि चिकीर्षि-
तानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते । षट्दंश-
त्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेनेयति शक्ष्यामह इति । अस्यायमर्थः ।
श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोम-
यागं कर्तुं शक्ष्यामह इति निश्चित्य तथैव कुर्यादिति सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया ।
इयति शक्ष्यामह इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां
च सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्य-
त्वात्त उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति । न
त्वन्यत्र । तस्मात्सा वेदिर्मुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इयति शक्ष्यामह इत्यत्र
साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो
मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देदिरुभयार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं शङ्कनी-
यम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः । स
च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने ।

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र मर्शनवर्जनात् ।

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति । पृथिवी होतेत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता । तस्मिन्मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात् । अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित्पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हूत इत्युच्यते । पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते । आत्मन्नात्मन्वित्यामन्त्रयत तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यशृणोत्स चतुर्हूतोऽभवच्चतुर्हूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं चतुर्हूतं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया एव हि देवा इति । अभिहोतेत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता । तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र योऽयमाज्यादिहविष उपस्पृशेनार्थो मन्त्रः । असौ मुख्य एव हविषि निविशते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ । न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणोरुपस्पृशेनं संभवति । अथ कालविवक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत । तदा कालसंबन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविधहविरुपस्पृशेने मन्त्रो विनियुज्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥

मुख्याङ्गद्वयं मैवं पारम्पर्यविडम्बना ।

वचनस्य न युक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते । दण्डेन दीक्षयतीति । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयोरुपकरोति । तथा दक्षिणापि । न च वाच्यम् । दक्षिणा सोमस्य दीक्षा सोमस्येति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते । न त्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात्संबध्येयाताम् । स सोमः

पुनरङ्गैः संबद्ध इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धो ऽस्ति । तस्मादुभयार्थे दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अव्यवहितसंबन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयो ऽर्थः । तदसंभवे तु परंपरासंबन्धः कथंचिद्युज्यते । इह तु तत्संभवात्पारम्पर्यं न युक्तम् । तस्मात्प्रधानार्थे दीक्षादिकम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं यूपाङ्गमुत लक्षयेत् ।

देशं यूपाङ्गभावेन वेदिभागो ऽत्र बोध्यते ॥ ११ ॥

वह्निर्वेद्वर्धमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशो ऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते । अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं वह्निर्वेदीति । यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटो ऽपेक्षित इति बुभुत्सायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थूल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य यूपस्य वेद्यन्तरभागो ऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागो ऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते । तद्वदसंस्कृतो वेदिवह्निर्भागो वह्निर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेभ्यन्तरवाह्यभागाभ्यामुपलक्षितो ऽसंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते । तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्लौकिकदेश एवात्र यूपाङ्गत्वेन विधीयते । न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशो ऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥

वाक्यात्स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तिः ।

देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति । हविर्धानमण्डपगतयोर्देक्षिणोत्तरभागयोरवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं

शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिषवः । उतेत्ययं शब्दोऽयं शब्दार्थं वर्तते । अथ यस्मिन्हविधाने सोममभिषुष्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविधानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सामिधेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयाधिकरणत्वात्तदपेक्षया हविधानस्य पश्चिमदेशावस्थानात्तद्देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम् । किंतु दक्षिणोत्तरहविधानसमीपदेशयोरनियमेन प्राप्तौ दक्षिणस्यैव हविधानस्य समीपदेश इति नियन्तुं हविधानेन संनिधिल्लक्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानाल्लाघवं भवति । त्वत्पक्षे त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविधानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

यजमानेन कर्तव्यं निखिलं त्याग एव वा ।

कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ १५ ॥

प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत्क्रयो वृथा ।

कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ १६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तुर्यागकर्तुश्च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते । पाणिनिश्च स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति । अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फलासंभवान्निखिलं यजमानेन कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति । षड्भिर्हलैः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात् । यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत् । तदानीमृत्विजां परिक्रयो वृथा स्यात् । तस्माद्यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र साङ्गप्रधाने क्रीतर्त्विजोऽनुष्ठानम् । तथा सति साक्षात्परंपरया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने संभवान्नस्य फलं न विरुध्यते ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

न क्रीतकर्तृसंख्याया नियमो ऽस्त्यस्ति वा न हि ।

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव ते ॥ १७ ॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्तार ऋत्विजस्तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्यानुसारेण सो ऽवगन्तव्यः । ते च कार्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते । पुरो ऽध्वर्युर्विभजति । प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति । नेष्टा पत्नीमुदानयति । उन्नेता चमसानुन्नयति । प्रस्तोता प्रस्तौति । उज्जातोद्गायति । प्रतिहर्ता प्रतिहरति । सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते । मैत्रावरुणः प्रेषति । अश्वावाको यजति । यावस्तुद्रावस्तोचीयामन्वाहेति । एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपोतृणां चतुर्णां कर्माण्युदाहार्याणि । तस्माद्यावन्ति कार्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्यो ऽन्ये ऽथवाग्रिमः ।

यौगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । चमसाध्वर्यून्वृणीत इति । ये पूर्वच कार्यानुसारेणाध्वर्युमुख्या ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः । यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतेः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात्पाचको भवति । तथाध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेत् ॥ मैवम् । मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होचकाणां चमसाध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदावभासात् । मध्यतः कारिणो ऽध्वर्युहोचादयः । होचकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्माद्विग्भ्यो ऽन्ये ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वास्ति यद्वैक्यवत् ।

नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

चमसाध्वर्यून्वृणीत इति यद्वहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितम् । यद्वैक्यवदुद्देश्यगत-

त्वादिति चेत् ॥ मैवम् । ग्रहवैषम्यात् । ग्रहं संमार्ष्टीत्येतद्ग्राहणं नोत्पत्तिवा-
क्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ततस्तेषामुपादेयत्वात्तज्ज्ञतं बहुलं
विवक्षितम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

नेयज्ञास्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दश ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तेभ्योऽन्यः शमिता नान्यो वान्यः संज्ञापृथक्कृतः ।

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

शमितार उपेत न यज्ञमित्यस्मिन्मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसंज्ञायाः पृथक्कादुक्ते-
भ्योऽन्यः शमितेति चेत् ॥ मैवम् । पृथग्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपन-
योगादुपपद्यते । यद्यप्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकारादे पठितस्तथाप्यध्वर्योः परावृत्तिश्रव-
णादध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थाचादयः शमितारः । अत एव श्रूयते । परावर्ततेऽध्वर्युः
पशोः संज्ञप्यमानादिति ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

अन्ये स्युरूपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ।

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरिति लिङ्गतः ॥ २२ ॥

यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारस्तथात्रा-
पीति चेत् ॥ मैवम् । यद्युक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगातारोऽन्ये भवेयुः । तदानीमध्व-
र्योः प्रसक्त्यभावाच्चाध्वर्युरूपगायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव
यौगिकः संज्ञाभेदः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

सोमविक्रय्येक एषु न वा वरणवर्जनात् ।

एकः क्रत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते ॥ २३ ॥

क्रय एव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन श्रुतः । न तु विक्रयः । न चाविहितमृत्विजः कुर्वन्ति । तस्मादन्यो विक्रेता ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

किमृत्विङ्गाम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ।

ऋतौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त स्युर्दश चेत्यादिसंख्यया ।

न सर्वेषां समं नाम केषांचिद्योगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमृतौ यजनम् । तच्च ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्युष्वप्यस्ति । तस्मात्सर्वेषामृत्विजामृत्विङ्गाम समानमिति चेत् ॥ मैवम् । संख्याश्रुतिविरोधात् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इति हि श्रूयते । तस्माद्योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्नामेत्यवगन्तव्यम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

संख्याता अपि ये केचिन्नियता वाविशेषतः ।

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात् ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्युषु च ये केचिदिच्छया गृहीतव्याः । विशेषस्याश्रवणादिति चेत् ॥ मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते । अग्नीध्रे ददाति ब्रह्मणे ददातीत्यादिना । दीक्षावाक्यं च सत्प्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इत्युक्तानन्तरमेवमास्त्रायते । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत् उज्जातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाग्निं दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुज्जातुर्मेवावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयत्यग्नीधं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुज्जातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुच्चेता दीक्षयित्वा

पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्यावस्तुतं होतुस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयतीति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः । प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः । ब्रह्मा वेदचयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः । ब्राह्मणाच्छस्यमीत्पोता चेति । उद्गातो-
द्गानं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः । प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चेति । होता शंसनं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः । मैत्रावरुणो ऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां संपूर्णां प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्तर्द्धं ते प्राप्नुवन्तीत्यर्धिनः । ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः । ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः । तानेतानुक्तक्रमेण स सपुरुषः संस्करोतीति । अत्र दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय एव ऋत्विजः षोडश । न तु चमसाध्वर्यव इति नियमो द्रष्टव्यः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सदस्ये यजमाने वा साप्नदश्यं वृत्तत्वतः ।

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तच्चतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युब्रह्मादिषोडशसु व्यवस्थितेषु सप्नदशसंख्यापूरकः कश्चिद्विगपेक्षितः । सो ऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः । केषांचिच्छाखायां तद्वरणस्यान्नातत्वात् । ततः साप्नदश्यं सदस्ये पर्यवसितमिति चेत् ॥ मैवम् । असौ सदस्यः किञ्चिदपि न करोति । सदस्य इदं कुर्यादिति विध्यभावात् । न च विना क्रियामृत्युयजननिमित्तं ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नव-
कल्पते । यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिन्नुपपद्यते । तस्मात्साप्नदश्यं यजमाने युक्तम् ॥

एकोनविंशधिकरणमारचयति ॥

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वायिमो यतः ।

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं

च सर्वसाधारणत्वान्न नियतमिति चेत् ॥ मैवम् । समाख्याया नियामकत्वात् ।
यस्मिन्कर्मण्याध्वर्यवमिति समाख्या तत्कर्मोध्ययोः । एवमितरत्रापि ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

प्रकृत्यर्थो ऽथ सर्वार्थो वह्निराद्यो ऽस्तु पर्णवत् ।

पर्णन्यायो ऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वशः ॥ २९ ॥

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यसौ पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीतत्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ
इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । पर्णतायां क्रतुप्रवेशे जुहूर्धारम् । सा च जुहूः प्रकृ-
तावेव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु क्रतुप्रवेशे द्वारं
होमः । स च क्वचित्प्रकृतावेव विहितः सन्विकृतावतिदिश्यते । तद्यथा प्रयाज-
नारिष्टादिहोमाः । तादृशे विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येनाग्निः प्रकृतावेव
विधीयते । विकृतौ तु होमेन सहातिदिश्यते । तस्मात्तत्र पर्णन्यायः । यस्तु होमो
विकृतावुपदिश्यते । तद्यथा साङ्गहण्यामिवामनहोमः । तत्र द्वारभूतस्य होमस्य
विकृतावुपदिश्यमानतया द्वारिणो ऽपि प्रकृताविव विकृतावपि । वाक्येन वि-
धेर्वारयितुमशक्यत्वात् । तस्मात्सर्वार्थो वह्निः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

यन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम् ।

होत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रोक्तं कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्यो ऽस्तु वचनान्मैवं साहित्योक्त्युपलम्भनात् ।

प्रेषानुवचने यच्च सहिते तच्च बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । मैत्रावरुणः प्रेषति चानु चाहेति । तदेतद्वाक्यं प्रै-
षानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते ।
अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि । यूपायज्यमानायानुब्रूहीत्यादिप्रेषाणामध्वर्युकर्तृ-
कत्वदर्शनादाध्वर्यवाः प्रेषा इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या । तथा प्र वो वाजा
अभि द्यवः । अज्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृकत्वदर्शनादनु-

वचनानि हौचाणीति याज्ञिकसमाख्या । प्रैषानुवचने च द्विविधे । व्यस्ते समस्ते च । पूर्वोदाहृते व्यस्ते । होतायक्षदग्निं समिन्धेत्याद्यनुवचनमन्त्रस्यान्ते होतर्यजेति प्रैष आम्नातः । एते प्रैषानुवचने समस्ते । तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रैषानुवचनेषु सर्वत्र प्रवलेन वाक्येन समाख्यां बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमध्यर्ककर्तृकत्वं च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवाभ्युपेतमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ प्रैष्यति चानु चाहेति चकार-
इयेन प्रैषानुवचनयोः समुच्चयो वाक्ये ऽस्मिन्नुपलभ्यते । ततः समुच्चितयोरेव समाख्याबाधनम् । व्यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्वमेवाभ्युपेयम् ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

चमसैश्वमसाध्यर्जुहोत्यध्यर्गुरेव वा ।

संज्ञाविशेषादाद्यो ऽस्तु मैवमध्यर्गुसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्यानपेक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात् ।

अध्यर्गुर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परो ऽपि वा ॥ ३३ ॥

चमसाध्यर्गुरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्यर्ग्वेव एव चमसैर्जुहुयुरिति चेत् ॥ मैवम् । । अध्यर्गुसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन प्रवलत्वात् । केवलाध्यर्गौ चमसाध्यर्गुषु चानुगतो ऽध्यर्गुशब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्यर्गुष्वेवेति विशेषरूपः । तं च विशेषमनपेक्षैवाध्यर्गुशब्दः ऋत्विक्संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु सामान्यवाचिनमध्यर्गुशब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति । तथा सत्याध्यर्ग्वो होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्ययाध्यर्गुरेव सत्यां शक्तौ चमसैर्जुहुयात् । ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित्तदशक्तौ चमसाध्यर्ग्वो जुहुयुः ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

श्येन उज्जातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्वमू ।

उज्जात्राध्यर्गुणा कार्यौ यथाप्रकृति वाग्निमः ॥ ३४ ॥

आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः ।

प्रकृताविव कर्तारस्तत्तद्धर्मं व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

श्येनयागः सामवेदे समाम्नात इति तत्रत्याः सर्वे पदार्था उज्जात्रानुष्ठेयाः ।

वहिष्पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेष्विवौद्गाचत्वसमाख्यायाः श्येने ऽपि सत्त्वात् ।
तथा यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वो ऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः । समाख्याविशेषा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ श्येनवाजपेयौ हि ज्योतिष्टोमविकारौ । तत्र चोदकस्तत्तत्प-
दार्थास्त्वैस्तैः पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात्साङ्गप्रधानानु-
ष्टापकस्य प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । प्रयोगवचनाधीना तु समाख्यात्यन्तजघन्या ।
ततः प्रवलचोदकवशात्प्रकृताविव नानाविधाः कर्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

दक्षिणादिपरिक्रीतिर्ऋत्विजः स्वामिनो ऽथवा ।

परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद्यथेतरत् ॥ १ ॥

परिक्रयात्पुराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः ।

परिक्रयणकर्तृत्वं यजमानस्य नर्त्विजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र हविस्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमार्त्वि-
ज्यमिति निर्णीतम् । दक्षिणा च द्वादशशतरूपाध्वर्युवेद उद्गातृवेदे च समाम्ना-
ता । अन्वाहार्यदक्षिणाध्वर्युवेदे । ततः समाख्यया परिक्रेतृत्वमृत्विज इति चेत् ॥
मैवम् । ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्क-
र्तृत्वात् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुत्तर्त्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्मैवमध्वर्योर्वचनादयम् ॥ ३ ॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात्त चीन्वराद्दद्यादित्युपधातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वाचनि-
कम् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

क्रीणान्ततः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥ ५ ॥

अप उदन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः । केशश्मश्रू वपते । नखानि निकृन्तत इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ । तस्मादध्वर्योस्ते वपनादयः संस्कारा इति चेत् ॥ मैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम् । केशश्मश्रू वपते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रुमृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन्कर्मकरानृत्विजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधाद्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिक्रीयते । न तु तदौषधं भृत्यः सेवते । तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम् । संस्कारास्तु यजमानस्य । ऋचिन्तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

नाश्नाति ब्रह्ममित्येतत्तपः कस्य तयोर्द्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः ॥ ६ ॥

फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे ब्रह्मं नाश्नाति अहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तम् । तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारवाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् ॥ मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकदुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् ।

अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतलिङ्गं कल्पसूचकारेणैवमुदाहृतम् । यदा वै दीक्षितः कृ-

शो भवत्यथ मेध्यो भवति । यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति । यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति । यदास्य त्वचास्थि संधीयते ऽथ मेध्यो भवति । पीवा दीक्षते कृशो यजते । यदास्याङ्गानि हीयन्ते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति । न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटन-
मन्तरेण विषव्रणानां नोपशान्तिः । तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तपो ऽपि यजमानस्यैव ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनात्मताः ।

ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्तव्या निखिलैरुत ॥ ८ ॥

आद्य आख्यावशान्मैवं सर्वसंनिधिपाठतः ।

प्रति मुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निखिलैरपि ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते । हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति । श्येने श्रूयते । लोहि-
तोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्तीति । यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां सं-
स्कारत्वाद्यजमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनादयमृत्विक्संस्कारः । तच्च
हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्यूणामेव । लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वा-
दुद्गातृणामेवेति समाख्यावशादभ्युपेयमिति चेत् ॥ मैवम् । हिरण्यमालिन ऋ-
त्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां संनिधौ पठ्यमानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः
संनिधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते । किं च । संस्कार्यत्वाद्-
त्विजां प्राधान्ये सति प्रति प्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां हिरण्यमालित्वा-
दिसंस्कारो ऽभ्युपेतव्यः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वाद्यो वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ १० ॥

परस्मैपदतो ऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

प्रतीतातो वाक्यबाधे तपोवत्स्वामिनो ऽस्तु तत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मि-
नुयादिति । यथा पुरस्तात्पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशबुद्धौ । तथा सदो
नोच्चम् । किंतु नीचैः कार्यमित्यर्थः । अत्र वृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता । यः कामयेत
स मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमाचोरेकत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यवि-
वादम् । तस्मात्स एव कामयितेति चेत् ॥ मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्यु-
व्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात्पर-
स्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम् । यजमानकामि-
तां वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्वित्येवं यो ऽध्वर्युः कामयेत स नीचैर्मिनुयादिति वाक्यं
व्याख्येयम् ॥ एवंविदुक्तातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागाय-
तीत्यृत्विजो ऽपि काम इति चेत् । तर्हि तस्मिन्नुक्तीथोपासने वचनादृत्विजो ऽपि
फलमस्तु ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्योः समाख्यया ।

तद्वाधे लिङ्गतः स्वामिगामिता कामवन्मता ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । आयुर्दा अग्रे अस्यायुर्मे देहीति । तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठो ऽध्व-
र्योर्यजमानस्य वेत्ययं संशयः कस्येत्यनेन सूचितः । एतन्मन्त्रपाठो ऽध्वर्योर्भविनु-
मर्हति । समाख्यावशादिति चेत् ॥ न । अस्मिन्मन्त्रे आयुर्मे देहीति फलस्य ह्या-
त्मसंबन्धः प्रतीयते । स च यजमानस्य युक्तः । नाध्वर्योः । तस्मात्कामवन्म-
न्त्रो ऽपि याजमानः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

एकः काराडद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मा प्रसवेनेत्येष मन्त्रो ऽध्वर्युकाराडे यजमानकाराडे चा-
म्नातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तत्र पठेदिति चेत् ॥ मै-
वम् । काराडान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतोरा-

शयभेदो ऽस्ति । अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ इ एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ १४ ॥

वाजपेये श्रूयते । कृषीर्यजमानं वाचयतीति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कृप्ययः । तत्र मन्त्रतदर्थभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत् । विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वापि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । अध्ययनविधिवलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

वत्सं चोपसृजेत्तद्वदुखां चाधिश्रयेदिति ।

द्वादशद्वन्द्वकर्मैतत्स्वामिनो वेतरस्य च ॥ १५ ॥

आद्यः पाठात्स्वामिकारुडे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकारुडोक्तितो ऽप्यन्यो द्वन्द्वतैवात्र कीर्त्यते ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकारुडे श्रूयते । द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधिश्रयत्यवहन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि । तत्र पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म । दोहनेन संपादितं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरं कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वम् । तथा व्रीहीणामवघातो दृषदुपलयोः पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वन्द्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्यास्मात्तानि । तेषां याजमाने कारुडे पठितत्वात्समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजमानस्य यानि कर्माणि तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रीता ऋत्विजः । किं च । यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकारुडम् । महाकारुडं त्वाध्वर्यवमेव । तत्रैवैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आस्माताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुतिष्ठेत् । याजमाने तु कारुडे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः । किंतु परिगणनया

इन्द्रतासंपादनमात्रमात्रातम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रसादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरिवानुष्ठानम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यो होताध्वर्युरेष स्यादित्याध्वर्यवमाचरन् ।

हौचं कुर्यान्न वा त्यागहेत्वभावात्करोति तत् ॥ १७ ॥

होतैको युगपत्कर्मद्वयं कर्तुं न हि प्रभुः ।

सृजेच्चोदकतः प्राप्तं हौचं वाचनिकार्थकृत् ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिब्याणकरणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रश्नया परिब्याणं करोति । तदानीं क्रियमाणं तत्परिब्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेणानुवदति । तदेतदुभयं चोदकपरंपरया कुण्डपायिनामयने प्राप्तम् । तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः । यो होता सोऽध्वर्युरिति होतारमनूद्याध्वर्युत्वविधानादध्वर्युकार्यं होत्रानुष्ठेयम् । ततः परिवीरसीत्यनेन करणमन्त्रेण होता यूपपरिब्याणं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं हौचमपि होता न त्यजेत् । न हि त्यागहेतुं कंचिन्निषेधं पश्यामः । तस्मान्क्रियमाणं तत्परिब्याणं युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्वयोरध्वर्युर्होचोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति । ततोऽन्यतरस्यावश्यंभाविनि त्यागे चोदकतः प्राप्तं हौचमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा ।

आख्ययाद्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित्पात्रेण वेद्यामासादनं श्रुतम् । तदेतद्वज्रवेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति चेत् ॥ मैवम् । प्रेषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात् । प्रोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरूपसादय । अग्नीदग्नीन्विहर । वर्हिः स्तुणीहीत्यादिष्वध्वर्यवेषु श्रूयमाणमाग्नीध्रसंबोधनम् । मध्यमपुरुषश्चान्येन तदनुष्ठाने सत्युपपद्यते । तस्मान्नाध्वर्यवम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीत्रेथेदुताध्वर्युरग्नीदस्त्वविरोधतः ।

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रैषद्वारार्थकृद्यतः ॥ २० ॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति । तथा प्रैषमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु । विरोधाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । आध्वर्यवसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसंबोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात् । न च प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युकर्तृत्वाभावे ऽपि समाख्याविरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वे ऽपि तदविरोधात् । तस्मादध्वर्योरेव प्रैषमन्त्रः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

ममाग्र इति कस्याच फलं लिङ्गेन वक्तुगम् ।

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥ २१ ॥

ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रो ऽध्वर्युणा पठ्यते । विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः । तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत्फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुर्ध्वर्योस्तत्फलमिति चेत् ॥ मैवम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । न च परिक्रीतस्याध्वर्योर्देक्षिणातिरिक्तफलसंबन्धो न्याय्यः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् । मदीय-यजमानस्य तद्वर्चो ऽस्त्वित्युपचारः । तस्माद्यजमानपाठ्येष्वायुर्दा अग्रे अस्यायुर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानम् । तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

मा मा संताप्रमित्येतत्कस्मिन्स्वामिनि पूर्ववत् ।

अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराघारहोमार्थमाज्यपूर्णं सुक्सुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति । तत्रायं करणमन्त्रो ऽध्वर्युणा पठ्यते । अग्राविष्णू मा वामवक्रमिषं

विजिहाथां मा मा संतापं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति । भोः सुक्सुवरूपा-
व्याविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्महमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रामं न
कृतवान् । युवां च मत्तो वियुक्तौ भवतम् । ततो मां देहधारिणं मा संतापं मम
देहे संतापं ज्वरादिरूपं मा कुरुतम् । स्थानकृतौ युवामाधारहोमाय स्थानं कुरुत-
मित्यर्थः । तच्च पूर्वोक्तवर्चोन्यायेन संतापाभावो ऽपि यजमानस्यैव । न त्वध्वर्यो-
रिति चेत् ॥ मैवम् । अध्वर्यवसंतप्रे सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मा-
दध्वर्युगतो ऽपि संतापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र मच्छच्छस्योपचारः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

भद्रं तन्नौ सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे हविधानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्चतमृष्वामे-
यादिविदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्ता अरन्निमात्रखाता अधोभागे परस्पर-
मिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यज-
मानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद्यजमान-
हस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः किमचेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च
भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्व-
कीयत्वेन स्वीकरोति । तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत् ॥ मैवम् । नावित्यनेन द्वि-
वचनेन सहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः ।

प्राप्तिर्विशेषतो वाद्यो विशेषस्यानिरूपणात् ॥ २४ ॥

प्रकृतौ कार्यकृद्भर्मा विकृतौ स्युर्न चेतरे ।

यूपावटास्तृतिः कार्यं न हि प्राकृतबर्हिषः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिर्धर्माश्च हविरासादनादयो ऽङ्गप्रधानार्था इति
पूर्वच निर्णीतम् । ते च धर्मा विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात्सर्वे ऽप्य-

तिदिश्यन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कार्यमत्र नियामकम् । प्रकृतौ हि हविरासादनं वेदिकार्यम् । तच्च विकृतावपि प्राथमाणं स्वसिद्धये खननादीन्वेदिधर्मान्प्रापयति । यूपावटास्तरणरूपं तु कार्यं न प्रकृतावस्ति । दर्शपूर्णमासयोर्यूपावटाभावात् । तच्चास्तरणकार्यं विकृतौ विधीयमानमप्यप्राकृतकार्यतया प्राकृताल्लवनादीन्बर्हिःसंस्कारान्न प्रापयति । तस्मात्प्रकृतिगताः कार्यकृद्भर्मा एव विकृतौ प्राप्यन्ते ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्वर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाद्यस्तस्य संभवात् ।

संस्कृतं स्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वन्यतो भवेत् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति । समावप्रच्छिन्नायौ प्रादेशमाचौ द्भौ पवित्रे करोतीति । तच्च यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं वर्हिस्तेन पवित्रसंभवादास्तरणवत्पवित्रमपि बर्हिषः कार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपक्षीणत्वात् । न हि वेदिं स्तृणातीति विहितस्य स्तरणस्याकस्माद्वर्हिरेकदेशे संकोचो युक्तः । तस्माद्यथा यूपावटमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति । तथा पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवनादिसंस्काररहितैः परिभोजनीयनामकैर्देभैः संपादनीया ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके ।

अवदध्यात्पुरोडाशो नवो ऽथ सवनीयकः ॥ २७ ॥

सिद्धस्य सवनार्थत्वान्नवं संपाद्य तत्क्रिया ।

सवनीयेन तत्कार्यं संस्कार्यत्वाद्द्वितीयया ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति । तच्च सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नं तथापि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृतवर्हिर्वदुपक्षयान्नूतनं कंचित्पुरोडाशं संपाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवाय पात्रप्रक्षेपक्रिया कर्तव्येति चेत् ॥ मैवम् । सवनीयपुरोडाशशकलेन संनिधानं कर्तव्यम् । कुतः । संस्कार्यत्वात् । शकलं निदध्यादिति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते । इष्टशिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः । न चात्र कृत्स्नं यजनार्थम् । अवदानस्येयज्ञया पुरोडाश-

भागस्यावशेषितत्वात् ॥ यथाच पुर्वसिद्धपुरोडाशशकलम् । तथा धाना आश्विन-
पात्रे पयस्यां मैत्रावरुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

काम्या उपांशु यष्ट्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ।

प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः ॥ २९ ॥

मुख्यानामेव काम्यत्वात्तेष्वेव परिचोदना ।

अङ्गानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम् ॥ ३० ॥

इदमाह्वयते । यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु यष्ट्या इति । अथर्ववे-
दोक्तकर्मवद्यज्ञेषु काम्या इष्टयो गोप्याः । तस्मात्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः ।
यथा वेदिधर्माणां बर्हिर्धर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः । तथोपांशुत्व-
स्यापि । न ह्यत्र कश्चिद्विशेष आह्वात इति चेत् ॥ मैवम् । काम्यत्वस्यैवात्र विशे-
षनियामकत्वात् । न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति । कारणौष्कल्यसंपादकानां तेषां
फले साक्षात्संबन्धाभावात् । ततः साक्षात्फलसाधने प्रधान एवोपांशुत्वम् । अङ्गेषु
तु तत्तद्देदानुसारेण ध्वनिविशेषः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्ये ऽङ्गे वास्तु मुख्यगम् ।

विधेयमाज्यमप्राप्तं हतिस्थं नवनीतकम् ॥ ३१ ॥

मुख्यः सोमविकारो ऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ।

अनूद्य हतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३२ ॥

श्येने श्रूयते । हतिनवनीतमाज्यं भवतीति । हतौ चिरसंगृहीतं नवनीतं यस्या-
ज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदीदृशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात्प्रधानकर्मणि वि-
धेयमिति चेत् ॥ मैवम् । प्रधानस्य सोमयागविकारत्वेनाज्यापेक्षाया अभावात् ।
अङ्गेष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो वि-
धीयते ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु चोदितः ।

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद्वाक्यात्सर्वाङ्गसंगतिः ॥ ३३ ॥

यो ऽयं श्येनस्याङ्गेषु दृतिनवनीतत्वगुणो विहितः सो ऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुतत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु । न तु कालान्तरवर्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेषु । विमतो गुणः सुत्याकालीनाङ्गमात्रगः । श्येनवैशेषिकात्वात् । पशुसाहित्यवत् । यथा सह पशूनालभत इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुष्ववस्थितम् । तथा नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदाज्यं तदृतिनवनीतमिति वाक्येन सर्वाङ्गगताज्यविषयत्वप्रतीतावनुमानं कालान्त्यापदिष्टम् । तस्मात्सर्वेष्वङ्गेषु तन्नवनीतम् ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

शाक्यायने पुरोडाशस्तरसा इति मांसता ।

सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ ३४ ॥

तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्संनिधिः स्मृतः ।

पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनम् । तत्र श्रूयते । संस्थिते संस्थिते ऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स यान्मृगान्हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्र यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम् । तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविष्टत इति चेत् ॥ मैवम् । तदा हि ये पुरोडाशास्ते तरसा इति वचनव्यक्ती व्यवहितान्वयः स्यात् । तरसश्चपुरोडाशश्चयोर्मध्ये सवनीयश्चन्द्रेण व्यवधानात् । इह तु तरसाः सवनीया इत्यनयोः संनिधिः श्रूयते । तथा सति ये सवनीयास्ते तरसा इत्यनेन संनिध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्तश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ।

इत्यपेक्षोदयादुक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये ॥ ० ॥

अनेन तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।

अफलत्वान्न कर्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ १ ॥

क्वचिदेतद्विचारेण क्वचित्फलविधेर्वशात् ।

क्वचित्साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्वहुधोच्यते ॥ २ ॥

क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः । तस्मात्क्राकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीय इति चेत् ॥ मैवम् । तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात् । साक्षाद्वा परंपरया वा प्रयुक्तिनिर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वास्ति लक्ष्म नास्त्यनिरूपणात् ।

क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ३ ॥

क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः । पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात्तयोरदुष्टं लक्षणं दुर्निरूपमिति चेत् ॥ मैवम् । क्रतुस्वरूपपौष्कल्यायैव यो विधीयते स क्रत्वर्थः । प्रयाजादयस्तादृशाः । न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित्प्रीति-

विशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः । दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति । तस्मात्ते क्रत्वर्थाः । पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः । दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्क्रतोः पौष्कल्यं भवति । तयोरेव क्रतुत्वात् । नापि गोदोहनं क्रत्वर्थम् । तदभावे ऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः । तस्मात्सुनिरूपणं तदुभयलक्षणम् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

फलं विधेयं नो वाद्यो भावनांशत्वतो ऽन्यत् ।

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात्तत्र प्रवर्तनात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते । तत्र विमतं फलं विधेयम् । भावनांशत्वात् । करणवदिति कर्तव्यतावच्चेति चेत् ॥ मैवम् । अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्यं जानन्स्वयं रागादेव प्रवृत्त इति व्यर्थस्तत्र विधिः ॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

गोदोहनं द्वयार्थं स्यान्न वा भानाद्वयार्थता ।

अन्यथापि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । चमसेनापः प्रणयेन्नोदोहनेन पशुकामस्येति । तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्याकारद्वयमस्ति । पशुफलजनने पुरुषप्रीतिर्भाति । अपां प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यमपि भातीति चेत् ॥ मैवम् । गोदोहनमन्तरेण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम् । क्रतुस्तु तदभावे ऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता ॥

चतुर्थवर्णकमारचयति ॥

द्रव्यार्जनं स्यात्क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम् ।

नियतत्वात्पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थतार्थिकी ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि नियतानि । तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य कृथादिकं शूद्रस्य सेवादिकम् । तत्र यदेतद्व्यसंपादनं तदेतत्क्रत्वर्थम् । कुतः । अर्जनोपायानां नियतत्वात् । पुरुषप्रीतेस्तु येन केनापि

द्रव्येण सिद्धत्वात्। अर्जनोपायनियमस्तत्र निरर्थकः। क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वापयोगीति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्रव्यार्जने रागः प्रवर्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते। फलं च क्षुब्धिवृत्त्यादिरूपं दृष्टमेव। अत एव स्मर्यते। षष्ठां तु कर्मणामस्य चीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विष्णुश्चात्र प्रतिग्रह इति। क्रत्वर्थे जीवनाभावात्क्रतुरेव न सिध्येत्। पुरुषार्थतायां त्वैहिकप्रीतिकारिभोजनादिवत्क्रतोरामुष्मिकप्रीतिकारितया पुरुषकार्येष्वन्तर्भावात्क्रत्वर्थताप्यार्थिकीति सिध्यति। उपायनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते। तस्माद्द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तन्न वाग्रिमः।

फलस्याकल्पनीयत्वात्क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते ॥ ७ ॥

व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पो ऽनीक्षणे ऽत्र सः।

न क्रत्वङ्गममानत्वात्पुमर्थः पापहानये ॥ ८ ॥

अनारभ्य श्रूयते। नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्नं कदाचनेति। अत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते। न तु पर्युदासम्। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः। प्राप्तिश्च वैदिकस्य निषेधस्य वैदिकी प्रत्यासन्ना। तथा सति क्रतौ यत्रादित्येक्षणं विहितं तत्रायं निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते। एवं च सति फलं न कल्पनीयम्। पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारे ऽधिकारसिद्धये फलं कल्पनीयं स्यात्। तस्मात्क्रत्वर्थो निषेध इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम्। तच्च पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते। ईक्षणास्याभावः प्रतिषेधपक्षे नञर्थः। पर्युदासपक्षे लीक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते। स च संकल्पो ऽचानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते। यद्यपीक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कार्याकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च संकल्प एव परिशिष्यते। संकल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः। तथा सत्युद्यन्तमस्तं यन्नं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः संकल्पो ऽचानुष्ठेयत्वेन विधीयते। न च तस्य संकल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम्। तद्वोधकश्रुति-

लिङ्गादिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थत्वे ऽपि प्रमाणाभावः । एतावता हैन-
सायुक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसंबन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवा-
यनिवारणफलकस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रत्वङ्गत्ववि-
वक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत । तस्मादनीक्षणसंकल्पादीनि
प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा ।

आद्यो ऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥ ९ ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फुत्तेनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तदचानूद्य संस्तवः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फुत्तश्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्येतानि वै दश यज्ञायुधानी-
त्याम्नातम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः । मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थ-
त्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत् । तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो वा-
स्त्विति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पञ्चा-
स्त्रिंशानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम् ।
तच्च स्फुत्तेनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादि शास्त्रसिद्धमेवानूद्य यज्ञायुधानि संभ-
रन्तीत्येष संभरणविधिः स्तूयते । तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

पशुरालभ्य इत्यत्र पञ्चैक्ये यजनाङ्गता ।

नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्या पञ्चङ्गतागतेः ॥ ११ ॥

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति । तस्य श्रुत्या
पशुसंबन्धावगमात् । पशुमित्येतस्मिन्नेकस्मिन्नेव पदे पशुतदेकत्वयोः श्रवणात्प-
दान्तरनैरपेक्ष्येण परस्परसंबन्धो ऽवगम्यते । यागस्त्वालभेतेत्यनेन पदान्तरेणोपात्तः ।

तत्र वाक्येन संबन्धावगतिः । वाक्याच्च श्रुतिर्वैलीयसी । तत एकत्वस्य यागाङ्ग-
त्वाभावादुभाभ्यां बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठानं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पशुमिति पदं
यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः । प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दि-
ष्टम् । तत एकत्वस्यासन्नतरे कारके प्रथमं संबन्धो भवति । कारकत्वं नाम क्रिया-
हेतुत्वम् । तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि संबन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रिया-
विशेषश्च संनिहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति । तच्चै-
कत्वं स्वयममूर्ततया यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चा-
दवच्छिनत्ति । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः ॥ एव-
मनङ्गाहौ युनक्ति । वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वं
द्रष्टव्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः ।

आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात्संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम् । कुतः । शब्दार्थविचारेऽनुष्ठा-
नविचारे च तदुपयोगादर्शनात् । अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुंलिङ्गो वृक्षशब्दः
प्रयुज्यते । तथा पुंन्यक्तावपि स्त्रीलिङ्गो मक्षिकाशब्दः प्रयुक्तः । ततो न लिङ्गस्य
शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति । अनुष्ठानमपि पुंन्यक्तिस्त्रीन्यक्तयोः समानम् । एकत्वाव-
च्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात् । तस्मादविवक्षितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा प-
शुत्वजातिर्यथा वा तदेकत्वं शब्दार्थः । एवं वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनन्य-
थासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात् । वृक्षमक्षिकाशब्दयोस्तु न
वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः । किंत्वभियुक्तप्रयोगमात्रवलेन साधुत्वम् । न चानुष्ठान-
साम्यम् । पुंनपुंशौ विशेषसङ्गावात् । वाक्त आप्यायतामित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदवयव-
स्याप्यायनकाले मेढ्रं त आप्यायतामिति मन्त्रेण तदवयवस्याप्यायनश्रवणात् ।
तस्मादेकत्ववत्पुंलिङ्गमपि विवक्षितम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्नुक्तं कर्मण्यतः क्षयः ॥ १४ ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १५ ॥

यो ऽयं स्विष्टकृद्वागः सो ऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्वागो नापूर्वस्योपकरोति । न ह्येकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कर्मण एकत्वे ऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयो ऽंशः । तत्र त्यागे परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः ॥ एवमन्यप्रयाजपशुपुरोडाशवपुदाहार्यौ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

शेषत्वमुपरिग्रह्ये चिन्तनीयमुतेतरत् ।

शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलरेखात् ॥ १६ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकारणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः । यथातीतेष्वधिकारणेषु क्रतु-शेषो ऽयं पुरुषशेषो ऽयमिति चिन्तितम् । तद्वत् । अत उपरितनग्रह्ये तत्र तत्र पर्णतादीनां शेषत्वविचारस्य भासमानत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । शेषत्वस्य यत्प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्यते । शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

आमिक्षा वाजिनं च स्याद्दध्यानीतिः प्रयोजकम् ।

उतामिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततो ऽयिमः ॥ १७ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दाभ्यन्तरो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १८ ॥

इदमाज्ञायते । तत्रे पयसि दधानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजि-

नमिति । तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते । तथा वाजिनद्रव्य-
मपीति दधानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव । तस्मादुभयमपि
प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न द्रव्यान्तरमामिक्षा । किंतु पय एवेति तच्छब्दादि-
भिरवगम्यते । यस्मिन्पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः परामृश्यते ।
आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवमास्नातम् । जुषन्तां युज्यं पय इति । पयो-
रसश्च मधुर आमिक्षायामनुवर्तते । न तु वाजिने । ततः प्राधान्येन पयसो घनी-
भावावस्थां जनयितुं दधानीतमित्यामिक्षैव प्रयोजिका । अनुनिष्पाद्येव वाजि-
नम् । न तु प्रयोजकम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

सोमक्रयणयानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न बाह्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥ १९ ॥

तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्वारानयनस्य च ।

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तन्न प्रयोजकता पदे ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आस्नायते । एकहायन्या क्रीणातीति । सेयमेकहायनी
गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते । तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति । तदप्यास्नातम् ।
षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो
गृह्णीयात् । तदपि श्रूयते । सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेतद्रजः संगृह्य
हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत् । तदपि श्रुतम् । यज्ञं
वा एतत्संभरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदमिति प्रस्तुत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तये-
युस्तर्हि तेनाक्षमुपाज्यादिति । तत्र यथा क्रयः संनिकृष्टः । तथैव पदकर्माप्य-
क्षाञ्जनं संनिकृष्टम् । अथोच्येत । दधानयनमामिक्षया यथा संयुक्तम् । न तथा-
क्षाञ्जनं सोमक्रयणयानयनेन संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि तदसंयोगस्य तुल्य-
त्वात् । अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्येत । तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन नि-
ष्पाद्यमिति समानत्वात्क्रयवत्पदकर्मापि सोमक्रयणयानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ एकहायन्या क्रीणातीति तृतीययाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते । गोद्वारा

तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा
तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतम् । तस्मात्तदप्रयोजकम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

अपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥ २१ ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसज्जनम् ॥ २२ ॥

कपालेषु अपयतीति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा पुरोडाशकपालेन तुषा-
नुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागो ऽसी-
ति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिश्यवस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपालसंपादनस्य
प्रयोजकम् । तथा तुषवापो ऽपि प्रयोजकः । एकहायन्येति तृतीयया यथा क्रया-
र्थत्वम् । तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेत् ॥
मैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि यत्कपालं पुरो-
डाशश्रपणायोपात्तमासादितं च तस्य कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशक-
पालेनेति विशेषनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं अपणेन कपालं
प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति । तस्माच्छ्रपणेनैव
प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापे ऽपि प्रसज्जात्सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या
बोध्यते ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

हृदादिः शकृदादिश्च पञ्चालम्भप्रयोजकः ।

हृदादिरेव वाद्यो ऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥ २३ ॥

हविषो यागशेषत्वाद्भृदादेर्हविरात्मनः ।

प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति ।
तथान्यदपि श्रुतम् । शकृत्संप्रविध्यति । लोहितं निरस्यतीति । तत्र हृदयादीनां

शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात्पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकम-
पि पश्वालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत् ॥ मैवम् । पशुयागो हि हविःसाध्यः ।
हविष्ट्वं चाहुं योग्यत्वाद्भृदयादीनामेव । न त्वयोग्ययोः शकृल्लोहितयोः । तस्मा-
द्भृदयादिरेव प्रयोजकः । शकृत्संप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्तेतदुभयं शेषप्रतिपत्ति-
मात्रम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यद्वा प्रकृतोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २५ ॥

उत्तरार्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्तताम् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति । सोऽयं स्विष्ट-
कृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभयाभावे
स्वसिद्धभावादिति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्थशब्दश्च सर्वनामत्वाद्वागवाचि-
त्वाच्च प्रकृतं कंचिद्वागिनमाकाङ्क्षते । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भाग-
वांश्च । तस्मात्तमेवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

अभिघार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरच किम् ।

शेषधारणतयाचे कार्ये नो वाभिधारणम् ॥ २७ ॥

नान्यथा तेन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपत्तिः ।

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिधारणात् ॥ २८ ॥

प्रकृतौ श्रुतम् । प्रयाजशेषेण हवींश्चभिधारयतीति । तदेतद्विकृतावतिदिष्टम् ।
विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः । क्रतुपशवः प्राजापत्यपश-
वश्चेति । आमेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापत्यान्यशूनालभत इति विहिताः । एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने
सहैवोपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र क्रतुपशूनां

प्रातःसवन एवालब्धव्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सि-
ध्यति । प्राजापत्यपशूनां तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्भस्तु
माध्यन्दिने सवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापत्यानां हविषामभिधारणार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । न
चात्र जुह्वां तद्वारणं संभवति । क्रतुपञ्चनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् । अतः पाचान्तरं
संपाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभि-
धारणासिद्धेः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे संपादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ते उभे न
कर्तव्ये । कुतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभावात् । न हि
दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरणम् । अन्यथा
प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामाज्यभागार्थतया गृह्यमाणं संकीर्येत । ततो रिक्तीकरण-
रूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारो ऽपि ।
तथापि प्राजापत्यवपायामभिधारणं व्यर्थम् । रुक्षत्वनिवारणाय ह्यभिधार्यते । न
च प्राजापत्यवपायां रुक्षतास्ति । ब्रह्मसान्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् । अत
एव श्रूयते । शम्या वा एतर्हि वपा यर्ह्यनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्या-
लभते तेनाशम्यास्तेनाभिघृता इति । अशम्या अरुक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारण-
तत्पात्रे न कर्तव्ये ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायौपभृतं घृतम् ।

जुह्वामानयतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

प्रयोजयेदुतानीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।

श्रुतौपभृत आज्ये ऽतो जीहवेन विकल्पनात् ॥ ३० ॥

न प्रयोजकता मैवं चितयार्थं तु जीहवम् ।

अतिहायेड इत्युक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयति जुह्वामौपभृत-
मिति । अस्यायमर्थः । पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इदृशेन बहु-
वचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थे प्रयाजं

हीतुमुपभृत्संज्ञकायां सुचि स्थितं घृतं जुह्मामानेतव्यमिति । तदेतदानयनमुपभृ-
त्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि जुहूपभृद्भुवासु तिसृषु सुक्वाज्यग्रहणप्र-
कारस्तद्विनियोगश्चैवमास्नायते । चतुर्जुह्मां गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायां यच्च
जुह्मां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय
गृह्यते यद्भुवायामाज्यमिति । तच्च जौहवं केवलप्रयाजार्थम् । औपभृतं प्रयाजानु-
याजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौपभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जौह-
वेन प्रयाजा इज्यन्ते । तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति । कुतः प्रयोजकत्वम् ।
यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः । तदानीमौपभृतस्यार्धं प्रञ्चप्रयाजार्थम् । इतरदनु-
याजार्थम् । तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्मामानीतमिति न
तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्तनुयाजार्थमितरर्धमुपभृत्यव-
शिष्टं तन्मध्ये किञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्तनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ यज्जौहवं तत्प्रयाजचित्तयार्थम् । यत्त्वौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थ-
मनुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो ना-
श्रयितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारः । तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं
परित्यज्येत । अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं
प्रामाण्यं स्वीक्रियेत । स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येतैतौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः ।
जौहववाक्ये ऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था चातिहायेड इति वा-
क्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानुयाजा यथा प्रयोजकाः । तथैव चतुर्थ-
पञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

जुहूपभृद्भुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः ।

सर्वार्थमविशेषात्स्यात्प्रयाजार्थं तु जौहवम् ॥ ३२ ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ३३ ॥

चतुर्जुह्मां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रव-

णात्पात्रचयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत् ॥ मैवम् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्त-
दित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयग्रहे वाद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥ ३४ ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यते ऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ३५ ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं
विहितम् । तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम् ।
न तु चतुर्गृहीतद्वयम् । तथा सत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्व-
योश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयववलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रस-
ज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहो-
तीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहो-
मविषयतया सामान्यरूपम् । औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम् ।
तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्प्राधान्यानु-
सारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तम् । न तूपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति
चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थम् । अपरं
तनुयाजार्थम् ॥ नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्ठाच्चतुरुपभृतीत्येव विधातव्यम् ।
न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेत् । मैवम् । तथा सत्यनुयाजार्थं चतुर्गृहीतं
न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत । तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृ-
हीतेनावरुद्धत्वाद्वितीयस्यै पात्रान्तरमन्विष्येत । यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृ-
हीतं विधीयेत । तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनानयनं न
सिध्येत् । अत उभयस्य समीपभूतस्यानयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात्सामी-
प्यार्थमष्टशब्दप्रयोगे ऽपि हविष्टृसिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वरूपपातृथक्छेदाम् ।

प्रयोजयेन्न वाद्यो ऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥

आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरुत्वाख्यविशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादर्थनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपणौ श्रूयते । यूपस्य स्वरं करोतीति । तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः । तथा स्वरूपि छेदनं प्रयोजयति । कुतः । करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः । करोतिधातोर्हि भावना मुख्यो ऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः खदि-
रादिवृक्षः । करणं छेदनादिरिति कर्तव्यता । छिन्नेन वृक्षेण स्वरुत्पादनीय इति विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमाम्नातः । स्वरुणा पशुमनक्तीति । तस्मात्स्वरुच्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स स्वरुरिति स्वरुत्वंनाममात्रविधौ लाघवाद्यूपवत्स्वरुं छेद-
नस्य प्रयोजकः । किंतु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

प्राचीमाहरीत्यत्र दिक्शाखा वास्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धत्तपलाशशाखया वत्सानपाकरोतीति पलाशशाखां प्रकृत्य श्रू-
यते । यत्राचीमाहरेद्देवलोकमभिजयेदिति । तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचिन्वादि-
गाहरणं द्वितीयया विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । अशक्यत्वात् । ततो वृक्षस्य प्राची शाखाचोपलक्ष्यते । तथा सति प्रकृतानुग्रहो भवति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

शाखां छित्तोपवेधं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुदेद्वत्सान्कपालानि स्थापयेदुपवेधतः ॥ ४ ॥

इयं प्रयोजकं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आद्यो ऽयमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेषं करोतीति साकाङ्क्षो ऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यते ऽतो *मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः ।

उपवेषो* ऽनुनिष्पादी स तस्माद्युज्यते ऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति । येयं पलाशशाखा छित्त्वा वृक्षादाहता तां पुनश्छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेषः कार्यः । तयोरयमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आन्नातः । शाखया वत्सानपाकरोतीति । उपवेषेण कपालान्युपदधातीति । तदिदं कार्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया निष्पद्यते । तस्मादुभयमपि च्छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति चेत् ॥ नैवम् । उपवेषं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां मूलत इति वक्तव्यम् । पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायां वत्सापाकरणार्थं छिन्नायाः पलाश-शाखाया मूलमित्याकाङ्क्षा पूरणीया । तस्माच्छेदने वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम् । उपवेषस्वनुनिष्पादी ॥ नन्वाद्यच्छेदने तथास्तु । द्वितीयच्छेदनस्योपवेषः प्रयोजकः । परिवासनसंपन्नेन मूलेनोपवेषकर्तव्यताविधानात् । अन्यथा परिवास्योपवेषं करोतीति समानकर्तृत्वपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्रत्ययस्यानुपपत्तेरिति चेत् । नैवम् । परिवासनस्योपवेषसंबन्धो वाक्येन प्रतीयते । शाखासंबन्धस्तु शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या । पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकच्छेदो ऽपेक्षितः । अन्यथा समूलां शाखां हस्तेनोद्यम्य वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात् । अत एव मूलत इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता । तथा सति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षो ऽसंस्कृतत्वाद्यथा लौकिकः । तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम् । अवश्यमङ्गारेषु कपालोपधाने कस्यचित्काष्ठस्योपदानमर्थात्माप्नोति । तदेवात्रोपवेषं करोतीत्यनूद्यते । शाखां परिवास्य त्यक्ते मूले संनिहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो न कर्तव्य इति वाक्यार्थः । एवं च सति दोहनरहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया अभावादुपवेषाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया सार्धं ग्रहरेत्प्रहृतिस्त्वियम् ।

शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥ ७ ॥

विहितः प्रस्तरं यागः शाखायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र शाखाहरणमर्थ-
कर्म । कुतः । प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती-
त्येतद्वाक्यमुदाहृत्य विचारितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्रहर-
णमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय क्रतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थ-
कर्म । ततः प्रहरणे पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सूक्त-
वाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तम् । किंतु मानववर्णिकदे-
वतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता ।
ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र परित्यागमेवाचष्टे । तथा सति
वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशशाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशे ऽवका-
शलाभाय यत्र काथवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाहवनीय एव त्यागो नियम्यते ।
तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो
दृष्टो ऽर्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्गृहे प्रक्षेपः । तद्वत् ।
ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म । तेन तदभावे ऽपि क्रतुवैकल्याभावात्पौर्णमास्यां
स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रणीताभिस्तु संयौति वेद्यां निनयतीति किम् ।

अपां द्वे प्रापके किंवा हविःसंयवनं तथा ॥ १० ॥

अपः प्रणयतीत्युक्तेः समत्वादुभयार्थता ।

श्रुत्या संयवनार्थास्ता निनीतेः प्रतिपत्तिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अपः प्रणयतीति । चमसेन पात्रेण प्रणीतानां ता-
सामपां प्रयोजनमेवं श्रूयते । प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । अन्नवर्दि प्रणीता
निनयतीति च । हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि । तत्र हविःसंयवनं वेद्यां नि-

नयनं चेत्येतदुभयमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम् । कुतः । अपः प्रणयतीत्यस्य प्रण-
यनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात् । न ह्यस्मिन्वाक्ये संयवनस्य क्वचिद्विशेषसं-
बन्धः प्रतीयत इति चेत् ॥ मैवम् । विनियोगवाक्ये प्रणीताभिरिति तृतीयाश्रुत्या
संयवनसाधनत्वावगमात्संयवनमेव प्रयोजकम् । निनयनवाक्ये तु प्रणीता इत्य-
नया द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमान्नियनं प्रतिपत्तिरूपः संस्कार इति न प्रण-
यनस्य प्रयोजकम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उतार्थकर्मताद्यो ऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥ १२ ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोपेक्षो ऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति । तदेतद्दण्डदानं
प्रतिपत्तिकर्म । कुतः । दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्वर्युणा
दीक्षासिद्धर्थं दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद्वारयति । अत एवाम्नातम् । दण्डेन दीक्षय-
तीति । यहीक्षितो दण्डं प्रयच्छतीति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्ति-
रिति चेत् ॥ मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः
स्थित्वा प्रैषाननुवदति । तदानीमवलम्बनाय दण्डोपेक्षितः । अतः एवाम्नातम् ।
दण्डो प्रैषानन्वाहेति । तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप
उपयोक्तव्यमाणसंस्कार प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः ।
उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्यपर्यवसानाभा-
वादप्रशस्तत्वम् । तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म । तथा सति निरुद्धप-
शावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्यैतद्दानं प्रयोजकम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सो ऽर्थकर्म वा ।

प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्यो ऽन्यो ऽस्तूपयोगतः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्यदा नीताः । तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकर्तुं परित्यजेत् । सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः । सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तितायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्व-
लाभायार्थकर्मत्वमिति चेत् ॥ मैवम् । कृष्णविषाणया करादूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकरादूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिप-
त्तावत्यन्तमपूर्वाभावः । चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसङ्गावात् । तस्मात्प्रासनं प्रति-
पत्तिकर्म ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्त्रस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टतः ।

पात्रस्य तदसंबन्धात्प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । चतुर्गृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्वजीषं यद्वावाणो यदौदुम्बरी यदधिषवणफलके तस्माद्यत्किञ्चित्सोमलिप्त्रं द्रव्यं तेनावभृथं यन्तीति । निष्पी-
डितस्य सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम् । तदेतद्वजीषयावादि सोमाभिषवादौ सोमेन लिप्यते । तस्य सोमलिप्त्रस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम् । कुतः । तेनावभृथं यन्तीत्यनया श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात् । तस्मात्सोमलिप्त्रं द्रव्यमवभृथे हविष्टेन नीयत इति चेत् ॥ मैवम् । वारुणेनैककपालेनावभृथमव-
यन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुद्धेऽवभृथे सोमलिप्त्रपात्रस्य हवि-
ष्टेन संबन्धाभावात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देशं लक्षयित्वा तस्मिन्देशे सो-
मलिप्त्रपात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतत्प्रतिपत्तिकर्म ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

समे यजेत देशदेरनुवादो ऽथवा विधिः ।

प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्नत्वादनुवादता ॥ १७ ॥

समे वा विषमे वेति पाक्षिकावनिवृत्तये ।

अप्राप्तांशानुपातेन नियमो ऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमाश्नायते । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्यया यजेत । पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षट्त्विजः । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः । चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चत्विजः । अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदर्शत्विजः । सोमेन यजेतेति । क्रतुशब्दो मानस उपासने ऽपि वर्तते । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधानात् । तद्भावृत्तये यज्ञक्रतोरिति विशेष्यते । तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते । किंत्वनूद्यन्ते । कुतः । प्राप्नत्वात् । न हि देशदिभिर्विना प्रयोगः संभवति । अतो ऽर्थोपत्त्या तत्प्राप्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । अर्थोपत्त्या पाक्षिकी समदेशदिप्राप्तिः । विषमदेशादीनामपि संभवात् । ततो यस्मिन्यक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन्यक्षे समदेशादयो विधीयन्ते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

श्वेतालम्भो ऽनुवादो वा श्वेत्यस्य विधिरयिमः ।

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत्तन्नियम्यते ॥ १९ ॥

इदमाश्नायते । वायथ्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्र श्वेत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद्द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनिर्वावर्जनीयतया तत्प्राप्तेरनुवादः श्वेत्यस्येति चेत् ॥ मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकावनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

अवघाते ऽपि नियमो देशादाविव तेन सः ।

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात्संबन्धः प्रक्रियोक्तिः ॥ २० ॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो विहितः । एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते । सति चावघातस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते । न चात्र संबन्धाभावादप्रयुक्तिरिति वाच्यम् । प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन संबन्धसिद्धेः । तस्मादवघातादयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः ।

त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इत्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ।

यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत् ।

तथा संपादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमाश्नायते । सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहोति । हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । तत्र यागहोमदानशब्दानामर्थानि निरूपयितुं न शक्यन्ते । चिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सङ्गावात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादितरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थ इति चेत् ॥ मैवम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य बह्वौ प्रक्षेपो होमः । स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानमिति सुनिरूपा एते पदार्थाः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितस्य यागस्योपरि चतुरवह्नं जुहोतीति होमस्य विधानात्त्यागमात्रात्मको यागः । प्रक्षेपाधिको होम इत्यवगम्यते । यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम् । किंवाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येतावच्छ्रुतम् । तत्राप्युद्देश्याया देवतायास्त्यजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्देश्यत्यागरूपो यागोऽर्थसिद्धः । तस्मात्प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपत्वाद्विधिविवेको न व्यर्थः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

यदातिथ्यावर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाद्यस्तदीयस्योपसंगतेः ॥ २४ ॥

वर्हिःश्रुत्यैकताभासान्नातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसङ्गिश्च वर्हिरेतन्नयुज्यते ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदातिथ्यायां वर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य चेति । क्रीतं सोमं शकटे ऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानयने ऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेय-
मातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदाः । औपवसथ्ये दिने ऽनुष्ठी-
यमानो ऽग्नीषोमीयः । तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्वर्हिस्तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योप-
सत्सु विधीयते । तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि तत्रोपयुक्तमितरत्र
विधीयते । तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यावर्हिषो
य धर्मा अश्ववालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंह्रियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ वर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु वर्हिष
आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आ-
तिथ्यार्थं यद्वर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम् । किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं
चोपादेयमिति विधिवाक्यस्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्तयो ऽप्यस्य
वर्हिषः प्रयोजकाः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिद्वृज्जनं वर्मं प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥ १ ॥

क्रतवे वायिमो भानात्फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । यदाङ्गे
चक्षुरेव भ्रातृष्यस्य वृद्धे । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मं वा एतद्यज्ञस्य क्रियते

वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति । तच्च यज्जुहाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यच्चा-
 ज्जनेन चक्षुषः संस्कारो यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्मं तच्चित्तयं पुरुषार्थत्वेन विधी-
 यते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिफलस्य प्रतिभानादिति चेत् ॥
 मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति ।
 वृद्धे । वर्मं क्रियत इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः क्रत्वर्था एते विधयः । तच्च
 पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसंबन्धः । 'संस्कारकर्मणोस्तु प्रकर-
 णेन । क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद्दर्तमाननिर्देशस्य
 विपरिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्फलवत्त्वभ्रमहेतुः पाप-
 श्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

मृण्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तरत्

आकाङ्क्षासंनिधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृण्मयम् ॥ ३ ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद्भवेत् ॥ ४ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते । मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति । तत्रा-
 पां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृण्मयमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पाच-
 स्याकाङ्क्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किञ्चित्पाचमुपादीयत इति वाच्यम् । श्रौते
 कर्मण्यन्यन्तमश्रुताच्छ्रुतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कामार्थं मृण्मयमा-
 स्नातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नि-
 त्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । अपः प्रणय-
 तीति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथानुपपन्नं सत्पात्रं किञ्चित्सा-
 मान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृण्मयं नान्वेति । किञ्चित्पात्रं
 यत्किञ्चिदुपादेयम् । चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् ।
 तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्ये ऽन्यदुत तद्वधि ।

अन्यस्यात्पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्कृतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । तत्र दध्नः काम्यत्वान्नि-
त्ये ऽग्निहोत्रे पूर्ववन्मायेन न तद्वधि प्रयोक्तव्यम् । किंतन्यदेव किंचिद्द्रव्यमिति चेत् ॥
मैवम् । दध्ना जुहोतीत्यस्मिन्वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपपन्नस्य नित्यहोमसंयोगेन
दधिविधानात् । तस्मादेकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम् ॥
एवमग्नीषोमीयपशौ खादिरे बध्नाति । खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेत्याद्युदा-
हरणीयम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्क्रतवे ऽथवा ।

पुंयोगादग्निमो मैवं नैष्कल्यात्क्रतुशेषता ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्नायते । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य य-
वागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति । तत्र ब्राह्मणादिपुरुषयोगादेतद्व्रतं पुरुषार्थमि-
ति चेत् ॥ मैवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत्फलस्यात्रानुक्तत्वात् । क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणाद-
वगम्यते । ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

नैवास्ति विश्वजिह्वागे फलमस्त्युत नाश्रुतेः ।

भाव्यापेक्षाद्विधेः कल्पं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमाप्नायते । विश्वजिता यजेतेति । तत्र फलस्याश्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिह्वागे
फलमिति चेत् ॥ मैवम् । फलस्य कल्पनीयत्वात् । विश्वजिह्वाया यागेन कुर्यादि-
त्युक्ता भावना भाव्यमपेक्षते । किं कुर्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अतो भाव्या-
काङ्क्षापूरणाय किंचित्फलमवश्यमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुष-
स्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं सिध्यति । अन्यथा निरधिकारित्वादननुष्ठाने विधिनिर्-
र्थकः स्यात् । तस्मात्फलं कल्पनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सर्वं फलमुत्तैकं स्यात्सर्वमस्त्वविशेषतः ।

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्पते ॥ ८ ॥

तस्मिन्विश्वजिति पशुपुत्रवीर्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम् । कुतः । एतदेवास्य फलमित्यत्र विशेषहेतोर्भावादिति चेत् ॥ मैवम् । लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

एकं यत्किञ्चिदथवा नियतं न नियामकम् ।

तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तदिदमेवेति नियामकं नास्ति । तस्मादिच्छया केनचित्कस्मिंश्चित्फले कल्प्यमानेऽर्थोत्सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । स्वर्गस्य पश्चादिफलबहुः स्वमिश्रितत्वाभावाच्चिरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात्स्वर्ग एव विश्वजितः फलम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्त्वमिहाग्रिमः ।

पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठाञ्च श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥ १० ॥

सत्त्वकाण्डे श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति । ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्तीति च । द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्त्वविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन्सत्त्वविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्त्वविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनास्मायते । तद्वत्था । त एता विंशतिरात्रीरपश्यन्निति । तादृशे रात्रिसत्त्वे विश्वजिह्वयायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्य रात्रिसत्त्वविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽत्यन्त-

मश्रुतात्स्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात्प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्त्वं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्यसत्त्वप्रवृत्तये ।

आद्यो मैवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्तनात् ॥ ११ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुतं फलम् । स्वर्गो ऽश्रुतं फलम् । तदुभयमयभ्युपेयम् । तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात्सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्येतेति चेत् ॥ मैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असंभवात् । तस्माच्छ्रुतमेव फलम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

दर्शादिः सर्वकामेभ्यो ऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेव फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते । एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति । एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः । विधायकस्य लिङ्गादेर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु भविष्यति । सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तः । न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामा श्रूयन्ते । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्येति । तथा सान्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गम् । तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गम् । तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः । यं कामयेत पशुमान्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत्पशुमन्तमेवैनं करोतीति । त एते सर्वकामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूतामस्मिन्वाक्ये वि-

धिभावने । तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या फल-
संयोगो बोध्यते । तस्मादेव फले विधिः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठिते ।

दद्यात्पृथक्प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् ।

चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ । तथा ज्योतिष्टोमश्च सर्वकामार्थे इति पूर्वा-
धिकरणेनैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं नि-
मित्तम् । तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्ति-
कानां पर्यायो भवति । वह्निसामीप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् । तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते । तथा फलान्तराणामपि
वारयितुमशक्यत्वाद्युगपत्सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न ज्योतिष्टोमं निमित्ती-
कृत्य कामा विधीयन्ते । कामानामननुष्ठेयत्वात् । किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्ता-
न्कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते । यद्यपि सर्वेभ्य इति स्वर्ग-
पश्चादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमानत्वात्साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तद-
स्ति । उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् । न च शब्दतः साहित्यनियमा-
भावे ऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम् । स्वर्गपश्चादीनां परस्परनि-
रपेक्षाणामेव फलत्वात् । तस्मादेकैकस्य साधनत्वेन कर्म चोद्यते । अत एव सर्वेभ्य
इति निर्देशोपपत्तिः । अन्यथा साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमेव फलं संपन्न-
मिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्यदा यत्फलम् । तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः
प्रयोक्तव्यः । एकमपि वृष्ट्यादिफलं यदा काम्यते । तदा कारीरीष्टिः पुनः पुनः
प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम् । फलभेदे प्रयोगभेद इति । तस्मात्प्रति फलं पृथक्प्र-
योगः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चिचया पशवो ऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥ १६ ॥

चिचोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम् ।

पुं प्रवृत्त्यादिनापेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकर्माण्येवं श्रूयन्ते । चिचया यजेत पशुकामः । ऐन्द्रायमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । तच्च यथा स्वर्गफलस्यामुष्मिकत्वं नियतम् । एवं पश्यादि-फलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः । तर्हि चिचादिरपि तथेति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चिचया त्वन्यदेहो ऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः । नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्यादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतियह्यादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्याद्यलाभाद्वैधं चिचादि-फलमाप्तिममेवेति चेत् । न । प्रतियह्यादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकम् । सति त्वामुष्मिकम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् ।

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥

क्लाश्रुत्या भाति कालो ऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ।

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत । अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेतेति । तत्रेष्टेति क्लाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां ब्रूते । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्लाश्रुतेर्मुख्यो ऽर्थः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं तथापि तच्च नियतम् । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालैक्ये ऽपि प्रयोगात् । वाजपेय-प्रकरणमप्यङ्गत्वे ऽनुगृह्यते । अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात्प्रकरणं

बाध्येत । अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वाभावात्तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत् । न । मासाग्निहोत्रन्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्माद्वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् ॥ अग्निं चित्वेत्यत्राद्येवं योजनीयम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुक्तैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु विर्वपतीति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणवलात्प्रयाजादिवद्दर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गमिति चेत् ॥ न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्ताप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति ।

अङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादतिपारार्थमन्यथा ॥ २२ ॥

प्रागाग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा ।

अनुयाजाश्च पञ्चर्थाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । आग्निमारुतं नाम किञ्चिच्छस्त्रम् । अनुयाजा देवं बर्हिर्गित्यादिभिः पाशुकहौचकाण्डपठितैरेकादशभिर्मन्त्रैः साध्या होमाः । तत्राग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गमित्येवमङ्गाङ्गिभावबोधनायायं संयोगः । यद्यनुयाजानामयं कालोपदेशः स्यात् । तदानीमाग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न कश्चिदित्यत्यन्तपारार्थ्यं स्यात् । तस्माद्बृहस्पतिसववद्वैमृधवच्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इतरस्त्वोचशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवावगतम् । अग्नीषोमीयविकृतौ सवनीयपशवतिदेशतः प्राप्नाना-

मेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत्यश्वङ्गत्वमवगतम् । ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावा-
संभवात्कालोपदेशार्थो ऽयं संयोगः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थ्याय चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादिलक्षणे काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः ॥ २५ ॥

इदमाम्नायते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । तत्रोभयोरभिमास-
तानुयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वबोधको ऽयं संयोग इति चेत् ॥ मैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमस्याङ्गत्वा-
भावात् । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गं भवतीति न्यायात् । न चात्र बृहस्पतिसव-
न्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य
बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गा-
ङ्गिभावे कच्चैक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि
तदुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतदेवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्याम्नायते ।
एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट
एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति । अवसाने निश्चिते । वरे मार्गे । यथा रथेन
क्षुखे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति । तथा प्रथमं दर्श-
पूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीया-
दिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः । तस्मात्कालार्थः संयोगः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वायिमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्चेप्सितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥ २७ ॥

काम्येष्टिकारणं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्युच्ये जात इति प्रकृत्य श्रूयते ।
यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्थन्नाद इन्द्रियावी पशुमाभव-
तीति । तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम् । न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफल-
योवैयधिकरणपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेत् ॥ मैवम् । यस्मिञ्जाते
निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् । न चात्र निष्फलस्य
पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसंभ-
वात् । तस्मात्पुत्रस्य पूतत्वादि ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽयिम् ॥ २८ ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वाच्चैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मानन्-
तरमेवेष्टिरिति चेत् ॥ मैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम् । यदि
जातकर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूपेत । तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात्पुत्रो
विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मानन्तरं
किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगतेऽथवा ।

निमित्तसंनिधेरद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म संनिहितं भवति
तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरि-
हाराय तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं बाधित-
त्वाच्छुद्धिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

अग्निं चित्वा यजेत्सौचामण्यात्यङ्गेष्टिरीदृशी ।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्यो ऽन्याङ्गवन्मतः ॥ ३१ ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥ ३२ ॥

अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौचामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमङ्गिकाले ऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम् । इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । क्क्षाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौचामण्यादेर्विहितत्वात् । यदाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात् । तदा क्क्षाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत । न ह्यङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुखासंभरणादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगे ऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौचामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात्पर्वकालश्चोदकप्राप्तः । चयनेन सहैकप्रयोगे तु पर्वण्युखासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौचामणी प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्भसन्तकालश्चोदकप्राप्तः । वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसवो ऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मादितिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम् ॥ ननु सर्वचाङ्गापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेत् । न । तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्रावस्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः काले ऽनुष्ठानम् । किंतु स्वकाल इति स्थितम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये ऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥ १ ॥

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ २ ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः । अनुमत्यै पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपति । नैर्ऋतमेककपालम् । आदित्यं चरुं निर्वपति । आग्नावैष्ण-
वमेकादशकपालमित्यादयः । यथैता इष्टयः । तथा पशवो ऽपि श्रुताः । आदि-
त्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निम् । प्रष्टौहीमश्विभ्यामिति । मल्हा
मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरल्पतनुः । तस्या मरुतो
देवता । यावता वयसा वर्षचयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का
प्रष्टौही । तस्या अश्विनौ देवता । एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रु-
ताः । तथा वल्मीकवपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः । यथैत इष्टिपशु-
सोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः । एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः ।
प्रष्टौहीर्दीव्यति । अश्वैर्दीव्यति । राजन्यं जिनाति । शौनःशेषमाख्यापयत इत्यादयः ।
तत्र यागा यथा मुख्याः । तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम् । प्रकरणपाठस्यो-
भयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्या-
तवाच्यायां भावनायां धातुबोध्यो यागः करणम् । राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वा-
द्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति । तथा राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं
भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम् ।
तत्संनिधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः ।
अपकर्षात् । यद्यप्यभिषेचनीयविधेरुर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नातास्तथाप्यभि-

षेचनीयमध्ये ते ऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यन्दिनसवने स्तोत्रकाले ऽपकृष्यते । तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमास्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धौ ऽपकर्षः । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् । उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दश्चानुमत्यादीन्सर्वान्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनवलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालो ऽत्र भाति कालविधिस्ततः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छद्वाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दशहवींथाम्नातानि । तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते । पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्त्यन्तरा त्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद्वैष्णवेनेति । यो ऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां चयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौम्यादीनां कालविषयसंबन्धपरमिदं वाक्यम् । न त्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम् । किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति ॥

मुख्यतामनहोमस्य साङ्गहण्यङ्गताथवा ।

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात्फलाय स्यात्तदङ्गता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिकारणे श्रूयते । वैश्वदेवीं साङ्गहणीं निर्वपेद्गामकाम इति । तच्चात्मन-
होमाः श्रुताः । आत्मनमस्यात्मनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । त एत
आत्मनहोमाः साङ्गहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः । न हि तेषां मुख्यत्वे कश्चि-
द्विरोधो ऽस्ति । दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत् ॥ मै-
वम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येन स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति वा-
क्येन च यथा बहूनां फलसंबन्धावगमः । तच्चात्मनहोमानाम् । फलसंबन्धाभावे
सति प्राधान्यायोगात् । साङ्गहणीं निर्वपेद्गामकाम इति वाक्यं तु साङ्गहण्या
एव फलसंबन्धं बोधयति । न त्वात्मनहोमानाम् । तस्मात्फलवत्याः साङ्गहण्याः
संनिधावान्नाता अफला आत्मनहोमास्तदङ्गम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधियहे ।

देवान्तरायाज्यैष्ठ्याच्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वद्योतिनो ऽच यदिश्च्छादयो न हि ।

अतो ऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यां वै कांचिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृ-
श्चेते यत्प्राजापत्यं दधियहं गृह्णाति शमयत्येवैनमिति । सो ऽयं दधियहो नित्यो
नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः । आकारद्वयसाधकसद्भावात् । देवतान्तरायेण
तद्देवताक्षोभमुपपन्नस्य ग्रहेण शमनाभिधानादन्तरायो निमित्तम् । ग्रहो नैमित्तिक
इति प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाप्नातम् । ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति । ज्येष्ठत्वं
नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम् ।
तस्माद्धेतुद्वयवलादुभयात्मकत्वमिति चेत् ॥ मैवम् । देवतान्तरायस्य निमित्तत्वा-
भावात् । निमित्तत्वे यदिश्च्छ उपबध्यते । सप्तमी वा श्रूयेत । यच्छब्दो वान्तरा-
यकर्त्तारध्वर्युर्यजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत । यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादेन्द्रवायवायान्यहान्गृह्णीयात् । भिन्ने जुहोति । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वायिं
चिनुत इत्यादिषु संप्रतिपन्ननिमित्तेषु तद्दर्शनात् । तस्मात्केवलनित्यत्वमेव दधिय-
हस्योचितम् । देवताक्षोभतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधियहस्तुतये ऽर्थवादः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छ्रद्धादविरोधाच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥

अग्निचयने श्रूयते । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो वि-
पद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छैश्चानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति । उखा पि-
तः । तामुखां युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकान्नातैर्मेनैः संपाद्य तस्यामुखा-
यामग्निं निधाय षडुद्यमे द्वादशोद्यमे वा शिक्ये तामुखामवस्थाय तच्छिक्तं
स्वकर्णे बद्ध्वा तमुख्यमग्निं संवत्सरं भृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः । अभरणे
त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात्प्रागेव कुर्यादित्यर्थः ।
अत्राप्यन्तरायवाक्यवदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत् ॥ मै-
वम् । यः पुमानभृत्वाग्निं चिनुते स निर्वपेदिति कर्तृसमानाधिकृतयच्छ्रद्धवलाद-
भरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात् । किं च । दधियहस्य नित्यस्य पाक्षि-
कत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमित्तिकत्व-
मित्यविरोधः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतो ऽग्निमः ।

अपवृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितो ऽन्तिमः ॥ १० ॥

अग्नौ श्रूयते । संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते । यो ऽग्निं चित्वा न प्रतिति-
ष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति । लाङ्गलेन कृष्टे व्याम-
मात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पक्ष्याकारेण स्थानं निष्पाद्यते । सेयं चि-
तिः । तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते । ततः षष्ठी चितिः । तत्र षष्ठां
पूरणी षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च चितीरपेक्षते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासंभ-
वात् । तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्येति चेत् ॥ मैवम् । अग्निं चित्वेति
पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्यो ऽत्र न
प्रतितिष्ठत्यसौ षष्ठीं चिनुत इति कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छ्रद्धेनाप्रतिष्ठां निमि-
त्तीकृत्य विधानान्षष्ठी नैमित्तिकी । ततः पञ्चचितिको नित्यो ऽग्निः । नैमित्ति-

कस्वेकचितिक इति न प्रयोगैक्यम् । पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानापेक्षयोपपद्यते । पूर्वाः पञ्च चितयोऽभिहिताः । अथाभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्यास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ ११ ॥

एवमास्नायते । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति । तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः ऋत्वङ्गमिति चेत् ॥ मैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न च वाक्येन ऋत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्वेदिति वाच्यम् । तस्यानारभ्याधीतत्वात् । तस्मादयं पुरुषार्थः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

रज्जुद्वितीया पञ्चर्था यूपार्था वान्वयात्पशौ ।

पञ्चर्था चिवृता यूपं परिवीयेति यूपगा ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा चिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । तत्र सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकृतिवाचोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थमनूद्य परिव्याणोत्तरकाले चिवृदशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं विधीयते । ततो रशनायाः पञ्चन्वयात्पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टार्थलाभाच्च पञ्चर्था रशनेति चेत् ॥ मैवम् । चिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया शेषशेषिभावावगमादव्यवहितान्वयलाभाच्च रशना यूपार्था । कालश्चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वत्यनेनैवोपलक्षितः । पञ्चनपक्रमणवद्दूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम् । न च परिव्याणेन दार्ढ्यमतिदेशादेव सिद्धमिति वाच्यम् । तस्मिन्सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात् । तस्मादियं द्वितीया रशना यूपार्था ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्वरूपे पशौ वाङ्गं यूपस्येत्युक्तितो ऽग्रिमः ।

स्वरुणा पशुमज्ज्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । यूपस्य स्वरुं करोति । स्वरुणा पशुमनक्तीति । तच्च स्वरौरूपसंबन्धाभिधानाद्यूपाङ्गत्वमिति चेत् ॥ नैवम् । स्वरुणा पशुमिति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावावगतौ संबन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्या यूपाङ्गच्छेदन-जन्यत्वाभिप्रायेणापि नेतुं शक्यत्वात् । तस्मात्स्वरुः पश्वङ्गम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

आधारादेश्च मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवृत्तु तत् ।

षण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्ये ऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोगमन्तरेणान्नाताः । आग्नेयादयः षड्यागाः कालसंयोगेन चोदिताः । तत्राग्नेयादीनां यथा प्राधान्यमङ्गीकृतम् । तथैवाधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राजसूये परस्परविलक्षणा-नामिष्टिपशुसोमानां बहूनां समप्राधान्यम् । तद्वत् । एकप्रकरणपाठश्चोभयत्रापि समानः । तस्मादाधारादीनामाग्नेयादीनां च समप्राधान्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दो राजसंबन्धात्प्रवर्तमानो राज-कर्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेयं भवति । दर्शपूर्णमास-शब्दो तु कालवाचिनौ सन्तौ कालसंयोगेन विहितानामाग्नेयादीनां षष्ठां या-गानां नामधेयतां प्रतिपद्यते । ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वा-क्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः फलसंबन्धित्वेन प्रतीयमाना मु-ख्याः । अन्ये त्वाज्यभागाधारादयस्तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं सत्यङ्गत्वेन स्तुतिरूपपद्यते । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागावित्याज्य-भागौ यज्ञशरीरस्याङ्गिनो ऽङ्गत्वेन स्तूयेते । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियत इति यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयन्ते । एव-माधारादिषूदाहार्यम् । एतच्च सति सादृश्ये संभवति । तस्मादाधारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात्सोमसाम्यतः ।

ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरण ऐन्द्रवायवग्रहादयः सोमयागा दीक्षणीयादीष्टयो ऽग्नीषोमीयादिपशवश्चाम्नाताः । तत्राग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमासनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन राजसूयनामवत्प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात्सोमसमानानां दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत् ॥ मैवम् ॥ सोमयागपक्षपाते हेतुसद्भावात् । ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सो ऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अत एव ब्राह्मणम् । चिवृत्यच्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति । स्तोमानां ज्योतिष्ट्वे यज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवो वा चिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते । तस्माज्ज्योतिष्टोमनाम्ना सोमयागानामेव फलसंबन्धावगमादफला इष्टिपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

द्वितीयादिचये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ।

अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥ ० ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥ द्वितीयाध्याये कर्मभेद-
निरूपणात्पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम् । तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणान्निवेशनः
संगमन इति मन्त्रेण वह्नेरुपस्थानमनुष्ठेयम् । न बिन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यव-
स्थावगता । चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते । पलाशशाखाछे-
दनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम् । न तु प्रस्तरेण सह प्रहतिः प्रयोजिका ।
तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थे शाखाछेदनं न
कर्तव्यमिति । एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याकाङ्क्षित-
त्वात्पञ्चमाध्याये सो ऽभिधीयते ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

पदार्थानां क्रमो नैव नियतो ऽथ नियम्यते ।

अमानत्वादनियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ १ ॥

य एते ऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोज्ञातृहोतृदीक्षादयस्तेषां पदार्थानां ना-
स्ति क्रमनिर्णयः । क्रमबोधकस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत् ॥ नैवम् । पदार्थेषु
तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम् । तथैव क्रमे ऽपि वेदः प्रमाणम् । तस्मात्क्र-
मस्य नियतत्वात्क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ।

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद्भुज्यते विधिः ॥ २ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात्स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सङ्घिधीयते । दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति । एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम् ॥
तृतीयवर्णकमारचयति ॥

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ।

क्रमः पाठाद्विधेयो वा पाठाद्दीक्षाविधिः श्रुतेः ॥ ३ ॥

द्वादशाहस्य सत्तत्वात्सर्वेषां याजमान्यतः ।

चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति । तत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते । विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः । दीक्षयेदिति श्रुत्या तद्विध्यवगमात् । न हि श्रौतस्य विधेयस्य संभवे सति वाक्यार्थः क्रमो विधानुमुचितः । तस्मान्न विधेय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्वादशाहे सत्त्वे य ऋत्विजस्ते यजमाना इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता दीक्षा न विधातव्या । ततो दीक्षामनूद्याख्यातेन क्रमो विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति तथापि वाक्येन प्रतीयते । स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते । नन्वेकस्य कर्तुर्युगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्तव्यतापि प्राप्तेति चेत् । न । विशेषस्याप्राप्तत्वाद्भुक्तक्रमेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् । तस्माद्वाक्यावगतं क्रमविशेषं नियन्तुमयं विधिः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥ ५ ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाको ऽवगम्यते ।

यवावेति श्रुता होमद्रव्यतातो ऽर्थतः क्रमः ॥ ६ ॥

गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादतत्वादिहापि होमपाकयोः पाठात्प्राप्तः क्रम आदरणीय इति चेत् ॥ मैवम् । द्रव्यमन्तरेण होमासंभवाद्द्रव्यनिष्पत्त्यै

पाकस्यैव प्राथमिकत्वावश्यंभावात् । होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीययावगम्यते । तस्मात्पाठक्रमं बाधित्वार्थतः क्रमो ऽत्राभ्युपगन्तव्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाच्यवद्भवेत् ।

शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतो ऽत्र हि ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यजमाने कारुडे प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः । वसन्तमृतूनां प्रीणामि । ग्रीष्ममृतूणां प्रीणामीत्यादयः । तेषां नियतः क्रमो ऽभ्युपगन्तव्यः । कुतः । अन्येष्वामेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । अत्र नियामकाभावान्न तावदत्र पाठो नियामकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः । वसन्तमन्त्रे समिद्धागैकविषययागस्य कस्यचित्प्रयाजस्यानुमन्त्रणे ऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम् । वसन्तमन्त्रे समिद्धागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात् । तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम् ॥ ८ ॥

समिधो यजति । तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्रमो नास्ति । कुतः । क्रमप्रापकप्रमाणाभावात् । यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाख्यातश्रुत्या क्रमो विवक्षितः । तथाच क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति । यजतीत्याख्यातेन समिद्धागादिपदार्थानामन्यतो ऽप्राप्तानां विधानात् । यथा च दीक्षयित्वेति क्लाश्रुतिः । तत उज्जातारमिति पञ्चमीश्रुतिर्वा । तादृश्यपि नात्र श्रुतिरूपलभ्यते । न च पाकहोमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः । समिद्धागमन्तरेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मान्नास्त्यत्र क्रमनियम इति चेत् ॥ मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रमनियमः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपवन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ ९ ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमो ऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ १० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभत इति विहितानां पशूनामुपाकरण-
नियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तच्चेदृशे पशवुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति
नियमकारिणः शास्त्रस्याभावाद्वैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारो ऽनु-
ष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः
प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति
चेत् ॥ मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्त-
व्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धि-
स्थस्य क्रमस्य त्यागे कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशवुपाकरण-
नियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्चन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेव पदार्थै-
र्व्यवधानं भवति । तच्च सप्तदशेति विधिवलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परि-
त्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत ।
तदा त्रिंशत्पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तच्च नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो
नियम्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्कारव्यक्रतावुत ।

सवनीये ऽयिमो यस्मात्प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ ११ ॥

आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थितिः ।

नियते तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतो नयः ॥ १२ ॥

साद्यस्कनामकः कश्चित्सोमयागः । तत्र श्रूयते । सह पशूनालभत इति ।
प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते । सवनीयपशुः सुत्यादिने
प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते । अनुबन्धो ऽवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु

चयो ऽपि पशवः सहालब्धव्याः । सो ऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं
सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्ति-
लाभात्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम् । कुतः । प्रकृतौ तत्प्राथ-
म्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते । आश्वि-
नग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो
भवति । प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य कृपत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते
सति स्थानभ्रष्टयोर्ग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाच नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥ १३ ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १४ ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमास्त्रायते । सारस्वतौ भ-
वतः । एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति । सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्यसमासे कृते
पुमान्स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात्सारस्वताविति भवति । तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ
सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्यागयोर्निर्वा-
पादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः । तच्च स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं
निर्वापः कार्यः । कुतः । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभा-
वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ हौत्रकारेण स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आस्त्राते । प्र-
णो देवी सरस्वतीति । पश्चात्पुं देवतायाः । पीपिवांसं सरस्वत इति । अनेन या-
ज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्देवयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो
धर्माणां मुख्ययागार्थत्वात्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं
निर्वापः कार्यः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयके ऽथवा ।

धर्मानुष्ठान आद्यो ऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १५ ॥

युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ।

पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजो ऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाज्ञातम् । तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यम् । आज्यस्य धर्मा उत्पवनचतुर्गृहीतत्वादयः । अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यम् । तस्य धर्मा निर्वोपावघातादयः । तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ । तथा सति पूर्वत्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठाने प्राथम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ औषधधर्मा निर्वोपादयः पूर्वमाज्ञाताः । पश्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः । तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वास्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमवलिखतः ॥ १७ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्रावत्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाज्ञातः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति । आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आज्ञातः । यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मन्त्रकारणे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि हौत्रकारणं आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आज्ञाते । ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये । ततो ऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकारणे ऽप्यग्रे जुष्टं निर्वोपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाज्ञातः । याजमानकारणे ऽप्यग्रेहं

देवयज्ययान्नादो भूयासमित्यामेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूया-
समित्यास्नायते । मन्त्रक्रमश्चः प्रवलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं
त्वप्राप्तपदार्थं विधिनापि चरितार्थम् । अतो ऽनुष्ठानस्मरणयैवोत्पन्नान्मन्त्रान्वा-
धितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत ।

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ १९ ॥

सक्रमणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वं ।

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ २० ॥

अध्वरकल्पाभिधायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते । आगवैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पेदभिचरन्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुरिति । तच्च सारस्वतस्य ये धर्मास्त
एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः । सारस्वतयागस्य बार्हस्पत्यात्पूर्वमुपदिष्टत्वात् । मुख्य-
क्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावदत्राज्यधर्मा औषधधर्मा
वोपदिश्यन्ते । किंतु चोदकेन प्राप्यन्ते । चोदकश्च सक्रमानेव पदार्थानतिदिशति ।
प्रकृतौ चौषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वादिहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनु-
ष्ठेयाः । किं च । आग्नेयस्य प्रथमभाविनो विकृतिर्बार्हस्पत्यश्चरुः । उपांशुयाजस्य
पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम् । अतो ऽन्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मा एव पूर्व-
भाविनः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

साकमेधेष्टयस्त्रिस्रो ब्रहे स्युः सद्य एव वा ।

प्रातरादेर्द्वयोर्हूतोः सत्त्वात्मकृतिवद्ब्रहे ॥ २१ ॥

साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ।

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्र चोदकात्तेन दुर्वलम् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते । अग्नये ऽनीकवते प्रातर-
ष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वा-

सां दुग्धे सायमोदनमिति । ता एतास्त्रिस्त इष्टयो ब्रह्मकालीनाः । यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीष्टिरिति ब्रह्मकालीनत्वम् । तद्वत् । ननु प्रातर्मध्यंदिनसायंश्चैरेकस्मिन्नेवाहि त्रयः कालास्त्रिस्तृणामिष्टीनां विहिताः । तन्न । द्वयो-
रप्यहोः प्रातरादिकालसङ्गावात् । पूर्वद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुप-
क्रमः । परेद्युः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो ब्रह्मकालीनत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अचाग्रये ऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया
विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । प्रातर-
ग्रिहोचमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मात्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधा-
नात्सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम् । चोदकेन तन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वद्युः प्रातः प्रधानं परेद्युः
प्रातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्वलीयान् । तस्मादेकाहकालीना इष्टयः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजेष्वपकर्षो ऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वागिमः ॥ २३ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्नैवं व्युत्क्रमसक्तिः ।

प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते । तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति । प्रकृ-
तौ हविथासादिते पश्चात्प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविथासादिते
पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते ।
तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते । आगिमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती-
ति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः । तावुभौ श्रुत्यनु-
सारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात् । तदा
प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेयादीनां ततो ऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां
प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्याधारादीनां मुख्यकालीनत्वं
न लुप्यते । एवमनुयाजमात्र उक्तृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनाम-
नुत्कर्षात्प्रधानसंनिधिर्न विनश्यति । तस्मात्प्रयाजमात्रस्यापकर्षो ऽनुयाजमात्र-
स्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कृत्तत्वात्सक्रमाणामेव

पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद्भुक्तमे सति पूर्वण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धा-
वनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात्प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ।
अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ॥

त्रयोदशाधिकारणमारचयति ।

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ।

पूर्वता वाच नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रस्थातृनिर्वापे ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ।

प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात्सौमिकाः स्युः प्रवृत्तिः ॥ २६ ॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयो ऽनुवाकः पठितः । ततः प्रचरणीहोमादयः पठिताः । ततः
सवनीयादयः । ते च चोदकागतनिर्वापादियुक्ताः । ततो वहिष्यवमानस्तोत्रं
पठितम् । तत्राध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकप्रेषं दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेवं प्रेष-
ति । प्रतिप्रस्थातः सवनीयाभिर्वपस्वेति । ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्रा-
प्नो ऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वापः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले प्रेषवशादपकृष्टः ।
सवनीयपुरोडाशानामलंकारप्रेषोत्कर्ष एवमाह्नातः । वहिष्यवमाने स्तुत आहा-
ग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशानलंकुर्विति । एवं स्थिते सति प्रकृतौ
निर्वापोत्तरभाविनो ऽलंकरणपूर्वभाविनः प्रोक्षणादयो ये पदार्थास्ते ऽत्र चोदक-
प्राप्ताः । तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालंकरणवदुत्कर्षस्यानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवा-
नुष्ठानं प्राप्तम् । तथा सति प्रचरणीहोमादिभिर्वहिष्यवमानानैः सौमिकपदार्थैः
सह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानात्पौर्वापर्यकालहे सति नि-
यामकाभावादैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौ-
मिकयोः पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रेषविधिवलदैष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः । तेन
च निर्वापेण तदनन्तरभावि प्रोक्षणादिकं बुद्धावुपस्थाप्यते । न तु सौमिकं प्रच-
रणीहोमादिकं तदा केनचिदुपस्थाप्यते ॥ ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः । प्रो-
क्षणादिकमध्वर्युर्कर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिकमुपस्थापयतीति चेत् । मै-
वम् । निर्वापे ऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति । प्रयोजकत्वात् । अतो ऽसौ प्रोक्षणादीना-
मुपस्थापकः । अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः । पश्चात्सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयनं चापकृथताम् ॥ २७ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नीध्रीये प्रणेतव्यः । सोमश्च प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोर्भूयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आस्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्नोति । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकाले ऽपकृष्टः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तद्विधानात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात्प्रणयनमप्यपकृथतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयाजाधारादीनामेव प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यंभावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूपच्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यं क्रमो ऽपेक्षितः । तस्माच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ ।

उत्क्रष्टयौ न वाद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः ॥ २९ ॥

पञ्चर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ ।

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः ॥ ३० ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन प्राप्नौ । दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमुद्धृत्य जुह्वां चतुर्गृहीत आज्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति । फलीकरणशब्देन तरङ्गुलकणा उच्यन्ते । तानपि तथा जुहोति । तावैतौ होमौ प्रकृतिवदिहायनुयाजोत्तरकालीनौ । ते चानुयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाकादिवदेतौ होमावुत्क्रष्टव्याविति चेत् ॥ मैवम् । उत्कृथमाणा एते ऽनुयाजाः पञ्चर्थाः । न तु पुरोडाशार्थाः । पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

उक्तहोमौ तु पुरोडाशार्थौ । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः । पशौ पिष्टाद्यभावेन तद्धो-
मासंभवात् । एवं सत्युक्तप्रणयनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः ॥

षोडशाधिकारणमारचयति ॥

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षो ऽस्ति दर्शके ।

न वाद्यो ऽस्त्वपकृष्टाया वेदेवैगुण्यहानये ॥ ३१ ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातो ऽपकर्षणम् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छादनमास्नातम् । भस्मना-
भिवासयतीति । तत ऊर्ध्वं वेदिरास्नाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्य-
नुष्ठानं कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आस्नातः । पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करो-
तीति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनो ऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः ।
अन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदि दर्शः पौर्णमासीविकारः स्यात् ।
तदा पौर्णमास्यां कृत्वा क्रमो ऽतिदिश्येत । न त्वसौ विकार इति कश्चित्क्रमो ऽच
स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । क्रमोन्नयनं सर्वेषु पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात्पाठादिभिः संपद्यते ।
वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनास्नातः । विशेषतस्तु दर्शयागे
पूर्वद्युरेवास्नायते । तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात्प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्व-
दिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्नास्त्यपकर्षः । तत्र कु-
तो ऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ॥

सप्तदशाधिकारणमारचयति ॥

देवात्सान्तपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोचकम् ।

उत्कर्षेति न वोत्कर्ष पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३३ ॥

भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वादग्निहोचं स्वकालके ।

इष्टिमध्ये ऽपि हुत्वाथ यागशेषः समाप्यते ॥ ३४ ॥

चानुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सान्तपनीयेष्टिः श्रूयते । मरुद्भ्यः सान्त-
पनेभ्यो मध्यंदिने चरुमिति । तां चेष्टिं समाप्य सायंकाले ऽग्निहोचं हूयते । यदि

कदाचिहैविकान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात्सेष्टिः सायमुपक्रान्ता । तदा सेष्टिरग्निहोत्र-
स्योत्कर्षमापादयति । कुतः । इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनेष्टिं समाप्येवामि-
होत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयोगभेदान्नानयोः शास्त्रीयः कश्चित्क्र-
मोऽस्ति । सान्तपनीया तु स्वकालाद्ब्रूयात् । अग्निहोत्रस्यापि तद्भ्रंशो मा भूदिति-
ष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चादिष्टिशेषः समापनीयः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

उक्थ्योत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथवा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशियहे ॥ ३५ ॥

न तं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभासनात् ।

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशियहं प्रकृत्य श्रूयते । तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो निगृह्णातीति ।
तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्रागेवोक्थ्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ताच्चायं षोड-
शी विहितः । यदि कदाचिहैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन् । तदा तत्
ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशियहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन कालस्यानुस-
रणीयत्वात् । कालो ह्येवमास्नातः । समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरो-
तीति । समयोऽस्तमयः । तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षे सति
बाध्येत । तच्चायुक्तम् । पूर्ववाग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गी-
कारादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पराञ्चमिति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशियहा-
ङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं
बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्कृष्टव्यः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्ते ऽपि न हीयते ॥ २ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशवुपाकरणनियोजनादिसंस्कारः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदको ऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काराडानुसमयः । न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति वचनात्पशुसाहित्यमवगतम् । तच्च प्रवलम् । प्रत्यक्षेण पशूनित्येतेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम् । किंतु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते । यद्येकस्मिन्नयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात् । तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तिः । चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनाद्बुलम् । तस्माद्वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैकउपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयो ऽभ्युपेतव्यः । न तु काराडानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

प्रतिग्रहे तु बह्व्ये पूर्वन्यायो ऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शेषतः ॥ ३ ॥

यावतो ऽश्वाभ्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबह्व्यश्चप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैको ऽधिश्चयणादिधर्मो ऽनुष्ठेय इति चेत् ॥ मैवम् । तन्नेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्चित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीय-

संस्कारं कर्तुमागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति । तस्मादेकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं कारुडानुसमयो ऽभ्युपेतव्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गता न वा ।

अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात्कपालादिषु तत्समम् ॥ ४ ॥

चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रयात् ।

एकैकमुष्टेरंशत्वात्पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्रेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते । चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरैरपेक्ष्येण प्रतितिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमस्ति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरुप्य ततो द्वितीयमुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । एवं कपालोपधानादिषु योजनीयम् । द्वयोः पुरोडाशयोरर्थे क्रमेणैकैकं कपालमुपधाय पश्चाद्वितीयमुभयत्र क्रमेणोपधेयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदि निर्वापपदार्थत्वं लौकिकं स्यात् । तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदस्तु । इह त्वेकविधिगम्य एकः पदार्थः । विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टीन्विदधातीति मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु तदंशः । न तु संपूर्णः पदार्थः । एवमाग्रेयपुरोडाशे कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम् । एवं सर्वत्रैकविधिविहितस्यैव पदार्थत्वान्नांशानामनुसमयो ऽस्ति ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अवदाने ऽनुसमयो होमान्ते वावदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥ ६ ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तो ऽवदानस्य तदर्थतः ।

अतो ऽनुसमयस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विहविधो ऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमाग्रेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अवदानं

होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः । होमविधिनैवाक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन्हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादायेयमवदाय हुत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वानुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काराडसंगतेः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्यवहणं यूपमूलस्य परिवृंहणं मध्ये रशनया परिष्याणमित्येते पदार्था आस्ताताः । ते चैकयूपपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते । एकयूपो वैकादशिनी वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशत्यश्वमेधस्येति । तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतस्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अञ्जनादिपरिष्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजतीति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागनिषेधाञ्जनादि काराडस्यानुसमय उपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

किं देवाद्यवदानेषु काराडानुसमयो ऽथवा ।

एकानुसमयो ऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥ ९ ॥

पश्वैक्यात्प्रकृतावस्तु विकृतौ तद्वहुत्वतः ।

सजातीयपदार्थानुसमयो ऽनन्तरत्वतः ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । देवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम् । सौविष्टकृतान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम् । ऐडान्यवद्यतीति । अत्र प्रधानदेवतार्थानि स्विष्टकृद्दर्शनीडाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यवदानानि । तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते । प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि । तत्र तेषां त्रिविधानामवदानानां काराडमेकैकस्मिन्पशवानुसमेतव्यम् ।

तथा सति प्रकृतिसादृश्यलाभादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतौ पञ्चेकत्वेन पदार्थानुस-
मयप्रसक्त्यभावादस्तु कारुडानुष्ठानम् । इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते । दैवावदा-
नरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु संपाद्य पश्चात्सौविष्टकृतावदानम् । तच्च सर्वेषु
कृत्वा पश्चादैडावदानम् । एवं च सत्युपाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमबाधितं
भवति । ततः पश्चानन्तर्याय सजातीयो दैवावदानरूपो यः पदार्थः स एव सर्वेषु
पशुष्वनुसमेतव्यः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

नानावीजेषु नानात्वमुलूखल उत्तैकता ।

अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात्स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुक्रमात् ।

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकादाववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानावीजेष्टिरास्त्राता । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणाम् । सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि । तत्र तेषां वी-
जानामवघाताजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः । कृष्णाजिनास्तरणमुपर्युलूखल-
स्थापनम् । तत्र वीजावापो ऽवघातः शूर्पेण परावपणं कण्ठेभ्यस्तरण्डुलानां विवे-
चनं च । ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः ।
ततो नानावीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम् । तथा सति यावत्यो वीज-
जातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि । तच्चदुलूखलस्याप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ व्री-
हीनवहन्तीति विहितो ऽवघात एकः पदार्थः । स च कृष्णाजिनास्तरणादितण्डु-
लनिष्पत्त्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिष्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स एव पदा-
र्थो ऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रमेणैकमेवोलूखलं सर्वेषु वीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । तत
उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजानुयाजसिद्धौ पाचैक्यमुत भिन्नता ।

एकोपभृद्भूयोरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा ॥ १३ ॥

विकृतौ पात्रभेदो ऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहायोगाद्ब्रूयैकं प्रकृतौ द्वयोः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कुतः । प्रकृताबुभयार्थस्याज्यस्यैक्यैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतिवत्केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते । अनुयाजास्तु पृषदाज्येन
यष्टव्याः । पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति तद्विधानात् । पृषदाज्यं नाम दधिमिश्र-
माज्यम् । न हि शुद्धमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मादत्र पृथक्पात्रम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥

प्राकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः । अग्नये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः । तत्र प्रधानहोमा अग्निर्नः पातु
कृत्तिका इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमा एवमास्नाताः ।
सो ऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अस्त्रायै स्वाहा । दुलायै
स्वाहेत्यादयः । नारिष्टहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया इत्या-
दिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्टहोमाः । एतेभ्यो नारिष्टहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त-
व्याः । कुतः । अष्टाकपालं निर्वपेत्सो ऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामी-
प्यमुपहोमानां प्रतीयते । तच्चतिदिष्टैर्नारिष्टहोमैर्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहो-
मानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारक-
मङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमादिकं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं
तु वैकृतमुपहोमादिकम् । तयोर्मध्ये कृत्रोपकारितया नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसा
बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चाद्बुध्यते । ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या
नारिष्टहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्नौ देवनादयः ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्नौ देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेको ऽपकृष्टो ऽस्मात्पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य संनिधौ विदेवनशौनःशेषाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाम्नाताः । तत्राभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चाद्विदेवनादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः । माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्ये ऽभिषेको ऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा ।

प्राकृतत्वादिहाद्यः स्यादन्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ १९ ॥

अग्निचयने सावित्राणि जुहोतीति सावित्रहोम आम्नातः । ततो महता प्रवन्धेनोखासंभरणादिकमाप्नाय पश्चादाग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इत्यादिना दीक्षणीयादिकमाप्नातम् । तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ कुम्भोपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात्सावित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत् ॥ मैवम् । प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमात् । चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकारुडे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात्सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनुष्ठानं कार्यम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चयने रुक्मभृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्यो ऽन्तिमः कृष्णक्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥ २० ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाप्नातम् । काले धृतः सन्नुरसि लब्धमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उखास्थितो ऽग्निः शिष्ये ऽवस्था-

पितः कण्ठे धार्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति । तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम् ।
 अत एव ब्राह्मणम् । रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चते ऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्त इति । यज-
 मानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः ।
 तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः । तस्य प्रत्यक्षेण पाठात् । साविचादिषु
 तस्यादृतत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ
 कृत्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वभाविनः । न च
 साविचदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनःपा-
 ठाभावात् । न च दीक्षणीयानन्तर्यं बाधिते रुक्मप्रतिमोकपाठवैयर्थ्यम् । स्वरूप-
 बोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

संख्यावृद्धिर्गिहाद्यो ऽस्तु प्रति मुख्यं गुणो यतः ॥ १ ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगस्य सावृत्त्या संभविष्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । एकादश प्रयाजान्यजतीति । तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु
 प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य सं-
 ख्यागुणे विहिते सति प्रति प्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न ह्येकै-
 कस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येयमेकादशत्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नापि
 पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे सास्ति । तस्मात्प्रयोगद्वारा सा संपादनीया । प्रयो-
 गस्य चावर्तयितुं शक्यत्वात्पञ्च प्रयाजान्द्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदा-
 वर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

आवृत्तिरूपसत्त्वेषा संघस्यैकैकगाथवा ।

चिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात्समुदायगा ॥ ३ ॥

प्रथमा मध्यमान्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्यापि प्रसिध्यति ॥ ४ ॥

अग्नौ श्रूयते । षडुपसद इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्याये-
नावृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । सा चावृत्तिर्देशकलितवत्समुदायस्य युक्ता । यथा
दण्डेन भूप्रदेशं संमिमानः पुरुष आमूलायं कृत्स्नं दण्डं पुनः पातयति । न तु
दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा चिवारं रुद्राध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न
एवाध्याय आवर्त्यते । न त्वध्यायैकदेश एको ऽनुवाकः पृथगेव चिः पठ्यते ।
तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीय इति चेत् ॥ मैवम् । प्राकृतक्रमबाधप्र-
सङ्गात् । एवं हि । प्रकृतौ दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् । तत
ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततो ऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरित-
नदिने ऽनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति । चतुर्थीत्विमायाति । तस्मा-
त्प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वये ऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येदित्येवं स्वस्था-
नविवृद्धा तासामावृत्तिः कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः । अनुवाकसमुदायस्यै-
वाध्यायत्वात् । अध्यायस्य चावृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमस्ति ।
तस्मात्प्रत्येकमुपसदावर्तनीया ॥ अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादशत्वसिद्धये स्वस्था-
नविवृद्धोत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतः स्थितिः ।

अन्ते वा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तथेक्षणात् ॥ ५ ॥

इध्यमानेद्वत्योस्ता मध्ये धाय्याविधानतः ।

आगन्तूनामधाय्यानां निवेशो ऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति ।
तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादशैव । चिः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमामिति

विधानादावृत्त्या पञ्चदश संपद्यन्ते । अवशिष्टानां षण्णामृचां दशतयीपठितानामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तस्य चागन्तोर्मन्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः । धाय्याशब्दोदितानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनादिति चेत् ॥ मैवम् । धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् । इयं वै समिध्यमानवती । असौ समिद्धवती । यदन्तरा तद्धाय्या इति श्रूयते । पठितास्वेकादशसु सामिधेनीषु समिध्यमानो अधर इत्यसावृगृहमी । समिद्धो अग्न आहुतेत्यसौ नवमी । तयोर्मध्ये धाय्यानां स्थानम् । धाय्यात्वं च न सर्वेषामागन्तुमन्त्राणाम् । किंतु केषांचिदेव । पृथुयाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिविशेषविधानात् । पृथुयाजा अमर्त्ये इत्याद्यृग्व्यमित्यर्थः । न च धाय्यानामिवेतरेषामागन्तूनां मन्त्राणां पठितसामिधेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय किंचित्प्रमाणमस्ति । तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्ये ऽन्ते वास्तु मध्यतः ।

द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाश्नायते । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनौजस्कामम् । त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । तत्र प्रकृतौ वहिष्यवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति । उपास्यै गायता नर इत्यादिरैकः । दविद्युतत्या रुचेत्यादिर्द्वितीयः । पवमानस्येत्यादिस्तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेष्वर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति । न तत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमादीनामिवावृत्तगानमस्ति । स च वहिष्यवमानविकृतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्नोति । तत्र त्रिवृत्स्तोमं बाधितुमेकविंशदिस्तोमा विहिताः । वहिष्यवमान आवृत्तगानाभावान्निषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंशस्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट् तृचाः । त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणाय षट् तृचाः । ऋगागमनं चोपरिष्टाद्वक्ष्यते । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृतवहिष्यवमानमध्ये निवेशः कार्यः । कुतः । द्वादशाहे तद्दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्वादशाहे हि वचनमेवमाश्नायते । स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः । वृषखन्तस्तृचा भवन्ति । तत उत्तमः पर्यास इति । अयमर्थः । प्राकृतानां वहि-

ष्ववमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि नामा-
नि । तत्र चोदकागतयोरनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषञ्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्या
इति । न चैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्कुम्भक्रममवाधितु-
मागन्तूनामन्ते निवेशः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवायिमः ।

पूर्ववत्त्रीणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानयोश्चोदकप्राप्तौ पञ्चदशसप्तदशस्तो-
मौ बाधितुमेकविंशदिविवृद्धस्तोमो वचनादनुष्ठीयते । तत्र वहिष्यवमानवहगा-
गमनं न भवति । किंतु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे वक्ष्यते । तस्य चाग-
न्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते निवेशनात्पठितानां तृचानां मध्ये तत्साम
चरमतृचे गातव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्या-
नुष्टुप्त्राच ह्येवावपन्यत एवोदपन्तीति हि विशेष आम्नायते । अयमर्थः । स्तो-
मस्य विवृद्धये साम्नामावापः क्रियते । ह्रासाय चोद्वापः । तावुभावावापोद्वापौ
गायत्र्यादिष्वेव । नान्यत्रेति । उच्चा ते जातमन्थस इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्या-
द्यस्तृचः । स्वादिष्टयेत्येष आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्रीछन्दस्कौ । तयोरा-
वापः । न तु त्रिष्टुजगतीछन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः सामावपनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावङ्गे किं सवने चित्तौ ।

यागेऽग्नौ वाच दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥

यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता ।

सवने सवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चित्तौ चित्तौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते । योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । चित्रिणीरूपदधा-
तीति च । तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाभ्यग्रहस्यापि
सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रति सवनमदाभ्य आवर्तनीयः । तथेष्टका-

भिश्चितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चिचिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रति चयनं चिचिणीनामावृत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सोमयागः फलवान् । न तु सवनम् । तथैवाग्निः फलोपेतः । न तु चितिः । तच्चानारभ्याधीतस्य वाक्यात्संबन्धः फलवत्त्वेन युक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चिचिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा ।

अथवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ ११ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चिचिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां कृत्रकमाणांमिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । यां कांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिताविति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्याच्चिचिण्युत ततः पुरा ।

बादरायणदृष्ट्योर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

चिचिणीरुपदधाति । वज्रिणीरुपदधाति । भूतेष्टका उपदधातीति विहितं चिचिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः । बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । अन्ते तु बादरायण इति सूत्रेण बादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स चागन्तूनामन्ते निवेशमाह । लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या ऊर्ध्वं चिचिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ लोकं पृणं च्छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृणा । तस्याः कर्मण्यूनत्वादितोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणे ऽप्येवमास्मात्तम् । यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदेतया परिपूरयति लोकं पृणं च्छिद्रं पृणेति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चिचिण्यादय उपधीयेरन् । तदा चिचिण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम् । तस्मात्लोकंपृणातः पूर्वं चिचिण्याद्युपधानम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म संभवेत् ॥ १३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता ।

समुच्चितस्य हेतुत्वात्कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते ॥ १४ ॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वादशसु रात्रीष्वनु निर्वपे-
दितीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमा-
त्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेणा-
हवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पः ।
आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात् । तत इष्टिभिः समुच्चित्यैवाधान-
मग्न्युत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते बह्वौ पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत ।

आद्यश्चितेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचिच्चतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते । अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयादिति । तान्येतान्यग्निचिद्व-
तानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रभृति प्रवर्तन्ते । न तु चिते ऽग्नौ क्रत्वनु-
ष्ठानं प्रतीक्षन्ते । कुतः । अग्निचित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् । न हि
सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ क्रतावुपयोक्तुमग्नि-
श्चयनेन संस्क्रियते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः फलभागभवति । तस्मात्क्र-
तौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्यादयं पुरुषो ऽग्निं चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति
क्रत्वन्ते तानि व्रतानि ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किंवेष्ट्यैवोक्तितो ऽग्निमः ।

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आयावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति ।

अन्यदपि श्रुतम् । दण्डेन दीक्षयति । मेखलया दीक्षयति । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीति । तत्रेष्टिवहणदादीनामपि साधनत्वाभिधानात्सर्वैरियं दीक्षेति चेत् ॥ मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु द्रव्यरूपान् न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । दीक्षितो ऽयमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य सङ्गावात् । तस्मादिष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाग्यिमः ।

पाठस्य क्रमहेतुत्वान्न प्रयोगपृथक्कृतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादयः । तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्कारणं आम्नाताः । अग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपातयेदित्यादयः । तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रयाजोदाहरणेन वर्णितत्वाद्यथापाठमेते यागाः क्रमेण कर्तव्या इति चेत् ॥ मैवम् । एकप्रयोगाभावेन परस्परक्रमाकाङ्क्षाया अभावात् । तस्मात्कामो वा निमित्तं वा यदोत्पद्यते । तदा तत्रोचितो यागः कर्तव्यः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

एतेनानिष्ट्वेति सर्वसंस्थो ऽग्निष्टोम एव वा ।

अविशेषात्सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमो ऽत्र वर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात्तस्य प्रथमयज्ञतः ।

तेनेष्ट्वान्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवो ऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वान्येन यजेत गर्तपतितमेव हि तज्जीर्यते प्रमीयत इति । यथा गर्तपतितमुच्छिष्टं पक्षावल्यादिकं पुनर्न क्वाप्युपयुज्यते । केवलं जीर्यते । तथा प्रथमतो ऽनुष्ठितं यज्ञान्तरं फलाय नोपयुक्तम् । यजमानश्च तेनापराधेनापमृत्युभाग्भवतीत्यर्थः । अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो ऽभ्यर्च्यो वाजपेयश्चेति ज्योति-

ष्टोमस्य सप्तसंस्थाभेदाः । तत्र संस्थाविशेषमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वा-
देतेनानिष्टेत्येतच्छब्दात्सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमो ऽत्र परामृश्यते । ततः सप्त सं-
स्था अनुष्ठाय पश्चाद्यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोम-
संस्थैव नैजं रूपम् । अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् । अत एव प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्येत्ये-
तच्छब्देन स एव परामृश्यते । अत्यग्निष्टोमादिसंस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्य-
ज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत एवायुक्तमिति षट्संस्था आगन्तुकाः प्रकारविशेषाः ।
तस्मादग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्तेनेष्ट्वा यज्ञान्तरमनुष्ठान्तुं शक्यते ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाग्विमः ।

संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥ २० ॥

पूर्वोदाहृत एव वाक्ये यो ऽयमन्येनेत्यन्यशब्दः सो ऽग्निष्टोमेन सजातीयानत्य-
ग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परामृशति । तेषामेव बुद्धौ संनिहितत्वादिति चेत् ॥
मैवम् । यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्यस्यो-
पन्यासात् । बुद्धौ संनिहिता अशेषयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते । तस्मादत्यग्निष्टोमादयः
संस्थाभेदा एकाहाहीनसत्त्वरूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टोमात्प्रा-
ङ्गानुष्ठेयाः । सोमविकृतीनामेवायं नियमः । न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्ग-
मिदमाह्वयते । प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानसृजत ते सृष्टा अब्रुवन्न
वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः स्वां तनुं प्रायच्छत्तया प्राभवन्निति । तस्मा-
त्सोमविकृतिष्वयं नियमः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

एकस्तोमे ऽन्यशब्दः स्याद्बहुस्तोमे ऽपि वाग्विमः ।

चिवृदयेत्यर्थवादान्नान्यमात्रस्य संभवात् ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वोदाहृतो ऽन्येनेत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके क्रतौ वर्तते । कुतः । अर्थ-
वादेन तदवगमात् । यो वै चिवृदयं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः
स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः स तमित्यर्थवादः । अस्यायमर्थः । चिवृदा-

दयश्चत्वारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते । तेषु त्रिषु चिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं यज्ञ-
माप्नोति । स चिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति । प्रकाशयति । सर्वतो व्याप्नोतीति स्तो-
मान्तरस्याप्रवेशाय चिवृत एव सर्वस्मिन्यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तोमकः क्रतुर्भ-
वति । एवं पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमनामका-
नामेव बुद्धिस्थत्वात् एवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमकाश्च षड्वाचादिष्वहीनेष्वाम्ना-
ताः । चिवृदग्निष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्थ्यो भवतीत्यादयः । तस्मात्तद्विषयो ऽन्य-
शब्द इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते । तच्च व्याप्ति-
मन्तरेण संबन्धमाचादप्युपपद्यते । तस्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तोमैकस्तो-
मसाधारणत्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचहेत्वभावात्सर्वविषयो ऽयमन्यशब्दः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकारणमारचयति ॥

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥ १ ॥

पाठात्क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

कुम्भिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थौ प्रवलौ ततः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादियहेष्वश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दश-
मस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनास्मायते । आश्विनो दशमो गृह्यत इति । तत्र क्रमबो-
धकौ श्रुतिपाठौ समवलौ । तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः । स चार्थ-
वशात्पूर्वं प्राप्तः । तच्चार्यपाठौ समवलौ । तस्मादुभयवैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः । किंत्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति ।
दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः प्रवला ।
तथा पाठः क्रमं कल्पयन्वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थं च यवाग्वाः
पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठानम् । द्रव्यमन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात्पाठेन वस्तुसामर्थ्य-

लक्षणो ऽर्थ उपजीव्यत इत्यर्थस्य पाठात्प्रावत्यम् । तथा सति श्रुत्यर्थौ पाठं बा-
धित्वा क्रमं नियच्छतः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अवदानादि सान्नाय्ये पूर्वमाग्नेयके ऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सान्नाय्ये पूर्वतोचिता ॥ ३ ॥

प्रदानं पूर्वमाग्नेये ऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमवल्बितः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाज्ञाताः । पु-
रोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाज्ञाताः । तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं
प्रवृत्तम् । ततः प्रावृत्तिक्रमेणावदानमपि सान्नाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ याज्यानुवाक्यादिमन्त्रवलादाग्नेये पूर्वप्रदानमित्युक्तम् । तच्च प्रदानं फल-
प्रत्यासत्त्या मुख्यम् । अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदानम-
ग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे
सान्नाय्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेये ऽवदाना-
दीनि कर्तव्यानि । तथा सति सान्नाय्ये ऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात्प्रदा-
नाद्विप्रकृष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चा-
त्सान्नाय्ये तदनुष्ठीयते । तच्च नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः । नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः
पदार्थ इत्युक्तम् । तच्च कुतः क्रमविचारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु । अथवा
स्विष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्तास्तु ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमो ऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियत
इति चेत् ॥ मैवम् । सोमेन यक्ष्यमाणो ऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरताया अपि
श्रवणात् । तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्रिमः ।

उत्कर्षतो मैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् । कुतः । उत्कर्षश्रवणात् । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेनेष्टाग्नीषोमीयो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति । अस्यायमर्थः । प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्यन्तौ । ततो ब्राह्मणस्याग्निरैक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः । न तु सौम्यः । सोमस्य तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत । तदा सोमो ऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयं पुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंबन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरे किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्टप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरम् । किंतु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नात्र दर्शशब्दः पौर्णमासशब्दो वा कश्चिद्वागवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्वितान्तो हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः । न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमः । इतरत्र क्षत्तियवैश्ययोः रिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्पेते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

नर्तूनित्याहितेः कालो बाध्यः सोमस्य वाग्रिमः ।

अङ्गसाभ्याम्युरैवास्य बाधात्सोमीयबाधनम् ॥ ७ ॥

इदमात्रायते । सोमेन यस्यमाणो ऽग्नीनादधीत । नर्तून्सूर्येन्न नक्षत्रमिति । सूर्येति धातुर्दर्शनार्थे वर्तते । ऋतुं नक्षत्रं वा न परीक्षेतेत्यर्थः । अनेन निषेधेनाधानस्य विहितः कालो बाध्यते । न तु सोमस्य विहितः कालः । वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । कृत्तिकास्वप्तिमादधीतेत्यादिना वसन्तादृतवः कृत्तिक्यादिन-

क्षत्राणि चाधानकालत्वेन विधीयन्ते । सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्युतुर्विहितः । पुराणनक्षत्रमपि शाखान्तरेण प्राप्तम् । तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निसंस्कारत्वादङ्गतुल्यमेवेति तदीय एव कालो बाधनीय इति चेत् ॥ मैवम् । पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात् । यदैवेनं यज्ञ उपनमेदथादधीतेति सोमयागादिचिकीर्षया कालमाधानस्योपदिशता शास्त्रेण वसन्तवत्कृतिकादिकालो बाधितः । तस्मादतुनक्षत्रप्रतीक्षानिवेधेन सोमकाल एव बाध्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आज्यं चोक्तृथते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ।

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं शक्तितो ऽन्तिमः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्ष इत्युक्तम् । तद्वदुपांशुयाजार्थं यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नीषोमसंबन्धस्य समानत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । विष्णुप्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवत्वेन यष्टुं शक्यत्वात् । तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ब्रह्मकालाः किमैन्द्रायाद्याः सद्यस्कालगा उत ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

ऐन्द्रायमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः । सौर्ये चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो ब्रह्मकालाः । कुतः । प्रकृतौ तद्दर्शनात् । पर्वण्यन्वाधानमिध्मस्य बर्हिषश्च संनहनं प्रतिपदीष्टिरिति ब्रह्मकालत्वं प्रकृतौ दृष्टम् । तथैव विकृतावपि युक्तमिति चेत् ॥ मैवम् । एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनाच्चोदकप्राप्तं ब्रह्मकालत्वं बाध्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

आमिक्षादेरनियतिः स्यात्सोमादूर्ध्वमेव वा ।

अविशेषादग्निमो ऽन्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिः सान्नाय्यविकारः । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपे-
द्वसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिरग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योभयस्य सोमा-
त्प्रागूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः । विशेषनियामकस्याभावादिति चेत् ॥ मै-
वम् । नासोमयाजी संनयेदिति निषेधेन सान्नाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते । अग्नीषोमी-
यस्य पुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दर्शितः । तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्कर्षो युक्तः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

एकाहानामनियमो दर्शदेहूर्ध्वमेव वा ।

सोमवत्प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

गवा यजेतेत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा आम्नाताः । तेषा-
मपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विकल्पितमिति चेत् ॥ मैवम् । सोमपूर्वत्वं वचनेन सा-
क्षान्नोक्तम् । किंतु सोमेन यक्ष्यमाणो ऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तर्याभिधाने सत्य-
र्यादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं संपद्यते । तस्मादनुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिश-
ति । अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यतामिति चेत् । न । इहासंभवात् । सकृदेवाधानम् ।
तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृतावुपपक्षीणम् । न ह्येकस्यानन्तर्यस्य भिन्नकालयोः प्र-
कृतिविकृतयोः संबन्धः संभवति । तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य निवारयितुं
समर्थस्याधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वनतिदेशाद्दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेत्यु-
क्तस्योत्तरकालीनत्वस्यातिदेशेनेष्टेहूर्ध्वमेव गवादिविकृतयो ऽनुष्ठेयाः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च पञ्चमो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः ।

को ऽनुष्ठातेत्यपेक्षायामधिकारो ऽत्र वक्ष्यते ॥ ० ॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कर्माधिकारः कर्तुर्नो किंवास्ति न पदश्रुतेः ।

धात्वर्थभाव्यताभानात्फलभोगविवर्जनात् ॥ १ ॥

वलीयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावना च ।

भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात्कर्मयोगाच्च सो ऽस्त्यतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः । तादृशो ऽधिकारो यागकर्तुर्नास्ति । कुतः । फलभोगाभावात् । तथा हि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते । तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः । एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्यतयान्वेतव्यः । तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची । किंतु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते । लोके तथा व्यवहारात् । तच्च कामयितुं योग्यम् । तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः । तस्मादस्मिन्वाक्ये फलानभिधाने तद्भोगाभावात्कर्तुर्थयोगे कर्तृत्वमेव । न त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारव्यव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् । किंतु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे । विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्तत इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरूपा-

दत्ते । स्वर्गशब्दश्चोक्तृष्टे मुखे रूढः । द्रव्ये तु लाक्षणिकः । तस्मात्सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्चुत्या सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किंतु प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम् । एकेनैव विधिरूपेण आख्यातप्रत्ययेनावगमात् । कमियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । तस्मात्फलभोगसंभवे कर्तुरधिकारो ऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अन्यादेश्चास्त्यसौ नो वा स्वर्गेच्छुत्वात्स विद्यते ।

प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम् ॥ ३ ॥

नैवाज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ।

क्रतुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ४ ॥

अन्यः पङ्क्तुर्वधिरो मूको गवाश्चादयश्च तिर्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति । अथोच्येत । केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथा हि । अन्यो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः । पङ्क्तुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः । बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति । ततः कृषीर्वाचयतीति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्येत् । मूको ऽनुमन्त्रणादावशक्तः । तिर्यञ्चो बहुष्वशक्ता इति । तत्र यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात्स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः । किंतु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम् । तस्मादन्यादेरप्यस्त्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्याज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेत । तदा तल्लोपे ऽपि न क्रतोर्वैकल्यम् । इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत । तस्मादशक्तस्य नास्त्यधिकारः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

स्त्रिया न सो ऽस्त्यस्ति वा नो पुंलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥ ५ ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सहशत्वतः ।

यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तत्रकृतेर्न तु ॥ ६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणोऽभिधानात्तोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च यहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । प्रकृत्यर्थतया तु यहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम् । किंतूद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्याया सहशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । किंतु स्त्रीलिङ्गं तावटावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन् द्वितीयबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवं फलमित्यस्मिन् अथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्मात् लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्यधिकारः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाख्यातसंख्याया ।

पृथङ्मैवमवैगुण्यात्कचैक्यं देवतैक्यवत् ॥ ७ ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् ॥ मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तच्च तच्च पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेतुभयमाह्वानम् । तच्च यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत । पत्नीप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येतेति सहेतोरवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम् । अग्नीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवतैक्यम् । तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्मादंपत्योः सहाधिकारः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

पुंसोरेकस्य बाधानं वसानावित्यतो द्वयोः ।

एष स्त्रीमविधिर्द्वित्वं दंपत्योरेकता ततः ॥ ८ ॥

आधाने श्रूयते । स्त्रीमे वसानावग्रिमादधीयातामिति । तच्च वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत् ॥ मैवम् । स्त्रीमस्याप्राप्तस्य

विधेयतया पुंस्त्वस्यापि विधाने वाक्यभेदान्न तद्विधीयते । किंतु दंपत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्य ते पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात्पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधाने ऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

उपस्थानादि दंपत्योरुत पुंसो द्वयोरिदम् ।

यजमानत्वंसाम्येन विद्वत्त्वात्पुंस एव तत् ॥ ९ ॥

अगन्म सुवरित्यनेन मन्त्रेणोद्यन्द्य मित्रमहरित्यादिमन्त्रैश्च कर्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम् । आदिशब्देन वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि । तत्सर्वं दंपतिभ्यामुभाभ्यां कर्तव्यम् । कुतः । यजमानत्वस्योभयोः समानत्वात् । ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंसानुष्ठीयते । तथा स्त्रियापीति चेत् ॥ मैवम् । अध्ययनरहितया स्त्रिया तदनुष्ठानमशक्यत्वात् । तस्मात्पुंस एवोपस्थानादिकम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

शूद्रो ऽपि यष्टा नो वा स्याद्वैधाध्ययनेन वा ।

उपदेष्टृमुखाद्वास्य क्रतुविज्ञेन यष्टता ॥ १० ॥

चैवर्णिकैर्वेदविद्भिः कृतार्था विधयः क्रतोः ।

नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद्यष्टता कुतः ॥ ११ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनुष्ठानहेतुभूतविद्यासंभवाच्चूद्रो ऽपि यागाधिकारीति चेत् ॥ मैवम् । क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्याविहितापि विद्या कल्पते । क्रतुविधयश्च चैवर्णिकानुष्ठानेनैव चरितार्थाः सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति । चैवर्णिकानां तु विद्या न कल्पनीया । अध्ययनविधिनैव विहितत्वात् । तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

धन्येव कर्तोतान्यो ऽपि धन्येव विधिसार्थ्यतः ।

अन्यो ऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद्भुक्तिवत्क्रतुः ॥ १२ ॥

यथा विद्याधिकारहेतुः । तथा धनमपीति धनिन एव यागाधिकारः । तावता विधीनां सार्थकत्वात् । विध्यन्यथानुपपत्त्या दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम् । तस्माच्छूद्रवह्रिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत् ॥ मैवम् । धनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम् । भोजनादिभिर्धनकार्यैरेव तस्याक्षिप्तत्वात् । अत एव विद्याया अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न कोऽपि विधिरस्ति । याजनादिविधय उपायनियमार्था इति ह्युक्तम् । तस्मान्नोजनादिवत्कृतोरपि धनकार्यत्वेन धनार्जनापेक्षत्वाद्दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा कृतावधिकरोति ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

अङ्गहीनो न कुरुते कर्ता वा नाक्षमत्वतः ।

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १३ ॥

कश्चिदक्षिरोगेणाज्यमवेक्षितुमसमर्थः । अन्यो वातरोगेणास्वाधीनपादो विष्णुक्रमेष्वसमर्थः । अतो नाङ्गहीनः कर्माधिकारीति चेत् ॥ मैवम् । धनहीनो यथा धनं संपाद्याधिकरोति । तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं समाधायाधिकरोतु ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

असमाधेयवैकल्ये कथं काम्येष्वकर्तृता ।

नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्वयाशक्तिं करोति हि ॥ १४ ॥

कथमित्यनेन संशयः सूचितः । वैकल्यस्य समाधातुमशक्यत्वेनाक्षमत्वादत्यन्तमनधिकार एवेति चेत् ॥ मैवम् । काम्येष्वङ्गवैकल्ये फलासिद्धेर्मास्तु तत्राधिकारः । नित्यानां त्वाहिताग्निना त्यक्तुमशक्यत्वादीषदङ्गलोपं सोढ्वापि नित्येष्वधिकरोति ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

विधिर्वरण एकादावपि स्यान्निक एव वा ।

अविशेषात्पक्ष आद्यो वाक्यभेदाय तूत्तरः ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरावर्ष्यं वृणीत इति विधायेदमाज्ञातम् । एकं वृणीते द्वौ वृणीते

चीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चाति वृणीत इति । ऋषिर्गोत्रप्रवर्तकः कश्यपभरद्वाजादिः । तस्य संबन्ध आर्षेयः । तं वृणीते । कथयति । उच्चारयति । कश्यपगोत्रो ऽहम् । भरद्वाजगोत्रो ऽहमिति तदुच्चारणम् । एकमार्षेयमुच्चारयति । तत्रोदाहृतम् । द्वावर्षेयानुच्चारयति । उपमन्युवसिष्ठगोत्रो ऽहमित्यादि । चीनार्षेयानुच्चारयति । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रो ऽहमित्यादि । न चतुर आर्षेयानुच्चारयेत् । पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षडादीनार्षेयान्नैवोच्चारयेदित्यर्थः । तत्रैकार्षेयद्व्यर्षेय-आर्षेयवाक्येषु विशेषादर्शनादेकं वृणीत इत्यादयस्तयो ऽपि विधय इति चेत् ॥ मैवम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्परिहाराय चीन्वृणीत इत्यस्यैव विधित्वमस्तु । एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभयमवयुन्यानुवादेन स्तावकम् । एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते अपि यदा कर्तव्ये । तदा चिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि चित्वमेव स्तूयते । न च तयोर्निषेधो विधातव्यः । प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयो ऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः । चित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन्त्यजमानस्त्रीनैवोच्चारयेत् । न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

विप्रादिरेव रथकृदन्यो वाद्यो ऽस्तु योगतः ।

रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुरुच्यते ॥ १६ ॥

आधाने श्रूयते । वर्षासु रथकार आदधीतेति । तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या चैवर्णिको रथकार इति चेत् ॥ मैवम् । संस्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति । तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत् ॥ १७ ॥

वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। वास्तुशब्दः किञ्चित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिकः। कुतः। निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य चैवर्णिके संभवात्। तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्चेति चेत्॥ मैवम्। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात्। षष्ठीसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्संबन्ध उपलक्ष्येत। न त्वयं कर्मधारये दोषो ऽस्ति। ततस्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां संपाद्य धनिको निषादो रौद्रयागं कुर्यात्॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्वे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके।

कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वः ॥ १ ॥

इदमात्रायते। ऋद्धिकामाः सत्त्वमासीरन्निति। तत्र सत्त्वे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम्। सप्तदशावराः सत्त्वमासीरन्निति श्रवणात्। कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलितात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव। न तु सर्वं फलमेकैकस्यैवेति चेत्॥ मैवम्। एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात्। अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्त्वमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत। तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात्सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारः। न त्वंशफलकामिनाम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

दर्शे कर्चैक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि।

उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता ॥ २ ॥

आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम्।

विवक्षितातः सेत्यत्र कर्चैक्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः। तद्गतं चैकत्वं ग्रहै-

कत्ववदविवक्षितम् । तस्मादेको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सा भूत्स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा । यजेतेत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणम् । विधेया तु क्रिया । सा च स्वसिद्धये कारकान्तरवत्कर्तारमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्तापि विधेयः । अतो विधेयकर्तृगता येयमेकत्वसंख्या सा विवक्षितेति कर्तृरेकत्वं नियम्यते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निर्वर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्वो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ४ ॥

चित्रया यजेत पशुकामः । कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निर्वर्तिते । तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेत् ॥ मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणो ऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । देवताभ्यो वा एष आवृध्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते । चैधातवीयेन यजेतेति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ।

आद्यो नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ ५ ॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यस्मैलौकिकं कर्म तदपि तक्षस्मृतावुक्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्ते ऽपि कामे समापनीयमिति चेत् ॥ मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धुपायावगमात् । तच्चोहापोहकुशलपुरुषोत्तमेशामूला तक्षस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति । तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याङ्गजनमित्यसौ ।

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयान्तु नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थहानये ।

संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते । न कलञ्जं भक्षयेन्न लघुनं न गृञ्जनमिति । तत्र न भक्षयेदिति संनिधिवशान्नञ्धात्वोरन्वये सत्यभक्षणमिति पर्युदासः संपद्यते । तथा सति नेष्टेतोद्यन्तमादित्यमित्यादाविव संकल्पो विधेयः । तस्य चाभक्षणसंकल्पस्य विश्वजिन्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति चेत् ॥ मैवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेतुमयोग्यत्वाद्बिधायकपदस्य नञ्पदेनान्वये सति रागाप्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च निषेधो व्यर्थः । नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सत्यश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे त्वश्रुतः संकल्पः संकल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाश्रयितव्या । तस्मात्स्वर्गकामिनो नाचाधिकारः । किंतु नरकाङ्गीतस्याधिकारः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुरायुत ।

ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च । वृद्धः प्रत्युत्थेयः संमन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्तनियम उपनयनात्प्रागप्यनुसर्तव्यः । तस्य नियमस्य वैदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्संभवादिति चेत् ॥ मैवम् । श्रौतस्याध्ययनादिनियमस्योपनयनानन्तरभावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियमस्याप्युत्तरस्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते । उपनयनादिनियम इति । प्रागुपनयात्कामचारवादभक्षा इति च । तस्मादुपनयनात्पूर्वं नास्ति नियमः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ।

कालाङ्गलोपादाद्यः स्यादवैधात्यागतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमाम्नायते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-

तेति । तत्र जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यंभा-
वाज्जीवतो ऽनुष्ठानसातत्यमत्र वर्ण्यते । ननु सायंप्रातःकालावग्निहोचाङ्गत्वेन
चोदितौ । अमावास्यापौर्णमासीकालौ दर्शपूर्णमासयोः । तथा सत्यङ्गलोपः
सातत्ये प्रसज्येत । नायं दोषः । प्रधानलोपाद्वरमङ्गलोप इति न्यायात् । तस्मात्सा-
तत्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि सायंप्रातरादिकालो ऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया
प्रयाजादिविधेयो न भवति । किंतु तस्मिन्काले स्वतः प्राप्ते संति कर्मानुष्ठेय-
तया विधीयते । तस्य च कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा
सत्युक्तकालविशिष्टमेव जीवनं निमित्तम् । तस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेषां-
शो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं शक्यः । तथा विशेषणांशः कालो ऽप्यविधेयो
न त्यक्तुं शक्यश्च । तस्मादवैधस्य त्यागासंभवान्न सातत्यम् । किंतु स्वकाले ऽनु-
ष्ठानम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सकृत्कृतिरुतावृत्तिर्दर्शदेः शास्त्रसार्थतः ।

सकृत्स्यात्कालसंयुक्तजीवनावृत्तितो ऽन्तिमः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम् । तावता विधिशास्त्रस्य चरितार्थत्वादिति
चेत् ॥ मैवम् । कालविशिष्टजीवननिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् ।
तस्मादावृत्तिः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

ऋतौ सकृद्भेदहोमो ऽसकृद्वा क्रतुसिद्धितः ।

सकृच्चिमित्तभेदस्यावृत्तौ होमो ऽसकृद्भवेत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपात्रभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तकृत्य होम आ-
न्नायते । भिन्ने जुहोति । स्कन्ने जुहोतीति । सो ऽयं होमः सकृत्कार्यः । तावतैव
ऋतूपकारसिद्धेरिति चेत् ॥ मैवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्यावृत्तौ होम-
स्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मान्नास्ति सकृच्चनियमः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

यथाकाम्यमुतावृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ।

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्यश्चेति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वा-
त्प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं सकृद्वा स्वेच्छया कर्तव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । दृष्टार्थे-
ष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसंभवात् । यदा यदा गुरुगमनादिनिमित्तं संपद्यते ।
तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सोमाधीतिप्रज्ञं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः ।

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते ॥ १३ ॥

इदमाश्नायते । सोमेन यजेत । स्वाध्यायमधीयीत । प्रजामुत्पादयेदिति । तच्च
सोमः काम्यः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति कामसंयोगेनास्नातत्वात् । अ-
ध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि
कल्प्यते । तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत् ॥ मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः ।
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सा प्रतिवसन्नं निमित्तीकृत्य सोमयागं
विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम् । दृष्टप्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य संभ-
वात् । तच्च क्रतुनुष्ठानस्य नित्यत्वात्तद्वेतोरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्यम् । अनु-
त्पाद्य मुताच्च लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्ध्यर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अने-
नैवाभिप्रायेणेदमाश्नातम् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायते ब्रह्मचर्ये-
णर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्म-
चारिवासीति । अत्र ब्राह्मण्यहणमितरयोरप्युपलक्षणार्थम् । सोमादिविधिषु वि-
शेषस्याश्रवणात् । तस्मात्सोमादिकं नित्यम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाद्यः फलित्वतः ।

शक्त्या त्यागासंभवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

यावज्जीवमग्निहोचं जुहोतीत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाण्यङ्गान्युपसंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्तव्यः । कुतः । भावनांशस्य कथंभावस्य समुच्चितैः मवैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वादिति चेत् ॥ मैवम् । अग्निहोचदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम् । तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्तेनान्वयात्सति जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरात्तेष्वङ्गेष्वशक्यं किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य संभवात् ।

मैवं लोपे निष्फलत्वाच्छाब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता ।

काम्यस्य न तथा यस्मात्काम्यं त्यक्तुं हि शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोचादिकर्मस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम् । तथा काम्येष्वथैन्द्राय-सौर्यादिष्वशक्याङ्गलोपसंभवाच्छक्याङ्गोपेतमनुष्ठेयमिति चेत् ॥ मैवम् । अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः । सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनं विहितम् । तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम् । तथाङ्गत्यागे ऽपि । फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यम् । ततो यद्यावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति । न हि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम् । तस्माद्यदा सर्वाङ्गोपसंहारं कर्तुं शक्यते । तदैव काम्यमनुष्ठेयम् । न च नित्ये ऽप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम् । जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र विधानात् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता क्षामवतीष्टिरवश्यं कर्तव्या । यथा वा लोके निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्तव्यम् । तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च जीवनवत्फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम् । सत्यामपि कामनायां कर्मणो ऽवश्यंभावाभावात् । न हि कामिनः कर्मानुष्ठाने प्रत्य-

वायः श्रूयते । ननु शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणो बाधोऽस्त्येव । यथा बुभुक्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि पित्तक्षोभरूपो बाधोऽस्ति । तद्वदिति चेत् । मैवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति । तथा कामिना प्रयतितव्यम् । फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्ये तु न फलसाधनत्वेन विधिः । किंतु जीवननिमित्तसंयोगेन । तथा सत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तनैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो नापैति । ततो विकलाङ्गमपि कर्तव्यमेव । अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्येते । काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्विकलाङ्गं न प्रयोक्तव्यम् । अत एव तस्यागे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न स्तः । तस्मात्काम्यं कृत्वाङ्गोपेतं यदा कर्तुं शक्नुयात् । तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्नुयात् । तथा कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम् । तदेव यादृक्कीदृग्होतव्यमिति । तस्मान्नित्येष्वङ्गवैकल्येऽपि । काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मन्यत्सात्तदेव वा ।

द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रेषज्जेदतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वीह्यसंभवे नीवारादि स्वीक्रियते । तदा कर्मन्तरं तदित्यभ्युपेयम् । कुतः । द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम् । ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मन्तरत्वमनिवार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । द्रव्यकर्मणोरीषज्जेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः । कर्माश्रितम् । आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादात्म्यसंबन्धो वार्यते । तस्माद्द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

मानाभावादस्ति कर्मचोदनाक्षेपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणोः श्रुतस्य व्रीह्यादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुचापि न विहितम् । ततो मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत् ॥ मैवम् ।

कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति । तत्र ब्रीहिशास्त्रं नियामकम् । तच्चासंभवाद्यदा न प्रवर्तेत । तदा मा भून्नियमः । तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं क्वचिद्विशेषे पर्यवस्यतीति प्रमाणसङ्गावादस्ति प्रतिनिधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्कर्मानुष्ठातव्यमेव । न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात्कर्मलोपः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

देवाग्निमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ।

पुरेवास्तीह यन्मुख्ये कार्ये तचेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपालः । सौर्यं चरुमित्यादावुक्ता अग्निसूर्यादयो देवाः । आहवनीयादयो ऽग्नयः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः । प्रोक्षणादयः क्रियाः । एतेषां देवादीनामपचारे ऽपि नीवारद्रव्यवत्प्रतिनिधिरस्तीति चेत् ॥ मैवम् । कार्यसिद्धभावात् । पुरोडाशनिष्पादनं कार्यं ब्रीह्यपचारे ऽपि नीवारेण सिध्यति । देवादिकार्यं तु नान्येन सिध्यति । न ह्याग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते । नाथाहवनीयकार्यो होमो ऽसंस्कृतेन बह्विना सिध्यति । नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रोक्षणाकार्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण सिध्यति । तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

माषाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाद्यस्तद्वारणात् ।

नार्हा अयज्ञियत्वोक्तैरर्थोक्तद्विनिवारणात् ॥ ७ ॥

मौद्रं चरुं निर्वपेच्छ्रीकाम इत्यत्र मुद्राभावे माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति । कुतः । मुद्रकार्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच्चेति चेत् ॥ मैवम् । अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति माषादिधान्येष्वयज्ञियत्ववचनस्य तन्निषेधे पर्यवसानात् । तस्मान्नार्हा माषाद्याः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

स्वामिनो ऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ।

न मृते प्रेरकाभावाज्जीवने ऽप्यफलित्वतः ॥ ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः । तथा कर्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत् ॥ मैवम् । किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते । किंवा कार्यान्तर्यापृते । नाद्यः । असंभवात् । अन्यस्मिन्नपचरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति । यजमाने ऽपचरिते को ऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात् । को वाध्वर्युप्रभृतीन्प्रेरयेत् । न द्वितीयः । यजमानकार्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसंभवात् । संभवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

मृते सत्त्रिणि नान्यः स्यात्स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्वाम्यपि कर्त्तृशे साप्तदशस्य सिद्धये ॥ ९ ॥

सत्त्रिषु बहुयजमानेष्वेकस्मिन्मृते प्रतिनिधिर्नास्ति । कुतः । पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । भङ्गान्तरेण तत्सिद्धेः । सत्त्रिणां हि कार्यद्वयम् । फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वं च । तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावे ऽपि कर्तृत्वं संभवति । ऋत्विक्कार्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात् । षोडशैव कार्याणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत । तस्माद्यजमानस्य प्रतिनिध्यभावे ऽप्युत्विजः प्रतिनिधिसद्भावात्पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

स स्वाम्यप्युत कर्तैव स्वामी तत्स्थानगततः ।

अनारब्धः फलाभावादस्वामी कर्तृमात्रता ॥ १० ॥

यः सत्त्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्तीति चेत् ॥ मैवम् । आरभ्यसमाप्तिपर्यन्तमनुष्ठितुः फलमुक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् । अतः फलाभावादयजमानत्वं नास्ति । किंतु कर्तृत्वमात्रमेव । मृतस्य तु समाप्तभावे ऽपि फलमाप्नायते । यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमिति ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्यो वा नाफलित्वतः ।

अन्येषां सप्तदशयार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

सन्ने यो ऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात्फलयोग्यताहेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्तव्या इति चेत् ॥ मैवम् । अस्य फलाभावे ऽप्यस्मिन्संस्कृते सत्यन्येषां यत्सप्तदश्यं तत्संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्त्वमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत । यदि बहूनां यजमानानामलाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः । तदापि सप्तदशापेक्षिताः । न तु ततो ऽप्यल्पसंख्या इत्यर्थः । तस्मादफलिन्यपि तस्मिन्संस्काराः कर्तव्याः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

किञ्चित्प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुतायिमः ।

आक्षेपान्न समद्रव्ये मुख्यंशानुगमो यतः ॥ १२ ॥

श्रुतव्रीह्यपचरे नीवारप्रियंग्वादिकं किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम् । प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याक्षिप्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किंतु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बहवो ऽनुगच्छन्ति । भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात् । तस्मादत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे तत्समा उत ।

मुख्यलाभादयिमो ऽन्यो व्रीहिपक्षे यवाविधेः ॥ १३ ॥

व्रीहीणामसंभवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम् । यवैर्यजेतेति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलाभादिति चेत् ॥ मैवम् । व्रीहियवयोर्विकल्पितत्वेन व्रीहिपक्षे यवविध्यभावात् । तस्मात्सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सोमाभावे भवेत्पूतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते ॥ १४ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्गन्त्यस्य विधिवाचित्वा-
दिदं वाक्यं पूतीकलताखण्डानां विधायकमिति चेत् ॥ मैवम् । सदृशतया प्रति-
निधित्वेन प्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात् । तस्मात्पूतीकद्रव्यं
नियम्यते ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ।

प्रक्रान्तत्वादयिमो ऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः ॥ १५ ॥

सत्त्वेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदचयमधीतवान् । तस्मिन्मृते तादृशस्याभावात्स्व-
शाखामात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः । तस्मिन्नप्यपचरिते
पुनः पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धे ऽपि त्रिवेदिनि तमुपेक्ष्य प्रतिनिधिना समं
स्वशाखामात्राध्यायिनं गृह्णीयात् । एकवेदाध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वादिति
चेत् ॥ मैवम् । अध्वर्यून्नातृहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेद-
चयाध्ययनमपेक्षितम् । अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात् । तथा सति
त्रिवेदिब्रह्मप्रतिपादकश्रुत्यभिमतैर्बहुभिरंशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत । तस्मान्मुख्येन स-
दृशस्य ग्रहणम् । न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात्पूतीकाविधितो ऽन्तिमः ॥ १६ ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात् । तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्या-
न्तरमुपादेयम् । पूतीकानभिषुणुयादिति श्रुतैः पूतीकांशैः सादृश्यलाभादिति
चेत् ॥ मैवम् । नास्ति पूतीकानां विधिः । किंतु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम् ।
ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

प्रतिनिधुद्वये मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः ।

संकल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान्वीहीनलब्धा नीवारैः संकल्पः कृतः । तदा कथंचिद्वीहिलाभे ऽपि संकल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेया इति चेत् ॥ मैवम् । मुख्यशास्त्रार्थलाभेन संकल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्तव्याः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खदिरस्तक्षणात्पुनः ॥ १८ ॥

यदा यूपार्थं खदिरमलब्धा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्येत । तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः । असंस्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतो ऽपि त्याज्यः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते । तदूर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत । तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात्साद्गुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । गुणभूतो यूपः । पशुनियोजनं प्रधानभूतम् । न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता । तस्मान्नियोजनं पुनर्न कार्यम् ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा नु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः । मुख्यः खदिरः सूक्ष्मत्वाद-
योग्यः । तदा तक्षणादिवहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवादरणीय इति
चेत् ॥ मैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्कृशो ऽपि मुख्य
एवोपादेयः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

नियोजने ऽप्ययोग्यश्चेत्खदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ २१ ॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्तक्षणादिरहितो ऽपि खदिरो नियोजने ऽप्ययोग्यः । तदा-
पि मुख्यत्वात्खदिर एवोपादेय इति चेत् ॥ मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावान्नि-
योजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

शेषकार्येष्वपूर्णाश्चेद्ब्रीहयः किं तदेतरत् ।

ब्रीहयो वा सर्वसिद्धौ नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥

पुरोडाशतया ब्रीहेः प्रधानत्वादलोपता ।

शेषकार्याणि लुपन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्विष्टकृदिडाप्राशिचभक्षणादीनि शेषकार्याणि । तेष्वपर्याप्ताः प्रधानमाच-
पर्याप्ता ब्रीहयो यदा लभ्यन्ते । तदानीं सर्वकार्यसिद्धये ब्रीहिभ्य इतरब्रीवारादि-
कमुपादेयमिति चेत् ॥ मैवम् । ब्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानयागस्य निष्पादका
इति न लोपमर्हन्ति । अतः प्रधानस्यावैगुण्याय द्रव्याभावे शेषकार्याणि लोप-
मर्हन्ति । तस्मादल्पा अपि ब्रीहय एवोपादेयाः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ।

यजेदाज्येन वाद्यो ऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥ १ ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते । मध्यादवद्यति । पूर्वार्धादवद्यतीति । तद्यद्यवत्तं नश्येत् । तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः । अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टे ऽपि संभवादिति चेत् ॥ मैवम् । कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते । न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे । ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुषेयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इडाद्यर्थस्य नाशे ऽन्यः शेषान्नाह्यो न वागिमः ।

शेषसत्त्वान्न शेषे ऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ३ ॥

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत् । तदा शेषस्य सद्भावात्तस्माच्छेषात्पुनरवदेयमिति चेत् ॥ मैवम् । तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीनभक्षणरूपयावरुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणम् ।

ऋत्विजां परिसंख्यानात्स्वाम्यप्राप्तौ ततो ऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशिचादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्भ्यो ऽन्यैः कर्तव्यम् । कुतः । ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्तौ सत्यां पुनरप्येवमास्त्रायते । यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति । तदेतत्पुनरास्त्रातं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशिचादिकं न भक्षयेयुरित्यर्थः । तस्मादृत्वि-

ग्न्योऽन्येषां प्राशिच्चादिभक्षणमिति चेत् ॥ मैवम् । यजमानस्य कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वाद्दत्विज एव प्राशिच्चादिभक्षणम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

कपालभेदने होमो भये घृष्टेऽथवोभयोः ।

आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात्संस्कार्यत्वेन मध्यमः ॥ ५ ॥

संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यानित्यविरोधनम् ।

निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वा तद्द्वयोर्हुतिः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते । भिन्ने जुहोतीति । तत्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात्कपालभङ्गे सोऽयं होम इत्येकः पक्षः । होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्गे संस्कार्याभावात्संघर्षमात्रजन्येष्वङ्गस्यापि भेदशब्दार्थत्वात्कपाले घृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः ॥ संस्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनेनोपक्षयान्निमित्तप्रतिपादकत्वं न स्यात् । तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम् । कपालभेदस्य कादाचित्कत्वात्संस्कार्यमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति । ततो भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः । निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्मादुभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्तव्य इति राज्ञान्तः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्द्वयोः ।

अंशदाहस्य नित्यत्वात्सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति । यदा तद्विः संतिष्ठेताथ स तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति । अस्यायमर्थः । यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयौ क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भस्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति । न त्वयं यज्ञो यजमानाय फलं प्रयच्छति । यदि तादृशहविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत । तदा तत्प्रत्यवायपरिहाराय

पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति । तच्च पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विहितः स पूर्वोक्तभेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्तव्य इति चेत् ॥ मैवम् । तन्नेषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपर्यङ्गरैरधिवासने कृते सति सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्यत्वात्पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति । सर्वदाहस्तु कादाचित्कत्वान्निमित्तमिति तच्चैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आर्त्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये ।

एकनाशे ऽपि वाद्यो ऽस्तु हविर्वदुभयोक्तितः ॥ ८ ॥

हविरार्त्तुक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशे ऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते । यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदैर्द्वं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । सो ऽयं यागो दोहद्वयक्षयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयः । न त्वेकदोहक्षयम् । कुतः । उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् । आर्त्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः । तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति चेत् ॥ मैवम् । आर्त्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरार्त्तिमात्रस्य निमित्तत्वे सति सायंदोहप्रातर्दोहार्त्तोरुभयोर्निमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते । तस्मादेकनाशे द्वयनाशे ऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अभिषुत्य ततो हुत्वा खादेदेकैकहेतुता ।

संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितो ऽयिमः ॥ १० ॥

होमाभिषवकर्ताच भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते ।

निमित्ततार्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य

सदसि भक्षान्भक्षयन्तीति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः । कुतः । सा-
हित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावच निमित्तत्वेनोच्यते । तत्र साहित्यविधौ
वाक्यं भिद्येत । अभिषवहोमौ भक्षणहेतू । तौ च सहितावित्येवं तद्भेदः । तस्मा-
त्साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
नात्र निमित्तमुपन्यस्यते । किंतु होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वम-
प्राप्तत्वाद्विधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति
वाक्यभेददोषाभावात्साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति संहतयोरेव तयोर्नि-
मित्तत्वम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

एकोऽपि ब्रह्मनुगमः पुनराधेयकारणम् ।

द्वावेव वाद्यो द्वित्वोपेक्षणात्पञ्चशराववत् ॥ १२ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ।

नैकस्यातो ब्रह्मनुगमो हेतुः सूर्योदयादिगः ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । यस्योभावयी अनुगतावभिनिहोत्रेयातां सूर्यो वाभ्युदिया-
त्पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति । आहवनीयगार्हपत्यावुभावयी अनुगतौ नष्टौ
यदा भवतः । तदा सूर्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत् । तदा पुनराधेयं कर्तव्य-
मित्यर्थः । तत्र यथा पञ्चशराववाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थौ न विव-
क्षितः । तथा निमित्तस्य ब्रह्मनुगमस्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम् । तत एकस्या-
यनुगमस्य निमित्तत्वमस्तीति चेत् ॥ मैवम् । अग्नी आदधीतेति द्वित्वविशिष्टयोर-
ग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदितम् । न त्वेकस्योत्पादनाय । न ह्येकस्मिन्ननुगते द्वयो-
रुत्पादनं संभवति । तस्मान्नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि ब्रह्मनुगमयोर्द्वित्वं
विवक्षितव्यम् । तस्मादस्तमयकाल उदयकाले वा बहिर्द्वयनाशः पुनराधेयहेतुः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्जितो दर्शं द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

यो ऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः । नासौ कर्मान्तररूपः । किंतु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्ये ऽपचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते । कुतः । दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते । तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्माद्द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

दर्शे प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्चितः ।

दर्शयागे निवृत्ते ऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः ॥ १६ ॥

पूर्वद्रव्यविनाशे ऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्चित्वैगुण्यहानये ॥ १७ ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत्कर्मान्तरं कथितं तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः । उभयहविरार्थ्या दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । पूर्वयोर्दधिपयसोर्नाशे ऽपि पयोः-न्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शे ऽनुष्ठीयमाने हविरार्चित्वकृतं वैगुण्यं परिहरन्त्यं पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्वायागुरते यो ऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ।

यः को ऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तो ऽथवायिमः ॥ १८ ॥

अविशेषात्प्रवृत्तो ऽस्तु सत्त्वाङ्गं हि तथा भवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥ १९ ॥

इदमाप्नायते । यः सत्त्वायागुरते स विश्वजिता यजेतेति । आगुरते संकल्पयति । तत्र सत्त्वं संकल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयोर्भयोर्मध्ये यः को ऽपि विश्वजिता यजेतेति । विशेषस्याश्रवणात् । एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि

विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्यतर इत्याद्यः पक्षः । सत्त्वे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनु-
ष्ठाने सत्त्वाङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात्प्रवृत्त एव विश्वजितं कुर्यादिति द्वि-
तीयः पक्षः ॥ यः सत्त्वायावगुप्त इति निमित्तत्वेनोपन्यासात्संकल्प्य यदि सत्त्वं
नानुतिष्ठेत् । तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राद्धान्तः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

वत्सैर्दर्शं सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्ष्येद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥ २० ॥

भाति रागाद्व्रतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीस्तदपाकृतेः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति ।
व्रतं भोजनम् । अत एवास्मायते । अमाषममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयतीति । तदेत-
द्व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभाना-
दित्येकः पक्षः । रागात् एव प्राप्तत्वाद्भ्रतं न विधातव्यम् । किंतु वत्समात्रं विधीय-
तामिति द्वितीयः पक्षः ॥ न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो न
तस्य विधिः । किंतु वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रत-
मुपेयात् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सान्नाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वायिमः ।

वत्ससत्त्वान्नक्षकालो ह्यन्यस्यायस्यतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

यस्य सान्नाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः । कुतः । लक्षकस्य वत्सापाकरणस्य
सङ्गावात् । यस्त्वमावास्यायां सान्नाय्यं न करोति । किंत्वेन्द्राग्रं पुरोडाशं करोति ।
न तस्य वत्सापाकरणमस्ति । नापि पौर्णमास्यां तद्विद्यते । तस्मात्सान्नाय्यिन एव
स काल इति चेत् ॥ मैवम् । वत्सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्य-
मानत्वात् । तस्मात्सर्वस्यापि स कालः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ।

कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रहृत्याचोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

आद्यो ऽङ्गत्वविधेर्भानात्प्रतिपत्तिमपेक्षते ।

शाखोपयुक्ता तेनान्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्यप्रसङ्गात्सान्नाय्यरहितेनापि शाखा संपादनीयेति चेत् ॥ नैवम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न संभवति । विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्छाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति । तदा शाखामपि विद्यमानां प्रहरेत् । न तु सान्नाय्यरहितेन संपादनीया ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥ १ ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्रकृतास्त्यक्ता द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यस्य हविर्निरूपं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति चेधा तदङ्गुलान्विभजेत् । ये मध्यमाः स्युस्तान्नामये दाचे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधंश्चरुम् । ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति । अयमर्थः । दर्शभान्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरूपं भवति । ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तदा निरुप्तास्तदङ्गुलास्तेधा विभक्तव्याः ।

अखरिडता ईषत्खरिडता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दाचादि-
गुणविशिष्टेभ्यो ऽग्न्यादिदेवेभ्य इति । तदेतत्प्रक्रान्ताद्दर्शकर्मणो ऽन्यत्कर्म । कुतः ।
कालापरार्धप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत् इदं
प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्दर्शकर्म नानुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ हविर्निरुप्नमिति प्रकृतं
यद्दर्शकर्म तत्परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येया-
ताम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्नस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंवन्धि-
नीभ्यो ऽपनयो ऽचाभिधीयते । तरङ्गुलोपलक्षितं यद्द्विर्देधिरूपं व्रीहिरूपं च
पूर्वेद्युर्निरुप्नं तद्द्विः पूर्वदेवतात्मनो ऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः पर-
स्परविभागो ऽत्र विधीयते । न तु तरङ्गुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधवि-
भागो विधीयते । तस्य प्राप्तत्वात् । ये मध्यमाः स्युरित्यादिविनियोगभेदादर्थप्राप्तः
स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्यक्ता दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो ऽग्न्यादिदेवताभ्यः
पूर्वनिरुप्नं हविः प्रदातव्यम् ॥ ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालः । न तु दर्शं । तथा
सति दर्शभ्रान्त्यापि चतुर्दश्यां निर्वापाभावाच्चिर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । दध्मो ब्रह्मकालीनत्वेनार्थसिद्धे पूर्वद्युर्दोहातञ्चने तदभिप्रायेण निरुप्न-
मित्युच्यते । यद्वा । व्रीहिर्निर्वापो ऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते । यदि
विभियादभि नोदेष्यतीति महापात्रे हवींषि निर्वपेदिति । अयमर्थः । भ्रान्त्या
प्रमाणेन वा दर्शो ऽयमिति निश्चितवतश्चन्द्रो ऽभ्युदेष्यतीति भीतिर्नास्ति । तदा
तस्मिन्नेव दिने प्रौढपात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्नस्यैव हविषस्तस्मि-
न्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद
उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः । न तु दर्शलोपप्रायश्चित्त-
मिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्यो ऽपि दर्शप्रयोगो ऽनु-
ष्ठातव्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

देवत्यागस्तथोपांशावश्रुते देवतान्तरे ।

यागलोपो ऽप्रसक्तत्वात्कृत्वाचिनोयमित्यते ॥ ३ ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये यथा पुरोडाशे सान्नाय्ये च हविषि पूर्वदेवतात्यागः । तथै-

वोपांशुयाजहविषाज्ये पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । पुरोडाशसान्नाय्ययोरिवाज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात् । तस्मात्पूर्वदेवतायास्त्यक्तत्वादयदेवताया अश्रवणाच्च निर्देवत उपांशुयाजो लुप्यते ॥ ननूपांशुयाजस्य दर्शं प्रसक्तिरेव नास्ति । तत्कुतो देवतापनयो लोपो वेति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उक्तेराद्यो ऽन्तिमः पक्षो निरूपेणविवक्षया ॥ ४ ॥

सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । निरूपं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तच्च हविर्यदि निरूपमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मान्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणैयमिष्टिः कर्तव्या ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्यो ऽथवाग्रिमः ।

तण्डुलोक्तेवैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥ ५ ॥

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयः । तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृत्यो ऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो ऽग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाच्चैकृतीभ्यो निर्वपेत् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥ ६ ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्द्विकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरूपे सति चन्द्रोऽभ्युदेति । तदा मुष्टिचय-
रूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्यः स एव निर्वप्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वा-
दित्येकः पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यंभा-
वाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः ॥ अस्तु प्राकृतदेवतापनयो
निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृ-
तदेवतास्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतदेवतानां च निर्वापपदार्थेन संयोगः कुपः ।
न तु पदार्थांशेन । तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्य-
स्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति रा-
जान्तः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिप्लुतेः ।

नान्यस्येत्ययिमोऽन्यः स्यादेवमाचविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते । तदभावे च दधनि चरुं प्लुते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छेत । तस्मात्सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत् ॥
मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसीरपि विधाने वाक्यं भि-
द्येत । ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिप्लुतयोरनूद्यतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसंभ-
वाच्च सान्नाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

सन्त्राय दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानाभिवाञ्छनम् ।

यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत्पुरापि वा ॥ ९ ॥

आद्यः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसंभवात् ।

अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत् ॥ १० ॥

इदमाश्नायते । सत्त्वाय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति । सत्त्विणां मध्ये यः को ऽपि सत्त्वैकदेशमनुष्ठाय सत्त्वं परित्यज्य यदि गन्तुमिच्छेत् । तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्वजिद्यागं कुर्यादित्यर्थः । तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे क्रीते पश्चादुत्तिष्ठासायां भवति । न तु पूर्वम् । कुतः । उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात्पूर्वमसंभवादिति चेत् ॥ मैवम् । नात्र सोमविभागो ऽङ्गत्वेन विधीयते । किंतु क्रीतराजकस्य द्रव्यान्तरविभागवद्रागप्राप्तो ऽनूद्यते । सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । तस्मादुत्तिष्ठासां निमित्तीकृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विधानात्सोमक्रयात्प्रागप्युत्तिष्ठासोर्विश्वजिज्ञवति ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादयो ऽथवा ।

स्याङ्गतेर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितो ऽन्तिमः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । तत्कल्पसूचकार उदाजहार । एका दीक्षा तिस्र उपसद पञ्चमीं प्रसुतस्तिप्तो वा दीक्षास्तिप्त उपसदः सप्तमीं प्रसुतश्चतस्रो वा दीक्षास्तिप्त उपसदो ऽष्टमीं प्रसुत इति । तथान्यदपि श्रुतम् । द्वादश दीक्षा इति । दीक्षणीयेष्ट्वा संपन्नः संस्कारो दीक्षा । सा चैकस्मिन्दिने ऽनुष्ठानादेका भवति । तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसन्नामका होमाः । पञ्चमे दिने सोमयागः । एवं त्रिषु चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्मयमादयो ऽनुवर्तनीया इत्यर्थः । तत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्ष उपादेयः । कुतः । द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति श्रवणात् । यज्ञार्थं याज्ञया द्रव्यसंपादनं भृतिवननम् । तच्च नित्यम् । तत्संयोगेन द्वादशत्वपक्षो ऽपि नित्यः । एकादिपक्षाणां तु विकृतिषूक्तर्ष इति भाष्यकारस्य मतम् ॥ तदेतत्पूर्वपक्षीकृत्य वार्त्तिककारेणैवं सिद्धान्तः कृतः । दीक्षितो भृतिं वन्वीतेत्येतावदेवात्र विधीयते । द्वादशेत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्था । एवं सति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति । तस्मात्सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ।

आद्यः प्रकृतिवत्षष्ठां द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतिन्वादेकादिदीक्षा द्वादशाहे विकल्पिता इति चेत् ॥ मैवम् । अभीन्धत एव दीक्षाभिरिति श्रुतस्य दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादशसंख्यायां पर्यवसानात् । तथा च षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते । द्वाभ्यां लोमावद्यति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां मज्जानमिति । किं च । षट्त्रिंशदहो वा एष यद्वादशाह इत्याम्नातम् । तत्रोपसदो द्वादश सुत्या द्वादशेतदविवादम् । तथा सति दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत्संख्या न पूर्यते । तस्माद्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

गवामयन उक्ता तु या काचित्पूरिणीमाथवा ।

चैत्री माध्युत काचित्स्यादविशेषात्प्रशंसया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माध्यकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकातो माध्यपूरिणीमा ॥ १४ ॥

गवामयने श्रूयते । चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन् । तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन् । एकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमीदिने द्वादश दीक्षा पूर्यन्ते । तदुपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यानुक्तत्वाद्या काचित्पूरिणीमेत्येकः पक्षः । चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरन् । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णिमास इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः ॥ याज्ञिकसमाख्यया माध्यकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्वात्तत्र सोमक्रयसंपन्नये माध्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षारब्धव्या ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुयादग्निहोत्रकम् ।

न वाद्योऽप्रतिषिद्धत्वान्नैवं दीक्षानुवर्तनात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वा दिने मुन्या भवति । तस्मिन्मुन्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः कर्तव्यः । तस्मिन्कृते दीक्षानियमा निवर्तन्ते । तथा सति कदाचिद्द्वैवान्मानुषाद्वा विघ्नादवभृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्कर्षो भवति । तेषु दिनेषु दीक्षितनियमा न सन्ति । कुतः । नियमावधेरवभृथकालस्यातिक्रान्तत्वात् । ते च नियमा एवमान्नायन्ते । दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोतीति । तेषां नियमानामभावे प्रागप्यवभृथाहानहोमादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दीक्षोन्मोचनस्यावभृथः साधनम् । न तु कालः । अतो ऽवभृथकाले ऽतिक्रान्ते ऽपि यावदवभृथं दीक्षानुवर्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषेधानामप्युत्कर्षाहानहोमादयस्तेषु न कार्याः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

दीक्षानुवृत्तौ कर्तव्यः प्रतिहोमो न वागिमः ।

पुंदोषान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात् ॥ १६ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोचं न हुतं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः कर्तव्यः । यथा सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषापराधातिपतिते कालान्तरे होमः क्रियते । तद्वत् । अस्ति ह्यत्र पुरुषापराधः । अवभृथोत्कर्षस्य तत्कृतत्वात् । न खल्ववभृथोत्कर्षः शास्त्रेण विहितः । तस्मात्प्रतिहोमः कार्ये इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ भवत्ववभृथोत्कर्षो ऽपराधकृतः । तथापि दीक्षायामनुवृत्तायां दीक्षितो न ददातीत्यादिशास्त्रेणैव होमो निवारित इति नास्ति होमकर्तव्यता । सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्तव्यस्यैव सतो ऽकरणात्प्रतिहोमः प्राप्नोतीति वैषम्यम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा ।

कृतिर्दीक्षोन्मोचनान्नो पुनराधेयसंमितेः ॥ १७ ॥

कृते ऽवभृथे पश्चादुदवसानीयेष्विर्विहिता । सा यदि केनापि निमित्तेनोत्कृष्टा । तदानीमवभृथेन दीक्षाया उन्मुक्तत्वाद्दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाद्दोषः

कर्तव्यः । तदकरणे च प्रतिहोमः कार्ये इति चेत् ॥ मैवम् । एतया पुनराधेयसं-
मितयेष्ट्याग्निहोचं जुहुयादिति वचनेनोदवसानीयायां कृतायां पश्चादग्निहोचाधि-
कारप्रतिपादनात् । ततस्तदुक्तर्षे ऽग्निहोचं प्रतिहोमं वा कुर्यात् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत्प्रतिहोमे ऽतिपाततः ।

क्रमो ऽस्त्वग्निष्टोमकादौ सायं षोडशिनीतरः ॥ १८ ॥

अवभृथोदवसानीययोरुक्तर्षे होमकर्तव्यतां तदकरणे प्रतिहोमं वाभ्युपेत्य कृत्वा-
चिन्ता क्रियते । अवभृथोदवसानीययोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सत्योः पूर्वमतिपन्नानां
होमानां प्रतिहोमा युगपद्भवः प्राप्ताः । तेषु नियामकाभावान्नास्ति नियतः
क्रम इति पूर्वपक्षः ॥ अतिपातक्रमस्य बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात्प्रतिहो-
मे ऽपि स एव क्रम इति राजान्नः । तत्राग्निष्टोमस्य सूर्यास्तमयात्प्रागेव समाप्ति-
त्वात्सायंहोमः प्रथममतिपद्यते । षोडशिनस्तु रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथम-
मतिपद्यते । तस्मादनेनैव क्रमेण प्रतिहोमं कुर्यात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः ।

सर्वत्र स्यात्फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । भिन्ने जुहोति । स्कन्ने जुहोतीति । तत्र पात्रभेदद्रव्य-
स्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात्क्रत्वन्तरेषु लोकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं संपद्यते तत्र
सर्वत्र होतव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । फलकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रकृतेन तु दर्शपूर्णमा-
सकर्मणा सहैकवाक्यतायां तत्फलेनैव फलवत्त्वं सिध्यति । तस्माद्दर्शपूर्णमासयो-
रुक्तनिमित्तेन क्रियमाणो होमस्तदङ्गम् । न तु गृहदाहेष्टिवत्स्वतन्त्रं कर्म ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

व्यापन्नमप्सु किं तत्स्यादनिश्चयमहेतुतः ।

आर्याभोज्यं केशकीटदूषितं तत्प्रसिद्धितः ॥ २० ॥

इदमास्नायते । व्यापन्नमप्सु हरतीति । तत्र व्यापन्नशब्दस्यार्थो निश्चेतुमशक्यः शक्यो वेति संशयः । निश्चायकस्य हेतोरभावादशक्य इति चेत् ॥ मैवम् । केशकी-टादिभिर्दूषितं यद्व्यमयैरभोज्यं तदेवात्र प्रसिद्धवलाद्यापन्नमिति निश्चेतुं शक्यते ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च सहापच्छेदने ऽस्ति न ।

प्रायश्चित्तमुतास्त्यत्र न निमित्तविघाततः ॥ २१ ॥

एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वान्न विहन्यते ।

कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्यो ऽथान्यश्चा-हर्तेत्यस्तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वसिन्दास्यन्यस्यात् । यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्वस्वं दद्या-दिति । अस्यायमर्थः । प्रातःसवने वहिष्यवमानेन स्तोत्रमाणा ऋत्विजः शा-लाया वहिः प्रसर्पन्ति । तदानीमेकस्य पृष्ठतो ऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत्पङ्क्त्या-कारेण गन्तव्यम् । तत्र पुरतो गन्तुः कच्छे गृहीत्वैव पृष्ठतो ऽन्यो गच्छेत् । एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत् । तदा दक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः । तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः । तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं यद्विहितं द्रव्यं तद्दद्यात् । यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत् । तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति । तत्र यद्युद्गातुप्रतिहर्तारौ युगपन्मुञ्चेताम् । तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्येत । एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः । अयं तूभयकर्तृत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते । तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वान्नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ । तयोरेकैकस्यैकैक एव कर्तेति निमित्तस्य नास्ति वि-घातः । कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रान्तिः । तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रा-यश्चित्तम् ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वये ऽयिमः ।

अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन्प्रयोगे ऽन्यत्र पश्चिमे ॥ २३ ॥

प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्व्ययम् ।

प्राप्तमेकप्रयोगे ऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्पते ॥ २४ ॥

अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति यत्प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसंनिपाते समुच्चेतव्यम् । यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः । तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयम् । अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या । उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यम् । सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न ह्युत्तरप्रयोगे ऽपच्छेदो विद्यते । न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम् । तस्मात्प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तं प्राप्तम् । तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्विकल्पते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रवलः स्यादुत्तरोत्तरः ।

असंजातविरोधेन पूर्वणोत्तरबाधनम् ॥ २५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया ।

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रवलमुत्तरम् ॥ २६ ॥

उक्तातृप्रतिहर्तृकृतयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानवलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्याताम् । तदानीमसंजातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रवलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादाविबोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत् ॥ मैवम् । श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेण निरोधे सत्युत्तरयोरुपपत्तिरेव नास्ति । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते । ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत् । न चान्यत्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

उक्तातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा ।

शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम् ॥ २७ ॥

तद्दद्याद्यत्पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ।

प्रतिहर्तुः पुराछेदात्सर्ववेदसबाधितम् ॥ २८ ॥

शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता ।

प्राप्तेत्यूर्ध्वं प्रयोगे तद्दातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्युक्ताता पश्चादपच्छिद्यते । तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वदित्सिता दक्षिणा दातव्येति । पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम् । तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् । तस्मादुत्तमप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात्सर्वस्वं दित्सितम् । न चोक्तात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वदित्सा बाध्यत इति शङ्कनीयम् । बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तच्चानुक्तत्वात् । यदित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तच्चोच्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरकालीनोक्तात्रपच्छेदनिमित्ते ऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्तृपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम् ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

अहर्गणे चेदुक्तातृच्छेद आवर्त्यतां गणः ।

किंवा यच्च दिने छेदस्तदेवावर्त्यतां दिनम् ॥ ३० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात्मयोगो ऽवान्तरः पृथक् ।

तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वाच्च हीतरत् ॥ ३१ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहन्युक्तातापच्छिद्येत । तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्तनीयः । तच्च पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्या । कुतः । गणप्रयोगस्यैकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ महाप्रयोगस्यैकत्वे ऽप्यवान्तर-

प्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्वशेनैकमेवाहरावर्तनीयम् । न ह्यन्येषामहामेतदङ्गत्वमस्ति ।
तत एकस्याह आवृत्तावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति । तस्मादेकस्यैवाह आवृत्तिः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सन्ते ऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नराशंसविधौ संनिकर्षात्साद्रुण्यतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते । राजन्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वि-
तीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठाचिवध्यश्चश्रुनककणवकश्यपसंकृ-
तिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः । ये चान्ये तनूनपात्रयाजकाः । त एते
भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सन्ते ऽधिकारिणः स्युः । कुतः । नरा-
शंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्त्विणां मध्ये केषांचिद्-
वसिष्ठादिगोत्रजत्वे ऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वसिष्ठादीन्यजमानानु-
द्दिश्य नराशंसो विधीयते । तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वा-
त्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वाद्भिप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन
नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्रुण्यम् । इतरेषां तु वैगुण्यम् । तनू-
नपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्रुण्यं न सिध्यति ।
अतः साद्रुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ।

राज्ञः पुरोहितौ राज्ञोस्तौ वा राजात्मकावुत ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वन्द्वसमासो वा तुल्यत्वायायिमो द्वयोः ।

सिद्धौ द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥

अव्याहृत्यै चतुर्थः स्याद्वचनाद्भिन्नकल्पता ।

तनूनपान्नराशंसौ विकल्पेते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते । एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । तत्र राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नप्रयाजकल्पत्वादभिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः । तथा सति राज्ञः पुरोहिताविति षष्ठीसमास इत्याद्यः पक्षः । पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्राजद्वयमन्तरेण पुरोहितद्वयासंभवाद्राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्चेत्यस्मिन्नर्थे कृतैकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहिताविति द्वितीयः पक्षः । अराज्ञः पुरोहिताभावाद्वावर्त्याभावे राजपदं व्यर्थम् । ततो राजानौ च तौ पुरोहितौ चेति कर्मधारयसमास इति तृतीयः पक्षः ॥ राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तिनावेकस्मिन्व्याहतौ । तस्माद्राजा च पुरोहितश्चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र वचनवलाद्भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानत्वान्नराशंसतनूनपातौ विकल्पेते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्वं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

ऋद्धिकामाः सत्त्वमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्त्वाधिकार इति चेत् ॥ मैवम् । विप्राणामेवात्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्त्वे समास्नाताः । ये यजमानास्त ऋत्विज इति । तस्माद्विप्राणामेव सत्त्वम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

विप्रस्य सत्त्वं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः ।

विश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥ ८ ॥

ऋद्धिकामस्य सत्त्वं विहितम् । ब्राह्मणश्च सर्वं ऋद्धिं वाञ्छति । तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्त्वाधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवादब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः ॥ वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम् । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः । तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारः । नान्येषाम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अनाधानुश्च तत्किंवाधानुरेवायिमो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥ ९ ॥

तत्सत्त्वमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः । सन्निष्ठां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्त्वस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ नैवम् । आदधीतेत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । अतो येऽनाहिताग्नयो न तेऽधिकारिणः । यश्चाहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता । नान्यस्य । किं च । सोमविकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाधानपूर्विका । तस्मादाधानुरेव सत्त्वाधिकारः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्यः साधारणा उत ।

अविरोधादयिमोऽन्यो मृतदाहे विरोधतः ॥ १० ॥

सन्निष्ठां मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुहादिपात्रैः सत्त्वं प्रयोक्तव्यम् । कुतः । अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते । नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यस्य जुह्वादयः स चेत्सत्त्वमध्ये म्रियते । तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । आहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहूमा-

सादयेदित्यादिवचनैस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्त्वप्रयोगो विगुणः
स्यात् । तस्मात्साधारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्त्वे संपादनीयाः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगाम्युत ।

वर्णत्रयस्य वाद्यो ऽस्तु वैश्यकर्तृविधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम् ।

विकृतौ त्रयं वाक्यं त्रयो ऽतो ऽत्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

अध्वरकल्पादिष्वष्टिविकृतिषु श्रूयते । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति । तदे-
तत्सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हेति । कुतः । प्रकृतौ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्य-
स्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात् । तस्मात्साप्तदश्य-
द्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतौ पञ्चदश सा-
मिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य पा-
ञ्चदश्यबाधकतया साप्तदश्यं विहितम् । ततः साप्तदश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वय-
संभवान्न विकृतिषूक्तर्षः । यत्तु विकृतिगतं साप्तदश्यवाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम् ।
तस्मादध्वरकल्पादौ वर्णत्रयस्याधिकारः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्धन एव तत् ॥ १ ॥

इदमामनन्ति । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तच्च धन इव पित्रादिष्व्वात्मी-
यत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आत्मसंबन्धत्या-
गपूर्वकं परसंबन्धापादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्व-

त्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा संभवति । किं च । स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारो ऽर्थाः । तेष्वेकस्मिन्नयोग एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूदीयते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गज-
लाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः । भूमेस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्व-
स्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ
ईशितृत्वं स्मृत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किंतु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलभु-
ञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतो ऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि
दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासो ऽयं येयजामहनीतिः ॥ ३ ॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्वदानविधानात्केसरिदा-
ननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नायं प्रतिषेधः । किंतु पर्युदासः ।
तत्प्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे येयजामहमन्त्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । ततस्तेन
न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यता-
लाभान्नाश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत् ।

सर्वेद्दिशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । पुरुषेण भोग्यं शय्यासनादिकं

यत्सर्वं तद्दातव्यमिति । तस्मादविद्यमानं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत् ॥ मैवम् ।
चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वाद्विद्यमान-
विषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयो ऽस्वत्वात्पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥ ८ ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते सो ऽपि सर्वस्वमध्यपातित्वान्नर्भदा-
सवद्देय इति चेत् ॥ मैवम् । जीविकाद्यदानेन तस्मिन्सेवके स्वत्वाभावात्स्वेच्छाचा-
रित्वेन परस्वत्वापादनासंभवाच्च न देयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

भूतं भावि च देयं स्यात्काले ऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्वश्रुतेरन्यो ऽसंभवादन्ययोस्तदा ॥ ९ ॥

विश्वजिन्मया कर्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणादानात्पूर्वं यत्स्वेन भोग्यं सं-
चितं तद्भूतम् । यच्च दक्षिणादानादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि । तदुभय-
मपि सर्वशब्दार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । भूतस्य विनाशसंभवाद्भाविनस्त-
दानीमप्राप्तत्वेनाविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणाकाले ऽवस्थितमेव देयम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुत्तेष्टये ।

शिष्ट्वाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः ॥ १० ॥

क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादवाधनात् ।

मध्ये ऽन्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात्सर्वताविधिः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ कर्मरम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिधा व्यवस्थापितम् । वचनव-
लात् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतच्चयमपि
दक्षिणार्थत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते । तत

ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागो ऽवशिष्टः । स च द्रव्याभावा-
द्वाध्येत । न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधो युक्तः । ततस्तदबाधनाय
क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयमिति द्वितीयः पक्षः ॥ यहदक्षिणात्वेन वि-
धीयते तत्सर्वमित्यनूद्य विधानाद्दक्षिणार्थ एव भागो दातव्य इति राज्ञान्तः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

विश्वजित्यष्टराचादौ शतं वा द्वादशाधिकम् ।

सर्वं वाद्यश्चोदकोक्तेरन्यो नामातिदेशतः ॥ ९ ॥

एतज्ज्ञाथे वार्त्तिके तु सप्ताहानुजिघृक्षया ।

आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमाचत्वेनेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमाश्नायते । अथैतस्याष्टराचस्य विश्वजिदभिजितावेकाहावभित उभयतो
ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभि-
रभिधेयानां चयाणां यागानामारोहावरोहाभ्यामुभयतो द्वितीये ऽहिं सप्तमे ऽहिं
च ज्योतिर्यस्य स उभयतो ज्योतिःषडहो भवतीति सो ऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः । आदौ
विश्वजित् । अन्ते ऽभिजिदित्यर्थः । तत्राहर्गणस्य द्वादशविकृतित्वाद्द्वादशाहस्य च
ज्योतिष्टोमविकृतित्वाच्चोदकपरंपरया द्वादशशतदक्षिणाष्टराचे प्राप्ता । ततः प्रथम-
स्याहो विश्वजितो ऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्वतन्त्र एको विश्वजित् । त-
स्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमे ऽहनि विश्वजित्यतिदिश्यन्ते । तस्मात्सर्वस्वं देयम् ।
तदेतज्ज्ञाथकारस्य मतम् ॥ वार्त्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान् । वि-
श्वजिद्व्यतिरिक्तेषु सप्तस्वहःसु चोदकप्राप्तां द्वादशशतदक्षिणामबाधितुं विश्वजिति
नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्वदक्षिणा बाधनीया । युक्तो हि बहूनामनुग्रहः । न च विश्व-
जिति सर्वस्वमितरचासर्वस्वं वक्तुं शक्यम् । अहर्गणस्यैकैव दक्षिणेति दशमे वक्ष्य-
माणत्वात् । सूचकारस्तु नामातिदेशस्य प्रावत्यमात्रं व्युत्पादितवानिति द्रष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ॥

न्यूनं ऽप्युक्तशतात्किं स्यात्सर्वताधिक एव वा ।

संभवादग्रिमो ऽन्यः स्यादानत्यै सर्ववर्णेनात् ॥ ११ ॥

यदेतद्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्नोत तस्मान्नूनं कस्यचिद्धनम् । तस्मिन्न-
पि सर्वता संभवति । विद्यमानस्यानवशेषितत्वात् । तस्मादल्पधनयुक्तस्यापि वि-
श्वजित्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पञ्चादुक्तम् ।
यद्येतावता नानमेयुरपि सर्वस्वेनेति । तत्राधिकस्यैव सर्वत्वादिहापि तदेव
युक्तम् । तत्र चोदकप्राप्तमपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते । तस्माद्विजां
वशीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्टव्या ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

देयैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वारयेत् ।

एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥ १२ ॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद्बहुत्वस्या मानशून्यता ।

रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधो ऽन्यविधिस्ततः ॥ १३ ॥

आधाने श्रूयते । एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं
देयमपरिमितं देयमिति । तत्रापरिमितशब्दगतेन नञ्प्रदेन परिमाणं निषिध्यते ।
तथा सत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयत इत्येकादिका
पूर्ववाक्योक्ता गवां संख्या निवार्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपरिमितशब्दस्य रूढ्या
बहुत्वमर्थः । तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततो नैकादिपक्षा निवार्यन्ते । किंतु सं-
ख्यान्तरं विधीयते ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।

संभवादग्रिमो ऽन्यः स्यात्सहस्रानन्तरोक्तिः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते । तत्सहस्रादर्वागपि भवति । कुतः । द्वि-
शतचिंशतादौ बहुत्वसंभवादिति चेत् ॥ मैवम् । एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिवृ-
द्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रपक्षमुपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं सहस्रादूर्ध्वं पर्य-
वस्यति ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

माषान्मे पचतेत्येतद्वाष्णिष्वेवाखिलेषु वा ।

उक्तेर्विधेश्च तौ पक्षौ कृत्वाचिन्तार्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमास्नायते । इति ह स्माह वदुर्वाष्णिर्माषान्मे पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णातीति । तच्च वाष्णिरित्युक्तत्वाद्वाष्णिगोचाणामेवायं माषपाकविधिरिति चेत् ॥ मैवम् । वृष्णिगोचोत्पन्नेन वदुनास्ना माषपाकस्य संबन्धो नात्र विधीयते । किंतु माषपाकमात्रम् । वदुसंबन्धस्तु स्तावकत्वेनोपन्यस्यते । तस्मात्सर्वेषां माषपाकाधिकारः ॥ तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्तौ । परमार्थतस्तु माषपाकवाक्यमर्थवादः । तस्मादारण्यमेवास्त्रीयादित्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सह स्तावकत्वेनान्वयात् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सहस्रवत्सरं सत्त्वं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥ १६ ॥

तदायुर्वाथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ।

वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥

आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वानृणामेवाग्निसंभवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥

कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासंभवे सति ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सन्निर्णो यदि ॥ १९ ॥

षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासा नाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥

वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वच्छब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥

स्वारस्याच्चिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।

चिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥ २२ ॥

नाहःसंघस्ततो ऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वसृजां सत्त्वं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमास्नायते । पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशः पञ्च-
पञ्चाशतः सप्तदशः पञ्चपञ्चाशत् एकविंश विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति ।
तत्र सहस्रसंवत्सरसत्त्वे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः । तेषां दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः
पक्षः । वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाहवनीयाद्यग्रयः
संभवन्ति । नान्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत् । तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां
मनुष्याणामधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः । रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव । न
त्वायुर्हेतुत्वमिति चेत् । तर्ह्येकस्मिन्कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां
सहस्रायुःसंभवात्कुलाधिकार इति तृतीयः पक्षो ऽस्तु । कृत्स्नकर्तुः फलं भवति । न
च पितृपुत्रादिष्वेको ऽपि कृत्स्नं करोति । तस्मान्नास्ति फलमिति चेत् । तर्हि सत्त्व-
विधायकवचनबलादेव सत्त्विकां दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षो ऽस्तु । न
ह्यस्य वचनस्य सो ऽर्थः संभवति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते ।
संभावितायुष्काणामपि सत्त्वान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रियमाणानां तत्सत्त्वविधि-
बलादायुर्वृद्धदर्शनादिति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्व-
मङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारे ऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्त्वस्य
सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षो ऽस्तु । चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्वमासी-
रन्निति वचनादभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि यो मासः स संवत्सर
इति वचनात्संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्त्वमित्येष षष्ठः पक्षो
ऽस्तु । अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं
कृत्वा जातपुत्रो ऽग्निमादधीत । तस्मादाधानादूर्ध्वमस्यायूषि न सन्ति सहस्रं मासा
इति चेत् । तर्हि संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात्संवत्सरशब्दो
द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रीणां द्वादशसहस्राणि संपद्यन्ते । तासु च रात्रिषु
षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं मा-
सचतुष्टयं भवति । तत्परिमितं चायुराधानादूर्ध्वमपि संभवतीति सप्तमः पक्षो ऽस्तु ॥
संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः । किंतु
तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते । तस्मान्न सप्तमः पक्षो युक्त इति चेत् । एवं तर्हि

संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति चिवृतः संवत्सरा इत्यादि-
वाक्यानां स्वारस्यं भवति । चिवृत्यञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोम-
वाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सन्तेषु
तथाविधप्रयोगवाहुल्यात् । न त्वहःसंघे कचिदपि चिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च
शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहन्यवयवलक्षणया वर्तते ।
चिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते चिवृतस्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्व-
सृजामृषीणामिदं सत्त्वं सहस्रदिनमिति राद्धान्तः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण होमः सामेरुतोभयोः ।

अनभिके विधिर्वाद्यो होमत्वात्क्रतुहोमवत् ॥ १ ॥

उभयोः पुरुषार्थत्वाच्चतृतीयो वचनाच्च तत् ।

अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यग्नौ लौकिके हुतिः ॥ २ ॥

इदमाह्वयते । प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेदिति । पृथिवी होता द्यौर्ध्वर्युरित्या-
दिको मन्त्रश्चतुर्होता । तेन प्रजाकामं याजयेत् । सोऽयं होम आहिताग्निना कर्त-
व्यः । अभिहोत्रादिक्रतुहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः । अनारभ्याधीतत्वेन
क्रतुप्रवेशाभावात्पुरुषार्थतया विहितो होम आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारण
इति द्वितीयः पक्षः ॥ अनाहिताग्नेरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षो युक्तः । कुतः ।
वचनबलात् । तच्च वचनमेवमाह्वयतम् । एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होत्रार
इति । तस्य चाहवनीयाद्यभावाल्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ।

वहौ पूर्ववद्वोक्तेरभावाद्बैदिके ऽस्तु सः ॥ ३ ॥

आधानं विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः ।

असंभवो वैदिकामेर्होमो ऽग्नौ लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्वचानाहितामेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति । तथोपनयनहोमस्य लौकिकामिविधायकवचनाभावादाहवनीये स होम इति चेत् ॥ मैवम् । विद्वानेव ह्याधाने ऽधिकारी । न चानुपनीतस्य विद्यास्ति । तत आहवनीयासंभवाल्लौकिके ऽग्रावुपनयनहोमः कर्तव्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

स्थपतीष्टिवैदिके ऽग्नौ लौकिके वाद्य आक्षिपेत् ।

आधानमिष्टिरन्यः स्यादवैधेनाग्न्यसंस्कृतेः ॥ ५ ॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति विहिताया इष्टेश्चोदकप्राप्तेष्वाहवनीयादिषु कर्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाहवनीयाभावादाधानमाक्षिप्याहिते तस्मिन्वैदिके ऽग्रावियमिष्टिरिति चेत् ॥ मैवम् । अत्रैवर्णिकत्वादविहितेनाधानेनाग्निसंस्कारासिद्धेः । तस्माल्लौकिके ऽग्नौ सेष्टिः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अवकीर्णपशुः कुत्र विप्राद्याधानसंभवात् ।

वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स गर्दभं पशुमालभेतेति । तत्रावकीर्णो विप्रादेस्त्रैवर्णिकस्याधानसंभवाद्बैदिके ऽग्रावयं पशुरिति चेत् ॥ मैवम् । जायापती अग्निमादधीयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात् । तस्माल्लौकिके ऽग्नौ स पशुः कार्यः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वाचाविशेषतः ।

आद्यो ऽन्यः पूर्वपक्षादौ दिनानां स्मृतितो विधेः ॥ ७ ॥

चौलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्मणां तिथ्यादिविशेषस्याश्रवणात्सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेत् ॥ मैवम् । श्रुक्पक्षोत्तरायणपुरणदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

याज्ञाक्रयावभावे स्तो विद्यमाने ऽपि वायिमः ।

द्रव्यार्थत्वादपूर्वार्थं कुर्यात्तौ द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे धनभिक्षा समाम्नाता । द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति । सोमक्रयश्चाम्नातः । अरुणया पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति । तदुभयाम्नातं धनसोमयोर्द्रव्ययोर्लाभार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत् ॥ मैवम् । इतराङ्गवदेतदुभयं क्रत्वङ्गतया नित्यवदाम्नातम् । तथा सति यदि द्रव्याभावे वन्वीत क्रीणाति चेति पाक्षिकत्वं कल्पेत । तदा नित्यवच्छ्रवणमुपसृज्येत । तस्मात्सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्तव्यम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अन्याभावे ऽथ भावे ऽपि पयोभक्षादयो ऽयिमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतो ऽन्तिमः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति । तदेतदसत्यन्यस्मिन्भक्षे कर्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वान्निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । न ह्यन्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात्सत्यन्यन्यस्मिन्भक्षे नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत् ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति त्रैषार्थं पूर्वमेवाग्नीध्रेण बुद्धे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः स त्रैषः कर्तव्यः ॥ वाजपेये सत्यपि वासोऽन्तरे दर्भमयं परिधाययतीति विहितमनुष्ठेयम् ॥ पशौ यत्पशुर्मायुमकृतेति मन्त्रेण संज्ञप्रहोमो विहितः । स च मारणवेलायामकृते ऽपि पशुना शब्दे कर्तव्यः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अजीर्णसंभवे कार्यं व्रतं नो वायिमो विधेः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । मध्यंदिने ऽपररात्रे व्रतं व्रतयतीति । तत्र यस्याजीर्णः संभाविता तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमिति चेत् ॥ नैवम् । रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात्तथाविधवेलायां पयो वर्जयेत् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीयकः को ऽपि छाग एवोत चोदिते ।

अविशेषेण को ऽपि स्याच्छागे मन्त्रे विशेषणात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति । तत्र विहिते पशौ विशेषस्याश्रवणाद्यः को ऽपि पशुरालब्धव्य इति चेत् ॥ नैवम् । छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीति मन्त्रे विशेषितत्वात् । तस्माच्छाग एवालब्धव्यः ॥ शाखान्तरे विधावेवाजो ऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्तश्च षष्ठो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

प्रमाणाद्यधिकारान्तैः षड्विचरिर्निरूपिते ।

उपदेशेऽतिदेशोऽथ तत्सापेक्षो निरूप्यते ॥ ० ॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥ तथा हि । यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसंदर्भः पठ्यते स उपदेशः । अतिदेशस्तु पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्वाया धर्मसंततेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयत इति । प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यात्तोऽतिदेश इति स्मृत इति च । तत्रोपदेशः षड्विचरिर्विचारितः । ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशविचारत्वात्पूर्वभावित्वम् । सप्तमाध्यायस्यातिदेशविचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सार्वार्थ्याच्चातिदेशो विचार्यताम् ॥ १ ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात् ।

प्रकृतार्थं ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणम् । प्रयाजादय इतिकर्तव्यता इत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युः । तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसंमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किं च । अवघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः । तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि

यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वं हि मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम् । अतः करणेति कर्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिविशेषेण चान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे आस्तास्तास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इषौ समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वातिदेशान्नानुवादकम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥ ४ ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेनगं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ ५ ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोरुभयोर्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणे ऽनेन वाक्येनानूद्यते । समानमितरच्छेनेनेति । नन्वेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिको धर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरचोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा । देवदत्त एवाधीते । नेतरः कश्चिदित्युक्ते ऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते । न तु गवाश्चघटपटादिः । एवमचापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्सजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णी-

षादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृताभावान्न चोदकेन प्राप्नोति । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमाचगः ।

भवेदङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत् ॥ ६ ॥

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ७ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधश्रुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालम् । सारस्वतं चरुम् । पौष्णं चरुम् । मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिक्षाम् । द्यावापृथिव्यमेककपालमिति । तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आम्नातः । वार्चमानि वा एतानि हवींषीति । अङ्गविधयोऽपि तच्चास्माताः । चेधा संनद्धं बर्हिर्भवति । चेधा संनद्ध इध्मः । नव प्रयाजा इज्यन्ते । नवानुयाजा इति । एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वतिदिशति । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति । तच्चार्यवादमाचस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयसंभवादङ्गविधीनां च तदसंभवादिति चेत् ॥ मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीनामतिदेशः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राय एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ८ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम् । ऐन्द्रायब्राह्मणं वरुणप्रघासेष्वेवास्मातम् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राययोर्ब्राह्मणातिदेश आम्नायते । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राय एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरश्चेति ।

तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादसहिताङ्गविधिकारणस्य सर्वस्यातिदेशः ॥ पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं बीजकथनम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुतायिमः ॥ ९ ॥

प्रकृतादर्थबाहुल्यादन्तिमः संनिधानतः ।

ऐन्द्रायसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ १० ॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः । वरुणप्रघासेषु काय एककपालः । तयोः पृथग्ब्राह्मणमाज्ञातम् । साकमेधेषु वैश्वकर्मेण एककपालः । तस्मिन्वैश्वदेविकैककपालब्राह्मणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबाहुल्यात् । वारुणप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादस्या एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः । शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्रायब्राह्मणं तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तस्माहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव ॥ ननु प्रकृतिभूताद्वैश्वदेविकैककपालादेव वारुणप्रघासिक इव साकमेधीये ऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशवाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिरण्मयत्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात् । तस्माद्धारुणप्रघासिकैककपालब्राह्मणस्यैवातिदेशो युक्तः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथंतरम् ।

गायतीत्यृगगानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ १ ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वमि त्वेत्युक्प्रसिद्धितः ।

लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥ २ ॥

इदमास्त्रायते । कवतीषु रथंतरं गायतीति । कया नश्चिञ् आ भुवदित्याद्यास्तिस्त्र
 ऋचः कवत्यः । तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । तद्वाधितुं रथंतरं साम
 तास्वतिदिश्यते । तच्चातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथंतरशब्दार्थश्चिन्त्यते । गानवि-
 शेषयुक्तामि त्वा श्रू नोनुम इतीयमृथंतरमित्युच्यते । कुतः । अध्येतृप्रसिद्धितः ।
 रथंतरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्येतारः स्वरस्तोभविशेषयुक्ताममि त्वेत्युचं प-
 ठन्ति । न तु स्वरस्तोभमात्रम् । तस्मान्नानविशिष्टाया ऋचो रथंतरशब्दार्थत्वमिति
 प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्तं यज्ज्ञानं तदेव रथं-
 तरशब्दार्थः । कुतः । लाघवात् । किं च । कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । न
 त्वृचस्तद्योग्यतास्ति । कया नो ऽभि त्वेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितु-
 मशक्यत्वात् । तस्मान्नानविशेष एव रथंतरशब्दार्थः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रे ऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अपये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततो ऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह ॥ ३ ॥

कुराडपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । तच्चाग्निहोत्रमित्येतन्नाम
 नित्याग्निहोत्रादस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेष्टुं नार्हति । कुतः । तस्य नाम्न उभ-
 योरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपये होत्रं यस्मिन्कर्मणि

तदग्निहोत्रमित्यवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णी-
तम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं संभवति । अनेकार्थस्या-
न्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाच्चर्तितुं नित्याग्निहोत्रगुणा-
नतिदिशति ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

गवामयन आद्ये ऽहिं प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्वादशाहिकादहो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥ ४ ॥

पूर्वन्यायेनातिदिशेन्नैवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याहः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयने ऽपि । तच्चाग्नि-
होत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेत् ॥ सैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रा-
थम्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वे ऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । प्रारभ्यायति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम् ।

बृहता वा समुच्चयं यद्वा षाडहिकानि षट् ॥ ६ ॥

अतिदेश्यानि तच्चाद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥ ७ ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं ब्रह्मपेक्षया ।

न तु द्वयोस्तः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ८ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दो ऽनुवादः । कुतः । प्राप्त-
त्वात् । तथा हि । ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि
चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । अभि त्वा श्रूर नोनुमः । कया नश्चिन्न आ भुवत् । तं वो
दस्ममृतीषहम् । तरोभिर्वो विद्वमुमित्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तद-
शस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणो-

क्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते । सप्तदशानि पृष्ठानीति । तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्येकः पक्षः । रथंतरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः ॥ सर्वत्र बहुषु मुख्यम् । न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि षड्रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्ररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव । न तु षडहविकृतित्वम् । तथापि सर्वपृष्ठोक्तिवलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ९ ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ।

व्युत्सेकोऽनूद्यतामेष मैवं कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥

मुख्योऽवभृथशब्दोऽयं तत्तादृश्यविवक्षया ।

धर्मानतिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वारुणप्रघासेषु श्रूयते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । निष्कास आमिक्षाया लेपः । प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्वप उत्सिच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासविधानार्थमवभृथशब्देन वारुणामिक्षायागे चोदकप्राप्तौऽनूद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगवाहुल्याच्च । व्युत्सेके तत्पूर्वसंबन्धादुपचर्यते । न हि सौमिके कर्मणीव व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशचयवर्ती पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वारुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आन्वायो मासाग्निहोचन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन्कर्मोन्तरं तद्धर्मसंयुक्तं

विधत्ते । न च विपर्ययेणात्रैव मुख्यो ऽवभृथशब्दो ऽस्त्विति शङ्कनीयम् । अपे-
क्षितस्य धर्मकलापस्यावाभावात् । तस्मात्सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत ।

प्राप्तो ऽवभृथशब्देन पुरोडाशो ऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

तत्र पूर्वोक्ति कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशो ऽतिदिश्यते ॥
अतिदेशश्चोपदेशादुर्वलः । तस्मान्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वैष्णवे चिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यते ऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दो ऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिश्यतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूय-
गते वैष्णवचिकपाले प्रयुज्यमानो ऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्व-
पक्षः ॥ विष्णुर्देवतास्येति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते । न तु
धर्मान् । तस्मान्नातिदिशति ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके बर्हिषावटसंस्तृतौ ।

अतिदेशो न बाधो ऽस्तु धर्मार्थे तन्न पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपशौ धर्मवान्निर्मन्थ्यो ऽग्निरास्नातः । स च निर्मन्थ्यशब्दो ऽग्नि-
चयन इष्टकापाके प्रयुक्तः । निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः
सधर्मकं बर्हिषास्नातम् । स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः । बर्हिषा यूपावटमवस्तु-

णातीति । तत्रोभयत्र धर्मसिद्धयर्थमतिदेश इति चेत् ॥ न । पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसंभवे धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निमन्थनस्य बर्हिर्लवनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्तीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निष्पाद्यते । तस्मान्नास्त्यतिदेशः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वादगीः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते । द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्वाभ्यां यन्तीति । तत्र सौमिकं यत्सधर्मेकमग्निप्रणयनं तदेव गृहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकाप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम् । किंतु निर्मन्थ्यबर्हिरादिशब्दवल्लौकिक एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् । तर्ह्यर्थवादसंबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्र सञ्जकात् ।

आद्यन्तयोरुत्तराद्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत् ॥ १८ ॥

तस्माद्वाभ्यां यन्तीत्येतेनार्थवादेन संबन्धाय पुनर्विधानाय प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयत इत्युक्तम् । तद्वैश्वदेवशुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवेत्तुमर्हति । कुतः । प्रसञ्जकात् । तथा हि । न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुप निवपन्ति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति । अत्रप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाद्यन्तयोर्दिमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ऊरु वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेति गमनसाधनत्वमूर्त्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्संनिधौ द्वयोः प्रणयन्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधाय द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादे-

नीस्त्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपपन्नस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । न चाचोत्तरवेद्याभावात्प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपाच वपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्व्यवतिष्ठते । तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतो ऽग्निर्विधीयते । एतदर्थमेव हि सार्थवादं पुनर्विधानम् ॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्त्तिककारेण यो ऽभिहितो निर्णयस्तं दर्शयति ॥

अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात्सौमिकं प्राकृतं न च ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शाखान्तरसमोक्तिः ॥ १९ ॥

आहवनीयाद्याग्निं प्रणयत इति शाखान्तरे मध्यमयोर्नूतनं प्रणयनं विहितम् । तेन समानवचनत्वाच्चाप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो न हि ।

वैष्णवन्यायतो मैवमनन्यगतिलिङ्गतः ॥ २० ॥

गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते । तच्च दिवा कीर्त्यम् । तस्मात्प्राचीनास्त्रयः स्वरसामानामका अहर्विशेषाः । तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते । अभितो दिवा कीर्त्यं त्रयः स्वरसामान इति । तेषु च ग्रहसातत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । अन्यत्र त्वेवं श्रूयते । पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानाविति । तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसामानां न विकारौ । कुतः । वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वाच्च धर्मानतिदिशति । तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अनन्यगतिकलिङ्गवशात्स्वरसामानौ विकारौ भवतः । तथा हि पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानावित्येवं यो ऽयमष्टाह उपपन्नस्तच्च षट्स्वहःसु क्रमेण चित्रपञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयषष्ठदिवसगतयोः सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरर्थव्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरहोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवक्तृत्य चिषु चरमेष्वहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । यच्चतृतीयं सप्तदशमहस्तत्रयस्त्रिं-

शस्थानमभि पर्याहरन्तीति व्यत्यासविधिः। त्रयाणां सप्तदशानामनवानताया इत्यर्थवादः। तत्र यद्यन्ययोरहोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्। तदा नैरन्तर्ध-
मुपपद्येत। न त्वन्यथा। तस्मान्न वैष्णवन्यायेन गुणविधिः। किंतु धर्माणामतिदेशकः॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

वासोऽनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

वासो ददातीत्यनो ददातीति श्रूयते। तत्र यथा यूपशब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनत-
क्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका
तन्तुवानक्रिया। अनःशब्दस्य च वर्धकिकर्तृका दारुतक्षणाक्रिया। तस्माद्वा-
सोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्धानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेत्॥
न। गवाश्चादिवज्जातिवाचित्वात्पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य प्रयुज्यमानत्वा-
त्क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम्। वासःशब्दादिषु क्रियामनुपलभ्यापि जातिमुपलभ्य
शब्दं प्रयुङ्क्ते। तस्माद्वासोऽनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

वैदिको लौकिको वाग्निर्निधेयः संस्कृतेर्वशात्।

आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥ २२ ॥

गर्गचिराच्चे आज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते। अग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति।
तत्रोपनिधेयोऽग्निवैदिकः स्यात्। कुतः। आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षि-
तया समस्तवैदिककर्मशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ आहवनीये जुहोति। गार्हपत्ये
हवींषि अययतीत्यादिभिर्होमादिभिः संस्काराकाङ्क्षा निवर्तिता। ततो नाहवनी-
यादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः। किंतु वासःशब्दवज्जातिवाची। तथा
सति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति। लौकिककार्येष्विव वैदिककार्ये-
ष्वप्यमिलौकिकः शेषभावं भजते। तस्य सर्वकार्यसमर्थत्वात्। ततोऽग्निशब्दो
जातिमात्रमुपस्थापयँल्लौकिकवहिमाच्चेण चरितार्थो विनाहवनीयादिसंस्कारवा-
चकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको भवति ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितो ऽग्निमः ।

न स्यात्प्रयोजनाभावात्तूष्णींछेदेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते । उपशयो यूपो भवतीति । एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतो ऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः । तथा च श्रूयते । यहदक्षिणत उपशय इति । तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारो ऽस्ति । संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत् ॥ न । संस्कारप्रयोजनस्याभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तच्च नियोजनमितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तो ऽथोपशयो वापशुरिति । परिव्याणादिसंस्काराभावे ऽयमन्तकाग्नेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावताल्पेन सादृश्येन गौणी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मानतिदिशति ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

पृष्ठरूपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाग्निमः ।

अग्निहोचनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

अग्निचयने श्रूयते । पृष्ठरूपतिष्ठत इति । तत्र पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्य नामधेयमिति प्रथमाध्याये निर्णीतम् । सो ऽयमग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानो ऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुपस्थाने ऽतिदिशतीति चेत् ॥ नैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्र तूपान्मन्त्रकरण इत्येतत्पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयुक्तातिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठशब्दस्तथापि तत्साधनभूतान्नर्थतरादिसामोपेतानभि त्वा श्रूतेत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम् । तत्पक्षे ऽप्याश्रयणीयत्वात् । किं च । तत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मैस्तद्व्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्र-

वाचिना पृष्ठशब्देन तद्वर्त्मोपलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकृष्यते । तस्मात्पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानतिदिशति ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः कारणं यागो ऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥ १ ॥

सौर्यं चरं निर्वपेद्वत्सवर्चसकाम इत्यचावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । कुतः । प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेत् ॥ मैवम् । विमतो याग उप-
करणापेक्षः । करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासवदित्यनुमानेन तत्प्रा-
पणात् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

विध्यन्तो ऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाच वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्यो धीसंनिकर्षतः ॥ २ ॥

तत्र सौर्ये चरावपेक्षितः प्रधानविधिषेधो ऽङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको गृहीतव्यः । कुतः । अनिवद्भत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे नि-
बद्धः सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेत् ॥ न । वैदिके करणे वैदिकवि-
ध्यन्तस्य बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धः । तथा चोदकेनान्यत्रापि
निबध्यताम् । किं च । प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति सौर्ययागविशेषे कृष्ण-
लहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजो ऽनूद्यते । तच्च वैदिकेति कर्तव्यताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

गावामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वानुमानादाद्यो ऽन्यो नामबाधनात् ॥ ३ ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः । तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदको ऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः । तदीयधर्मा गावामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभिः प्राप्ताः । नाम चानुमानिकाच्चोदकात्प्रवलम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च सप्तमो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ।

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥ ० ॥

अनेन सप्रमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥ सप्रमस्य चतुर्थ-
पादे प्रथमाधिकरणेनानुमानिकवाक्यकृतोऽतिदेशोऽस्तीति सप्रमोक्तं निरूपि-
तम् । अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ १ ॥

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौर्थादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चिद्व्यवस्थिते धर्मा
अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेत् ॥ मैवम् । शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियतादे-
कस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

तद्वितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्वितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्त्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेय-
धर्मातिदेशं नियनुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्ये

ऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्यो
ऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ॥

तृतीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात्प्रवृत्तितः ।

उपदिष्टैर्नैरेष्ट्याद्विध्यन्तो नैष्टिको ऽत्र हि ॥ ३ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वा-
त्सोमे ऽप्यनिवार्थ इति चेत् ॥ मैवम् । प्रत्यक्षोपदिष्टैर्भिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य
निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मान्नैष्टिको विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥ ४ ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ५ ॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिद्भिः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिध्यादीनां
नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् ॥ मैवम् । लोकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिज्जि-
यायामोदनः करणम् । तस्य संनिपत्योपकारिणः शकसूपादयः । आरादुपका-
रिणः पीठप्रदीपादयः । तथा भावनायां यागः करणम् । अवघातादयः संनि-
पातिनः । प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु
लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते । तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्य-
ग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोर्हि ।

संभवदैष्टिको ऽन्यो ऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ६ ॥

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोर-

न्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत् ॥
न । कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरेष्टिकस्यैवाचोचितत्वात् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

न पशवैष्टिका स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्वक्तृद्रव्यदेवत्वप्रयाजसुच्यसाम्यतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपाला-
दिलिङ्गाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यचोत्पत्तिवाक्ये यथा
द्रव्यदेवते व्यक्ते । तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया
अव्यक्तत्वम् । तदेतद्वक्तृद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाज-
वच्चं द्वितीयम् । सुच्यमभिघार्य जुह्वा पशुमनक्तीत्यभिघाराज्जने लिङ्गान्तरे । आल-
म्भो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गतो ह्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

सवनीयानुबन्धनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धी विध्यन्तः । कुतः । दर्शस्य
प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तः । दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु
प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो न
तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्ह इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिष्वस्ति । तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमीयप-
शोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

स्यादैकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

एकादशिनाः पशव एवमास्नायन्ते । आग्नेयः कृष्णयीवः । सारस्वती मेधी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः । शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः । शिल्पो वैश्वदेवः । ऐन्द्रो ऽरुणः । मारुतः कल्माषः । ऐन्द्रायः संहितः । अधोरामः साविचः । वारुणः कृष्णः । एकः शितिपृष्ठस्तु शृङ्गरहित इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणे ऽप्येते विधीयन्ते । तच्चैवाग्नेयेन वापयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तस्यातिदेशः स्यात् । कुतः । अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तच्च चोदकप्राप्ता रशनैका । वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीये निर्णीतम् । तदेतद्रशनाद्वयमग्नीषोमीयपशवसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम् । सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम् । ते च द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु दृश्येते । तच्चेदमास्नायते । द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिब्रूयतीति । सुत्याकालत्वं च तेष्वस्ति । ततः सौत्याद्वर्मातिदेशः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतो ऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान् गणत्वविशेषतः ॥ १० ॥

काम्यपशुकाराडे पशुगणाः श्रूयन्ते । वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषभानालभेतेति । तच्च रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्वैक्षादग्नीषोमीयाद्वर्मातिदेश इति चेत् ॥ न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्यो ऽतिदेशात् । एकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमास्नायते । यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत वहिर्धास्मा इन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृयमस्मै जनयेदेकयूप आलभत इति । यद्यच्चाग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात् । तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपचयप्रसक्त्यभावाच्चतुपन्यासेन दोषाभिधानम् । पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । एकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्यूपातिदेशेन प्रसक्तिसङ्गावादुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेष्वाैकादशिनेभ्यो ऽतिदेशः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

इष्टेः सोमस्य वा धर्मो विश्वजित्प्रमुखेष्विव ।

अविशेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ ११ ॥

विश्वजिता यजेत । अभिजिता यजेत । द्वादशाहेन यजेतेत्यादिषु नियामका-
भावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मो इच्छया ग्रहीतव्या इति चेत् ॥ मैवम् । अव्य-
क्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः । तस्मात्सो-
मस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः ।

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १२ ॥

द्विरात्रमारभ्यशतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमस्य धर्मो
इति चेत् ॥ न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिघटि-
कात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेष-
लिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते ।
तच्च ह्यभीन्धत एव दीक्षाभिरित्युक्ता दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि । द्वाभ्यां लो-
मावद्यति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां
मज्जानमिति । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्मोः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

द्वादशाहस्य गव्यस्य वादित्याद्यङ्कितायने ।

पुरेवाद्यो गव्यधर्मो वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वादशाहस्य
धर्मो इति चेत् ॥ न । गव्यलिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां संबन्धि गव्यं गवा-
मयनमिति यावत् । तस्य धर्मो एतेषु याव्याः । कुतः । संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् ।
षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवससाध्यत्वनियमसद्भावाच्च । त्रय उपगायन्तीत्येतस्य गवामय-
नगतमाहाव्रतिकधर्मस्य दर्शनाच्च । तस्माद्गव्यस्य धर्मोः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

साद्यस्के सौमिकः पूर्वधर्मो वाच्यक्तभावतः ।

सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतो ऽन्तिमः ॥ १४ ॥

साद्यस्का इत्येकनामका एकसंघवर्तिनो बहवो यागाः श्रुताः । तथा साहस्रा इति । तस्मिन्साद्यस्कसंघे प्रथमः साद्यस्को धर्मसंयुक्तः समान्नातः । एवं साहस्रेष्वपि । तच्च धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्के साहस्रे वाच्यक्तत्वसाम्यात्सौमिको धर्म इति चेत् ॥ मैवम् । एकनामत्वैकसंघवर्तिताभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्कप्रथमसाहस्रधर्मस्थैवोचितत्वाद्वितीयादिकसाद्यस्कादिष्वन्तिदेशः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्यं न वायिमः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥ १५ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीविकत्वम् । कर्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेयादीनां षष्ठां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्यं प्रयाजादिवदन्तिदेष्टव्या इति चेत् ॥ न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादन्तिदिश्यते । विध्यादिस्त्वनाकाङ्क्षितः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्ते ऽपि कस्याकाङ्क्षा वार्यते । तस्मात्प्रधानकर्मणो ऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयो ऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ॥ १६ ॥

चमसेनापः प्रणयेन्नोदोहनेन पशुकामस्येति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । गोदोहनं सौर्यं ऽप्यन्तिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सन्नावादिति चेत् ॥ मैवम् । क्रत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् । न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम् । अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तच्च तस्य शाब्दत्ववर्जनात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाज्ञातम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति । पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतृत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदेतदुभयं सौर्यादौ चोदकप्राप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेत् ॥ न । प्रकृतौ तद्व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनान्तिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छया विकल्प्यताम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः । अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेत् ॥ न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्यः शब्दगततद्धितप्रत्ययवियहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेत् । न । विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवादित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽग्नियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः । न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः । यद्यप्येन्द्रयोर्देधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते । तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

देवो वली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमो यतः ।

देवो मुख्योऽन्तरङ्गं तद्विः कर्मण्यतो वलि ॥ १९ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सान्नाय्यधर्मः प्राप्नोति । हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः । तच्च देवो वली । कुतः । मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमिकेन

पदेनोच्यमानत्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्वितीयेन पदेनोच्यते । तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः । अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रबलमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ त्यज्यमानतया त्यागरूपे कर्मणि हविः प्रत्यासन्नम् । देवता तु मनसैवोद्देश्यमानत्वाद्यागक्रियाया वहिरङ्गम् । यत्तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दौपाधिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात्स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य प्रबलत्वात्पुरोडाशधर्मः कार्य इति । एवमाग्रेयं पय इत्येव सान्नाय्यधर्मो द्रष्टव्यः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ।

घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २० ॥

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमित्यत्र कृष्णलेषूपांशुयाजद्रव्यघृतस्य धर्माः कर्तव्याः । कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेत् ॥ मैवम् । सुवर्णेशकलव्रीह्योवैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दश्चौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मा-
प्रापयति । तस्माद्व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यथयिमो यतः ।

द्रवत्वं न घृते ऽप्यस्य सत्त्वाङ्गत्वाच्च संभवात् ॥ २१ ॥

चित्रायागे श्रूयते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ॥ न । घृते ऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसङ्गावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पन्ननादीनां संभवात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयाजगतस्याज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ऽष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ।

आद्यो मैवं हविःसाम्यात्सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौचामण्यां सुरायहाः श्रुताः । आश्विनं गृह्णातीत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः । वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुतः । सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति वाजिने सुरायां च सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्भर्मानतिदिशतीति चेत् ॥ मैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । औषधविकृता सुरा । सान्नाय्यविकृतं वाजिनम् । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्त्वर्थवादगतत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः । यदि वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा । तर्हि तस्मिन्नंशे कृत्वाचिन्तास्तु ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मः कार्यः । कुतः । देवतैक्यादिति चेत् ॥ मैवम् । सान्नाय्यं पशोरुत्पन्नम् । पशुरपि पशोरुत्पन्नः । अप्रणार्थमुखा सान्नाय्यपश्वोः समा । हविःसाम्यं च वलीय इत्युक्तम् । तस्मात्सान्नाय्यधर्माः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

दध्मोऽत्र पयसो वाद्यो घनत्वस्य समत्वतः ।

द्रवत्वासत्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात्पयसः पशौ ॥ ३ ॥

सान्नाय्यधर्मवत्यस्मिन्पशौ घनत्वेन दध्मो धर्म इति चेत् ॥ मैवम् । द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पशावप्यस्ति । पयसि च तद्विद्यते । प्रत्यासन्नं च पयः । साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम् । एकाहकालीने च पशुपयसी । ब्रह्मकालीनं दधि । तस्मात्पशौ पयसो धर्मः कार्यः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

द्वयोर्देभो ऽथ पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः ।

द्वयोर्देभो घनत्वेन प्राधान्यात्पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

तप्ते पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतायामामिक्षायां सान्नाय्य-
गतयोर्देधिपयसोर्धर्मः कार्यः । कुतः । आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः ।
घनत्वसाम्यस्याधिक्याद्द्विधर्म इति द्वितीयः पक्षः ॥, पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं
सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव न्याय्यः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अहीनसत्त्वयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ ।

व्यवस्थितौ वाविशेषादाद्यो ऽन्यः स्वस्वल्लिङ्गतः ॥ ५ ॥

प्रायणीयो ऽतिरात्रः । पृष्ठ्यः षडहः । त्रयस्त्रिंशदोमाः । अविवाक्यमहः । उद-
यनीयो ऽतिरात्र इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः । स च याज्ञिकप्रसिद्धा द्विविधः ।
सत्त्वमहीनश्चेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मा आस्ताताः । एको द्वौ बहवो वा-
हीनेन यजेत् । अदीक्षिता याजयेयुः । गृहपतिसप्तदशाः सत्त्वमासीरन् । स्वयमृ-
त्विजो ब्राह्मणाः सत्त्वमुपेयुरित्यादयः । ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः । द्वा-
दशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम् । अहर्गणाश्च द्विविधाः । द्विराचादय एका-
दशराचान्ता अहीनाः । त्रयोदशराचादीनि च सत्त्वाणि । तत्राहीनसत्त्वयोर्द्वादशा-
हविध्यन्तावव्यवस्थया प्राप्नुयाताम् । कुतः । व्यवस्थापकविशेषाभावादिति चेत् ॥
मैवम् । तत्तल्लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात् । आसीरन्नुपेयुरिति चोदनादयं यजमान-
बहुत्वनियम ऋत्विग्यजमानैक्यं च सत्त्वलिङ्गम् । यजतिचोदना यजमानबहुत्व-
विकल्प ऋत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम् । एतच्च दशमाध्याय एवं विचारि-
ष्यामः । अहीनसत्त्वयोर्लेक्ष्यभेदो नास्त्यस्ति वा न हि । आवृत्तिसाम्यादाद्यः
स्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भेदेति । एतच्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते । द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदिति । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । द्वादशाहमृद्धिकामा
आसीरन्निति च । द्विराचादिषु यजतिचोदनैवम् । द्विराचेण यजेत । त्रिराचेण
यजेतेत्यादि । त्रयोदशराचादिषु सत्त्वलिङ्गमेवम् । त्रयोदशराचमृद्धिकामा उपे-

युरिति । चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसीरन्निति च । तस्माद्यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ।

अहीनत्वं सत्त्वता वातिरात्रैकत्वतोऽयिमः ॥ ६ ॥

उपायिलिङ्गतः सत्त्वे प्रवलं विधिवाक्यगम् ।

सत्त्वान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतद्विशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः । चिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे मासाग्निहोत्रम् । अवसाने दशरात्रः । महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति । तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति । अन्ते तु विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । संप्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात् । श्रुतिश्च भवति । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । तस्मात्सत्त्वलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वमिति चेत् ॥ मैवम् । उपायिचोदनारूपस्य सत्त्वलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्त्वे यज्ञे यं काममिच्छन्ति त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति । कुण्डपायिनामयनेऽपि । भूतिकामा उपेयुरिति । इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात्प्रवलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सलिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तया सत्त्वान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते । इतराणि केवलसत्त्वाण्येव । पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण सत्त्वरूपोऽप्यन्यातिरात्रत्वलिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति । तस्मात्सत्त्वे एते उभे । तयोः सत्त्वधर्मानेवातिदिशेत् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्यो ऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ २ ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्तरस्वन्यै चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति । गणान्तरं चैवमाश्नायते । अग्नये पवमानायामये पावका-
यामये श्रुचये ऽष्टाकपालमिति । तत्राग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं
युक्तम् । श्रुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत् ॥ न । द्विदे-
वतात्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो वलीयस्वात् । तस्मादाग्नावैष्ण-
वो ऽग्नीषोमीयविकृतिः । श्रुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाग्निसः ।

शाब्दत्रिवृत्त्वतो ऽन्यः स्यादहःसंख्यानसारतः ॥ ३ ॥

जनकसप्तदशरात्रे श्रूयते । चत्वारि त्रिवृत्स्वहान्यग्निष्टोममुखानीति । तत्र त्रिवृ-
त्स्तोमविशिष्टं यत्प्रथममहस्तस्य विध्यन्ते उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्तव्यः । पूर्वन्यायेन
शाब्दस्य त्रिवृत्त्वसामान्यस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । तदानीमेकस्यैवा-
हश्चतुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः । किं च । अग्निष्टोममुखानीत्याद्यस्यैकस्यै-
वाग्निष्टोमत्वं विधीयते । तत्पक्षे तूत्तरेषामपि त्रयाणामग्निष्टोमत्वान्मुखशब्दो नो-
पपद्यते । ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः । द्वादशाहे पृष्ठये षडहे त्रिवृत्पञ्चदशः
सप्तदश एकविंश इत्येतेषां चतुर्णामहानां परस्परविलक्षणानां संघत्वयोग्यानां वि-
ध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु पञ्चदशादीनां त्रिवृत्त्वमयुक्तमिति चेत् ।
न । वचनेन स्तोममात्रबाधात् । तद्वतिरिक्तस्तु विध्यन्तो ऽतिदेष्टव्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा ।

चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्यो ऽन्यः षडहश्रुतेः ॥ ४ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते । षडहा भवन्ति । चत्वारो भवन्तीति । तत्राहःसंज्ञकानां सो-
मयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते । सा च षट्संख्या

पुनश्चतुःसंख्यया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानामहं संघे पर्यवस्यति ।
अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः । अतस्तल्लिङ्गस्य संघत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः
प्रवर्तते । यदि सकृत्प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्येत । तर्हि यावत्पूर्तिं सोऽभ्य-
स्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः कर्मविशेषः षडहश्चत्वाच्यः । ते
च कर्मविशेषाश्चत्वारः । तथा सति चतुर्विंशतिसंघो नात्र शाब्दः । ततः शाब्दस्य
षडहनामकस्य कर्मविशेषस्य विध्यन्तो न्याय्यः । यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो
न स्युः । तर्ह्येक एव चतुरभ्यस्यताम् । त्वत्पक्षेऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते । तस्मा-
त्षडहत्वलिङ्गात्तस्यैव विध्यन्तः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

शतोक्थ्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ।

आद्यः समाप्तिनामैतत्संघत्वादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

शतोक्थ्यं भवति । शतातिरात्रं भवति । पञ्चाग्निष्टोमः । पञ्चोक्थ्य इत्यादयः
श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोमविध्यन्तः कार्यः । कुतः । उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । उक्थ्यादीनि स्तोत्राणि ।
तथा सति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन्कर्मणि संस्थानि-
मित्तक उक्थ्यादिशब्दो वर्तते । ततो द्वादशाहगतेष्वहःसूक्थ्यादिनामसंभवात्सं-
घत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति । तत्राद्यन्तौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्ज-
यित्वा मध्यवर्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिविकृतिष्वतिदेष्टव्य इति दश-
माध्याये वक्ष्यते । तथा सति दशरात्रो दशकृत्वोऽभ्यस्यमानः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण
समाप्यमानः शतोक्थ्यनामतामापद्यते । एवमितरत्रापि योज्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा ।

आद्यो गणविकारत्वादन्त्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः ॥ ६ ॥

पूर्वोदाहृते शतोक्थ्ये शतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता । तथा हि । ज्योति-
ष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातःसवने

वहिष्यवमानस्तोत्रमेकं चत्वार्यज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनः पवमान एकं स्तोत्रं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तृतीयसवने आर्भवः पवमान एकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम् । तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते । तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि भवन्ति । तैः सा विकृतिः संतिष्ठते । ततो ऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः संतिष्ठते । एवं विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् । तस्मात्समाप्तिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिराचदिनामानि । एतदेवोपजीव्य पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामहामुक्थ्यादिनामसंभवात्तदीयदशरात्रविध्यन्तः शतोक्थ्यादावतिदिष्टः । तस्य च दशरात्रस्याद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ । तथा सति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशतिरग्निष्टोमाः संपद्यन्ते । तेषामुक्थ्यत्वं संपादयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्थ्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम् । अन्यथा शतोक्थ्यत्वं न स्यात् । किंत्वशीत्युक्थ्यत्वमेव स्यात् । एवं शतातिरात्रे ऽपि प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्तदीयस्तोत्रातिदेश इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उक्थ्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मादेकाहाद्यथा द्वादशाहे ऽतिदिश्यन्ते । तथा शतोक्थ्ये ऽप्येकाहादेवातिदिश्यन्ताम् । अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तरालिप्त इति न्याय आपतेत् । या त्वतिदेशपरंपरा तत्र तत्रोदाहृता न तत्र सर्वत्र प्रवलं लिङ्गमुपन्यस्तम् । इह तु गणत्वमहर्गतम् । न तु स्तोत्रगतम् । तस्माद्द्वादशाहीयस्तोत्रगतान्विशेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणि ज्योतिष्टोमादतिदेष्टव्यानि ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

अहर्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचो ऽथवा ।

आद्यः संख्योक्तितो मैवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतम् । तत्रेदमपरमाज्ञातम् । गायत्रमेतदहर्भवतीति । तस्मिन्नेकाहे बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूताज्योतिष्टोमान्नानाङ्गन्दांसि त्रिष्टुवादीन्यतिदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं संपादनीयम् । कुतः । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यक्षरसंख्यायास्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रवणादिति चेत् ॥ मैवम् । अतिप्रसङ्गात् । कविभिर्निर्मि-

तगद्ये तत्तद्देशीयभाषासु च तयाक्षरसंख्यया गायत्रीत्वं केन वार्येत । तस्माद्दशत-
य्यामुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्वृक्षु वर्तमानः कश्चिद्दृग्वान्तरजातिविशेषस्तत्रवृ-
त्तिनिमित्तम् । तस्मात्तासामृचाभागमः कर्तव्यः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम तद्ववेत् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति । तत्र दर्थ्या होमो दर्विहोम
इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसंभ-
वाद्दर्थ्याख्यो गुणो विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । न तावन्नलोकसिद्धे स्थालीपाका-
ष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः । लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः ।
नापि वेदसिद्धे ऽग्निहोचनारिष्टादिहोमे । तत्तद्विहितजुह्वादिबाधप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्दर्विहोम इति नामधेयम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्यो ऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्धेदे ऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति स्मृतावम्बष्ठस्वामिके स्मार्तहोमे तत्रयो-
गाल्लौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेत् ॥ मैवम् । दर्थ्या होमो दर्विहोम इति प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिकहो-
मनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैतन्नाम ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

यजतेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाग्नियमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणान्यथा ॥ ३ ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । विशेषा-
श्रवणादिति चेत् ॥ मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचो-
दनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानाम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्नियमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

जयाभ्याताननारिष्टादिषु दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणादव्यक्तलिङ्गे-
न सोमधर्माः कर्तव्या इति चेत् ॥ मैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यावाभावात् ।
किं च । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति दर्विहोममन्त्रेषु स्वाहाकार आम्नातः ।
स च सोमविध्यन्तातिदेशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरोधिनी वषट्कारस्य प्राप्य-
माणत्वात् । किं च । उदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यनैः पदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम् ।
तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्ति तच्च कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चाष्टमो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

अतिदेशो ऽष्टमे ऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ।

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ ० ॥

अष्टमनवमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः ॥ मन्त्र-
सामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु यचास्त्यूहो यच्च नास्ति तदुभयमत्र विचार्यम् ।
ऊहस्य लक्षणमेवमाहुः । प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो
विकृत ऊह्यमानतयोदित इति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

इष्ट्यग्निहोचसोमानां धर्मः किं यजये ऽथवा ।

अपूर्वायाच निर्णीतिः स्मार्यते सप्रमोदिता ॥ १ ॥

सप्रमस्याद्याधिकरणे ऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो नि-
र्णीतिः । स एवाचोहारम्भोपयोगित्वेन स्मार्यते । यदि यज्यर्थाः स्युः । तदा सर्वत्र
यज्योपदिश्यन्ते । न त्वतिदेशः क्वाप्यस्ति । ततो ऽतिदिष्टपदार्थविषय ऊहो नार-
भ्येत । अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरणनियमितत्वादश्रुतधर्मकेष्वतिदेशादूह आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ॥ २ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथा सति नैवा-
रश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणां प्रयोगे नोहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतो ऽवघातो व्री-
हिनिवृत्तौ निवर्तते । तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ व्रीहिस्वरूपविवक्षा-
यामपि व्रीहिगतो ऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथावघातवै-
यर्थ्यापत्तेः । ततो ऽपूर्वसाधनत्वाकारो ऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि

विवक्षायां गौरवं स्यात् । तदविवक्षायां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसंज्ञावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति ॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा न प्रयोक्तुतः ।

अस्ति शब्दात्प्रयोक्तृत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ३ ॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति । कुतः । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः सिद्धसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन्विद्यमाने क्रियते तन्निमित्तम् । यस्य सिद्ध्यर्थं क्रियते तत्प्रयोजकम् । वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमाद्याधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयोजकता । ततो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथा सति यजतिवद्वीह्यादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवघाताभावाच्चीवाराद्यूहो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह त्वार्थिकी निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारे सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेर्निमित्तत्वाभावात्तद्वृष्टान्तेन व्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमित्तत्वानीवाराद्यूहः संभवति ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

मुसलाद्युक्षणं हन्त्यै स्यादपूर्वाय वोक्तितः ।

आद्यः प्रकरणादन्यो व्यर्थे तत्स्यादिहान्यथा ॥ ४ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते । तच्च प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्यद्वारा हन्यर्थम् । कुतः । वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतिरिति चेत् ॥ मैवम् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद्वलीय इति वाच्यम् । अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे यत्रावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतचरौ कृष्णानां व्रीहीणां नखनिभिन्नमिति श्रुतेषु नखेषु प्रोक्षणं नोद्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

मन्दादिकमपूर्वाय परायावान्तराय वा ।

फलादाद्यो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूया-
न्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुषांशूपसत्सूचैरसीधोमीय इति । तत्र
ध्वनेरुच्चावचभावः परमापूर्वप्रयुक्तः । तस्य फलवत्त्वादिति चेत् ॥ मैवम् । अ-
वान्तरापूर्वे ऽपि समानं फलवत्त्वम् । परमापूर्वजननद्वारेण फलसंबन्धात् । समाने
च फलवत्त्वे संनिकृष्टलक्षणया निर्णयः । तथा हि । दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्म-
वाचिनः । न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेर्निर्णीत-
त्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र वाक्यगतमवान्तरापूर्वं सं-
निकृष्टम् । तद्वारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः ॥
अश्वमेधगतचैधातवीयायामूहाभावः फलम् । तथा हि । अश्वमेधे समाप्तायते ।
चैधातवीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात् । ततस्तस्योपका-
रविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां चैधातवीयायां भविष्यति । अथाग्रावैष्ण-
वापूर्वप्रयुक्तः । तदा चैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति । किंत्वन्यदेवेति नास्त्यूहः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वाच चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गान्मैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ । अगन्म सुवरित्येकः । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमि-
त्यपरः । तयोरुभयोः स्वर्गदेवौ क्रमेण प्रयोजकौ । कुतः । तस्मिन् दर्शनात् । तथा
सति सौर्ये चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावान्नास्त्यूह इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता । ततो
मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विकृतावगन्म ब्रह्मवर्चसम् । सूर्यस्याहमुज्जि-
तिमनूज्जेषमित्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

देवः प्रयोजको ऽपूर्वं वाद्यो ऽस्य फलदत्वतः ।

न विधेये गुणो ह्येषो ऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ७ ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणामग्न्यादिर्देवः प्रयोजकः ।

कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि फलप्रदत्वम् । मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वजबाहुरिति विग्रहः । अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वीकारः । अङ्घ्रीन्द्र प्रस्थितेमा हवींषीति हविर्भोजनम् । तृप्ति एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादौ । ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात्सैव धर्माणां प्रयोजिका । तथा सति यत्र सौर्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवतायां नियता धर्मा एव तावन्नातिदिश्यन्ते । कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः ॥ किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते । वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाद्यः । स्वर्गकामो यजेतेति शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हः । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम् । तथा देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वम् । तर्हि तत्साधनभूता देवता ततो ऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वम् । विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थतात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्पेत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किं च । विग्रहादिमन्त्रदेवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किं च । मातापितृगुरुशुश्रूषायां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात्फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम् । तथा सत्यग्न्यादिदेवाभावे ऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

ब्रीह्यादयः प्रयोक्तारो ऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु ।

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयान्तिमः ॥ ८ ॥

ब्रीहीप्रोक्षतीत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे ब्रीहिस्वरूपं प्रयोजक-

मिति चेत् ॥ मैवम् । फलवत्त्वेन कर्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्येति कर्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति । ब्रीहिस्वरूपं तु सिद्धत्वाच्च कर्तव्यतया चोद्यते । किंतु गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्माद्वाक्यश्रुती उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोजकत्वमेष्टव्यम् । न चापूर्वप्रयुक्ते ध्रुवादौ प्रोक्षणातिप्रसङ्गः । प्रकृतापूर्वाय हविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्रमस्य प्रथमाधिकरणे संनिपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमिति देशरम्भसिद्धये वर्णितम् । तदेवात्रापि प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकं ऊहारम्भसिद्धये सारितम् । द्वितीयवर्णके पुनः संनिपत्योपकारिणां विशेषाकारेण साधितम् । पुनरपि दाढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णकं ऊहारम्भसिद्धये सारितम् । तृतीयपञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य प्रवृत्तास्त्रयः पूर्वपक्षाः निराकृताः । अतो न पुनरुक्तिभ्रमः कर्तव्यः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्राचीनोपांशुतापूर्वे परमे ऽवान्तरे ऽथवा ।

यज्ञयोगादादिमो ऽन्यो देशबन्धश्रुतत्वतः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । त्तरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति । अचोपांशुता परमापूर्वे संबद्धा । परमापूर्वप्रयुक्त्यर्थः । कुतः । शकुनियाहकगतिन्यायेन यज्ञसंबन्धावगमात् । तथा हि । यज्ञस्य संबन्धि यत्किंचिदग्नीषोमीयात्प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च । तस्य सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते । यज्ञो नाम परमापूर्वम् । तस्य यज्ञस्य साध्यत्वात् । येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः । एषा त्तरा छद्मगतिः । यथा शकुनिं जिघृक्षतः प्रच्छन्नगतिर्भवति शनैः पादन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत्सर्वं शकुनिग्रहणाय । तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छद्मगतिरूपमनुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय । सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुरण्डपायिनामयने ऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राचीनेषूपान्शुत्वस्योह इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । कुतः । देशसंबन्धेन श्रुतत्वात् । अग्नीषोमीयात्प्राचीनं यत्किंचिदिति मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थास्ते श्रूयमाणेन वाक्येनोपांशुसंबद्धाः प्रतीयन्ते । यज्ञसंबन्धस्तु न वाक्येन

श्रूयते । यज्ञस्य त्सेत्यन्वयप्रतीतिः । न हि यज्ञस्य यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यन्वयः संभवति । तस्मादित्यनेन पदेन व्यवधानात् । तस्मान्मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । यज्ञस्य त्सेत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते । एवं सत्युदाहृतोहाभावः फलम् । यत्तु द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके ऽग्नीषोमीयात्प्राचीने दीक्षणीयादौ स्वरान्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्रत्यप्रधानविषयम् । इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

प्रणीतावाग्यमे पक्षौ योजनीयौ पुरेव तौ ।

पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिताः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरनूद्यते । यज्ञं तनिष्यन्तावध्युयजमानौ वाचं यच्छत इति । तत्र प्रणीतासंबन्धिनि वाङ्मयमे यज्ञसंयोगात्परमापूर्वं प्रयोजकमिति पूर्वपक्षः ॥ यज्ञशब्दस्य तनिष्यन्तावित्यनेनान्वयः । न तु वाग्यमेन । ततो न परमापूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्तेष्वन्वितास्तत्रत्येनावान्तरापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुतैकधा ।

आद्यो ऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥ ११ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम् । तच्चेदमास्त्रायते । मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षति । हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति । दध्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षतीति । शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्ये । कुतः । चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथग्गमिशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविद्रव्यस्याभावादिति चेत् ॥ मैवम् । उपहिताभिरिष्टकाभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाग्न्याधारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मादपेरेकत्वात्सकृदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्येतरेषु वा ।

अविशेषादादिमो ऽन्यो ऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥ १२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । तत्र द्वादशसंस्था-
केषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् ।
कुतः । एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः । नेतरेष्विति विशेषनियामकाभावादि-
ति चेत् ॥ मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तिलिङ्गेन प्रागुक्तमादहो यानीतराण्यहानि
तेषु पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाप्नायते । न
बर्हिर्गु प्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समा-
प्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः । किं
तर्हि सत्येव तदहःसंबन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशे-
षश्चरमे ऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगो ऽनुगृ-
हीतो भवति । तथा हि । द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव
दीक्षोपसदादिकं तत्त्वेणानुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय हारि-
योजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एवमुत्त-
रत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमे ऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यव-
दुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहः पत्नीसंयाजैः
समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याहो मानसग्रहेण समापनं
तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाह्नां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोप-
रमः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

चिरनूक्तिर्ज्ञो धर्मः स्थानधर्मो ऽथवाग्निमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते । त्रिः प्रथमामन्वाहेति । सो ऽयं
चिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमामि-
त्यस्य पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्वयपरत्वोपपत्तेरिति चेत् ॥ नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचि-

नष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रवल्-
त्वात् । अतो विकृतिध्वन्यस्या अपृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः ।
स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अपृचो नास्त्यभ्यासः ॥

एकादशाधिकरणे वृत्तिकारमतमारचयति ॥

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्ति न वास्त्यसौ ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥ १४ ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति विहितेय-
मारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्थावज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्तनीया ।
कुतः । प्रयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत् ॥ नैतद्युक्तम् । कुतः । सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् ।
यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव ।
तेन चारम्भेण प्रयुक्त्यमिष्टिः । तस्मान्नावर्तनीया । यथाधानं सर्वकृतसाधार-
णत्वात्सकृदेव कर्तव्यम् । तद्वत् । आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे
वक्ष्यते ॥

स्वकीयं मतमारचयति ॥

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ।

फलवत्त्वादादिमो ऽन्यः प्रयोगान्न पृथक्फलम् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूपत्वादारम्भप्रयुक्त्यमिष्टिर-
न्वाधानस्याङ्गम् । तथा सति यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तृसंस्कारपक्षे पृथ-
क्फलं कल्पेत् । तस्मात्प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमिष्टिरावर्तनीयेति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः । न तन्वाधानपदार्थः ।
अतो नान्वाधानाङ्गम् । किंत्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुषसंयोगान्नत्संस्कारो
ऽयम् । न च फलकल्पनाप्रसङ्गः । कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन
पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात् ॥ नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमानस्य संस्का-
रायावृत्तिः स्यात् । न स्यात् । प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमा-
सावारप्स्यमान इति हि श्रूयते । तयोश्चैक एवारम्भः । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

सविचाख्यादूहनीयं न वार्थः संगतस्ततः ।

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहु-
भ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तत्र सवित्रश्चिपूषश्चन्द्राः कर्मणि
संगतदेवतारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयोजनलाभात् । अग्निश्च
कर्मसमवेता देवता । ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् ।
अथोच्येत । अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्तदभिधानं व्यर्थम् । किं च । देवतान्तरेषु
रूढास्ते शब्दा नाग्निसमिधधुरिति । एवं तर्हि तास्मिन्सो देवता अग्निना सह
कर्मणि विकल्पन्ताम् । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे सति सवित्रा-
दिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकः शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नाचोहः कर्तव्यः ।
कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसंभवात् । न हि प्रकृतावग्निसा
सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पः । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्त्यूहः ॥

त्रयोदशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

तत्राग्निशब्दो नोह्यः स्यादूह्यो वा स्तावकत्वात् ।

सवित्रादिवदाह्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १७ ॥

तस्मिन्पूर्वोदाहृत एव मन्त्रे ऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः ।
कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पा-
ठादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः ।
अग्निशब्दस्त्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते ॥ नन्वत्र जुष्टशब्दो ऽसमवेतार्थः ।
निर्वापात्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दो ऽपि तथा स्यादिति चेत् ।
मैवम् । जुष्टं यथा भवति । तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जोषणप-
त्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्सौर्ये यागे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयम् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

नोह्य ऊह्यो ऽथवा धान्यशब्दो नासंगमोक्तिः ।

ऊह्यो लक्षणयार्थस्य गोपानस्येव संगतिः ॥ १८ ॥

हृषदि पेषणाय तरङ्गुलावापे मन्त्रो विहितः । धान्यमसि धिनुहि देवानिति ।
 सो ऽयं धान्यशब्दो ऽसमवेतमर्थं ब्रूते । निस्तुषाणां तरङ्गुलानां धान्यशब्दार्थत्वा-
 भावात् । ततः सवित्रादिशब्दबन्धोहनीय इति चेत् ॥ मैवम् । लक्षणावृत्त्या धा-
 न्यशब्दस्य तरङ्गुलरूपे ऽर्थे समवेतत्वात् । यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्य-
 भावे ऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति । किंतु दुग्धं लक्षयित्वार्थं समवेत-
 मेव प्रतियन्ति । तद्वत् । तस्माच्छाक्यानामयने षट्शतसंवत्सरे धान्यशब्द ऊह-
 नीयः । तत्र ह्येवमान्नायते । संस्थिते संस्थिते ऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति । स
 तत्र यान्मृगान्हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्र हृषदि
 पेषणाय मांसमावपन्मांसमसि धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत । न च धान्यशब्द-
 वल्लक्षको मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यम् । लक्षणावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वे-
 नातिदेशानर्हत्वात् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धार्थोत्साहतो ऽयिमः ।

प्रत्यक्षेण कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहन् ततः ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदान्नायते । दैव्या अर्ध्वर्यव उपहूता
 मनुष्या य इमं यज्ञमवाप्ये च यज्ञपतिं वर्धयन्ति । ये दैव्या अर्ध्वर्यवो यज्ञम-
 वन्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वे ऽप्यचोपहूता इत्यर्थः । अस्मि-
 न्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतो ऽर्थः प्रतीयते । तत इडो-
 पह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्धार्थे जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् ।
 तथा सति सत्त्वे यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्ततया शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते
 ब्रूमः ॥ प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च
 कृत्स्ने मन्त्रे उपलभ्यते । प्रकरणं चेदमिडायाः । ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरो-
 धाच्च लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्त-
 रवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति । प्र-
 शंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्त्वे तदूहः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानो ऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्त-
वाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते । अयं यजमान आयुराशास्त इति । तच्च पूर्वोक्त-
यज्ञपतिशब्दवत्सत्त्वेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् ।
तथा हि । सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः । क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति ।
पूर्वोदाहृतमन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतं रथंतरं सह पृथिव्येत्यस्मिन्ननु-
वाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । इडोपहृतोपहृतेडोपो अस्माँ
इडा ह्ययतामिडोपहृता । दैव्या अध्वर्यव उपहृता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वान-
नक्रियाया एव प्राधान्यावभासात् । तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धि-
फलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाश-
यति । न तु प्रहरणक्रियाम् । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवा-
कमन्त्रे सर्वस्मिन्फलावभासात् । अयं यजमान आयुराशास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते ।
उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इत्यादि-
भिः सर्वैरथवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलम् । फलि-
नश्च सत्त्वेषु सर्वे यजमानाः । ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवच-
नान्तत्वेन सर्वेषु सत्त्वेषूहनीयः ॥

षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः ।

ऊह्यो मैवं स्तावकत्वादसता स्तुतिसंभवात् ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मे-
धातिथेर्मेष वृषणश्च मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति । सो ऽयं निगदो वि-
कृतावग्निसृति चोदकेनातिदिष्टः । तच्चाग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीत्यग्निसंबन्धविधा-
नादिन्द्रपदं परित्यज्याग्र आगच्छेत्यूहः कृतः । तस्मिन्निगदे यानीन्द्रपदस्य विशे-
षणानि हरिवइत्यादिसंबुद्धान्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावन्नाप्तम् । कुतः ।

इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभिधानात् । अग्नौ तस्याभावात् । स चार्थ-
स्तत्तत्संबुद्धान्तपदमनूद्य व्याचक्ष्माणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते ।
हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरीताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति ।
मेधातिथेर्मेवेति मेधातिथिं हि काण्वायनिं मेघो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेन
इति वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे । गौरावस्कन्दिन्निति
गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबतीति । एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्रावसंभवात्त-
त्परित्यागेनाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इन्द्रश-
व्स्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न स्तावकत्वमित्यस्ति तस्योहः । हरिवदादि-
शब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति । स्तुतिश्च विद्यमानगुणव-
दविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मादग्नस्तुतिसंभवान्नास्त्यूहः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविवृत्त्या समन्वयात् ।

एकाञ्छायां साराड ऊहो नोहः साम्यात्स्तुतिर्द्वयोः ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमास्नायते । इयं गौः सोमक्रयणी । तथा ते
क्रीणामि । तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नव-
नीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति । साद्यस्के त्वेवमास्नातम् । चि-
वत्सः साराडः सोमक्रयण इति । तस्मिन्साराडे पूर्वोक्तो मन्त्रश्चोदकेनातिदिष्टः ।
तस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य समवेतार्थत्वादयं साराडः सोमक्रयणः । तेन क्रीणामीत्येव-
मूहो ऽस्ति । तथैव तस्यै शृतमित्याद्युत्तरभागे ऽप्यस्त्यूहः । यद्यप्येकहायन्यां शृतादिकं
न संभवति तथापि चित्रतुरवर्षोत्तरकाले भविष्यति । साराडो ऽपि कस्यांचिज्जवि व-
त्सोत्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम् । ततस्तस्मिन्नपि समवेतो ऽर्थ उत्तरभाग ऊहनीयः ।
तथा सति तस्यै शृतमित्येवं पुंलिङ्गतया पठनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकहायन्या-
मपि मुख्यया वृत्त्या समवेतार्थत्वाभावेन स्तुतित्वात्साराडे ऽपि स्तुतित्वान्नास्त्यूहः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

दैव्या इत्यस्ति मेधां नो वासा इति पशूक्तितः ।

अस्ति मैवं पश्वनूक्तेः पुंन्यक्तित्वविवक्षया ॥ २३ ॥

अधिगुनामा दैव्यः शमिता । तं प्रति प्रैषमन्त्रो ह्रीं च पाशुके पठ्यते । दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्या इत्यादि । अतिरात्रे सवनीयपशुरेवमास्नायते । सारस्वती मेधतिरात्र इति । तस्यां मेधामप्युदाहृतो मन्त्रो ऽस्ति । कुतः । पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषोमीयपशाविव मेधां संभवात् । ननु तस्मिन्मन्त्रे प्राप्ता अग्निं भरतेति पुंलिङ्गं चतुर्थ्यन्तपदं श्रुतम् । तच्च न मेधां युक्तमिति चेत् । मैवम् । असौ पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य जातिमात्रस्य विवक्षितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पशुशब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः । तथा सति प्रयुक्त इदंशब्दः पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुमात्मक इति श्रूयमाणचतुर्थ्येकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मान्न मेधामस्ययं मन्त्रः ॥ ननु पशुधर्मा अग्नीषोमीय एवोपदिष्टाः । प्रकरणेन तन्नियमादिति तृतीये ऽभिहितम् । अष्टमे ऽप्यग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिरित्युक्तम् । ततो मेधामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुंलिङ्गं चोहनीयमिति चेत् । एवं तर्हि कृत्वा-चिन्तास्तु ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

इरागिराविकल्पः स्यादुतेरा वाविशेषतः ।

आद्यो मैवं बाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति । यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते । यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षस इति । तच्च सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति । गायिरेति । ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते । ऐरं कृत्वोद्वेयमिति । गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः संबन्धि गानमैरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकाल उद्गानं कर्तव्यमित्यर्थः । तच्च योनिगानब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विशेषाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न गिरागिरेति ब्रूयाद्यन्निरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहितमिरापदं गेयत्वेन विधीयते । तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारो यकार ईकारश्चेति चीन्वणोऽप्युज्जते । तत आयीरइत्येव गातव्यम् ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

इरापदं न गेयं स्याद्वेयं वा गीत्यनुक्तिः ।

न गेयं गीयमानस्य स्थानेपातात्प्रगीयते ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः । कुतः । ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात् । पाणिनीयेन विमुक्तादिभ्यो ऽस्मिन्ति सूत्रेणोराशब्दादणप्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः । तथा सतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति । यदि प्रगीतेरापदसंबन्धस्तद्धितेन विवक्ष्येत । तदानीमाकारो यकार ईकारो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायीरारूपं गीयमानेराशब्दप्रातिपदिकं भवति । तादृशात्प्रातिपदिकात्पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सत्यायीरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मान्न गेयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ गीयमानस्य गिरापदस्य स्थान इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः । गानं तु न बाध्यते । किं च । विमुक्तादिसूत्रेणाणप्रत्यये ऽपि पूर्वस्मान्मतौ छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रात्सामानुवृत्तैरेव सामेत्यर्थो भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थे ऽणप्रत्ययः । तदानीमिराया विकार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात्प्रातव्यम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

सामोक्तिबृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले ।

गाने वा गान एवेति स्मर्यते सप्रमोदितम् ॥ १ ॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथंतरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टायामृचीत्ययं नियमः सप्रमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सो ऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया स्मर्यते ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

ऊहग्रन्थो ऽपौरुषेयः पौरुषेयो ऽथवाग्रिमः ।

वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतो ऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन्ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सो ऽयमूहग्रन्थो नित्यः । न तु पुरुषेण निर्मितः । कुतः । अनध्यायवर्जनेन कर्तुरस्सरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धा च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति विधीयते' अयमर्थः । अपौरुषेयत्वेन संप्रतिपन्नवेदसामनामके ग्रन्थे कया नश्चिच्च आ भुवदित्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्वामदेव्यनामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः कस्त्वा सत्यो मदानाम् । अभी षु णः सखीनामित्यनयोर्द्वितीयतृतीययोगात्तव्यमिति । अयं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात् । वेदसामवदध्ययनादेव तत्सिद्धेः । उपरितन ऋग्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वे ऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्सरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्सरणमूलैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः । यथा बह्वृचा अध्यापका महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूचमरण्ये ऽधीयानाः पञ्चममारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति । तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम् । प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात् । अर्थवादराहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च । तस्मात्पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः । पौरुषेयस्य च न्यायमूलत्वाच्च वक्ष्यमाणन्यायविरोधस्तदप्रमाणम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सामचै प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा बाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैः स्तुतेः ॥ ३ ॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यन्नानं विहितं तदेव सामशब्दार्थे इति प्रतिपादितं स्मारितं च । तदेतन्नानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यागप्रयोगाद्वहिरध्ययनकाले ऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्मत्वे तु व्रीहिप्रोक्षणादिवद्वागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत । ततो वहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् । मध्यकाली-

नगानं तु प्रयाजादिवदारादुपकारकम् । तस्मान्मुल्यमेतत् । न तु गुणकमेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावद्वहिष्पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्याभ्यासं करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाठवं संपादयति । तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन संस्कृतैर्ऋगक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आज्यैः स्तुवते । पृष्ठैः स्तुवत इति स्तुतिविधानात् । तस्माद्दृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनीयत्वाद्गानं संस्कारकर्म ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अंशैः सामर्क्षु कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः ।

अंशैर्मैवं स्तुतेरंशैरसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते । तत्र चेधा विभक्तेषु सामांशेष्वेकैको ऽंश एकैकस्यामृचि गातव्यः । कुतः । एकस्य सामस्यस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते । न तु सामांशानाम् । स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाच्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि संपूर्णम् । ततः कृत्स्नेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । तथा सति द्वितीयतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्त्यमानतया सामान्तरत्वाभावाद्दृक्त्रयनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात्प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

तिसृष्वृक्षूदितं साम विषमासु समासु वा ।

यथेच्छानियमादन्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु स्वेच्छया साम गातव्यम् । इत्थमेवेति नियामकस्य कस्यचिद्भावादिति चेत् ॥ नैवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् । शरो हिंसा । लेशो ऽल्पत्वम् । शृ हिंसायां लिप् अल्पीभाव इत्ये-

तद्वातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्करुत्तर-
योगीयेत् । तदा सामभागेनैव तत्पूर्तेरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाद्धिस्येत ।
यदि योनेरप्यधिकच्छन्दस्करोगीयेत् । तदा साम्नो ऽल्पत्वादवशिष्ट ऋग्भागः सा-
मरहितः स्यात् । तस्मात्समानच्छन्दस्कास्वेव गातव्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ।

अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्यः संज्ञावलित्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते । छन्द उत्तरा चेति । तत्र छन्दोनामके
ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः पठिताः । उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि
सूक्तानि पठितानि । एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक्प्रथमा । इतरे द्वे उत्तरे । एवं
स्थिते सति रथंतरमुत्तरयोगीयति । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे
संभाविते । रथंतरस्य छन्दोग्रन्थे ऽभि त्वा श्रूरीतीयमृग्योनिन्वेन पठिता । तस्या
उपरि त्वामिद्धि हवामह इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः । उत्तराग्रन्थे
त्वभि त्वा श्रूरीति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वावाँ अन्य इत्येषा साम्नः कस्याप्य-
योनिभूता पठिता । तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया सामान्तरयोर्योनी द्वे रथंतरस्य स्व-
योन्युत्तरे भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचगते द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः ।
तत्र विशेषनियामकाभावाद्वयोः कयोश्चिदुत्तरयोगीयमिति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरे-
ति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति । प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । पूर्वपठितां योनिमृ-
चमपेक्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद्बुर्वलम् । ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दसि
पठितयोः स्वयोन्यनन्तरभाविन्योः सामान्तरयोन्योर्द्वयोर्ऋचोः । तृचगतयोस्तु
द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते । अतस्तयोरेव गानम् । एवं सति पूर्वाधि-
करणनिर्णीतिं समास्वेव गानमनुगृहीतं भवति । किं च । तृचात्मकेषु सूक्तेषु या
प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य योनियन्थ इत्यध्यापकसमाख्या । इतरस्य
तु तृचसंघर्षस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनोत्तरेति समाख्या । स एव ग्रन्थः
कर्माङ्गसमर्पकं प्रकरणम् । पञ्चदशसप्तदशादिस्तोमानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मा-
दुत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमूहः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

त्रैशोकेति जगत्तौ द्वे आनेये गीतये ऽथवा ।

बृहत्यावादिमः साम्यान्बोत्तरात्तृतेर्वलात् ॥ ७ ॥

द्वादशाहे चतुर्थे ऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् । तच्च विश्वाः पृतना इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिंश्च तृचे तस्या योनेरुत्तरे द्वे बृहत्यौ नेमिं नमन्तीत्यादिके आम्नाते । तच्च बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिस्तिद्वे अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम् । तथा सति समासु गानं पूर्वच निर्णीतमनुगृह्यते । अतिजगतीषु स्तुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोपपद्येतेति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरयोर्गायतीत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्मुख्यत्वात् । श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात्समासु गानमिति न्यायाच्च वलीयसी । यदेतदतिजगतीबहुत्वं तद्बृहत्योः स्वीकारे ऽप्युपपद्यते । एकविंशस्तोमस्याच विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमाया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्तनीयत्वात् । तस्मान्नैशोकं साम बृहत्योरुहनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

रथंतरे ककुब्जाह्या यथ्या वाद्यौ ऽर्थवच्चतः ।

पुनःपदाप्रसिद्धादेरन्यो ऽर्थो ऽन्यच्च वीक्ष्यताम् ॥ ८ ॥

इदमाश्नायते । न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति । अयमर्थः । बृहद्रथंतरं तदेतत्सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति । यस्मात्कारणात्तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतास्वृक्षु पूर्वा बृहतीछन्दस्का । उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुब्जन्दस्के । इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचे ऽवस्थितास्तिस्म ऋच एकच्छन्दस्का उत्तरायन्य आम्नाताः संशरविलेशपरिहाराय समासु गायेदिति न्यायेन निर्णीताश्चैव । इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानमिति । तच्च रथंतरस्याश्रयतया तृचो नोत्तरायन्ये समास्नातः । किं तर्हि प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनास्नातः । स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोरभि त्वा श्रूयेषा प्रथमा । सा च बृहती । न त्वावाँ अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया । सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथा सति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दशतयीगते द्वे उत्पत्ति-

ककुभावृचौ ग्रहीतव्ये । कुतः । अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन ककुभावृत्तरे इति वाक्येन
 रथंतरसाम्ना आश्रयत्वेन ककुभोर्विनिर्गुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति । अ-
 न्यथा वैयर्थ्यं स्यात् । किं च । आम्नाताया एकस्याः पङ्क्तेः स्वीकारे सत्युचोर्द्वयोरेव
 लाभादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनं विरुध्यते । तस्माद्रथंतरसाम्नि द्वे
 ककुभावृत्तरे ग्रहीतव्ये । अयमेव न्यायो बृहत्साम्यपि योजनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
 आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्यथनीया हि । अभि त्वा शूरेत्येषा बृहती प्रथमा
 स्तोत्रीया । तस्यामविकृतायामेव रथंतरं गातव्यम् । ततस्तस्यामृचि चतुर्थे पादं
 पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्धेन सह ग्रथनीयम् । सेयमष्टाविंशत्यक्षरा त्रि-
 पदा द्वितीया स्तोत्रीया । सा चैका ककुप्संपद्यते । तस्यां च ककुभि चरमं पादं
 पङ्क्तेरुत्तरार्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्तव्या । सा च द्वितीया ककुप्सं-
 पद्यते । अनेन प्रग्रथनप्रकारेण द्वयोर्चर्चोराम्नातयोस्तृचनिष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचन-
 विरोधः । असिंश्च ग्रथने पुनःपदेति श्रौतोक्तिर्लिङ्गम् । तथा च श्रूयते । एषा वै
 प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा । तद्यत्पदं पुनराभते तस्माद्वत्सो मातरमभि हिं-
 रोतीति । अयमर्थः । या बृहती पुनःपदा भवति सैषा प्रतिष्ठिता । स्थिरा भवति ।
 पदं चतुर्थे पादः । सोऽप्युगन्तरसंपादनाय पुनः पठ्यते । ततः सा बृहती
 पुनःपदा । सेयमुद्गाता । तस्याः पादो वत्सः । तथा सति यस्मादत्र चतुर्थे पाद-
 मुद्गाता पुनराभते तस्माद्वत्सो मातरमभिवीक्ष्य हिमिति शब्दं करोतीति । न
 केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथनम् । किंतु छन्दोगानां प्रसिद्धापि । ते ह्येवं स्मरन्ति ।
 काकुभः प्रगाथ इति । किं च । प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते ।
 प्रकर्षेण गानं यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नामाम्नातादृक्पाठादाधिक्यम् । तच्च पूर्वो-
 क्तीत्या पादाभ्यासपुरःसरमुगन्तरसंपादनेनोपजायते । तस्मान्नोत्पत्तिककुभौ ग्रही-
 तव्ये । किं तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ संपाद्य तासु तिसृषु रथंतरं गातव्यम् ।
 तथा बृहदपि । एवं सति पङ्क्तेः पाठः सार्थो भवति । न चैवं ककुबुत्पत्तेर्वैयर्थ्यमि-
 ति शङ्कनीयम् । वाचः स्तोमे तदुपयोगात् । तस्मान्न कापि प्रग्रथनेऽनुपपत्तिः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽथवा ।

ग्रथनं पूर्ववत्पक्षौ षष्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ९ ॥

इदमास्नायते । रौरवयौधाजये बार्हते नृचे भवत इति । अयमर्थः । रौरवनामकं किंचित्ताम । तथा यौधाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साक्षोर्बृहतीछन्दस्तृच आश्रय इति । उत्तरायन्ये तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथ आस्नातः । तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्यसावृक्प्रथमा । सा च बृहती । दुहान ऊर्ध्वदिभ्यमित्यसावृग्द्वितीया । सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थान उत्पत्तिबृहत्या द्वे ऋचावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः ॥ बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रयथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे संपादनीये इति राद्धान्तः । तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या ॥ लिङ्गं त्वेवमास्नायते । षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनसवनमिति । अयमर्थः । रौरवयौधाजयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने गीयेते । तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्तीति । सेयं षष्टिसंख्या प्रयथनपक्ष उपपद्यते । तथा हि । माध्यन्दिनसवने पवमान एकः । पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । पवमाने त्रीणि सूक्तानि । उच्चा ते जातमित्येकं सूक्तम् । तत्र गायत्र्यस्त्रिंश ऋचः । पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र पूर्वा बृहती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । प्र तु द्रव परि कोशमिति तृतीयं सूक्तम् । तत्र त्रिष्टुभस्त्रिंशः । पृष्ठस्तोत्रेष्वभि त्वा श्रूयति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती । उत्तरा पङ्क्तिः । कया नश्चिच इति द्वितीयम् । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयं प्रगाथरूपम् । तत्र बृहतीपङ्क्त्यौ । तरोभिर्वो विदद्वसुमिति प्रगाथरूपं चतुर्थम् । तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ । एवमस्मिन्सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गेयानि । प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये रौरवं यौधाजयं च । तृतीयं श्रौशनम् । चतुर्थे रथंतरम् । पञ्चमे वामदेव्यम् । षष्ठे नौधसम् । सप्तमे कालेयम् । तत्र प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः षड्गायत्र्यो भवन्ति । पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभूतास्त्रिंश ऋचः सप्तदशस्तोमसिद्ध्यर्थमावर्त्यमानाः सप्तदश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः । षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रयथनेन बार्हतस्तृचो भवति । तथा सप्तमे ऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद्बृहत्या भवन्ति । द्वितीयसूक्ते ऽपि प्रयथनेन बार्हतं नृचं संपाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्या भवन्ति । चतुर्थसूक्ते रथंतरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तरोत्या प्रयथने सति द्वे ककुभावुत्तरे भवतः । प्रथमा तु स्वतः

सिद्धा बृहती । तत्र सप्तदशस्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च संपद्यन्ते । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाह्वयते । पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति । अयमर्थः । एका स्वतः सिद्धा बृहती । प्रयथिते द्वे ककुभावित्येवंविधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः । प्रथमे पर्याये त्रिर्बृहती गातव्या । सकृत्सकृत्ककुभौ । द्वितीये पर्याये सकृद्बृहती । त्रिवारमनन्तरा ककुप् । सकृदन्या । तृतीये पर्याये सकृद्बृहती । चिस्त्रिः ककुभाविति । हिंकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु चयोर्विंशतिर्गायत्र्यः पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यो द्वादश ककुभः संपन्नाः । तत्र ककुबष्टाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्संपद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप्संपादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः । पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत्पादाः । तांश्च तावतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः संपादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतः सिद्धास्त्रिस्त इत्येवं प्रयथनपक्षे षष्टिस्त्रिष्टुभ उच्तरायन्ये समाज्ञाता एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिबृहत्यानयने तु प्रकरणाज्ञातानां तावतीनामलाभात्प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । तस्मान्त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहतीप्रयथनस्य लिङ्गम् । प्रयथनप्रकारस्त्वभिधीयते । पुनानः सोम इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थे पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य दुहान ऊर्ध्वदिष्यमित्येतस्या विष्टारपङ्केः पूर्वार्धेन संयोजयेत् । सा बृहती भवति । एतदीयं चतुर्थे पादं द्विरभ्यस्योत्तरार्धेन योजयेत् । सापि बृहती भवति । तस्माद्यौधाजयौरेवयोर्बृहत्यौ उत्तरे प्रयथनीये ॥ एवं नौधसकालेयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

श्यावाश्चान्धीगवेऽनुष्टुबानेया गथ्यतेऽथवा ।

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्तनम् ॥ १० ॥

इदमाह्वयते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भेवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्चान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः । उष्णिहि सफम् ।

ककुभि पौष्कलम् । कावमन्यं जगतीष्विति । अयमर्थः । अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः । तस्मिन्पञ्च सूक्तानि सप्त सामानि । स्वादिष्टया मदिष्टयेत्येकं सूक्तम् । तस्मिन्गायत्र्यस्ति स्र चतुः । तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी । पुरोजिती वो अन्धस इति सूक्तान्तरम् । तच्चैकानुष्टुप् । उत्तरे द्वे गायत्रौ । तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति द्वे सामनी । इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्बुष्णिहस्ति स्रः । तासु सप्तं साम । पवस्व मधुमत्तम इति प्रगाथः । तस्मिन्पूर्वा ककुप् । उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र पौष्कलं साम । अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत्सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगत्यः । तासु कावं साम । एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजिती वः पवस्वेत्यनयोः सूक्तयोर्यद्यपि द्वे छन्दसी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव छन्दः संपद्यते । ततो गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक्ककुञ्जगतीभिः पञ्चछन्दाः पवमानो ऽस्मिन्सवन आवपनीय इति । तत्र पुरोजिती व इत्यस्मिन्सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्र्यावास्माते परित्यज्य द्वे उत्पत्यनुष्टुभावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः ॥ चतुर्थे पादं पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ यथनीये इति राजान्तः । तत्रोभयत्र पूर्ववर्णैकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या ॥ लिङ्गं त्वेवमास्मायते । चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवन एका च ककुबिति । सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते । तथा हि । गायत्रसंहितयोः साक्षोराश्रये गायत्रे तृचे द्विरभ्यस्ते सति षड्गायत्र्यो भवन्ति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरा जगती । ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रग्रथिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति । मिलित्वा सप्त जगत्यः संपन्नाः । सप्तस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे गानं न कर्तव्यम् । किंत्वेकैकस्यामृचि । तत्कुतो ऽवगम्यते । उष्णिहि ककुभीति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेषविधानात् । अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिक्ककुभोरैका जगती गायत्रीपादश्च संपद्यते । ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः । उष्णिहि च परः पाद इति तयोर्भेदः । कावस्याश्रयभूताः स्वतः सिद्धास्तिस्रो जगत्य इति मिलित्वा पवमाने ऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति । गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आर्भवपवमानवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति । तस्य चाश्रयो यज्ञायज्ञ वो अग्रय इत्यसौ प्रगाथः । तत्र पूर्वा बृहती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । तयोः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्तव्ये । तच्च-

कविंशस्तोमः । तस्या विधायिका विष्टुतिरेवमास्त्रायते । सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिरिति । अयमर्थः । प्रथमाया बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु चिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः । मध्यमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिःपाठः । अन्ये सकृत् । उक्तमायाः ककुभ आदौ सकृत् । द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः । तासु ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः । ततः सप्त जगत्यो भवन्ति । अवशिष्टा अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्यपादाश्च मिलित्वाष्टाविंशतिः । तेषु षड्भिः पादैरेका जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति । ये तु द्वादशाक्षरा सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टास्तेषु पवमानशेषो ऽष्टाक्षरः पादो योजनीयः । ककुभां शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि । ते द्वे जगत्यौ भवतः । तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः पूर्वोक्ताः । पवमानगता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्यः । चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारो ऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुबेका भवति । अनेन लिङ्गेन श्यावाश्चमान्धीगवं च प्रयथितं तृचे गातव्यम् । न तु तत्रोत्पत्त्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम् ॥
चतुर्थवर्णकमारचयति ॥

चतुःशते प्रयथनमृचः पादस्य वायिमः ।

तृचे मुख्यत्वतो मैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम् । अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवतीति । तत्प्रकृत्य श्रूयते । चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथा इति । चतुरक्षरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बृहतीछन्दस्काः प्रगाथा ऋग्व्यात्मकाः । तेष्वेकप्रगाथगते द्वे ऋचौ । द्वितीयप्रगाथगतामेकामृचं च प्रयथ्य तृचे ऽभीवर्तनामकं साम गातव्यम् । तथा सत्यान्नातानामविकृतानामेव तिसृणामृचां लाभाच्चतस्य मुख्यत्वं भवति । पूर्वोक्तरीत्या पादप्रयथने तु विकृतत्वादमुख्यस्तृचः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्या अन्या ऋचो भवन्ति तदेव सामेत्युचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते । तच्च पादप्रयथने संभवति । ऋक्प्रयथने तु येयमृक्पूर्वस्य तृचस्यान्या सैवोत्तरस्य तृचस्याद्येत्यन्यत्वमृचो न स्यात् । तस्मात्पादस्य प्रयथनम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चया विकल्पा वा विभिन्ना गीतिहेतवः ।

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम् ॥ १२ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवो ऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते । ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः । कुतः । प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वात् ॥ मैवम् । एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययनकाल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः । तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि ग्रीहियववद्बृहद्रथंतरवच्च विकल्पन्ते ॥

अष्टमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

ऋक्सामभ्यां विकल्पेन स्तुतिः सामैव वायिमः ।

पुरेव मैवमृद्धिन्दासामप्राशस्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

ऋचिर्कर्मविशेषे श्रूयते । ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवत इति । तत्र पूर्वन्यायेन विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । ऋद्धिन्दासामप्रशंसयोर्वाक्यशेषे ऽवगमात् । यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्त्यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्त्य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्गन्यायेन साम विहितम् । तस्मात्सामैव स्तोतव्यम् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

गानस्य नियमो नोत विद्यते बह्वुपस्थितौ ।

नाम्ना न द्वयतो ऽस्त्येव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

ऋचिर्कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतयाहवनीयमुपतिष्ठत इति । असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता । प्रगीता गानग्रन्थे । ततो बह्वेवपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतम् । किंतु विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्त्येव नियमो गाने । कुतः । सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचां संहितापाठो ऽत्र गानायैव । न ह्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथोच्येत । अयं सहस्रेत्यृकप्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात्प्रवलत्वाद्बह्वेवोपस्थानमिति । तन्न । प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्या एतयेति सर्वनामश्रुतेः प्रवलतरत्वात् । तस्मात्प्रगीतयोपस्थानम् ॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

चैस्वर्यादि समुच्चयं विकल्पं तान एव वा ।

प्रयोगावर्धतो द्वौ नो वचनात्स्मृतिकल्पितात् ॥ १५ ॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यापुरो-नुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते । ते च कस्यांचिच्छाखायां चैस्वर्येणाधीयन्ते । कैश्चिच्चातुःस्वर्येण । उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः । तां चाध्यापकाः प्रचय इत्याचक्षते । तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्समुच्चयस्त्वैस्वर्यादीनामित्येकः पक्षः । अध्ययननिवृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्प इति द्वितीयः पक्षः ॥ नैतौ द्वौ पक्षौ युक्तौ । एकश्रुतेर्वाकरणस्मृतौ विहितत्वात् । तथा च पाणिनीयं सूत्रम् । यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामस्विति । अग्निं गृह्णामि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमानेनैव जप्यन्ते । न्यूहाः प्रणवाः । सामानि रथंतरादीनि । एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति । अनया च स्मृत्यानुमितं वेदवाक्यमेतत् । तानो यज्ञकर्मणीति । तान इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्यसंज्ञा । न चैकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरविशेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्यावबोद्धुं शक्यत्वात् । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतो ऽथवा ।

गीत्यर्थत्वाददिमो ऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयतीति श्रूयते । तत्र कया नश्चिच्च आ भुवदित्यसावृग्योनिः । तस्यामृचि कयेत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः । नश्चिच्च आ भुवदित्यक्षरषट् द्वितीयो भागः । तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थान आयीभावमास्त्राय गीतिर्निष्पादिता । कस्त्वा सत्यो मदानामित्यनन्तरभावित्युत्तरा । तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः कार्यः । अभी षु ए इत्यसावपरोत्तरा । तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयीभावः कर्तव्यः । अन्यथा गीतिनाशप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नाच योनौ वर्णान्तरस्यागमः । किं

तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन्नै-
कारो भवति । तस्य संध्यक्षरत्वादकारः पूर्वभागः । इकार उत्तरभागः । तावुभौ
विश्लेषेण गीयमानावायीभावं प्रतिपद्येते । तथा च सामगा आहुः । वृद्धं ताल-
व्यमायीभवतीति । तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थ्याक्षरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायीभावो
न कर्तव्यः । अभी षु एः सखीनामविता जरितृणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्ष-
रगतस्य रेफस्योपरितन इकारः पूर्ववदायीभवति । सो ऽयमायीभाव उक्तरीत्या
वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्तव्यः । गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन
विनापि न गीतिर्विनश्यति ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत् ।

स्वरादिवत्प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

वामदेव्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्धयोर्मध्य ओंकारद्वयेन होश्चेन हायीश्चेन च
निष्पन्नः स्तोभ एवमाज्ञातः । ओँ ओँ हो हायीति । सो ऽयं स्तोभो नोत्तर-
योरितिदिश्यते । कुतः । अगीतित्वात् । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गीतिमा-
चमितिदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचो वर्णा यथा नातिदिश्यन्ते । तथा स्तोभा
अपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्वरो वर्णविश्लेषो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद्यथाति-
दिश्यन्ते । तथा स्तोभा अपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वादितिदिश्यन्ताम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवास्ति न विवर्णता ।

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न तावद्विवर्णत्वं तल्लक्षणम् । वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रस-
ङ्गात् । अयं आ याहीत्यस्यामृच्यकारस्य स्थान ओंकारं कृत्वा गायन्ति ओमा-
यीति । अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सत्यभ्यासे ऽतिव्याप्तिः । पिबा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वेयेतस्यामृचि दनुत्वेत्यक्षरचयं गानकाले चिरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्या-
सयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणमिति चेत् ॥ मैवम् । अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षणवर्णः

स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् । लोके ऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमाचहेतुकं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते । तस्मादस्ति लक्षणम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

न स्युः स्युर्वाच नीवारा व्रीहिस्थाने ऽमितेर्न हि ।

विकारतद्धितात्ते स्युः प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वाशनखपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि ।

ये धर्माः षडहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहो गतः । अथ संस्कारोहः ॥ वाजपेये नैवारश्चरुः श्रुतः । तत्र नीवाराणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावाद्ब्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्या इति चेत् ॥ नैवम् । नैवार इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य व्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा व्रीहयस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात्सन्ति प्रोक्षणादयः ॥ अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः । संस्थिते पृष्ठे षडहे मध्वाशयेद्भृतं वेत्यत्र षडहधर्मो व्रतनियमादिर्मध्वशने कर्तव्यः । राजसूये नैर्ऋतं चरुं नखावपूतमित्यचोलूखलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्तव्यम् । चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजनं विस्पष्टमेव परिधौ श्रुतम् । ज्योतिष्टोम एरं कृत्वोक्तेयमित्यत्र गिरापदधर्म आयीभावादिरापदे कर्तव्यः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वान्यार्थकृत्स्नतः ।

नाविरोधादज्ञानाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यमपरिधावान्नायते । परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । तत्र नियोजनकार्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वे ऽपि न यूपधर्मास्तल्लक्षणादयो ऽज्ञानादयश्च तत्र युक्ताः । कुतः । अग्निपरिधानार्थं मध्यमपरिधेरितरपरिधिवदुत्पन्नत्वादिति चेत् ॥ वाढम् । अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजन-

साधनत्वमस्ति । यूपो ऽपि पशुनियोजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने परिधौ युक्ताः संस्काराः ॥ ननु परिधिस्त्वक्सहितः शयानश्च । तच्च तक्षणोच्छ्रायौ यूपधर्मौ विरुध्येते । एवं तर्हि तौ मा भूताम् । अविरुद्धास्त्वज्जनादयः कर्तव्याः । तथा सति संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद्दूपायाज्यमानाया-
नुब्रूहीत्यस्मिन्नैषमन्त्रे परिधये ऽज्यमानायेत्येवमूहो न कर्तव्यः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

शृतद्धोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥ २२ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शृते चरुम् । दधनि चरुमिति शृतदधनी आन्नाते । तयोः प्रणी-
ताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणी-
ताः । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने । किंतु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः
साम्याभावाच्चोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेत् ॥ नैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि
दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समा-
नत्वात्तद्धर्माः सन्ति ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

बृहद्रथंतरे धर्मैः संकीर्णै वा व्यवस्थिते ।

पृष्ठैक्यात्संकरो धर्मे निर्देशादेर्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । बृहत्पृष्ठं भवति । रथंतरं पृष्ठं
भवतीति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः । बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् ।
रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्यादयः । त उभयत्र संकीर्येत् । पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य
कार्यस्यैकत्वादिति चेत् ॥ न । निर्देशभेदात् । साङ्ख्ये त्ववैलक्षणेन बृहदिति रथ-
तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम् । किं च । उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् ।
उच्चैर्गेयं वलवन्नेयमिति बृहद्धर्मः । नोच्चैर्गेयं न वलवन्नेयमिति रथंतरधर्मः । त-
स्मादुभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कखरथंतरे ।

द्विस्थानत्वाद्वाथ आद्यो विरोधाद्वास्तिकेऽन्तिमः ॥ २४ ॥

वैश्यस्तोमे कखरथंतरे पृष्ठं भवतीति श्रूयते । तत्र कखरथंतराख्यसाम्नः पृष्ठ-
स्तोत्रसाधनयोः प्राकृतयोर्बृहद्रथंतरयोरुभयोः स्थानेपतितत्वादुभयसंबन्धिधर्माः
समुच्चेत्याः । ये तु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते विकल्पन्ताम् ।
समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात्प्रकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च स-
मुच्चय इति भाष्यकारस्य मतम् ॥ विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थानेपतितत्वाद्विरुद्ध-
धर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः । न तु समुच्चय इति वार्त्तिककारस्य मतम् ॥
तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वपक्ष उच्येयः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

द्विसामके द्वयोर्धर्मसाङ्कर्यं वा व्यवस्थितिः ।

पृष्ठैक्यात्संकरो मैवं धर्माणां सामगत्यतः ॥ २५ ॥

गोसव उभे कुर्यादित्यादिना गोसवादौ बृहद्रथंतरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं वि-
हितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असंभवाद्बृहत्सुभयधर्माः कर्तव्याः ।
रथंतरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं साङ्कर्यमिति चेत् ॥ मैवम् । न ह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता
धर्माः । किंतु सामप्रयुक्ताः । ततः सामोर्भेदाद्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । सुवेण पार्वणौ जुहोतीति । तत्र पर्वशब्दः कालवि-
शेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादि-
विकृतिष्वतिदिश्येते इति चेत् ॥ मैवम् । पर्वशब्दस्याग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात् ।
दानार्थवाचिनः पूजातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च प्रियते दीयतेऽस्मिन्नि-
त्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्नकरणवशादाग्ने-

यादिकर्मचयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णो ऽप्यनुगृहीतो भवति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामह इत्येको मन्त्रः । अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमानेत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत्कर्मचयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः । किंत्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ।

संकीर्णोपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्प्रयाजादिवद्दर्शे ऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासे ऽपि तथेति चेत् ॥ मैवम् । उपकार्ययोर्थव्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्ण्वादिवहेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम् । समिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवताः । तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेत् ॥ मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा । यदग्नये सायं जुहुयात् । आग्नेयो ऽष्टाकपाल इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतिद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वाप्सिततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्य उपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते । तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्धागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आग्न्यस्य वियन्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनानैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमिस्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधी-

यन्ते । समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इडो यजति । बर्हिर्यजति । स्वाहा-
कारं यजतीति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः । किंतु यागाः केवला विधी-
यन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनारादुपकारकत्वम् ।
पञ्चमप्रयाजस्य तु वक्ष्यमाणाज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमे ऽभिधास्यते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अग्निव्रीह्यादयो नोह्या ऊह्या वा न हि चोदनात् ।

विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादूह्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतावग्रये जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र आम्नातः । व्रीहीणां मेध
सुमनस्यमान इति द्रव्यविषयः । विकृतिषु सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां
मेध सुमनस्यमान इत्येवमूहो न कर्तव्यः । कुतः । चोदकेन यथावस्थितस्यैव
मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । प्रकृतौ देवताहविलक्षणयोरेव वि-
वक्षा । तथा सति तत्प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात् । अग्निव्रीहिशब्दवि-
वक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत । तस्मात्सूर्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः
कर्तव्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

हरितोक्तिः पौरण्डरीके न त्याज्या त्यज्यते ऽथवा ।

नादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद्व्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

मौद्रं चरुं निर्वपेच्छ्रुयै श्रीकाम इत्यत्र पौरण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्तीति श्रु-
तम् । तत्र स्तरणमन्त्रश्चोदकप्राप्तः । दर्भैः स्तृणीत हरितैरिति । तत्र पूर्वन्यायेन
दर्भशब्दस्थाने पुरण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वार्थद्रव्यवा-
ची । ततो ऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्य इति चेत् ॥ मैवम् ।

गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात्पुरु-
रीकैः स्तृणीत रक्तैरित्यूहनीयम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

यूपस्पर्शं वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्तनम् ।

आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्तमास्नातम् । यद्येकं
यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयादिति । तदिदमुच्छ्रयणाञ्जनादिकालीनवैदि-
कस्पर्शं भवति । कुतः । तत्प्रकरणादिति चेत् ॥ मैवम् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्ट-
मामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यत इति प्रति-
षिध्य पश्चात्प्रायश्चित्तास्नानात् । प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः । वैदिकस्य वि-
हितत्वात् । तस्माल्लौकिके स्पर्शं प्रायश्चित्तम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रो ऽथवा द्वयम् ।

एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहो ऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।

अविकारेण बह्वर्थे एकार्थः समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थो ऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थो ऽप्यूहनीयो ऽत्र द्वयोः शक्तेरङ्कुम्भितः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीयपशवेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्न-
योः शाखयोराम्नातौ । अदितिः पाशं प्रमुमोक्ते तमित्येकच । अदितिः पाशाग्र-
मुमोक्ते तानित्यपरच । तावुभौ पाशद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा
च विकृतिरेवमास्नायते । मैवं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधा-
वन्नकाम इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः ।
तदाप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन्-
शावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्वहु-

वचनोपेतत्वादेव मन्त्रो ऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्भिकृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहनीयः । बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः ॥ लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरङ्कुप्रशक्तित्वाद्विवचनान्ततया सो ऽप्यूहनीय इति राद्धान्तः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

उत्क्रष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थो ऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पो ऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥ ७ ॥

यो ऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् ॥ नासावुत्क्रष्टव्यः । किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानम् । धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेस्तु कर्मादिकारकवाचित्वात्प्राधान्यम् । वचनस्य कारकसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया । पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाधनीयः । किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानवलत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यं नो बोध्यते ऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते । पत्नीं संनह्येति । तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य

प्रयोगे समवेतार्थे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगे ऽर्थवशादूहनीय इति चेत् ॥ मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहः । अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात् । तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः । साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशन्यायेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगे ऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशयोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्यो ऽपाठेन पाशवत् ।

नादृष्टछान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ॥ ९ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरूहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तो ऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगे ऽर्थानुसारेणोहो युक्तः । अत एव पूर्वच द्विपाशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् ॥ मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथोच्येत । प्रकृतौ छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्तरेणैव द्वित्वबहुत्वाभिधानान्मा भूदूहः । न चैवं पाशे ऽप्यूहो मा भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनात् । द्वित्वे तदभावात् । तस्मात्पाशस्योहो विकृतौ । न तु पत्नीपदस्य ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीयसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि ।

प्राप्ता इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिराचरूपासु ज्योतिष्टोमस्य संस्थास्वेकोत्तरवृद्धा सवनीयाः पशव आस्नाताः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राय उक्थ्ये द्वितीयः । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः । सारस्वती मेथतिराचे चतुर्थीति । त एते सवनीयपशवो ऽग्नीषोमीयपशुना समानविधयो न तु तद्विकृतय इति कस्यचित्पूर्वपक्षिणो मतम् । तदेवाभ्युपगम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अग्निगुप्तैषमन्त्रे प्राप्ता अग्निं भरतेति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्येकवचनान्त इदंशब्दः पठितः । तस्य मेषां स्त्रीलिङ्गतया नास्त्यूह इति प्रथमपादे निर्णीतम् । इह त्वेकवचनस्य पशुद्वित्वबहुत्वयोः पत्नीशब्दवत्पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण द्विवचनबहुवचनयोरूह इति पूर्वः पक्षः ॥ उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विवक्षितत्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात्कथंचिद्विवक्षितत्वे ऽपि छान्दसेन वचनन्यत्ययेन द्वर्थबह्वर्थवाचित्वान्नास्त्यूह इति राजान्तः । परमार्थतस्तु सवनीयपशुनामग्नीषोमीयविकृतित्वादस्येव लिङ्गवचनयोः पाश्यायेनोहः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा ।

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवति । तद्वथा । व्रीहीणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत्पक्षे ऽध्याये ऽवस्थितम् । प्रतिनिहितेषु नीवारेषु व्रीहीणां मेधेत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः । कुतः । अर्थानुसारादिति चेत् ॥ नैवम् । नैवारे चरौ नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां व्रीहिस्थानीयतया भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः । किंतु भूयोऽवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते । ततो ऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथा सति व्रीह्यवयवेष्वविकारेण यथा व्रीहिशब्दः । तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृत्तेर्नास्त्यूहः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

द्विपञ्चोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पञ्चभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादूनूहनम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयपञ्चावध्रिगुप्रैवे पञ्चसंबन्धिचक्षुरादीनां सूर्यादिसंसर्ग आन्नायते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः श्रोत्रमित्यादिः । मैत्रं श्वेत-
मालभेत वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पञ्चोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्वि-
वचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः । पञ्चभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वादिति चेत् ॥ मैवम् ।
न ह्यचेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेक-
स्मिन्नपि पञ्चौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् । गोलकस्य
सूर्यादिप्राप्यसंभवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादि-
शब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पञ्चनेकत्वे ऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्समुद्रप्र-
विष्टनदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैवे श्रूयते । एकधास्य त्वचमाच्छ्रयतादिति । छिन्द्हीत्यर्थः । तत्र
द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः । तस्य शब्दस्येह सहत्ववा-
चित्वात् । एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात्पञ्चनेकत्वे ऽपि त्वगु-
त्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतावेकस्मित्य-
शौ यौगपद्यलक्षणो ऽर्थो न संभवति । ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगिय-
मवयवशो बहुकुलो न छेत्तव्या । किंतु सर्वापि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत्प्र-
कृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपञ्च सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं
मन्त्रो ऽभ्यसितव्यः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थे एकार्थो वान्तिमे ऽपि किम् ॥ १४ ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्यायत्वतो ऽग्रिमः ।

अर्थसत्त्वाद्विकारो ऽव द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यादर्थे एको ऽव स्वाम्यस्मिञ्जायया द्विता ।

देवार्थाशीर्देव एको ऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अध्रिगुपैषनिगदस्यादाविदमास्त्रायते । दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरम्भम् ।
उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति । शाखान्तरे तु मेधपतये
मेधमिति । अयमर्थः । शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः । दैव्या मानुषाश्च । ता-
नुभयान्संबोध्य होता कर्तव्यविशेषाब्धिर्दिशति । आरम्भः कर्तव्यः । मेधो यज्ञः ।
तद्योग्या दुरः पदार्थान्निंसाहेतूनिहानयत । किं कुर्वन्तः । यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये
वा यज्ञमाशासाना इति । तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तस्य च
बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः । ऊहपक्षे ऽपि किमेकवचना-
न्तस्य यजमानो ऽर्थो द्विवचनान्तस्याग्नीषोमी देवते इत्येवमर्थभेदः । किंवा शब्द-
द्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षे ऽपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति
संशयः ॥ तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानो ऽग्नीषोमी चेति त्रयो मेधस्य पतयः ।
तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य वि-
कृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्यायनि-
गदत्वाभावाद्विकृतावूहः कर्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन्द्वितीयपक्षे ऽपि
प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीनादिषु यजमाना-
नुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विव-
चनान्त ऊहनीयः । सो ऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदे
ऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः । किंत्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तदापि
देवतायाः संप्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान
एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वम् । जायया सह द्वित्वमित्येकव-
चनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवच-
नान्तो द्वित्वेनोहनीयः । यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतौ द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति
पूर्वः पक्षः ॥ मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशसनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं

त्वाशासनीयम् । ततो मेधमाशासाना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थं संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धम् । देवताकारेणैकत्वादमित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते । तस्माद्देवतानुसारेण विकृतावूह इति राझान्तः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्यो नो वोह्यते ऽन्यवत् ।

गणार्थत्वादूनूहो ऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुरास्नायते । यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामायालभेतेति । वशा बन्ध्या । कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते । तद्वदिति चेत् ॥ मैवम् । प्रकृतावपीषोमयोर्गणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः । तस्मादविकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवाचापि विकल्पते ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

कृष्णयीवादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्तया ॥ १८ ॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आस्नाताः । प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्रास्नाताः । आग्नेयः कृष्णयीवः । सारस्वती मेधी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्याम इत्यादिना । तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्विव नोह इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम् । इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून्देवानभिधानुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

षड्विंशतिर्वङ्कयो ऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते ।

ऊहे ऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यते ऽथवा ॥ १ ॥

षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्योक्तिर्भवेदुत ।

अनूहो ऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥

संख्यायाश्च पशोर्युक्तेर्वङ्कीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यते ऽन्यस्ता अनुष्ठेयेति शेषतः ॥ ३ ॥

अधिगुप्तैषे वाक्यमिदमास्त्रायते । षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्ता अनुष्ठयोच्च्यावयता-
दिति । अयमर्थः । वङ्कयो वङ्काणि पार्श्वास्थीनि । तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसंख्या-
नि । एकैकस्मिन्यार्थे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्कीरनुष्ठयानुक्रमेण
गणयित्वेति यावत् । उच्च्यावयतादुद्धरतादिति । सो ऽयं मन्त्रो वङ्कीणामुद्धरणे
करणतया न विनियुक्तः । किंतु संज्ञपनात्प्राक्पशौ नीयमाने होचा प्रयुज्यते ।
ततो ऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः ॥ अकरणत्वे ऽपि नादृष्टार्थत्वम् । शमि-
नृणामुद्धरणीयार्थस्यावश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । तस्मात्प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृ-
तावूहः । तदापि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या । तेन द्वयोः
पश्वोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊह-
नीय इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पश्व-
नुसारेणावर्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः । युक्त्योगः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना
सह संबन्धः । तस्य मुख्यत्वात्प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपद-
स्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि ।
संख्येयानां वङ्कीणां मुख्यत्वात् । तासामियत्ता समस्य वक्तव्या । ततो द्विपञ्चाश-
दनयोर्वङ्कयः । अष्टसप्ततिरेषां वङ्कय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः ॥
अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुण्यात् । ता अनुष्ठेयेत्ययं वाक्यशेषः । स च
व्याख्यातः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वो ऽतः प्रापको ऽचानुमीयते ।

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्विकल्पः । तथा च मन्त्रः । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्गीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति । वाजी गन्धर्ववाहको जातिविशेषः । अत एव आम्नायते । हयो भूत्वा देवानवहदर्वामुरान्वाजी गन्धर्वानिति । देवबन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः । एवं सत्यध्रिगुप्रैषे विशेषो ऽयमाम्नायते । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । सो ऽयं चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकल्पितः । यथा न गिरागिरिति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देयमित्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरमिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः । तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत् ॥ मैवम् । षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्विंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकतः प्राप्तवान्न विधेयः । तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ न चतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः । अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते । तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो न गिरागिरिति प्रतिषेधेनानूद्यते ऽतो दृष्टान्ते निषेधानुवादो दार्ष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्यस्यैवकारस्यानुवादत्वे सति न चतुस्त्रिंशदित्यसिन्निषेधे कृत्वावाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अथोच्येत । चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रः केवलं स्वरूपेणैव पठितः । न त्वस्याध्रिगुप्रैषवत्प्रापकं किञ्चिदस्तीति । तन्न । प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसक्तकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समानवलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रो ऽश्वस्याध्रिगुप्रैषे विकल्पते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

पृथग्वचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ।

आद्यः पदे निषिद्धे ऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ ६ ॥

वङ्गीयत्तानुक्तिदोषाद्वगेवात्र निषिध्यते ।

पक्षे प्राप्तः प्राकृतो ऽस्मिन्समस्योक्तिः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्ताश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्य वङ्गीयत्ता न वक्तव्या । किंतु पृथगेव ।
कुतः । यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रविशेषो ऽश्वस्य नियतः । ननु प्रत्यक्षनि-
षेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । तन्न । ऋचो निषेधाभावात् । न च-
तुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रं निषिध्यते । ननु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वक-
त्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । तच्चानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य विधेरप्य-
भावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्या ऋचः प्राप्तिरेव नास्ति । तत्र कुतो नियतिरिति चेत् । न ।
प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य
पृथग्वचनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदि चतुस्त्रिंशदित्येकमेव पदं निषिध्येत । तदा
तस्यामृचि वङ्गीणामियत्ता नोच्येत । ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन वाक्येन
संख्यावाचिपदान्तरप्रक्षेपविधानादियत्तोच्यत इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैव-
कारेण विधिश्चेत्तेः कुरिदतत्वात् । तस्मान्न पदमात्रस्य निषेधः । किंतु कृत्स्नाया
ऋचः । तथा सति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वाद्गविविशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं
कर्तव्यम् । तन्निषेधपक्षे चोदकप्राप्ते प्राकृते ऽग्निगुप्रैषे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य
वक्तव्यम् । तत्र तूपरगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वादशस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात्समासेन
षडशीतिरेषां वङ्गीय इत्येवमूहनीयम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

पक्षी वपा ऽथवोरूको रलयोरविशेषतः ।

पक्षी वपा संनिधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अग्निगुप्रैषे वचनमिदमास्नायते । वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना इति ।
वनिष्टुर्वपासमीपवतीं कश्चित्पशुविशेषः । तं मा राविष्ट । तस्य लवनं मा कु-
रुत । अत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः । उरूकं मन्यमानाः । वनिष्टावुरूकबुद्धिं

कुर्वन्त इत्यर्थः । अचोरुक्शब्देन काकविरोधी कश्चिदुरुक्कनामा पक्षिविशेषो ऽभिधीयते । कुतः । रलयोरविशेषात् । पर्यङ्कः पत्यङ्कः । रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात् । उरुक्शब्दः सादृश्यलक्षकः । पक्षिसदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरुक्कः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उरुक्शब्देनात्र वपालक्ष्यते । कुतः । वनिष्टुसंनिधानात् । सति हि संनिधावुरुक्कभ्रान्तिर्वनिष्टौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते । उरुक्कं मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्टोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टो ऽर्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वयस्ते तु वनिष्टोर्लवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तम् । इदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात् । वनिष्टुमग्रीधे षडवत्तं संपादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचन उरुक्कशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्युरु विस्तीर्णमूको मेदो यचेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्विन्यां वपायां युक्त उरुक्कशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरुक्कशब्द ऊहनीयः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः

स्तुतिः कात्स्न्याय बाह्वोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनम् ॥ ९ ॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यान्तरमास्नातम् । प्रशसा बाहू इति । तत्र शसु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्केनचिद्वाह्यवाक्येनानूद्यते । दश प्रयाजानिष्ट्वाह शसमाहरेत्यसिर्वै शस इत्याचक्षत इति । सो ऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत् ॥ मैवम् । शंस स्तुतावित्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः प्रशसावित्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशसेति भवति । बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्न्यम् । प्रशस्तौ बाहू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाहू इतीदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वमसेः संभवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्भूतिः ॥ १० ॥

अग्निगुणैषवचन एतदाम्नायते । श्येनमस्य वक्षः कृणुतादिति । तत्र यथामी
पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिण्डेषु सिंहसा-
दृश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते । तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतादित्यत्र श्येनसादृश्यं
वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वा-
दिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वतः
एव पूर्वमस्ति । ततो यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणीयमिति विव-
क्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं भवति ॥ अंसादिध्वनेन
न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्दृष्टव्या । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते । गात्रं गा-
त्रमस्यानूनं कृणुतादिति ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शार्थोद्भूतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोचार्थोद्भूतिवर्जनात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते । अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उच्चायेदिति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्ह-
पत्यादुद्धृत्याहवनीये ऽग्निः प्रक्षिप्यते । सो ऽयमुद्धृतो ऽग्निः कदाचिदहुते ऽग्नि-
होत्रे यदि शास्येत्तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासार्थ-
मुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युद्धानस्य निमित्तस्य
सङ्गावादिति चेत् ॥ मैवम् । अग्निहोचार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्र-
करणादवगम्यते । अनया चेष्ट्याग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्यग्निहोत्र-
स्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतो ऽग्निहोचार्थोद्भूतोद्धानस्य निमित्त-
स्याभावान्नैमित्तिकीष्टिर्न प्रवर्तते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

धार्योद्धाने सास्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वान्न विद्यते ॥ १२ ॥

इदमाश्नायते । धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते । त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्यामणी राजन्य इति । श्रीर्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोचार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेत् ॥ मैवम् । न ह्यस्य धारणे ऽग्निहोत्रं निमित्तम् । किंतु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कयाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतो ऽग्निः प्रसङ्गात्सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रे ऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्निहोचार्थमुद्धृतस्योद्धानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति । किंतन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणो ऽर्थं समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा समन्वकम् ।

कर्तुं स्यान्न निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे बहुद्वरणमन्त्रः । वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा चक्षुषाध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणामीधैतैस्त्वा पञ्चभिर्दैवैर्ऋत्विग्भिर्बुद्धरामीति । सो ऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थे ऽपि बहुद्वरणे पठनीयः । कुतः । तदुद्धरणस्याग्निहोत्रे ऽप्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्नग्नौ पर्वणि सायं प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । यदि तत्र मन्त्रो न पठ्यते तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः समन्वकं कर्तुं मन्त्रः पठनीय इति चेत् ॥ मैवम् । अग्निहोत्राङ्गे समन्वकाग्न्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासंभवात् । अधिवृष्टसूर्ये अविःसूर्ये च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्निहोत्रबहुद्वरणं विहितम् । दर्शपूर्णमासार्थं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो निमित्तस्य कालस्याभावान्नैमित्तिकं समन्वकोद्धरणं नास्ति ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

प्रदेयधर्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीयगे ।

चरुवत्स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति । तत्र चरुपयसोरुभयो-
र्देवतासंबन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्याद्यथा चरौ निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदे-
यद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते । तथा पयसि समन्त्रका वत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा
अनुष्ठेया इति चेत् ॥ मैवम् । आधारवाचिन्या पयसीति सप्तम्या अपरणहेतुत्वाव-
गमात् । ततो न ते धर्माः कर्तव्याः । किंतु प्रणीताधर्मा उत्पवनादयस्तत्र कर्तव्याः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

पयोदधोरभ्युदये न ते स्युर्वा स्युरेव ते ।

प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति ते ऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमास्त्रायते । वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रा-
तृव्यं यस्य हविर्निरुपं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति चेधा तगुलान्विभजेद्ये मध्य-
माः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्र-
दात्रे दधंश्चरं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति । अयमर्थः ।
यस्य यजमानस्य दर्शकर्मार्थं हविर्भ्रान्त्या चतुर्दश्यां निरुपं भवति तत उषसि
पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तं यजमानमभ्यर्च्युः प्रजया पशुभिश्च वियोजयति
तदीयं च वैरिणं वर्धयति । ततः प्रवृत्ते ऽस्मिन्दर्शकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य
पूर्वदेवतापनयनेन तगुलानां देवतान्तरसंबन्धः कर्तव्य इति । तदिदं षष्ठाध्याये
निर्णीतम् । इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिश्रुतयोः प्रदेयद्र-
व्यधर्मा न कर्तव्याः । किंतु प्रणीताधर्मा इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विषमो दृष्टान्तः ।
प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं देवता च अपरणायाधारभूतं पयश्चेत्येवमनेकैर्गु-
णैर्विशिष्टं कर्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम् । इह तु कर्मणः प्रवृत्तत्वात्तस्मिन्कर्म-
णि तगुलानां नैमित्तिको देवतान्तरसंबन्ध एक एव गुणो विधातुं शक्यते । न
तु दधिश्रुतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम् । अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तस्मात्तगुलवत्प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्याः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयो ऽथवा ।

तुल्यश्रुतित्वात्स्यादाद्यो ऽपूर्वकर्मत्वतो ऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नायते । यः पशुकामः स्यात्सो ऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादिति । तत्रेदमपरमाम्नातम् । ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं ये ऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । तत्राभ्युदयेष्ट्या समानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिशृतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत् ॥ मैवम् । पाठसाम्ये ऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः प्रायणीयन्यायेन सप्तम्या अर्पणाधारत्वावगमात्प्रणीताधर्मा एवात्र कार्याः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

मिश्रणे पयःप्रादीनां सोमधर्मा न वाग्रिमः ।

प्रदातुं मेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वात् श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्यहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नातम् । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पाल्नीवतमिति । तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम् । ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः । ते पयःप्रभृतिषु कर्तव्या इति चेत् ॥ मैवम् । मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् । मैत्रावरुणमित्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । पयसेत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम् । ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वाभावान्न तद्धर्माः सन्ति ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतो ऽग्रिमः ।

द्रव्यदेवान्वयाद्यागो ऽङ्गरीतिविधिरुत्तरः ॥ १८ ॥

अश्वमेधे समाप्तायते । ईशानाय परस्वत आलभते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति । परस्वच्छेदेनारण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते । तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम् । कुतः । पर्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे तदसंभवादिति

चेत् ॥ मैवम् । द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वावगमात् । ईशानायेति देवताया निर्देशः परस्वत इति द्रव्यस्य । न हि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः संभवति । पर्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन कृत्त्रोपकारप्राकृतपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिर्विधीयते । तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते । तस्मादालम्भो यागः । इतरस्तत्र गुणविधिः ॥

पञ्चदशाधिकारणमारचयति ॥

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाग्निसत्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥ १९ ॥

अङ्गरीत्या समाप्रत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ॥ २० ॥

त्वाष्ट्रं पाल्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पाल्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते । आज्येन शेषं संस्थापयतीति । तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्देस्तदवगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पूर्वाधिकारणन्यायेनाङ्गरीत्या पाल्नीवतः पशुः समाप्रः । यदि पाल्नीवतमालभेतेति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात् । स केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते । तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागो ऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात्पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गरीतिविधाने संस्थापनीयः शेषो न को ऽप्यस्ति । तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पाल्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वे ऽपि शेषत्वमुपचर्यते । पश्चाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पाल्नीवदाख्याया देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदृशत्वात्संस्थितिक्रियया चालम्भनिर्वापादिवद्वागो विवक्ष्यते । लिङ्गन्त्ययो वैदिकः । संस्थापयतीति लङपि प्रत्ययश्चापूर्व-

भावनामभिधत्ते । तस्मादाज्यद्रव्यकं पत्नीवहेवताकं शेषवत्पशुयागसमनन्तरभावि
कर्मान्तरमेवात्र विधीयते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्च नवमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम् ।

निवृत्तित्वाद्भिप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥ ० ॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम् । ततः संनिवृत्त्यते । बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः । ततो विप्रकृष्यते । तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाद्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥ १ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ।

बाध्यते ऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यताम् ॥ २ ॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । तेषु मैत्रा-
बार्हस्पत्ये हविषि श्रूयते । स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदितं बर्हिः स्वयंकृत इध्म
इति । इष्टावुद्धननखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । स्फ्येनोत्त-
मां त्वचमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्फ्येन वेदिं परिलिखन्परि-
गृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदसीत्यसिन्ननुवाके प्रोक्तर्मन्त्रैर्दाचच्छिन्नं
बर्हिः संपाद्यते । चीन्यरिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति । वि-
कृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वयमित्युक्तम् । यथावस्थित एव भू-
प्रदेशे वेदिन्वेन स्वीकर्तव्यः । इध्माबर्हिषी अपि स्वत एव च्छिन्ने शास्त्रीयच्छेद-
ननिरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः । तत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धननादीनां विकृतौ प्रयोजनं
लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बर्हिःस्तरण-

हविरासादनादिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः । तच्च संशयः । किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावप्यनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति ॥ चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः ॥ अङ्गी ह्यङ्गीरूपकृतः फलं साधयति । तथा च सत्यङ्गिनो ऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गेभ्य उपकारः । योग्यतापि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति । न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणहृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । तत उपकारद्वारकारणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सो ऽयं चोदकप्रापितस्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो बाध इत्युच्यते । चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वयुक्तैर्हविरासादनाद्यङ्गीश्वरितार्थता संपद्यते ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ३ ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते । प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छत कृष्णलमायुष्काम इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः । सो ऽच चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः ॥ अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्ते ऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम् । लुप्ते ऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनो ऽभिमतः । तद्वदवघातो ऽप्यस्तु ॥ घृते अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाको ऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।

आवाह्यो वा न वावाह्य आपेयाङ्गातिदेशनात् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फ्याश्चेषवर्जनात् ।

विष्णुयागस्य संदेहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥ ५ ॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते । वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्भातृव्यवांस्तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुं च व्यूहामीति यं द्विषातं ध्यायन्त्यदधोऽवमृजेत यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यतीति । अस्यायमर्थः । अयं शत्रुक्षयार्थ-
श्चरुः । तस्य प्रकृतिभूतादामेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते । पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले बर्हिषवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भक्षविभागाय हस्तेन चतुर्धा कुर्यात् । तत इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति तत्तद्भागान्पृथगुपदिशेत् । अत्रोयकर्म-
त्वान्न हस्तेन विभागः । किंतु तीक्ष्णायेण शम्यास्फ्यनामकेन यज्ञायुधद्वयेन । मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभागं व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदित्येतावान्विशेषः । ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेद्यज्ञायुधेन वा लिप्येत । तदा तं पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपराक्रमाय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत । व्यूहनकालेऽवदानकाले च शत्रुं क्षीणं ध्यायेदिति । तत्र वैश्वदेविकतन्त्रमध्ये चरुलेशस्याधः-
पाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहितः । अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्याधारप्रया-
जाज्यभागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक्क्रियन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात्सिध्यति । विश्वान्देवानावहेति तत्रावाहनम् । अत्र तु विष्णुमावहेति वैषम्यम् । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाह-
नार्थो निगदः पठ्यते । सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य कालः । न खलु तदानीं विष्णुः प्रसक्तः । प्रयाजाज्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्स्यमानत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्धये पूर्वस्मिन्काल आवाह्यो न वेति संदेहः ॥ आवाह्यः । चोदकवशादिति प्राप्तम् ।
न च वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वान्नास्ति चोदक इति शङ्क्यम् । तयोर्भयोरप्याग्ने-
यविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामतिदेशात् । तस्मान्मान्यानां विप्रादीनामनि-
मन्त्रणे भोजनार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देवताया अनावाहने हविःस्वीका-
रस्य दूरापेतत्वादप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्धयेमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
किं चतुर्धाकरणादूर्ध्वमावाह्यते । किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाद्यः । अकाले कृतम-
कृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वात् । न द्वितीयः । विष्णुयागनिमित्तस्य
भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षिकत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वात् । तथा
सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थयैव स्यात् । न हि निमन्त्रितो विप्रादिभोजितः

संतुष्यति । प्रत्युत शपत्येव । एतदेवाभिप्रेत्योच्यते । देवताभ्यो वा एष आवृष्यते यो यस्य इत्युक्ता न यजत इति । यागपक्षे तु विनाथावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमन्वितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् । तस्मान्नास्ति विष्णोरावाहनम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिगा न वा ।

अलोपादादिमो ऽन्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते । आयावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति । सेयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या न वेति संदेहः ॥ दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूताया आरम्भणीयायास्तासु प्रयाजादिवच्चोदकप्राप्ताया लोपकारणाभावात्कार्येत्याद्यः पक्षः ॥ किमारम्भणीयाच क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात् । किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाद्यः । सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनारम्भणीयाया अप्राप्त्वात् । न द्वितीयः । अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासंभवात् । ननु दीक्षणीयायास्तत्त्वं प्रक्रमयतीति कल्पसूचकैः पृथगारम्भो विहितः । मैवम् । अस्यारम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मादारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत इत्यन्तिमः पक्षो ऽभ्युपेयः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाङ्मन्यस्त्युपक्रमात् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपान्न सा भवेत् ॥ ७ ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो विहिताः । तासु सारम्भणीयास्ति न वेति संशयः ॥ दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणारम्भ-

णीयास्तीति पूर्वपक्षः ॥ यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा प्रधानेष्वामेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृतो ऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्येत । प्रधानानां षष्णामामेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति । तर्ह्येवापीष्टिपशुसोमदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात्संघस्यैवोपक्रमो ऽस्तु । न चासौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिर्येन तचारम्भणीया शङ्कोत । अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भार्थो यागः । अग्निष्टोममये ज्योतिष्टोममाह-रतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्याज्ञानात् । तस्मादनुमत्यादि-ध्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात्सारम्भणीया न भवेत् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

तस्यां सास्ति न वाङ्मत्वे ऽप्यस्य पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ८ ॥

येयमारम्भणीया सापीष्टित्वाद्दर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवारप्स्यमानपुरुषसंस्काराय सानुष्ठेया न वेति संशयः ॥ चोदकप्राप्तत्वा-दनुष्ठेया । ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भद्वारं लुप्यते । न । वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारभ्यानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संपद्यते । ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसङ्गावादारम्भणीया-मारप्स्यमानः स्वसंस्कारार्थमारम्भणीयां कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धवी-जाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कार्यम् । कुतः । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात् । तथा हि । प्रकृतौ समिधो यज-तीत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेन चाङ्गाङ्गिभावो बोध्यते । ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिकायां विकृतौ निर्वपलि-ङ्गानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते । इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानीति । एवं च सत्यारम्भणीयायामिदं वाच्यम् । किमाग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्श-पूर्णमासावारप्स्यमान इत्येतद्वाक्यं समिदादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधा-तु । किंवा यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति । तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभू-

तायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया अङ्गातिदेशमनुमापयतु । उतोभयं करोत्विति । नाद्यः । अङ्गविधायुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्त्यभावात् । न द्वितीयः । अविहितत्वेनातिदेशमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्यभावात् । न तृतीयः । वाक्यभेदापत्तेः । नन्वेनेन न्यायेन सौर्यवाक्ये ऽपि वाक्यभेदः स्यात् । एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैवम् । वाक्यद्वयसङ्गावात् । प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेशकम् । तर्ह्येवापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत् । वाढम् । अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते । तद्वदारम्भणीयान्तरूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेत् । न । दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारम्भणीयान्तरूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । न हि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति । तस्मात्संप्रतिपन्नस्यैवारम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्येष्ट्यङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशाय सौर्यवाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्येत । तस्मादारम्भणीयायामारम्भ्यमानपुरुषसंस्कारायारम्भणीयान्तरं न कार्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यूपाहुतिः खलेवाल्यां कार्या नो वातिदेशतः ।

कार्या होमच्छेदनार्थो नाच्छेद्यायां स युज्यते ॥ ९ ॥

अस्ति साद्यस्कनामकः कश्चिद्वागः । सद्यस्कियानुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकाम इति तद्विधानात् । सन्ति साद्यस्काः पशवः सह पशूनालभत इति श्रुतेः । तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदि यूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव गृह्यन्ते । अत एवाहाश्चलायनः । साद्यस्कपूर्वरा वेदिः खलेवाली यूप इति । खले वलिर्वदबन्धनाय निखातो मेढिः खलेवाली । तेषां च पशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वात्तदीययूपकार्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्यां क्रियन्ते । तथा प्रकृतौ यूपमाप्नुं गमिष्यतः पुरुषस्याहुतिर्विहिता । यूपमाच्छेत्यता होतव्यमिति । तां चाहुतिमापस्तम्बो दर्शयति । उरु विष्णो विक्रमस्वेति सुवेणाहवनीये यूपाहुतिं जुहोतीति । सेयमाहुतिः खलेवाल्यां कार्या न वेति संशयः ॥ तद्वर्मातिदेशात्पशुनियोजनवत्कार्येति पूर्वः पक्षः ॥ यूपमाच्छेत्य-

तेति वाक्यस्यायमर्थः । अयूपं खादिरादिकाष्टविशेषं शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्तव्य इति । न हि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलैः खले निखातत्वात् । तस्माच्छेदनद्वारलोपादाहुतिर्न विद्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा स्थाणौ विधानतः ।

कर्तव्योपकरोत्यारात्पणौ सा प्रकृताविव ॥ १० ॥

यूपीयाव्रश्चनस्थाणुद्वारासौ यूपसंस्कृतिः ।

संवत्सत्संभवात्सेयमयूपाद्विनिवर्तते ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीययूपप्रकरणे स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति श्रूयते । यूपे वृक्षे सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते । तत्राहुतिविशेष एवं श्रूयते । वनस्पते शतवल्गो विरोहेत्याव्रश्चने जुहोतीति । सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां कार्या न वेति संशयः ॥ स्थाणुमुपजीव्याहुतिविधानात्खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात्सा कार्या । न च खलेवाल्याः शास्त्रीयसंस्काराभावेनाहुतिर्व्यर्थेति शङ्कम् । पशवारादुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपाद्वियोजितस्याव्रश्चनस्थाणोरसंस्कार्यत्वेन पशवुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आवृश्यते ऽस्मादित्याव्रश्चनमवशिष्टं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणुमात्रमाव्रश्चनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता । किं तर्हि यूपप्रकरणवलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता । ततस्तद्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात् । तथा च दृष्टसंस्कारे संभवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम् । न च यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो न संभवति । यूपसंबन्धित्वेन तत्संभवात् । यथाचार्यस्य देवदत्तस्य शिरसो ऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचिदेशे ऽवस्थापनम् । तत्संबन्धादाचार्यस्यैव संस्कारो ऽवकल्प्यते तद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपात्मिकायाः खलेवाल्या निवर्तते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अन्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्यं संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥ १२ ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमाचके ।

विधित्सयाच सौर्यादावर्थो ऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमास्त्रायते । स्वाहाकारं यजतीति । स कि-
मिष्टेरारादुपकारक उताज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक
इति संशयः ॥ तत्र स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।
स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य
मन्त्रवर्णादेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयधिकरण्यं प्रसज्येत ।
विधिना हि स्वाहाकाराख्यदेवता विहिता । मन्त्रे तु यक्ष्यमाणा आज्यभागा-
दिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीयन्ते । स्वाहायिं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजा-
पतिं स्वाहाग्नीषोमावित्यादिको हि तन्मन्त्रः । नैष दोषः । मातृशब्दवन्मान्त्र-
वर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धा-
न्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे । तथाग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्ष-
ताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्तस्या
अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेरारादुपकारक इत्याद्यः पक्षो ऽभ्युपेयः ॥ मै-
वम् । चतुर्थ्या तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किं चा-
यं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते । देवताविशिष्टयागं वा । देवतामाचं वा ।
यागमाचं वा । नाद्यः । वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः । गौरवप्रसङ्गात् । न तृ-
तीयः । अप्राप्नस्य यागस्याननुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् ।
तस्माच्चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत
इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मादाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्र-
याजः । एवं च सति सौर्यादिविकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादि-
पदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥ १४ ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्बिधावेकपदोक्तिः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्येदौ न निवर्तते ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीति । तयोः प्रथम आग्नेयः । द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अस्मिंश्च केवल आग्नेयपुरोडाशो विद्यते । तस्मादाग्नेय आज्य-
भागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरादुपकार इति संदिह्यते ॥ तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्वीक्तानां यष्ट्यमाणदेवतानां संस्कारः । तथा प्रथम आज्यभा-
गोऽग्निसम्यगवहेति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते । निगदस्तावदेवं पठ्यते । अग्निसम्यगवह । सोममावह ।
अग्निमावहेति । अस्यायमर्थः । भो आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्ग्राहिण आज्यभा-
गद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोऽग्निरित्येतांस्त्रीनिहेष्टावावहेति ।
तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते ।
अन्यथावाह्यस्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । ततः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः
पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तत्संस्कारकत्वमयुक्तम् । किं चाज्यभागविधावग्नीषोमा-
भ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं
प्रति गुणत्वं भवताभ्युपगतम् । तथाग्नेरप्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विरु-
द्धम् । संस्कारत्वे प्राधान्यावश्यभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो
द्वितीयाज्यभागवदिष्टेरादुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागे
ऽग्निर्न निवर्तत इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्वितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥ १६ ॥

संदंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टार्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिवर्तनम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषो-
मीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । तत्र पशवुक्तः पुरोडाशः स किं

पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कार इति संदेहः ॥ तच्चाग्नीषोमीयं पशुमाल-
भेतेति पशुविधौ तद्धितोक्त्याग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते । तथा
पशुपुरोडाशे । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात्संस्कारो न युक्तः । गुणत्वं
च संस्कार्यत्वविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात्पशोरारादुपकारक इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
देवताभेदवादिना तावदिदं वक्तव्यम् । पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ ।
किंवाङ्गाङ्गिरूपौ । तच्चापि किमङ्गम् । किंवाङ्गीति । तच्च पशुधर्मैरुभयतः संद-
ष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्येत । तद्वदभिमतमुपकारकत्वं च
न सिध्येत् । अङ्गत्वे ऽपि दृष्टसंभवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम् । संभवति चात्र दृष्टम् ।
पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति
तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वापेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशु-
वाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात्सं-
स्कार्यत्वमविरुद्धम् । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्नीषोमीय-
पशुविकृतौ वायव्यपशवग्नीषोमीयदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशे ऽपि
सा निवर्तते इति बाधः फलिष्यति ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किंवान्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थाल्यस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥ १६ ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धान्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥ १७ ॥

सौर्ये चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्तुमतौदनमिति संदेहः ॥
तच्च लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वे ऽपि स्वस्वदेशीयभाषाप्रसि-
द्धा यत्किञ्चिन्नकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे पाकाधिकरणे
ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराश्चोखा स्थाली चरुरित्येताञ्छब्दान्यर्यायत्वेनो-
पदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरो-
डाशवत्प्रधानयोग्यता न स्यात् । तर्हि सा भूतपुरोडाशविकृतित्वम् । कपालविकृ-
तित्वं तु भविष्यति । अपणयोग्यतायाः सङ्गावात् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते ।

तथा स्थाल्यामपि अपयितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदिति मोदनेनेत्योदनशब्देन चरुर्नूद्यते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविप्लवे तात्पर्यवन्तो नवस्रावितान्तरुष्मपक्वे जीवतण्डुले विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाग्नेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम् । तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनूपपत्नतः क्वचित् ॥ २० ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता न हि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ॥ २१ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः । तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वः पक्षः । पुरोडाशस्यानूपपत्नत्वात्कपालगतोष्मणा पाकः संभवति । चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत । तर्ह्यनूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः ॥ निरुपानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राजान्तः ॥ पूर्वत्र चरुरोदन इति विवक्षितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते ॥ पेषणादीत्यनुक्रामति ॥

पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाधूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्यसादनम् ॥ २२ ॥

पेषणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य

पाचे प्रक्षेपः । तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहितिरङ्गारेषु कपाल-
स्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपा-
लेषु प्रसारणम् । मार्जनं स्नक्षणीकरणम् । अधूहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् ।
ज्वाला दर्भपिञ्जलैः प्रज्वालनम् । व्युद्धृत्यसादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वे-
द्यवस्थापनम् ॥ ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूचकारः
प्रत्येकं सूचैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह ।

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूचैर्निरूपितम् ॥ २३ ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतो ऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ १ ॥

धृते अपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितो ऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति
पूर्वपक्षः ॥ दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवे ऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यः । अन्यथा विधिवै-
यर्थ्यापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न को ऽपि विवादः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

उपस्ताराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिधारणं चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्यमिति पूर्वपक्षः ॥
न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतानुपस्तर-
णाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात्सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुचि संसक्तिं निवारयितुं
तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणलक्षणं
द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुश्रुषाकारनिर्धीतिवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिचादिभागो भक्ष्यते । न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो ऽस्ति । प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासंभवादिति पूर्वपक्षः ॥ चुश्रुषाकारं भक्षयन्ति निर्धेयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षवचनमाश्रयते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चश्रुषेति । घृते निरूपेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तदन्तर्न-
तुमिव वालाश्चुश्रुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः । अनद-
नीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानम् । तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादबाधादन्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते । एकधा ब्रह्मण उपहरतीति । तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्ष-
णाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितमुत सहत्व-
मेवेति संशयः ॥ नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरदिति पूर्वपक्षः ॥
अबाधो ऽत्र नियामकः । प्रकृताविडाप्राशिचचतुर्धाकरणशंयुवाककालेषु चतुर्धा-
भक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्स-
पक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे कालवि-
शेषा एव बाध्यन्ते । न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य
शब्दस्यार्थः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाद्यो भागान्तरमवाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणे ऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकाग्रं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते । सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धितुर्भागविषयोतेतरसंबन्धिभागचतुष्टये ऽपीति संदेहः ॥ अथ्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां बहूनामबाधनायाद्यः पक्षो ऽभ्युपेयः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । ब्रह्मसंबन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादे ऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयम् । यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरतीति । यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वमिति । उभयथापि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः ॥ सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसंबन्धो ऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।

अविलम्बादादिमो ऽन्यस्तत्तत्कालमबाधितुम् ॥ ७ ॥

अतीताधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाच्चुगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति ॥ चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षो ऽभ्युपेयः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्ब्रह्मे स्तो न वायिमः ।

चोदकात्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतो ऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पश्चादिदं ब्रह्मण इत्यादिना तत्तद्भागाभिर्दिशेत् । तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाद्विद्येते इत्ययिमः पक्षः प्रा-

प्रोति ॥ तत्र चतुर्धाकरणं बहूनामृत्विजां विभागार्थम् । निर्देशो भागानाम-
साङ्कर्यार्थः । अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वायिमः श्रुतेः ।

वैरूप्यान्नियमान्नैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ९ ॥

भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तेन सत्त्वेषु स्वामिनां न भृतिः क्वचित् ॥ १० ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति
संशयः ॥ भृत्यान्परिक्रीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तस्यात् । अन्नहिरण्या-
दीनामदृष्टार्थत्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्यत्र दानं भृतिः स्यात् । तदानी-
मल्पाधिककर्मानुरूपेण द्रव्यं देयं स्यात् । वैरूप्यं त्वच दृश्यते । स्वल्पकर्मणि
त्रैधातवीये सहस्रं देयम् । अधिककर्मण्यृतपेये स्वल्पं सोमचमसमाचं प्रदीयते ।
तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रवत्त्वनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मक-
रानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात् । तस्मिन् राजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृ-
ष्टार्थमित्ययिमः पक्षः प्राप्नोति ॥ मैवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु
दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति । भृतिर्देयेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रवत्त्वनियमाददृष्ट-
मस्तु । दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं
प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो या-
जयेयुरिति । तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम् । एवं च सति सत्त्वेष्वृत्विजां यजमानत्वा-
द्भृतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ ११ ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात्सत्त्वेषु न निवर्तते ॥ १२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति चेष्टाविडाप्राशिचादिभक्षः । तत्र भक्षेण प्री-
तानामृत्विजामानतिसंभवाहक्षिणान्यायेन क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः ॥ या-
गदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न क्रेतुं शक्नोति । किं च
यजमानपञ्चमाः संभूयेडां भक्षयन्तीत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते ।
तत्साहचर्यादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः ।
तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन
सत्त्वेषु न बाध्यते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विजां वरणं सत्त्वे कार्यं नो वाच सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

अग्निर्मे होतेत्यादिमन्त्रैः सोमेवरणमाप्नातम् । सोमवत्सत्त्वे ऽपि तत्कार्यम् ।
अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्काभावात्सत्त्वं न सिध्येत् । अत एव तत्सिद्धये सत्त्व-
प्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरण-
साध्यमृत्विक्कं तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्मादृत्विग्वरणं सत्त्वे कार्यम् ॥
मैवम् । सत्त्वं ह्यनुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपे-
क्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयार्थम् । वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत् ।
मैवम् । वरणस्य भविष्यदानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले
कच्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च सत्त्वासिद्धिः
शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम् । ऋत्विक्कं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति ।
आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज इति विरुध्येत । द्वि-
तीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरेणाप्यृत्विक्कं सिध्यतीति । ईदृशमे-
वाविवर्ज्यं वचनेन विधीयते । तस्मादानवद्वरणं सत्त्वे लुप्यते ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

क्रयः कार्यो न वा सत्त्वे निषेधात्क्रीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनालुप्तेर्न क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्हेतित्यादिप्रार्थना वरणम् । तच्च चिकीर्षुर्यजमानो वरणीये-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्तम्बवचनात् । सोमाभि-
धानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः । ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथंतरपृष्ठेन गवां
द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तच्च त्वमुद्राता भवेति । तच्च देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन
ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च
प्रकृताविव सत्त्वे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते
सति तत्साध्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्क्यम् । निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं
शक्यत्वात् । तथा हि । न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति सत्त्वे गवादि-
दानं निषिध्यते । स च निषेधः सत्यां प्रसक्तौ संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां
सत्त्वे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणे-
ति । तच्च गोवासोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानाम-
भ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कार्य इति पूर्वपक्षः ॥ न ह्यत्र
गौर्दीयत इत्यनेन निषेधो न विधीयते किंतु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दाना-
भावोऽनूद्यते । अदक्षिणानि सत्त्वाणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयत इति श्रुतौ परोक्ष्यु-
पन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य च प्राप्तिगमकत्वात् । तस्माच्चित्यानुवादस्य
कल्पकत्वाभावाद्वरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्यः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्वाङ्गं स्यान्न वा पृष्ठशमनीयेऽप्यथाङ्गता ।

सौचामण्यादिवन्मैवं त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥

श्रूयमाणा दक्षिणेयं पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकृत् ।

प्ररिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात्समापनम् ॥ १६ ॥

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः । सत्त्वादुदवसाय पृष्ठशमनी-
येन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । उदवसायेत्यनेन त्यप्प्राप्त्ययेन सत्त्व-
समाप्तेः पूर्वकालत्वं सत्त्वपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते । तथा सत्यमिं चित्वा
सौचामण्या यजेत । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत । संस्थाप्य पीर्णमासी-

मिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथा चयनाद्यङ्गत्वम् । तथा पृष्ठशमनीयस्य सत्त्वाङ्गता भविष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूय-
माणा सहस्रदक्षिणा सत्त्वेष्विव परिक्रयणार्था न भवतीत्यदृष्टार्थताभ्युपगम्यते ।
फलं च न कल्प्यम् । सत्त्वफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेरिति पूर्वपक्षः ॥ उदवसानशब्दस्य
त्यागवाचित्वात्सत्त्वत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्त्वाङ्गं भवेत् । अग्निं चित्तेत्या-
दौ त्यागशब्दो नास्तीति वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तविवक्षया-
भ्युपपद्येते । सत्त्वसमापनं निमित्तीकृत्य विधाने गृहदाहेष्टिवत्फलनैरपेक्ष्याद्विश्व-
जिज्ञ्यायेन फलं न कल्प्यम् । सत्येवमनङ्गत्वे सोमवहक्षिणा परिक्रयार्था । दक्षि-
णायाः श्रौतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समानः । न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्ते
विशिष्यते ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तत्रर्त्विजः सत्त्विणः किमन्ये वा स्युर्ल्यबुक्तिः ।

त एव यष्टृभेदे ऽपि क्रीतत्वादृत्विजः परे ॥ १७ ॥

तस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्त्विणामेवार्त्विज्यम् । उदवसायेति ल्यबन्तशब्देन कर्त्तृत्व-
प्रतीतेरिति पूर्वपक्षः ॥ उदवसाय यजेरन्निति समभिव्याहारात्सत्त्विभिः सहैकत्वं
यष्टृणां प्रतीयते । न चर्त्विजो यष्टारः । यजमानेन तेषां दक्षिणया क्रीतत्वात् ।
तस्मादृत्विजः सत्त्विभ्यो ऽन्ये ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

संभूयैकैकशो वाच यष्टृताद्यो बहूक्तिः ।

द्वियागवद्बहुत्वस्य प्राप्तेरन्यो ऽस्तु सोमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्त्विणां संभूय यजमानत्वमुत प्रत्येकमिति संशयः ॥ संभू-
येत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः । यजेरन्निति बहुवचननिर्देशात् । एतेन राजपुरो-
हितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यचोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ संभूय
यष्टारौ । तद्वदत्रापि स्यात् ॥ मैवम् । उदवसायेत्यचोदवसातृणां यद्बहुत्वं प्राप्तं
तदेव तत्समानाधिकृतेन यजेरन्नित्यनेनानूद्याप्राप्तो यागो विधीयते । द्वियागे तु

द्वितमप्यप्राप्तत्वेन विधीयत इति वैषम्यम् । ततो ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमि-
बोद्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्वमविवक्षितम् । एवमपीच्छया द्विशो बहुशो वा
यष्टुं शक्यत्वादेकैकशो न नियम इति चेत् । न । चोदकेन तन्नियमसिद्धेः । सोमे
तद्दर्शनात् । तस्मात्सत्त्वित्वात् प्रत्येकं यजेरन्नित्यन्यः पक्षो ऽत्रास्तु ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

अश्वीं पुरुषीं वान्त्यै धर्मार्थं वानतिर्यतः ।

इष्टिर्न सत्त्वं धर्मार्थं सत्त्वादङ्गं वहिर्न हि ॥ १९ ॥

सारस्वतसत्त्वे कामेष्टावश्वीं पुरुषीं धेनुके दत्वेति तुरगमनुष्यगोजातीयानां
स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् । तच्चानत्यर्थम् । कुतः । इष्टेरसत्त्वत्वात् । सत्त्वत्वे
तु यजमानानामेवात्विज्याहानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमसंभवि स्यात् ।
इष्टिस्तु न सत्त्वम् । तल्लक्षणाभावात् । आसीरन्नुपेयुरित्यनयोरन्यतरचोदना तल्ल-
क्षणम् । इह त्विष्टिलक्षणभूता निर्वपतिचोदना पठ्यते । अग्नये कामायाष्टाक-
पालं निर्वपतीति । इष्टौ च यजमानादत्विजां पृथक्त्वादानत्यर्थं दानमिति पूर्व-
पक्षः ॥ धर्मार्थं दानम् । कुतः । इष्टेः स्वरूपेणासत्त्वत्वे ऽपि सत्त्वादङ्गत्वेनेतराङ्गे-
ष्विवेष्टावयवस्यां यजमानानामेवात्विज्यात् । ननु द्वादशाहः सत्त्वाणां प्रकृतिः ।
न च तत्र कामेष्टिरस्ति । अतो न सत्त्वे चोदकेनेष्टौ यजमानात्विज्यप्राप्तिः । इष्टि-
चोदकेन त्वन्य एवत्विजः प्राप्नुवन्ति । मैवम् । सत्त्वप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गा-
द्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः । तस्मादत्र दानमदृष्टार्थम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

क्रीत्यै धर्माय वा द्वेष्ये दानं स्यादक्षिणोक्तिः ।

क्रयाय मैवं द्वेष्यत्वं नत्विजो धर्मकृत्ततः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमभि जुहुयाद्वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा तां द्वेष्याय दद्यादिति । अत्र यज-
मानेन द्वेषणीये पुरुषे यद्दानं तत्क्रयार्थम् । दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ
क्रयार्थत्वदर्शनादिति पूर्वपक्षः ॥ न तावद्विजो द्वेष्यत्वं युक्तम् । ऋत्विगाचार्यौ

नाभिचरितव्याविति शास्त्रात् । यस्तु द्वेष्यः पुरुषः । नासावृत्तिक्लाभावेन यागे कर्मकरत्वाभावान्क्रयमर्हति । तस्मादिदं दानमदृष्टार्थम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अस्थियागः किमस्थां स्याज्जीवतां वास्थिशब्दतः ।

अस्थां मैवमनर्हत्वाल्लक्ष्यन्ते जीविनो ऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते । यदि सत्त्वाय संदीक्षितानां यजमानः प्रमीयेताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिने ऽस्थीन्युपनह्य यो ऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजे-
रंस्ततः संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरिति । अत्र संवत्सरे ऽतीते यो यागः श्रुतस्त-
चास्थीन्येव कर्तृणि । कुतः । अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात् ॥ मैवम् । अचेतना-
नामस्थां यष्टुमनर्हत्वात् । जीवतामप्यश्रुतत्वादयुक्तो ऽयं याग इति चेत् । न ।
अस्थिशब्दस्य तल्लक्षकत्वात् । एतदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टुं प्रक्रान्तत्वेन
लक्ष्यलक्षकयोरस्ति संबन्धः । जीवतां यष्टृत्वाद्याजयेयुरित्युक्तणिजर्थभूताः स्युः । न
खल्वत्रान्ये संभवन्ति । अस्य यागस्य सत्त्वाङ्गत्वादिति चेत् । तर्हि परस्परं याजकाः
सन्तु । तस्माज्जीवतामयं यागः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ।

न वा तच्चोदकात्कुर्युर्न कुर्वीरिन्नसंभवात् ॥ २२ ॥

अस्थीनि कर्तृणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणो मतम् । तदनुसारेणाधिकरण-
पञ्चकं कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवर्तते । प्रकृतौ यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुवपनं
दीक्षानियमा इत्येवमादयः कर्तव्याः सन्ति । तत्सर्वं चोदकप्राप्तमस्थीनि कुर्युरिति
पूर्वपक्षः ॥ अचेतनानां तदसंभवान्न कुर्वीरिन्निति राद्धान्तः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

औदुम्बरीमानशुक्रस्पशौ नोतास्ति तद्वयम् ।

पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचेतन्ये ऽपि संभवात् ॥ २३ ॥

प्रकृतावौडुर्ब्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम् । तथा शुक्रग्रहस्य यजमान-
स्पर्शः । तावुभावचेतनानामस्थ्यां जपादिवन्न विद्येते इति पूर्वपक्षः ॥ अचेतनै-
रपि द्रोणैव मातुं स्मर्तुं च शक्यत्वाद्धिद्येते इति राद्धान्तः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ।

विद्यते स्पर्शवत्कामश्चेतनस्यस्ततो न हि ॥ २४ ॥

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादित्यत्र सदोनाम-
कस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलतीत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ कामः स्पर्शव-
दस्थ्यां विद्यत इति मन्दप्रज्ञस्य पक्षः ॥ कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्तीति राद्धान्तः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छास्थ्यां न युज्यते ॥ २५ ॥

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते ।
आशास्ते ऽयं यजमानो ऽसौ । आयुराशास्ते सुप्रजास्वमाशास्त इत्यादिः । तत्र
सूक्तवाकगतो ऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः । तमस्थियज्ञे होता
पठेन्न वेति संशयः ॥ अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम् ।
तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपि
स्यादिति पूर्वपक्षः ॥ यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमियोगेन साध्यताप्रतीतिः स्वर्ग-
शब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा
चास्थ्यां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ।

यजमानेष्टमेवासौ कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतावस्ति होतृकामः । यं कामयेत वसीयान्स्यादित्युच्चैस्तरां तस्य वषट्कुयो-

दित्यादिः । सो ऽस्थियज्ञे ऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुर्होतुर्जीवितस्तत्संभवादिति पूर्वपक्षः ॥ यां वै कांचन यज्ञं ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासत इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होचा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न शक्नुवन्ति । तस्मादत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपञ्चकं जीवतामयं याग इत्यस्मिन्निष्ठान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचेतनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां नास्ति बाधः ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

सर्वस्वारो मृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ।

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः क्रतुरेवं श्रूयते । मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तस्य च क्रतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते । आर्भवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहतेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्य संविशतीति ॥ तस्य संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ॥

किं कार्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ।

क्रत्वर्थमस्थिवत्कार्यं बाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः । तत्र बाध्याबाध्यानध्यवसायः संशयः । अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्भिर्दर्शितम् । अनवधारणत्वाविशेषादूहानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभाव इति विप्रतिपत्त्यभावान्नास्त्यत्र पूर्वपक्षः । यद्वा । नियामकाभावादिच्छया किमपि कार्यं किमपि बाध्यमिति पूर्वपक्षः ॥ अस्थिकर्तृत्वपक्षे श्रुक्रस्पर्शादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम् । मृतयजमानकर्तृकं मन्त्रजपादिकमयोग्यत्वाद्बाध्यमिति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत्कार्यम् । यद्योग्यं यजमानकर्तृकं तद्बाध्यम् ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ॥

मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृत्तिकामनात् ।

प्रागाभवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके यो ऽयमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः । स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः ॥ मुमूर्षोर्यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वपक्षः ॥ आर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात्पठितव्यः ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति ॥

आचेयदानर्तुयाज्यावृत्ती सत्त्वेषु नाचरेत् ।

कुर्याद्धानतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतौ हिरण्यमाचेयाय ददातीति श्रुतम् । ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तदुभयं सत्त्वेषु न कार्यम् । द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्याचेयः कर्मकरेभ्यो वहिर्भूतस्तथापि तद्धानेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्त ऋत्विजो धनकामा आनता भवन्ति । वरणस्य चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मादानत्यर्थमुभयं नाचरेदिति पूर्वपक्षः ॥ प्रथमवरणेनैवानतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया भूतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्याचेयदानदर्शनं नानतिकरम् । तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ॥

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियते ऽथवा ।

लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्यो न लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनम् । सा चाधानकाले न संभवति । अग्निहोत्रस्याधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मुख्यो निर्वापः । तं प्रति गुणभूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति ।

किं चाधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेतम् ।
ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः । तस्मान्न निर्वापो लुप्यते ॥

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ॥

शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो वोत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥

तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः ।

द्वितीयो ऽस्तीति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥

तृतीयो ऽस्त्वेकलोपो ऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्सानुगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रूयते । तथा वाजपेये विकृति-
रूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते । किंवा द्वे
अपि न विद्येते । उत्तोभयोरेकमस्त्यन्यन्नास्ति । यदैकं तदापि किं मुष्टिरेव । किं
संख्यैवेति संशयः ॥ चोदकप्राप्तेरुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः
सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे
अपि बाध्ये इति द्वितीयः पक्षो ऽस्त्विति चेत् । मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणा-
भावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । नन्वचोपदिष्टेन शरावद्रव्येणा-
तिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते । तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधो
ऽवश्यभावी । मैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये याग-
संबन्धे । मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः ।
अन्यथानुपपत्त्यैवेति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवे दर्शिता । पूरणं चैक-
बाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः
स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं
तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षो ऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः । मुष्टिर्धर्मी । तथा सति
मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपो ऽवश्यभावी । संख्यायां
तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम् । तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनान्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुः-

शब्दस्य सकर्मकेण निर्वपतिधानुना साक्षादन्वयात् । अतश्चतुःसंख्या न मुष्टि-
धर्मः । पार्श्विकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुद्ध्योः क्रियासंबन्धे
समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात्सानुगृह्यते । चरमश्रुतत्वेन दुर्वलो मुष्टिर्बाध्यत
इति राद्धान्तः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

धेनुवत्सर्षभाङ्गागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः ॥ ३५ ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते । द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रं वृषभमिति ।
तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । वृषभशब्दः पुमांसम् ।
तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथो-
क्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते । नाप्यतिदिश्यते । प्रकृतावनु-
पदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिष्यतीति पूर्वपक्षः ॥ न खल्वेते यथोक्तगुणसा-
मान्यवाचिनः । किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा अजेऽनुप-
पन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिष्यन्तङ्गागं बाधन्त
इति राद्धान्तः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि ङ्गाग एव वा ।

विशेषानुक्तितः कोऽपि ङ्गाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ३६ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशे-
षवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वपक्षः ॥ चोदक-
प्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

खलेवालीतगुलयोः खादिरव्रैहता न वा ।

यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्यर्थमुद्देशात्खादिरी हि सा ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यबाधार्थं त्रैहता तरुलेष्वपि ।

प्रत्यक्षवचनत्वार्थं कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरेण हविर्देवयोगान्नाचातिदेशनम् ।

न नियन्तुं शक्यते ऽतः खादिरत्रैहतानयोः ॥ ३९ ॥

खलेवाली-यूपो भवतीति साद्यस्के श्रुतम् । तथा दधि मधु घृतमापो धाना-
स्तरुडुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रायागे श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ यद्वूपस्य खा-
दिरत्वं यच्च तरुडुलानां त्रीहिसंबन्धित्वं तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति न वेति संशयः ॥
तत्र या खलेवाली सा यूपो भवतीत्येवमुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य मुख्या
वृत्तिर्न सिध्येत् । यूपाहुतिशास्त्रीयतक्षणादिरहितायाः खलेवाल्या यूपशब्दवाच्य-
त्वासंभवात् । अतो यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं लाक्षणिकं स्यात् ।
यो यूपः सा खलेवालीत्येवमुद्देश्यावधेयभावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खले
मेठित्वेन स्थापयितुं शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः । तस्मादस्ति खले-
वाल्याः खादिरत्वम् । तथा चोदकप्राप्तावघाताद्यबाधार्थं तरुलेष्वपि त्रैहत्वम-
स्तीति पूर्वपक्षः ॥ यूपमुद्दिश्य खलेवालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खले-
वालीशब्दभवतिशब्दयोरश्रुतस्य नैरन्तर्यपाठस्य कल्पत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् ।
ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रहानम् । तथा सति
खलेवाल्यां पशुनियोजनादिकं कार्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते । तत्र कुतो यूपः
कुतस्तरां तदीयं खादिरत्वम् । तथा तरुडुलानां पेषणसंवपनादिरहितानामेव प्र-
जापतिदेवतासंबन्धो ऽत्र श्रूयते । प्रकृतौ तु पेषणादिपरंपरया निष्पन्नस्य तरुडु-
लकार्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासंबन्धः । अतो ऽसमानत्वान्नात्र चोदका-
तिदेशः । तथा सति खादिरत्वत्रैहत्वनियमाभावाद्या काचित्खलेवाली तरुडुलाश्च
ये केचित्सन्तिवति राज्ञान्तः ॥

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति ॥

खलेवाल्यां जोषणं च छेदनं तक्षणीच्छुयौ ।

स्युर्न वा चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः ॥ ४० ॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । तल्ल-

क्षणानि चापस्तब्धेनोक्तानि । समे जातमशाखाजं बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसु-
षिरमित्यादीनि । खलेवाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जोषणादयो नो कर्तव्याः । कुतः ।
वैयर्थ्यात् । पूर्वसिद्धाया एव खलेवाल्या यूपकार्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य
कृतत्वादप्यज्जोषणादिकं कृतमप्यनर्थकम् । अपि च । तक्षणादीनि यूपत्वसंपाद-
कानि । खलेवाली तु न यूपः । किंत्वयूपे केवलं यूपकार्यमिति दिश्यते । तस्मात्तत्त्व-
क्षणादीनि तत्र न कर्तव्यानि । किं च । यथा वृक्षस्य छेदनादिना वृक्षत्वमपैति
तथा खलेवालीत्वमेवापेयात् । न हि वरघाताय कन्योद्वाहः । जोषणस्य तु
वृक्षत्वदशायां कर्तव्यस्य न खलेवालीत्वदशायां प्राप्तिरस्ति । तस्माज्जोषणादयो
न सन्ति ॥

चयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ॥

पर्यूहणाद्यञ्जनादि न स्यात्स्याद्वाच पूर्ववेत् ।

न स्यादृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृतौ पर्यूहणादयः । तथा च कल्पसूत्रकारः । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रव-
निमिति प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्युह्य ब्रह्म हंह क्षत्रं हंहेति मैत्रावरुणदण्डेन सम-
भूमिपरिहंहरं कृत्वोत्तम्भय पृथिवीमित्यङ्गिः परिषिञ्चतीति । अस्ति चाञ्जनप्रो-
क्षणादि तदेतदुभयमत्र खलेवाल्यां नास्ति । अयूपत्वेन छेदनादिवत्तन्निवृत्तेरिति
पूर्वः पक्षः ॥ न तावदुभयं छेदनादिवद्भार्यम् । वलीवर्दादिभिश्चालितस्य मेढेः
पर्यूहणादिभिर्दृढीकरणस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवात् । अञ्जनादिकं प्रकृताविवा-
दृष्टार्थम् । न चैतेनोभयेन खलेवालीत्वमपैति । तस्मादयूपत्वेऽपि सार्थकमविरुद्धं
च तद्भवेत् ॥

चतुस्त्रिंशाधिकरणं भाष्यकारमतेनारचयति ॥

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽतोऽवघातो नात्र बाध्यते ॥ ४२ ॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छूयते । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इति । धाना-
शब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्तेर्धाना-

त्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वपक्षः ॥ धाना
अवहन्तव्या इति ह्यत्र चोदकवाक्यम् । तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं धानान्वं
पूर्वभावि । पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । क्रमं बाधित्वा प्रथमतो
ऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्धर्मस्य
क्रममात्रस्य बाधनम् । तस्मादवघातः कार्यः ॥

तदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति ॥

पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते । पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो ऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमि-
ति । मृतवत्सा धेनुरभिवान्या । द्रवद्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मन्थः । तत्र
यत्पेषणं तन्न प्राकृतम् । कुतः । क्रमव्यत्यासात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणं
पश्चात्पुरोडाशप्रणम् । अत्र तु प्रथमतः प्रपणेन धानाः संपाद्य पश्चात्सक्तुभा-
वाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चोदकप्राप्तप्राकृतपेषणतत्क्रमयो-
रुभयोर्बाधे गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्धर्मो दृषदि
मन्त्र इत्यादयो ऽत्र कर्तव्याः ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ।

पश्चादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥ १ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तिः ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सो ऽस्त्यतिदेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः । चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः । वा-
यव्यपशौ हिरण्यगर्भे इत्याधारमन्त्र इत्यादिभिर्युतेषु पश्चादिषु प्राकृतेतिकर्तव्यता
सामिधेन्यादिर्नास्ति । कुतः । संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य

प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्चादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः ॥ पश्चादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्यताम् । विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वेति वीक्षायां कूप्रोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्यः । ततश्चातिदेशतः प्राप्तं प्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् । तस्मात्तत्संख्यान्तरमन्वान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्वयोर्बाधेऽपि प्रयाजाधारसाप्तिधेन्यादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राद्धान्तः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यगर्भे आघारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ।

लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं कूप्रकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्याधारमाधारयतीति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाघारे स्यात् । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आघारः ॥ अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्तिम आघारे मन्त्रः । कुतः । कूप्रकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाधारः । प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयतीति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । तूष्णीमाधारयतीत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये आघार ऊर्ध्वोऽध्वर इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र कूप्रम् । तस्माद्वितीय आघारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यन्तु प्रजापतिदेवतामन्त्रलिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मादूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

किमुत्करासादनं च परिधौ च नियोजनम् ।

कर्मान्तरं प्राकृतयोर्गुणौ बाह्योऽस्त्वसंभवात् ॥ ४ ॥

पृथुतामुत्करायस्य परिधेश्च स्थविष्ठताम् ।

आश्रित्य संभवात्कर्तुं गुणौ तौ लाघवान्मती ॥ ५ ॥

सपशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते । उक्तेरे वाजिनमासादयति । परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । एते आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयेते इत्याद्यः पक्षो युक्तः । कुतः । प्राकृतयोरन्यन्तमसंभवात् । वेदेरुद्धृतानां पांसूनां तीक्ष्णायोरशिरुत्करः । न हि तत्र वाजिनाख्यनीरस्यासादनं संभवति । नाप्यङ्गुलिवदणीयसि परिधौ पशुर्नियोज्यं शक्यते । ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासंभवाददृष्टार्थत्वम् । तदेतत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयजैकादशत्वादिवल्लाघवात्प्राकृतयोरेव वाजिनासादनपशुनियोजनयोरुत्करपरिधिगुणौ विधीयेते । न च तीक्ष्णायत्वे ऽपि सूच्यवदयोग्यत्वम् । मृद्राशयस्य पृथुत्वेन स्वल्पपात्रासादनयोग्यत्वात् । परिधिश्चैष्टिकवेद्यामिव नाणीयान् । किंतूत्तरवेद्यां स्थविष्ठः । तस्मान्नृणविधिः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतवाधकम् ।

समुच्चितं वा बाधः स्यात्कार्यैक्यात्तच्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नौ होमाङ्गताकृप्रेरतिदिष्टेन तुल्यता ।

विनावृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्नौ चयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते । षड्भिर्दीक्षयतीति । प्रकृतावपि सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वायेत्यादिदीक्षाहुतयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः । आकूत्यै प्रयुजे ऽग्नये स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः । आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादयो वैकृताः । तत्र वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकम् । किंवा प्राकृतेन समुच्चितमिति संशये बाधकमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । कार्यैक्यात् । दीक्षणीयेष्वङ्गभूताहुत्युपकारलक्षणं यत्कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि । न च विकृतौ तन्न प्रतीयत इति शङ्क्यम् । स्वाहान्ततारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतिः । आहुतीनां च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्वप्रतीतिः । तस्माच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः पक्षः ॥ अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्प्यम् । तथा चातिदेशकल्पैर्मन्त्रैस्तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकता । एवमपि न

समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत् । अस्येव । द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः । न च वैकृतानामेव षण्णामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम् । आवृत्तेरश्रुतत्वात् । न च सा कल्पयितुं शक्यते । अन्यथापि संख्योपपत्तेः । तस्मात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

एकादिना समुच्चये पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चयेमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।

ददातीत्यविधायात्कार्यैक्याद्वाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बह्वचः श्रूयन्ते । एका देया षड्देया द्वादश देया इत्यादिना । पुनराधाने पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतम् । भग्नः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमितिदिष्टयैकादिसंख्यया दक्षिणया समुच्चीयत उत तां बाधत इति संशयः ॥ उभयोरिदंदात्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समुच्चय इति पूर्वः पक्षः ॥ ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानं च मिलित्वा उभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणात्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमितिदिष्टस्य बाधकम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वासोवत्सं समुच्चयेमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चये न कार्यैक्याद्विरोधतः ॥ १० ॥

आग्रयणे श्रूयते । वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति । तदेतन्माकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चीयत इति मन्दः पूर्वपक्षः ॥ एककार्यत्वेन विरोधित्वान्न समुच्चयः किंतु बाध इति सिद्धान्तः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अन्वाहार्यस्य धर्मो ऽच न कार्यः क्रियते ऽथवा ।

न तद्धर्मत्वतो मैवं साधनत्वप्रयुक्तितः ॥ ११ ॥

सन्त्यग्वाहार्यधर्माः । तत्कल्पसूत्रकार उदाजहार । दक्षिणासञ्च उपहर्तवा इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह । दक्षिणत एतेति । तेभ्यो ऽन्वाहार्यं ददाति । ब्राह्मणा अयं व ओदन इति प्रतिगृह्णीत । उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यतीति । सो ऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यः । तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् ॥ मैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपेणानतिसाधनत्वप्रयुक्तात्से धर्माः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वासोवत्से ऽपि समानम् । तस्माद्वापि सन्ति ते धर्माः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पाको ऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशदश्चीती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यं पाको ऽस्ति । पूर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशाद्वत्से ऽपि पाकः स्यादिति चेत् ॥ न । वत्सनाशप्रसङ्गात् । अस्त्विति चेत् । न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहानाश्रुतकल्पने प्रसज्येयाताम् । तस्मान्नास्ति वत्से पाकः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशभावतो ऽस्यसौ ।

वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मादन्वाहार्यवत्पाको ऽस्तीति चेत् ॥ न । ओदनत्वार्थो हि पाकः । न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्यापोदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दस्यार्थः । किं तर्हि तण्डुलानां विक्लित्तिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च वासस्यस्ति विक्लित्तिः । तस्मादतिदिष्टः पाको बाध्यते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

आधारे ऽचास्ति नो वाच शक्यत्वाद्वात्तवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्यवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥ १४ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्वन्वयतो ऽग्रिमः ।

वाक्यभेदान्न तर्कितु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥

संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षे ऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वे ऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥ १८ ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः संनिहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ॥ १९ ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

संख्यान्तरं चेद्विकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयन्ते । गौश्चाश्व-
श्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादश-
शतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतम् । तत्र संशयः । सेयं संख्या किं गवादिसर्व-
द्रव्यविषया । किंवा कतिपयविषया । सर्वत्वपक्षे ऽपि प्रतिद्रव्यगेयं संख्या । उत
मिलितानाम् ॥ तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि । संख्या तन्नतो गुणः । प्रति-
प्रधानं च गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्मान्नवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगते
प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलि-
तानामियं संख्येति द्वितीयसंख्याविकल्पो ऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवा-
चिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदप्युक्तम् । अनौचित्यात् । न हि व्रीहियवादि-

धान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गतद्विचादिसंख्योचिता । परिकीतस्यत्विजो द्विचैत्री-
 हिवीजैः प्रयोजनाभावात् । प्रस्थाढकखार्यादिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र
 श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः ॥ कतिपयविषया
 संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः । किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं
 द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात्पशव इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 नैतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनान्तेन षष्ठां गवादिपशू-
 नामचेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षे किं यत्किंचिदेकम् । किं वा माषद्रव्यम् ।
 किंवा गोद्रव्यम् । तत्र नियामकाभावादयत्किंचिदिति प्राप्नम । तन्न । संनिधेर्नि-
 यामकत्वात् । माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः संनिहिताः । तर्ह्यस्तु
 माषद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् ॥ तस्मा-
 द्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि
 महानुपकार ऋत्विजः परियहीतुः । गव्येनाज्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि-
 सिद्धेः । ननु प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् ।
 न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्व-
 लीयः । तस्मान्नवां द्वादशशतामिति राजान्तः ॥ विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः
 संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वान्तिमे ऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितो ऽयिमः ॥ २१ ॥

अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागे स्वामिभिः स्वत्वसिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्यानां विभागा-
 विभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका । उतास्त्यन्यतरनियतिः । यदापि नियति-
 स्तदाप्यविभागो विभागो वा ॥ विभागनियामकस्यानुकृत्वादित्येति तावत्प्राप्तम् ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतीयहीतृत्वादविभाग
 इति पक्षान्तरम् ॥ यहैकत्वबहुत्वं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतीयहीता । तथा

सति विभागावश्यंभावात्समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावे परस्वत्वापाद-
नलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्येत् । किं च । तुष्यो वो विश्ववेदा विभजत्विति
मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो राडान्तः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायासं मैवं तत्स्यात्समाख्यया ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । कुतः । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् ।
साम्यहेतुस्तु लौकिको न्याय्यः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः ।
तस्मात्सम इत्येकः पक्षः । कर्मकोषेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टम् । तद्वद-
चापीति द्वितीयः पक्षः ॥ द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते । अर्धिनो दीक्ष-
यति । पादिनो दीक्षयतीति । अर्धं येषामृत्विजां ते ऽर्धिनः । एवं पादिनो योज्याः ।
तद्विशेषा याज्ञिकमुखादवगन्तव्याः । ततः श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषांचिदर्थं
केषांचित्पाद इत्यादिविषयो विभाग इति राडान्तः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

भूनाम्नि धेनुर्बाधेत गाः किंवा कृत्स्नदक्षिणाम् ।

धेन्वा विशेषितत्वाद्वा दक्षिणैकत्वतोऽखिलम् ॥ २४ ॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्धातत्वेन प्रकृतौ दक्षिणा निरूपिता । अत्र
विकृतौ बाधो निरूप्यते । अथैष भूरिति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य धेनुर्दे-
क्षिणेति श्रूयते सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः । या गौः सा धेनुरिति विशेष-
यितुं योग्यत्वात् । न हि यो ऽश्वः सा धेनुरिति विशेषणं युज्यते । तस्माद्गोविशे-
षणरूपया धेन्वा प्राकृतस्य गोसामान्यस्यैव बाधः । नेतरस्येति प्राप्ते ब्रूमः ॥
इयं धेनुरखिलां दक्षिणां बाधते । कुतः । गवादीनां माषान्तानां सर्वेषामेव दक्षि-
णारूपत्वाद्दक्षिणेत्येकवचनमिह प्रयुज्यते । गौश्चेत्यादयः समुच्चयवाचिनश्चशब्दा
एकत्वं एवोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवं सत्यत्यन्तं सुलभा । यदि दक्षिणा भिद्येरस्तदा-
नीमेकयैवानतिसिद्धेरितरासां वैयर्थ्यं दुर्वारम् । तस्मान्निखिलदक्षिणाबाधः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मैवं व्यवहितत्वतः ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्च गा इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानगवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यैकत्वात् ॥ मैवम् । विशिष्टविधी गौरवान्नवां प्राप्नन्वाच्च संख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च गोपदेन व्यवधानान्न दक्षिणायोगो ऽस्ति । योगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामेव निवर्तयेत् । न त्वन्यत्किंचिदिति राज्ञान्तः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

चिवत्सेनर्षभो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ।

ऋषभः पुंगवत्वान्न क्रयोद्देशविधानतः ॥ २६ ॥

साद्यस्के वर्षचयोपेतो गौः श्रूयते । चिवत्सः साराडः सोमक्रयण इति । प्रकृता-
वजया क्रीणाति । हिरण्येन क्रीणाति । ऋषभेण क्रीणातीत्यादिना क्रयसाधना-
न्यास्त्रातानि । तच्च पुंगवत्वसामान्येन बाध्यमृषभमात्रमिति पूर्वः पक्षः ॥ नैतद्यु-
क्तम् । कुतः । क्रयमुद्दिश्य चिवत्सविधानात् । साराडोद्देशेन तद्विधावग्नीषोमी-
यादावपि चिवत्सः प्रसज्येत । तस्मात्क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥ २७ ॥

अश्वमेधे श्रूयते । हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । प्राकाशौ दीपस्तम्भा-
वित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ ।
उताध्वर्युभागस्यैव ॥ तच्च प्राकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसंबन्धेन प्राकाशावध्वर्यव इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धे ऽपोदिते सति देयद्रव्य-
प्रतीतेर्देयावान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः ॥ अध्वर्यवे ददातीति संपाद-

नवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्ट-
दानक्रियया संबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधाद्ध्वर्युभागस्यैव बाध इति राज्ञान्तः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा ।

आद्यः प्राकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २६ ॥

अस्त्युपह्वयनामक एकाहविशेषः । तत्र श्रूयते । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो
दक्षिणा स ब्रह्मणे देय इति । प्राकाशन्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्व-
पक्षः ॥ दक्षिणाशब्दसंयोगाद्देनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः । उपरितनेन तु ब्रह्मणे
देय इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसंबन्धो बाध्यते । तथा
सति पुरुषान्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधाल्लौकिकदानादिना केनचिदु-
पायेनानतिः सिध्यति ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहार्युत कृत्स्ननुत ।

पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्मभागदत्त ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ ।

श्यावाश्ववत्सर्वदेयं पुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

ऋतपेये श्रूयते । औडुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय
इति । सोऽयं चमसो ब्रह्मभागमेव बाधते । कुतः । यत्पशून्द्द्यात्सोऽनृतं कुर्या-
दिति पशुदाननिन्दया सर्वदानप्राप्तेः । तस्मान्न सर्वबाध इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नात्र
निषेधाय पशुनिन्दोच्यते । किंतु विधित्सितसोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः । तेन
निन्दायाः सर्वप्रसञ्जकत्वं नास्ति । तस्मात्सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्यधिकाशङ्काया
निराकृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः ॥

तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चिन्तारूपं विचारं बुद्धिब्युत्पादनाय रचयति ॥

पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यताम् ।

भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्तयेत् ॥ ३१ ॥

श्यावाश्वाधिकरणे रुक्मललाटो दक्षिणेत्यस्य स ब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले स ह्यनिरुक्त इति वाक्यान्तरं पठितम् । तेन व्यवधानाद्विस्पष्टो वाक्यभेदः । इह त्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः । एकवाक्यतायां तु चमसशब्दस्य दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च संबन्धे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः । तथा सति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षीभवति ॥ दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयः । तस्य ब्रह्मसंबन्धो ऽपरो विधेयः । ततो ऽर्थभेदाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । तस्माद्दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसंबन्धे दक्षिणांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः ॥ कृत्वा चिन्तामुद्घाटयति ॥

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वचासौ न पुंसि तु ।

वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्तो ऽतः पूर्वनिर्णयः ॥ ३२ ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एव दृष्टः । न तु पुरुषविषयः । अतः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वां क्रतुदक्षिणां निवर्तयेत् । वाक्यभेदस्तु विस्पष्टं भासमानः काशकुशमवलक्ष्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाध इत्ययमेव राद्धान्तो युक्तः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

यजुर्युक्तो ऽध्वर्युभागं बाधते यमयत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तेर्नियम्यते ॥ ३३ ॥

वाजपेये श्रूयते । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति । अस्यायमर्थः । रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रथबाधकान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणयेन्द्रस्य वज्रो ऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जीकरोति । सो ऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकाले ऽध्वर्यवे दद्यादिति । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः । एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधसिद्धिः । वाढम् । तथाप्यर्धिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषकृप्तिः । सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागी ऽस्ति । नापि शकटदास्यादिभाग इति

पूर्वपक्षः ॥ नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अन्यन्तमप्राप्नोति हि प्राकाशो तत्र विधेयः । यजुर्गुह्यस्तु पक्षे प्राप्नोति । तथा हि । सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियामकत्वात् । यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति । तदा प्राप्नोति । यदा नेच्छति । तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्नोति । ततो यो ऽयं यजुर्गुह्यस्तु रथः सो ऽध्वर्यवे ऽवश्यं देय इति नियम्यते । ततो न कस्याप्यनेन बाधः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नक्षत्रेष्वुपहोमादिनारिष्टादेर्निवर्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्यो ऽन्यो ऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति नक्षत्रेष्ववस्ये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अश्विन्यै स्वाहा । दुर्गायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्टहोमो विहितः । नारिष्टान् होमाञ्जुहोतीत्युक्तत्वात् । दश ते तनुवो यज्ञं यज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः ॥ तथा श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति । प्रकृतानुपवीतं विहितम् । उपष्यत इति । अयं द्वितीयो विषयः ॥ तथा पृष्ठे षडहे श्रूयते । मध्वाशयेद्धृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतम् । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयः ॥ तत्रोपहोमनिवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानां निवर्तकानि । कुतः । कार्यैक्यात् । उपहोमनारिष्टहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रतीयते । अशनव्रतयोः शब्दभेदे ऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदे ऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्माद्बाध इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहतानि त्वपूर्वार्थानि । अपूर्वञ्च विध्येकगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयो ऽभ्युपेयः । न च नि-

वीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसम्भवात् । उदाहरणद्वये कृत्वाचिन्ता वास्तु ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तिः ॥ २ ॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां ग्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतम् । तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चीयते । कुतः । मयदशब्देन शरप्राचुर्यस्य विधानादबाधे ऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयदप्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः किञ्च प्राचुर्यार्थकार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् । तस्मात् कुशबर्हिषो बाध इति राजान्तः ॥

द्वितीयवर्णकम् ॥ रथदुन्दुभितद्वोषौ किं बर्हिर्मंचयोः क्रमात् ।

बाधकावुत तद्वोष एक एव हि बाधकः ॥ ३ ॥

रथघोषेत्ययं द्वन्द्वस्तेनोभौ बाधकौ न तत् ।

घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षे ऽन्यदीयो ऽपि शब्दो ऽचास्तु रथे सति ।

राजान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपेये श्रूयते । रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते । उपावर्तध्वमिति बर्हिर्भ्यां स्तोत्रमुपाकरोति । उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणम् । तत्र रथद्रव्यदुन्दुभिद्रव्यद्वयं बर्हिर्द्रव्यस्य बाधकं घोषो मंचस्य बाधक इति तावत् प्राप्तम् । रथश्च घोषश्चेति द्वन्द्वसमासेनोभयोः प्राधान्यात् । नैतद्युक्तम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वे रथ-घोषाभ्यामिति द्विवचनप्रसंगात् । समाहारद्वन्द्वे तु घोषशब्दस्य समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते । किञ्च द्वन्द्वे ऽन्यदीयघोषो ऽत्र प्रसज्येत । रथस्य घोष इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते । तच्चापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत्

तत्समाहारेऽपि समानम् । तस्माद्दोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । तत्र यद्बुभयं बाधकं
यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

बार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ।

समुच्चिता उताद्योऽस्तु कार्यैक्याद् ग्रहलिङ्गतः ॥ ६ ॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथा ।

विधेयोक्तेर्न लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं सुरायहे ॥ ७ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते । बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति विषुवत्यर्के गृह्णातीति । महा-
व्रते शुक्रं गृह्णातीति । अश्वमेधे श्रूयते । सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ गृह्णातीति ।
तत्र बार्हस्पत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादियहाणां बाधकाः । कुतः ।
यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । ग्रहशब्दसंयोगः कार्यैक्यगमकः । तस्मा-
द्बाध इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवादियहस्य पश्चाच्चो-
दितानां मैत्रावरुणादियहाणां च समुच्चयस्तथाचोपदिष्टानामतिदिष्टानां च स-
मुच्चयः स्यात् । अथोच्येत प्राकृतानां परस्परमेककार्यत्वे मानाभावात् प्रत्युत प्र-
योगवचनेन संभूयकारित्वावगमाद्युक्तः समुच्चय इति । तर्ह्येवापि समानं याग-
निष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रापितानामेव नत्वेकैकस्य । अर्केण यजेत शुक्लेण यजे-
तेत्येवं पृथक्पृथग् यागसंबन्धाभावाद् ग्रहशब्दोऽपूर्वा विधेयग्रहणक्रियां ब्रूते न
तु प्रकृतौ क्लृप्तकार्यं पदार्थमनुवदति येन लिङ्गं स्यात् । किंच वाजपेये सोमग्रहाः
सुरायहाश्चेत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानां च समुच्चयार्थमुच्यमानश्चशब्दः सर्वत्र समु-
च्चयं गमयतीति न बाधः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तच्चास्ति बाधकम् ॥ ८ ॥

पशूनुद्दिश्य सङ्ख्याया देवस्य च विधौ भिदा ।

कर्मन्यत्वे ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । तैरेतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः । पशुत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेयक्रियां ब्रूते येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किमत्र प्राकृतपशुनुवादेन सप्तदशसङ्ख्या प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयत उत विशिष्टमन्यकर्म । नाद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं ततो ग्रहस्यायो योजनीयः । किञ्च रोधनमेवमास्नायते । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिराचः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवो ऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्यातिराचम् । मारुत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान् पशुभिरेवावरुन्धे इत्यस्मिन्नवरोधनास्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसङ्गावस्य सिद्धवदनुवादात्समुच्चयो ऽवगम्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाग्निमः ।

चित्त्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितो ऽन्तिमः ॥ १० ॥

साङ्ग्रहणीष्टौ श्रूयते । आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाता इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । एताभिस्त्रिसृभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयो ऽनुयाजा बाध्याः । कुतः । चित्त्वलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसङ्ख्याविशिष्टप्राकृतपशुभावेन मा भूत् बाध्यत्वं इह तु चित्त्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाध्यन्ताम् । यद्वा तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः ॥ किं चित्त्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते उत चित्त्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः । आद्ये चित्त्वस्य गार्हपत्यादिष्वपि सत्त्वेनान्वयान्न लिङ्गम् । द्वितीये विशेष्योर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात् कर्मान्तरविधानान्न बाधः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चास्नायते । पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मनः सजातीयान्दध्याद्यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातीयान्मनुत इति । तस्मादामनहोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

पत्नय उपगायन्तीत्यृत्विजां विनिवर्तकाः ।

न वाद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ ११ ॥

नदनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्तते ।

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं ततः ॥ १२ ॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते । पत्नय उपगायन्तीति । तत्र पत्नय उपगायन्त्यः प्राकृतानामृत्विजामुपगानृणां निवर्तकाः । शरीरसामगानोपचयहेतुकाण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वादिति चेत् ॥ न । दिक्षु दुन्दुभयो नदन्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां चित्ते विपरिवर्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरम् । न च शरीरमेव गानं तस्येदमुपगानं दुन्दुभिनदस्याशरीरत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति तन्वीगानप्रयोगात् । किंच काण्डवीणादिभिः पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयम् । तस्मात् पत्न्यो नर्त्तिङ्निवर्तकाः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाध्यो गौल्गुलवादिभिः ।

न वाद्यो लेपनैकत्वान्न शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १३ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्रात्रः सत्रविशेषः । तत्र श्रूयते । गौल्गुलवेन प्रातःसवने ऽभ्यञ्जनं पैलुदारवेण माध्यन्दिनसवने सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति । प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतम् । सो ऽयमभ्यङ्गो बाध्यो लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयचैकत्वादिति पूर्वः पक्षः ॥ नैतद्युक्तम् । कुतः । कार्यभेदात् । गौल्गुलवादिलेपजन्यं कार्यं चन्दनादिवच्चैत्यं तच्च नावनीतस्नेहाङ्गि-
न्नम् । किंच नावनीतो दीक्षाकालीन इतरः सुत्याकालीनः । तस्माद्वाध्याभावात् समुच्चयः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

तार्थाद्यहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वायिमः ।

गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रते श्रूयते । तार्थं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति । प्रकृतावहतं वासः परिधत्त इति । घृताक्तः कञ्चलस्तार्थमित्युच्यते । ताभ्यां तार्थदर्भमयाभ्यां दम्पत्योरहतवस्त्रं बाध्यते । कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् ॥ मैवं तार्थदर्भमययोर्गुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं त्वचोपरितनं प्रावरणम् । तस्मात्कार्यभेदात् समुच्चयः ।

नवमाधिकरणमारचयति ॥

बाध्यं श्लोकादिनाज्यादि न बाध्यः स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात् समुच्चयः ॥ १५ ॥

महाव्रते श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चादित्यादि श्रूयते । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः । स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति श्रुतम् ॥ नैतत् सारम् । किमत्र स्तुतिमनुद्य देशसामगुणौ विधीयेते किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाद्यः वाक्यभेदोपपत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्याभावात् समुच्चयः स्यादिति ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्राकृतबाधकम् ।

स्तुत्यभावादादिमो ऽन्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १६ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते । कौत्सं भवति कारणं भवतीति । तदेतत् कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते । कुतः । प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्यैक्याभावात् ॥ मैवम् । प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यावगमात् । तस्माद्बाधकम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तत् सर्वबाधकं सर्वमेकद्व्याद्युक्तितो ऽथवा ।

अविशेषादादिमो ऽन्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १७ ॥

तत् पूर्वोक्तं कौत्सादिसाम विषयः । तत्र किं कौत्ससाम प्राकृतसर्वसामनिवर्तकं काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्वनिवर्तकत्वमुच्यते । आहोस्विदेकवचनान्निर्दिष्टमेकस्य निवर्तकं द्विवचनान्निर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्निर्दिष्टानि बहूनाम् । तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः प्राप्नोति ॥ एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादप्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि कौत्सं भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः क्रौञ्चानि भवन्तीति निवर्तकेषु श्रूयमाणानि एकद्विबहुवचनानि निवर्त्यानां तत्संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्त्या बोधयन्ति । किंचैवं सत्यबाधितसामविषयश्चोदकोऽनुगृहीतो भवति कृत्स्नबाधे तु सर्वश्चोदको निरुध्यते । तस्मान्न सर्वबाधकः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

स्तोमस्थयोर्वृद्धवृद्धोः प्राकृतः किं निवर्तते ।

अवृद्धावेव बाध्यः स्यात् सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १८ ॥

अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् ।

वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वात् वृद्धौ तु न निवर्तकम् ॥ १९ ॥

सन्ति वृद्धस्तोमका अवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः । तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् । अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यादिति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

क्वापि स्तोत्रं ऋचि क्वापि स्यादावापस्तथोद्धृतिः ।

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोताविशेषतः ॥ २० ॥

आद्यो नो परिसंख्यानान्दत्र ह्येवेति तद्विधेः ।

विध्यन्तराशेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते ॥ २१ ॥

अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम उद्वापः प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः वृद्धस्तोमकेष्वावाप एवेति स्थितं पूर्वाधिकरणे । तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन्

कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्यां कस्याञ्चिद्वचि स्यातां । कुतः । नियामकाभावादिति पूर्वः पक्षः ॥ नो खल्वेतद्युक्तमेवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु गायत्री-बृहत्यनुष्टुब्यतिरिक्तास्त्वृक्षावापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वात् । एवकारश्चैवमाज्ञायते । त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि यज्ञायत्री बृहत्यनुष्टुप् । अत्र होवावपन्यत एवोद्वाप-न्तीति । ननु मा भूतामन्यत्रावापोद्वापौ विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्तु इति चेत् । अ-नेन वाक्येन तद्विधानादिति ब्रूमः । न चायमर्थवादो ऽनन्यशेषत्वात् । नाप्यनुवादो ऽपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिष्वावापोद्वापौ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

पर्यायेणापि देवोक्तिवैधेनैव पदेन वा ।

अथैवाभेदादादिमो ऽन्यः शब्दपूर्वावयित्वतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावकशुच्यादिना येन के-नापि पर्यायेणाभिधातव्याः किंवा तत्तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र शब्दो ऽर्थप्रत्यायनार्थः । तत्पर्यायाणां स्वरूपेण भेदे ऽप्यर्थाभेदाद्येन केनाप्यभि-धानमिति पूर्वः पक्षः ॥ यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दो ऽर्थप्रत्यायनार्थो भव-ति । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्यायितव्यः । तद्यथा । देवदत्ते गौरवातिशयमुत्पादयितुं राजसभायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहर-न्ति पितृमातृमातुलादयश्च तत्तत्संबन्धवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति न तथा स्वना-मग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त्येव । तद्वदत्रापि अग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तं वि-धिं विना यागदेवतयोः संबन्धाभावात् । विधिकृते तु तत्संबन्धे शब्दस्य प्र-योजकत्वं दुर्वारम् । अत एव अयाट्स्वाहाकारोज्जित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते अयाड्योः प्रिया धामानि अयाट् सोमस्य प्रिया धा-मानि स्वाहापिं स्वाहा सोममग्रेहमुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेष-मित्यादिना । तस्माद्विधिपदैरेव तत्तद्देवताभिधानम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ १५ ॥

सौर्यं चरं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः स चार्थ आदित्यादिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुत्याग एवान्वितः न त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र सौर्यं चरं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति न च सौर्यश्चरुरिति चरुणा । कारकविभक्तिर्द्वितीया सा चारख्यातेन संबध्यते न नाम्ना सति च प्रयोगान्वये याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्दः एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाग्निशब्दः प्रयुज्यते किंतिर्हि वैधशब्दविवक्षयापि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्यादथबोभयम् ।

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ १६ ॥

आधाने श्रूयते । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः । कुतः । तस्यैव चोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् ॥ मैवम् । पावकगुणयुक्तस्याग्नेवैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्माच्छब्दद्वयं पठनीयम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

वृधन्वत्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ १७ ॥

आधाने पवमानेष्टावाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते । वृधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकवानसौम्य इति । तत्र निगमेषु वृधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं स-

गुणो देवो वक्तव्यः । कुतः । वृधन्वत्तादेर्देवगुणत्वात् । तथा हि श्रूयते वृधन्वाना-
ग्नेयः कार्यः पावकवान् सौम्य इति । न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना
साक्षाद्वृधन्वच्छब्दः संभवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो देवो वक्तव्यः ॥ मैवं
वृधन्वत्ताया मंचगुणत्वात् । न ह्यग्नेयशब्दो यागपरः किंतर्हि मंचपरः । संभ-
वति हि मंचस्य साक्षाद्वृधन्वच्छब्दप्रयोगः अग्निं स्तोमेन वर्धयेत्यस्मिन्मंचे वृधि-
धातोः प्रयुक्त्वावृधन्वत्ताविधिना चाग्नेयमंचान्तरं निवर्त्यते । न च तद्वितान्त
आग्नेयपद उपसर्जनीभूतो देवतावाचको ऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विशेष्यमह-
ति । तस्मात् केवलो ऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

किं गोवनस्पती केनाप्युतोस्त्राविधिश्चतः ।

वक्तव्यौ निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तथायिमः ॥ १८ ॥

स भेद आर्थिकस्तं तु प्रापयेच्चोदको न हि ।

उस्त्रा प्रकरणान्मानाद्वैधत्वेन वनस्पतिः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयते गौरनुबन्ध्य इति । तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः पठितः
पृषदाज्येन वनस्पतिं यजतीति । तावेतौ गोवनस्पती निगमेषु येन केनापि पर्या-
यशब्देन वक्तव्यौ । कुतः । प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्दनियमाभा-
वात् । तथा ह्यग्नीषोमीयपशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिस्तत्र पशुशब्दो वैधः अग्नीषोमीयं
पशुमालभेतेति तद्विधानात् । निगमेषु छागशब्दः छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रू-
हीति । तथा वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्यागः प्रकृतिः । तत्र स्विष्टकृच्छब्दसहितो
ऽग्निशब्दो वैधः । अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधानात् । निगमेषु केवलो ऽग्निशब्दः
पठितः ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्न इति । सत्येवं विधिनिगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्र-
कृतावभावाद्विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः ॥ प्रकृ-
तौ यो ऽयं विधिप्रयुक्तो निगमभेदः स आर्थिकः । स इह न प्रयोक्तव्यस्तस्यार्थिकत्वेन
चोदकप्रतिदेशानर्हत्वात् । न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति तस्माद्वैध एव निग-
मेषु प्रयोक्तव्यः । न चैवमनुबन्ध्यनिगमे वैधो गोशब्दः प्राप्नुयादिति शङ्क्यं तत्रो-

स्नाशब्दस्य साक्षादान्नातत्वात् । उस्नाया वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति ह्यान्नायते । त-
स्मादुस्नावनस्पतिशब्दौ वक्तव्याविति राजान्तः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

किमग्नीवरुणौ स्विष्टकृच्छ्रेन विवर्जितौ ।

वक्तव्यौ सहितौ वाद्यो रूढत्वादगुणोक्तिः ॥ २० ॥

कदाचित् कृतवान् स्विष्टमिति योगाद् गुणे सति ।

पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥ २१ ॥

अवभृथे श्रूयते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । तत्र निगमेषु स्विष्टकृ-
च्छ्रवर्जितावग्नीवरुणौ वक्तव्यौ । कुतः । स्विष्टकृच्छ्रस्य योगासंभवेन वह्नौ
रूढस्य गुणवाचित्वाभावात् । स्विष्टं कृतवानित्येवं भूतार्थे क्लिप्तप्रत्ययविधानात् ।
तादृशो योगो वक्तव्यः । न चासावत्र संभवति स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् । रूढौ
तु कार्यलक्षणया स्विष्टकृत्कार्येऽग्नीवरुणाविति वचनव्यक्तिः संपद्यते । तस्मात् स्वि-
ष्टकृच्छ्रेन वर्जिताविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तेन सहितौ वक्तव्यौ । कुतः । अस्मिन् प्र-
योगे स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीतप्रयोगे कृतत्वेन संयोगसंभवे कूप्रयोगं परि-
त्यज्य कल्प्यरूढ्याश्रयणायोगात् । ततः पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृच्चगुण-
युक्तौ तौ वक्तव्यौ ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

स्विष्टकृच्चगुणो लोप्यो याग एवाखिलेषु वा ।

यज्यन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृच्चगुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते । अग्निं यजतीति ।
तत्र गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुनान्वयाद्याग एव स्विष्टकृच्चगुणो लोप्यः ॥ मैवम् ।
यजतिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेष्वसौ लोप्यः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः ॥ २३ ॥

स्विष्टकृत्स्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्यः प्रयाजवत् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्वयो ऽनुयाजाः समाम्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत् तृतीयो ऽप्यारादुपकारक इति पूर्वः पक्षः ॥ अस्ति प्रधानहोमनारिष्टहोमानन्तरभावी प्राशिचादिभक्षणान् प्राचीनः पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्भोमः सर्वेषां हविषामुत्तरार्द्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृते ऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात् । प्राशिचादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वाज्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्स्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम् । किंच संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्त्वृतीयः स्यादन्यप्रयाजवदन्यो ऽनुयाजः स्यात् ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात् संस्कारो वार्थकर्मता ।

शस्त्रवत् कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ॥ २५ ॥

तिष्ठन् याज्यामन्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतेः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथानुवचनस्यापि ॥ मैवं चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिष्ठन्वासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

मनोतामन्त्र ऊहो ऽस्ति वायव्ये नास्ति वास्यसौ ।

आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥ २६ ॥

अग्नीषोमावग्नौ नैव लक्ष्येतां वचनं विना ।

अनर्थकान्ततो वाक्याद्विकृतावूहवारणम् ॥ २७ ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोतामन्त्रो ऽग्नीषोमीयपशौ पठितः । वायव्यप-

शावप्ययं चोदकप्राप्तः । तत्र त्वं हि वायो प्रथम इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुरायेत्येव मनोता कार्येति तत् प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकं द्विदेवत्यपशावेकदेवत्यमंत्रस्य प्रकरणपठितस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् ॥ मैवं छविणो गच्छन्तीत्यादिवन्मंत्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् । प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मादूहो नास्ति ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ॥

बृहद्रथन्तरैकीययोनौ कण्वरथन्तरम् ।

रथन्तरस्यैव योनौ किं स्वयोनावुतायिमः ॥ २८ ॥

चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः ।

अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः ॥ २९ ॥

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति । प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनी विकल्पिते त्वामिद्धि हवामह इतीयमृबृहतो योनिः अभि त्वा शूरेति रथन्तरस्य पुनानः सोमेति कण्वरथन्तरस्य । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्वरथन्तरं गेयम् । कुतः । चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् ॥ अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयम् । कुतः । रथन्तरेति नामसाम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् ॥ नैतद्युक्तम् । बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानं न तु तद्योन्योः । अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति परिशिष्यते । प्राप्तिश्च सामगानामुत्तरायन्यपाठादवगन्तव्या । एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने न भविष्यतः ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ॥

संदेहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ज्ञेयोः ।

योनिन्यागः समश्चेन्न तृचशब्देन बाधनात् ॥ ३० ॥

एकं साम तृचे क्रियत इति श्रूयते । कण्वरथन्तरसाम्नामृचां त्रयमाश्रयः । तत्रैका स्वयोनिरितरे स्वयोन्युत्तरे । एवं बृहद्रथन्तरसाम्नोर्द्विष्टव्यम् । तत्र बृह-

दुत्तरयो रथन्तरोत्तरयोर्वातिदेशप्राप्त्यविशेषेण स्वेच्छया गेयमित्याद्यः पक्षः ॥ ना-
मसाम्यादथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः ॥ प्रकृतावृचः साक्षादङ्गत्वा-
भावे ऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः । योनिवदु-
त्तरयोरप्युचोत्तरायन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो राज्ञा-
न्तः । बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयतां सर्वथापि स्वयोन्युक्त्याग ऋ-
गन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा सति चोदको ऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणो ऽप्यधि-
का शङ्का । तृचशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचां त्रये प्रसिद्धो ऽतस्तृ-
चश्च्युत्या प्रत्यक्षतया चोदकप्राप्तबाध इति राज्ञान्ताशयः ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति ॥

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ।

संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्मत्वनिर्णयात् ॥ ३१ ॥

अग्निष्टुदाख्य एकाहे श्रूयते आग्नेया ग्रहा भवन्तीति । तेषु चोदकप्राप्तयोर्ना-
नादेवतयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभ्रमेणास्त्यूह इति वदतः प्रत्येतदुत्तरं द्विती-
याध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वान्नास्त्यूह इति ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ॥

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्व्राज्यपानिति ।

विक्रियेत न वा ऽद्ये ऽपि किं स्याद्दध्याज्यपानिति ॥ ३२ ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात् पृषदाज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविष्टुतः ॥ ३३ ॥

द्वितीयः स्यात् तृतीयो ऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चिचताज्ये ततो विक्रियते न हि ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनावहनस्वाहाकारायाङ्जोषणनिगमा अतिदिष्टाः । त-
त्राज्यपशब्दः प्रयुक्तः । देवानाज्यपानावह स्वाहा देवानाज्यपान् । अयाङ्
देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तेति । सो ऽयमा-
ज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः । विकारो ऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपान्

इत्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति इयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् ॥ आज्यस्योपस्तरणाभिधारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्द्विष्टं नास्तीति दध्येव हविस्ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः ॥ पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति तस्य हविष्ट्वम् । ततः पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः ॥ पृषच्चं नाम चित्रता सा चाज्यगतो गुणः दधिमेलनेन निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव द्रव्यत्वादाज्यपशब्दोपेता एव निगमाः पठितव्याः ॥

॥ इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमपादस्याद्याधिकरणमारचयति ॥

प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ।

अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वेणास्यैव बोधनात् ॥ १ ॥

प्रकृतावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि । विकृतिषु द्यावापृथिव्यमेककपालमाश्विनं द्विकपालं वैष्णवं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेकदेशस्तत्राद्यो मध्यमोऽन्यो वा यः कोऽप्येकदेश इच्छया स्वीकार्य उताद्य एवैकदेशः । नियामकाभावाद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आ चतुर्थीत् कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीत्युक्तत्वादन्यक्रमेण स्मृतानुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवंविधः । उपवेषनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारविशेषं सम्यगवस्थाप्य ध्रुवमसीति मंत्रेण तस्मिन्नङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधातीति सोऽयमुपक्रमश्चोदकप्राप्तस्तथैव स्मर्यते । तत्राङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभावि प्रथमकपालोपधानमेव बुद्धावुपस्थाप्यते न च द्वितीयम् । न च प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः । द्वितीयस्य हि धर्ममसीति मंत्रः प्राचीनदेशश्च विशेष्यते । सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयोर्युक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्योऽवशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाल्लुप्यते । एकां सामिधेनीमन्वाहेत्यस्मिन् पञ्चदशसामिधेयेकदेशे द्विराचचिराचादिषु द्वादशाहैकदेशेषु चायमेव न्यायो योज्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

तृचाद्यासु तृचे वाद्ये तिसृष्वित्युच्यते ऽग्रिमः

चिच्छन्दस्वात् प्राकृतं तत् क्रमादत्र तृचो ऽखिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायास्त्रिसंख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानादेकचिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति स चैवं श्रूयते । अथैष एकचिकस्तस्यैकस्यां वहिष्पवमानं तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यंदिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः उच्चा ते जातमित्ययं प्रथमो गायत्रीछन्दस्कः पुनानः सोमेत्ययं द्वितीयो बृहतीछन्दस्कः प्र तु द्रवेत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं चिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमान इति । एवं सत्येकचिकस्य माध्यंदिनपवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र चयाणां तृचानामाद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः किंवा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठितास्तिस्र इति संशयः । तत्र चिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षी ग्राह्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ यदेतत् चिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतं तत्र त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वाद्भिकृतावपि तत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत् वाढम् । अत एव पाठक्रमो ऽप्यतिदिष्टः । तथा सति प्रक्रान्तगायत्रीछन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्बृहतीछन्दस्के तृचे प्रथमाया ऋचः प्रारम्भावसरः । स चारम्भस्तिसृष्विति विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

तृचे स्यादृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।

तृचे भवेद्वैकस्यां श्रुत्यावृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकचिकक्रतौ व्यतिषङ्गेणैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु संपाद्यमानेषु यद्दूर्गानं तत् किं तृचे स्यादुतैकस्यामृचीति संशयः । तत्र चोदकेन तृचे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इहैकचिकक्रतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः । आवृत्तं धूर्षु स्तुवत इत्यावृत्तिविधानात् । ननु तृचे गाने ऽपि सामस्त्रिरावृत्तिर्भवेत् आवृत्तेः स्तुतिविशेषणत्वात् । गुणसंकीर्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः तच्चर्गावृत्तिं विना तिसृष्वृषु न सिध्यति । तस्मादेकस्यां धूर्गानम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

द्विराचादौ द्वादशाहे प्रायणीयादितः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥ ४ ॥

द्वादशाहद्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रचिराचादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तन्ते किंवा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तन्त इति संशयः । ईदृशमहर्रूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तन्त इति पूर्वः पक्षः ॥ द्विरात्रप्रकरण एवमास्मायते यत् प्रथमं तद्वितीयं यद्वितीयं तच्चतुतीयमिति । अयमर्थः । यद्विरात्रस्य प्रथममहर्नुष्ठेयं तद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा जागतीमन्तर्येणीति जागतस्याहोऽन्तराय आस्मायते तच्चोदयनीयवर्जने लिङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा ऽवशिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्तन्त इत्यवगन्तव्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

धूनने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश ।

किमाद्यारम्भनियमः किं वारम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥

कपालवत् क्रमः प्राप्तः केचित्प्रकरणोचिताः ।

व्यर्थाः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भो ऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था वपनार्थाश्च बहवः पठिताः प्रयोगे तु तदेकदेशसंख्या विहिता सप्तभिराधूनोति चतुर्दशभिर्वपतीति । तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपालसामिधेन्यादित्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति ॥ तदयुक्तम् । कुतः । यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमतो मध्यतोऽन्ततो वोपक्रम्य विहितसंख्या पूरणीया ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वायिमो यतः ।

न कल्पमश्रुतं मैवं संख्यावापादिलिङ्गतः ॥ ८ ॥

विवृद्धस्तोमकः क्रतुरेवमास्नायते । एकविंशेनातिराचेण प्रजाकामं याजयेत्
चिण्वेनौजस्कामं चयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्चदशादि-
स्तोमेभ्यो विवृद्धा एकविंशचिण्वचयस्त्रिंशस्तोमाः । तेषु किं प्राकृतानां साम्नाम-
भ्यासाद्वृद्धिर्भवति किंवा सामान्तरागमादिति संशयः । अश्रुतस्य सामागमस्य क-
ल्पयितुमशक्यत्वादभ्यासादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अभ्यासो ऽपि न साक्षाच्छ्रुतः किं
त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते संख्या च द्रव्यगता भिन्नद्रव्यैरेव पूर्यते न त्वेकद-
व्यावृत्त्या । न ह्यष्टकत्वं एकं घटमानीय मद्रूहे सन्यष्टौ घटा इति व्यवहरन्ति । ततः
स्तोमावयवद्रव्यगता संख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति स च
भेदः सामान्तरागमलिङ्गम् । अत्र ह्येवावपन्तीत्यावापोद्देशेन देशविशेषेविधिरपरं
लिङ्गं सामान्तरोत्पत्त्यर्थवत्त्वमन्यलिङ्गम् । तस्मादागमेन वृद्धिः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

किं वहिष्यवमानद्वौ साम्नर्चा वाभिपूरणम् ।

साम्ना पूर्वोक्तितो मैवं सामैकत्वपराङ्गतः ॥ ९ ॥

प्रकृतौ प्रातःसवने वहिष्यवमानस्याविवृद्धः स्तोमस्तस्य विकृतिषु वृद्धौ स-
त्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकं हि तत्र सामेति वहिष्यवमानं
प्रकृत्य सामैकत्वमास्नायते । अतो न सामान्तरागमः संभवति । एवं तर्ह्यभ्यासेन
संख्यापूरणमस्त्विति न वाच्यं पराग्वहिष्यवमानेन स्तुवन्तीति पराक्शब्देनाभ्या-
सप्रतिषेधात् । तस्माद्दगागमः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीविवृद्धौ किमागमो ऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥ १० ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्थावत् पूर्वभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्यागमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥ ११ ॥

चित्वं न पूरणयोक्तमन्यथाप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्यासु तदावृत्तिर्विधीयते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादिना । यथा वहिष्पवमान ऋगागमस्तथाचापीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं किंतु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः । चिः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमामिति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सति एकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य चिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि चित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेन उत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यायाः पूरणात् । अतो विवक्षितं चित्वं । तथा सति तदबाधाय प्रथमोत्तमे चिरभ्यस्य षष्ठामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्रिमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात् प्रकृतावसौ ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णातीति । सोऽयं षोडशियहो विकृतौ निविशते । कुतः । प्रबलेन वाक्येन तस्य यहस्य प्रकरणादुक्त्यमाणात्वात् । उच्यते ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्येति हि वाक्यम् । द्विरात्रादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अथमिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादित्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽमिष्टोमे निविशते । न चात्र प्रकरणबाधः । अमिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमवान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्नोत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । अर्हर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरेपेक्षाय वा तदुपपत्तेः । तस्मात् प्रकृतौ निवेशः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

उक्थ्याग्रयणतः स स्यात् केवलाग्रयणादुत् ।

आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्थ्योर्ध्वविधित्वतः ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्थ्यपाचादाग्रयणापाचाच्च ग्रहीतव्यः । उक्थ्यान्निर्गृह्णाति षोडशिनमित्येकं वाक्यम् । आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनमिति द्वितीयं वाक्यम् ॥ अत्रोच्यते । आग्रयणापाचादेव ग्रहीतव्यः । कुतः । उक्थ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । तं पराञ्चमुक्थ्यान्निर्गृह्णातीत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्षन्द्स्य प्रयोगात् । अतो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ॥ १५ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशियहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते । प्रातःसवने ग्राह्यः माध्यन्दिनसवने ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्य इति ॥ नैतत् । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत् प्रातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषो ऽभिहितस्तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितम् । तस्मात्तृतीयसवन एव षोडशियहः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अग्निष्टोमोक्थ्यसंबन्धी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाग्रिमः प्राप्नस्तत्तत्संस्थामबाधितुम् ॥ १६ ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इथते ह्यन्यसंस्थानं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ॥ १७ ॥

षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते । अथग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्सुक्थ्ये ग्राह्य इति । सो ऽयमग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः षोडशियहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थानं प्रसज्येत ।

अग्निष्टोमसंस्थानं च बाध्येत तत्संबन्धिसमाप्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठितैः । हरिवच्छस्यत इति । षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किञ्च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । ग्रहग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तं शक्यम् । तस्मात् पूर्वसंस्थानहानिमन्यसंस्थानं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

द्विरात्रे ऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥ १८ ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्ते परिसंख्यातिदेशतः ।

विकल्पो ऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥ १९ ॥

सन्ति बहवो द्विरात्रास्तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते । वैखानसं पूर्वं ऽहन् साम भवति षोडश्युत्तर इति । सो ऽयं षोडश्यप्राप्तः सन् विधीयते । न च चोदकात् प्राप्तिः शङ्क्या प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूच्चोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरमुत्तरे ऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इति । तेन सर्वेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते । ततो ऽङ्गिरसां द्विरात्रेषु नियमेन षोडशी गृह्यते तदितरेष्वतिरात्रविकृतित्वेनातिदेशाद्विकल्पते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् । तदेवाधिकरणं भाष्यकारमतेनारचयति ॥

परिसंख्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यैवानुवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ २० ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति विधिस्तित्वैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वात् । अतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नात्र कल्प्यम् । प्राप्तविध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्रप्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा ।

वीप्सैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव स ग्रहः ॥ २१ ॥

चतुर्थाष्टमतापत्तेर्नानाहीनेषु स ग्रहः ।

जात्यैकवचनं वीप्सा न्यायप्राप्तानुवादिनी ॥ २२ ॥

षोडशिनं प्रकृत्यामनन्ति । चतुर्थे चतुर्थे ऽहन्यहीनस्य गृह्यत इति । सो ऽयमेकस्मिन्नेवाहीने प्रथममारभ्य गणिते चतुर्थे ऽहनि ग्राह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणिते चतुर्थे ऽहनि ग्राह्यः । एवं सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति । नानाहीनगतचतुर्थेदिवसविवक्षायां तु चतुर्थे ऽहनीत्येतावतैव तत्सिद्धेर्वीप्सानर्थिका । अहीनस्येत्येकवचनं च बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकाहीनपक्षे चतुर्थे चाष्टमे चेत्येवमुच्यत एकवचनं तु नानाहीनपक्षे जात्यभिप्रायम् । वीप्सा बहुप्रदेशगतचतुर्थेदिनस्य न्यायप्राप्तं बहुत्वमनुवदति । तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थे स ग्रहः

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्ग्रेहैवाययणाग्रता ।

आद्यः प्रकरणादन्यो जगत्सामत्वसंभवात् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवायान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्रायान् यदि जगत्सामाययणायानिति । अयमर्थः । माध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरनामकं साम यस्य सोमयागस्य स सोमो रथन्तरसामा । एवमितरत्रापि । तत्र जगत्सामसोमे ग्रहाणामाययणादित्वं प्रकरणपाठात् प्रकृतौ निविशत इत्याद्यः पक्षः ॥ जगन्नामः सामः कायभावाज्जगत्यामृत्युत्पन्नस्य तु सामो विकृतिषु विषुवन्नामके मुख्ये ऽहनि संभवाद्विकृतौ निविशते ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

बृहद्रथन्तरैकं किं द्वयं वोत रथन्तरम् ।

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामायिमो भवेत् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् ।

जगत्त्वं सर्वत्र चास्ति तदुक्तिव्यर्थता तदा ॥ २५ ॥

रथन्तरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टाच्च लक्षणा ।

जगत्पृथि स्थितं सामेत्येतत्स्यात् संनिकर्षतः ॥ २६ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये जगन्नामकं साम यस्य सोमयागस्यासौ जगत्सामेत्यत्र जग-
द्विशेषणेन विशेष्यमाने साम्नि चतुर्धा संशयः । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरत् स्यात् ।
कृतः । बृहता रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसाध्यत्वावगमात् । ज-
गच्छब्दश्च गच्छति प्रवर्तते ज्योतिष्टोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र संभवतीति प्र-
थमः पक्षः ॥ नैतद्युक्तं विकल्पप्रसङ्गात् । स चाष्टदोषयस्तत्तस्मात् सामद्वयसमु-
च्चयोऽभ्युपेयः । उदाहृतो वाशब्दोऽपि चकारार्थो ज्ञेयः । जगच्छब्दश्च कृत्स्नवाची
कृत्स्नत्वं चावाप्येकस्यापि साम्नोऽपरित्यक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षः ॥ एतदप्ययुक्तं
यदि जगत्सामेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादयतरपक्षस्यैन्द्रवायवायत्वशुक्रायत्वाभ्यामवरुद्ध-
त्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् पुनस्तदुक्तिव्यर्थता वाशब्दश्च विकल्पे
मुख्योऽत्र बाध्येत । तस्माद्रथन्तरमेवात्र स्यात् तद्योनावीशानमस्य जगत इति
जगच्छब्दश्चरवणेन जगत्सामत्वसंभवादिति तृतीयः पक्षः ॥ तदप्ययुक्तम् । तत्र ह्य-
र्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते । तेन शब्देन च शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्य तया
च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयमिति विप्रकर्षः । तस्माज्जगत्यामुत्पन्नं सामेति चतुर्थः
पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि च्छन्दोवाचिना जगतीशब्देन तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य सा-
मोपलक्षणीयं तथापि संनिकृष्यते यतो वैदिको जगच्छब्दो जगतीपर्यायः । तस्मा-
च्चतुर्थः पक्षो राद्धान्तः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उपवत्ययवत्यौ स्तो गोसवे यदि वा न हि ।

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २७ ॥

विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद्वाघातः स्यात् समुच्चये ।

रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवत्येव युज्यते ॥ २८ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावच तु द्वये ।

मिलिते पृष्ठता तस्मान्निर्निमित्ते उभे न हि ॥ २९ ॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथन्तरबृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितो गोसव उभे कुर्यादित्यादिना । प्रकृतौ त्विदमान्नातम् । उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादयवतीं बृहत्पृष्ठस्येति । ते इमे उपवत्यग्रवत्यावृचौ पृष्ठद्वयस्यादिभूते गोसवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते विकल्प्येते । कुतः । तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् । न चात्र समुच्चयः शङ्क्यः ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् । तस्माद्विकल्प इत्येकः पूर्वः पक्षः ॥ प्रथमश्रुतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवतीमेव प्रतिपदं कुर्यादिति द्वितीयः पूर्वः पक्षः ॥ प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं तथा सति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः ॥

सप्तदशाधिकारणमारचयति ॥

पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्यो ऽग्रत्वविधेर्मेवं धारायुक्ताग्रतोक्तितः ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । ऐन्द्रवायवा यहा गृह्यन्त इति । मन्त्रकारडविधिकारणडयो-ग्रहाणामयं पाठक्रमः । उपांशुग्रहः प्रथमः । अन्तर्यामग्रहो द्वितीयः । ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थे इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वविधानादुपांशुग्रहात् पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः ॥ नैतद्युक्तं धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः । तद्वाक्ये धारया गृह्णातीति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्येत । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

अष्टादशाधिकारणमारचयति ॥

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमो ऽन्यः कामायैतद्विधानतः ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोम एवं श्रूयते । ऐन्द्रवायवाग्रान्यहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्व प्रजाः कल्पेरन्निति । सो ऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां यहा-

णामादौ स्यात् । कुतः । धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्ययताविधानादिति पूर्वः पक्षः ॥ नात्र सर्वाग्र्यत्वं विधानुं शक्यं धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्ताग्र्यत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्वस्थान एवायं ग्रहः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवं तदयत्नात् प्राप्तेः स प्रतिकृष्यताम् ॥ ३२ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्रायान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थयान् गृह्णीयादभिचर्यमाण-
स्येत्यादि । पूर्वव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ऐन्द्रवायव-
स्य धाराग्रहाग्र्यत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनां तु तन्नेति वैषम्यम् । तथा
सति विधीयमानाग्र्यत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ॥

विंशाधिकारणमारचयति ॥

स सर्वादावैन्द्रवायवादी वाचाविशेषतः ।

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादी धृतेरपि ॥ ३३ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्वदीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशे-
षाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमयत्नमनपेक्षितत्वात् सर्वमुख्यम् ॥ नैतदेवं प्रा-
कृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राद्यग्र्यत्वविधानात् । किञ्च धारयेयुस्तं यं
कामाय गृह्णीरन्वैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धा-
रणादनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गम् । तस्मादैन्द्रवायवादी प्रति-
कर्षः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वात् तच्चाशक्तेर्यहान्तरम् ॥ ३४ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते । तथा सति यत्र काम्यग्रहणस्यापकर्षस्तत्र सा-

दनस्यापकर्षो न शङ्क्यः । कुतः । अश्रुतत्वात् । शुक्रायानित्यग्रशब्देन यथा ग्रह-
णस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दो ऽस्ति । तस्मान्ना-
पकर्षः ॥ नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वमशक्तेरवगम्यते । न हि पूर्वग्रहमसादयि-
त्वा ग्रहान्तरं शक्यं ग्रहीतुम् । अतो ग्रहापकर्षे तच्छेषभूतं सादनमप्यपकृष्यते ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

प्रदानस्यापकर्षो ऽस्ति न वा सादनवज्जवेत् ।

प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षो ऽत्र युज्यते ॥ ३५ ॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहापकर्षानुसारेण सादनस्य यथापकर्षस्तद्वत् प्र-
दानस्यापीति चेन्नैवं वैषम्यात् । सादनं हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत
ग्रहणमेव प्रदानस्य शेषः । अत एव शेषानुसारेण न शेषिणो ऽपकर्षो युक्तः ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

अनीकायामैन्द्रवायवशुक्रायानुवादता ।

परिसंख्या वार्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥ ३६ ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तिस्तथा ।

विधिराययणायत्न इवानैमित्तिको हि सः ॥ ३७ ॥

अस्ति द्वादशाहे अनीका । ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः ।
अथेतेषां नवानामहामैन्द्रवायवायं प्रथममहरथ शुक्रायमथाययणायमथैन्द्रवा-
यवायमथ शुक्रायमथाययणायमथैन्द्रवायवायमथ शुक्रायमथाययणायमिति ।
तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयादिषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवायत्वशुक्रायत्वाययणा-
यत्नानि विहितानि । तेष्वहं रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं बृहन्निमित्तमेतच्च प्रकृतौ
अवस्थितमुभयत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः । अनुवादो वा परिसं-
ख्या वार्थवादो वा विधिर्वेति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् । न वैयर्थ्यापत्तेः ।
तर्हि गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् । न दोषत्रयापत्तेः । तृतीये ऽहन्यप्राप्तस्या-
ययणायत्नस्य प्रशंसार्थो ऽयमर्थवाद इति चेत् । न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । त-
स्मादाययणायत्ने यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्तत्वादविधिरिति

वाच्यम् । अस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोजनं द्वादशाहविकृतिषु यच्च कापि रथन्तरादिनिमित्ताभावे ऽप्येन्द्रवायवायत्वासिद्धिः ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ॥

ब्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा विकृतिः स्याद्विपृष्टवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्यो लिङ्गात् कामे विधेरपि ॥ ३८ ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः समूढो ब्यूढश्च । तच्च समूढः पूर्वमुदाहृतः । अथ ब्यूढ उदाह्रियते । ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतरेषां दशानामहामैन्द्रवायवायं प्रथममहरणं शुक्रायमथ द्वे आग्रयणायै अथैन्द्रवायवायमथ द्वे शुक्रायै अथाग्रयणायमथ द्वे ऐन्द्रवायवाये इति । अत्र समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् ब्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किंवा समूढस्य विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः विधिसामान्यात् । यथा समूढप्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा ब्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरं रथन्तरबृहत्पृष्ठयोज्यातिष्ठोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः ॥ ब्यूढः समूढस्य विकृतिः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि ब्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थे तदाग्रयणायत्वान्नैन्द्रवायवस्यायतनम् । समूढे तु तद्दर्शनवानामहं मध्ये चिकादित्वादैन्द्रवायवायं तच्च ब्यूढस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्रयणायस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कामयेत बहुस्यां प्रजायेयेति कामाय ब्यूढो विधीयते । तथा सति समूढवत् क्रत्वर्थं विध्यभावादथन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणेषु तयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनं समूढस्यैवातिदेशः सिद्धान्ते ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ॥

दशकालितवत् सत्त्वे अनीकावृत्तिरिथते ।

स्वस्थानवृद्धिरथ वा स्यादाद्यो ऽहर्विवक्षया ॥ ३९ ॥

न विवक्षा वाक्यभेदान्नवानीकैस्तु पूरणम् ।

एकैकवृद्ध्या न विना तेनैकैकं विवर्धते ॥ ४० ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्त्वं तत्र च्यनीका चोदकेन प्राप्ता । चीण्यनीकान्ययाण्यैन्द्रवायवशुक्राययणरूपाणि यस्यां सा च्यनीका । तथा च चिः परिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरहोर्मध्ये वर्तमानेषु दशस्वहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि । अतः संवत्सरसत्त्वे ऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि तत्पूरणं च यथोक्त्यास्तिः परिवृत्तायाः नवदिवसयुक्तायाश्च्यनीकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न सिध्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता । तस्यां च द्विविध्यं विद्यते । यथा दशऽस्यावृत्त्या भूमावाकलयितव्यायामादिमध्यावसानभागैः सहितं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनरावर्तयन्ति न त्वेकैकं भागं तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः । यथाध्येतारः प्रपाठकमावर्त्तयितुकामा एकैकं भागमसकृत् पठन्ति तथा नवदिवससमूहवर्त्येकैकस्याहो ऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः । तच्चाद्यस्तावत् प्राप्नोति । कुतः । अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् । ऐन्द्रवायवायं प्रथममहरित्युक्तो ऽहःशब्दो ऽथ शुक्रायमथाययणायमित्याद्यष्टसु वाक्येष्वनुषज्यते । यथोक्त्यायत्वविशिष्टानामहं क्रमविशेषश्चाथशब्दैर्नियम्यते । तथा सति यद्यैन्द्रवायवायमेवाहनैरन्तर्येणासकृदावर्त्यते तदानीमथ शुक्रायमहरित्यादिकं बाध्येत । तस्मात् क्रमयुक्तानामयत्वविशेषोपेतानामहं नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनःपुनश्चोदकेन तथैव प्राप्ते दण्डाकलितवदावृत्तिरिति पूर्वः पक्षः ॥ अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ऐन्द्रवायवायं प्रथमं भवति तच्चाहरिति । अहःसंघातनिवृत्तये वाक्यं भेत्तव्यं प्रसज्येत । अहःशब्दे त्वविवक्षिते सत्यष्टभिरथशब्दैर्यथोक्त्यायत्वानामेवानन्तर्यं नियम्यते । तथा सति द्वितीयपर्याये विहितस्याययणायत्वस्योपर्यैन्द्रवायवायत्वं नानुष्ठातुं शक्यं तदनुष्ठानाभावे च स्वस्थानविवृद्धैव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्तिर्भवति । पूरयितव्यमन्तरालं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःस्वैन्द्रवायवायत्वं द्वितीयभागगतेषु शुक्रायत्वमित्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम् । सेयं स्वस्थानविवृद्धिः । स्वस्यैन्द्रवायवायत्वस्य स्थानं शुक्रायात् पूर्वभावित्वम् । तत् प्रकृतावेकस्मिन्नहि भवति इह तु बहुष्वहः-

स्विति वृद्धिः । न च्यनीका चोदकप्राप्ता प्रत्यक्षविहिता तु सा । तस्यामुक्तो वि-
चारः स्यादिति वार्तिक ईरितम् ॥

षड्विंशधिकरणमारचयति ॥

व्यूढे भक्ष्यादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥ ४१ ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्तिः प्रशस्तये ॥ ४२ ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि । तत्र
भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस इति श्रु-
तम् । तथा पवमानत्रयविषयेषु अन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रच्छन्दास्त्रिष्टुप्छन्दा जग-
च्छन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावके ऽर्थवादे पठ्यते गायत्रो मध्यमः परिधि-
स्त्रिष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते । अष्टाक-
पालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनीय
इति । अत्राष्टवादिभिस्त्रिष्टुभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तदक्षरस्मृतिद्वारे-
णोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते छन्दांसि वा
अन्योन्यस्य लोकमभिधायन् गायत्री चिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्या इति ।
तत्र संशयः । सो ऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थाना-
मुभयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कार्यः किंवा तेषां शब्दानामेवेति ।
तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात् सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः ॥ तेन
गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य
स्थाने माध्यन्दिनीयो जागतस्य स्थाने जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्था-
ने । तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भ-
वपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतो ऽणीयान्
द्राघीयानुत्तरतः अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यमः । तथाष्टाकपालो माध्यन्दिनसवन ए-
कादशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालः प्रातःसवने । सो ऽयमर्थव्यतिक्रमः
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योज्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ छन्दांसि वा इति वाक्ये ऽर्थानां

व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः लक्ष्यार्थानां मुख्यच्छन्दस्वाभावादिति राजान्तः ॥

॥ इति दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सामैकस्यां तृचे वा स्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ।

वचनाल्लिङ्गसंयुक्तात् स्तोत्रे साम तृचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथन्तरवृहद्वैरूपादिसामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते तत् किं स्तोत्रप्रयोगकाले ऽप्येकस्यामृचि गेयं किंवा तृचे गेयमिति संशयः । अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः ॥ अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्वाक्षरेणोत्तरयोरिति तिसृष्वृक्षु प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । ऋक्सामे वाव मिथुनी संभवावेत्यादावृदेवतासामदेवतयोः संवादरूपे ऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋचौ च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचो ऽङ्गीचकार । तदिदमपरं लिङ्गम् । ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपबृंहितादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात्तृचे गातव्यम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

स्वर्देकशब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताथवा ।

मीलनावधिताद्यो ऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रतिशब्देनावधिर्हि द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते ।

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनावभि त्वा शूरयेतस्यामृचि स्वर्देकशब्दः ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमित्याम्नातः । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता तृचे रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्देशं प्रति वीक्षेतेति श्रुतेः । तच्च संशयः किं स्वर्देकशब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावो ऽत्र विधीयते किंवा विधीयमानसंमीलनावधित्वेन स्वर्देकशब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति । तच्च संमीलनवाक्याङ्गीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो न मीलनावधित्वेनान्वयः संभवतीति । किंच वीक्षेतेति लिङ्प्रत्ययो ऽत्र विधायकः श्रूयते ततः स्वर्देकशब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावो ऽभ्युपेयः । तथा सति स्वर्देकशब्दरहितयोरुत्तरयोर्ऋचोर्गीयमाने रथन्तरे विहितसंमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः ॥ स्वर्देशं प्रतीत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्देकशब्दोच्चारणस्य मीलनकालावधित्वं द्योत्यते । न चात्र भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वसंभवात् । तथा हि विरोधपरिहाराय स्वत एव प्राप्तत्वाङ्गीक्षणं न विधेयं तथा सत्यास्वर्देकशब्दोच्चारणात् संमीलयेदित्येकं वाक्यं संपद्यते । एवं सत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलनविध्यभावः फलिष्यतीति राजान्तः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

गवामयनिके पृष्ठचे षडहे प्रत्यहं द्वयम् ।

बृहद्रथन्तरं वोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥ ४ ॥

द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहेराद्यो ऽन्ये ऽपि समो ह्यसौ ।

अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे पृष्ठचः षडह उत्पन्नस्तत्र षष्णामप्यह्नां क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाङ्करैवतानि सामानि विहितानि गवामयने तु विकृतिरूपो यः पृष्ठचः षडहः तच्च श्रूयते पृष्ठचः षडहो बृहद्रथन्तरसामेति । चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्यमाणं बृहद्रथन्तरसामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यं किंवा केषुचिदहःसु बृहत् केषुचिद्रथन्तरमिति संशयः । बहद्रथन्तरं च बृहद्रथन्तरे ते च सामनी यस्येति द्वन्द्वगर्भिते बहुव्रीहावितरेतरयोगद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते ततः प्रत्यहं सामद्वयमिति पूर्वः पक्षः ॥ ते सामनी यस्याह इत्यहो यद्यन्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यादिह तु षडहो ऽन्यपदार्थस्तथा सति

षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्ते ऽपि समानम् । प्रकृतौ साम्नोरन्योन्यनिर-
पेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव सामचोदकेनातिदिश्यते । तस्मात् केषुचिदहःसु
किञ्चित् सामेति राद्धान्तः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

स्युरेकादशिनाः किं प्रायणीयोदयनीययोः ।

प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याः स्युस्तयोरपि ॥ ६ ॥

उद्देश्ययोः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पशवो ऽखिलाः ।

नोद्देश्यौ शतवज्रागः शिष्टस्वासन्नितो ऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्निति ।
त एते पशव एकादशापि प्रायणीये ऽहनि कर्तव्यास्तथोदयनीये ऽपि सर्वे कर्त-
व्याः । कुतः । प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गावृ-
त्तेर्युक्तत्वादिति पूर्वः पक्षः ॥ वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वाद-
शाहाङ्गत्वे सिद्धे देशकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन वि-
धीयते । तत्र कुत उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तरां पश्चावृत्तिः । एवं सति
यथा शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयतामित्यत्र देवदत्ते पञ्चाशद्विधीयते यज्ञदत्ते प-
ञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्चपशव उदयनीये पञ्चेति विभागो यु-
क्तः । यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरन्तिमः स प्रत्यासन्नत्वादन्तिमे ऽहन्युदवसानीये
कर्तव्यः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथन्तरं बृहद्वै-
रूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसा-
मानि यस्मिन् विश्वजिति सो ऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपवमानमैचावरुणसा-
म्वोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि किंवा यथावचनं

देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते वचनं चैवमास्नायते । पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मणः शाङ्करं मैत्रावरुणस्य रैवतमच्छावाकस्येति । वचनं हि न्यायाङ्गलीयस्तस्माद्देशविशेषव्यवस्थितिः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

कात्स्न्यैर्वैरूपवैराजे उक्थ्यषोडशिनोरुत ।

पृष्ठे स्यात् क्रतुसंयोगादाद्योऽन्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ९ ॥

इदमास्नायते । उक्थ्यो वैरूपसामैकविंशः षोडशी वैराजसामेति । तच्च कृत्स्न उक्थ्ये वैरूपं साम कृत्स्ने षोडशिनि वैराजं वैरूपं साम यस्मिन्नुक्थ्ये क्रतौ वैराजं साम यस्मिन् षोडशिनि क्रतावित्येवं क्रतुसंबन्धप्रतीतेः ॥ मैवं प्रकृतौ रथन्तरसामा बृहत्सामेत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हेति क्रतुसंबन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वच स्तोम एव वा ।

आद्यस्तैगुण्यवाचित्वादित्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति । किं त्रिवृत्त्रयमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु संबध्यते किंवा स्तोममात्रसंबन्धि तत् । त्रिवृद्रज्जुगित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्त्रेण विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्धा लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाचित्वत्रिवृद्बहिष्पवमान इत्युक्त्या स्तोत्रीयाणां नवानामृचामनुक्रमणेन स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्रयम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

संसवादी द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुचितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विश्वजिद्वदन्यत्र चेतरेत् ॥ ११ ॥

वचनाद्विश्वजित्येते सामी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः ।

नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । संसव उभे कुर्यादिति । अभिजितावेकाह उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठस्तुतावितरदन्यस्तुतौ स्यात् किंवा समुचितमुभयं पृष्ठस्तुताविति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादपि तथात्वं युक्तम् । तथा सत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्ठविश्वजिन्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ॥ तादृग्वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वेषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय इति राद्धान्तः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ।

षडहान्ते ऽथवाद्यः स्यात् सान्निध्याद्वाक्यतो ऽन्तिमः ॥ १३ ॥

पृष्ठत्रयः षडहो द्विविधः त्रयस्त्रिंशान्तः त्रयस्त्रिंशादिश्चेति । द्वादशाहे चित्रवृत्तश्च दश सप्तदश एकाविंश चित्रवृत्तश्च त्रयस्त्रिंश इत्येतैः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड्विहितानि सो ऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः । क्वचिद्विकृतौ व्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृत्तान्तः पृष्ठत्रयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृत्तमः कार्य इति । तत्र मधुभोजनं चोदकप्राप्तं तच्च प्रकृतौ विहितम् । त्रयस्त्रिंशे ऽहन्यनुष्ठिते ऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि सान्निध्यात् त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ संस्थिते पृष्ठत्रये षडहे मध्वाशयेद्भुतं वेति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिस्तु नान्तरीयकः । अतो ऽत्रापि षडहावसाने कर्तव्यत्वात् चित्रवृत्तसन्निधौ तदनुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभ्यस्ते षडहे भुक्तिमभ्यस्येत् किं न वायिमः ।

स्तोत्रशस्त्रादिवन्मैवं संस्थिते तद्विधानतः ॥ १४ ॥

आवृत्तं पृष्ठचमुपयन्तीति श्रूयते । तत्र षडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते
तथा मधुभोजनमपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ संस्थिते षडहे भोजनं विधीयते । संस्था ना-
म पुनः षडहविशेषव्यापाराभावः । अतः षडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव
कार्यम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठचान्ते मधुभोजनम् ।

सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्कृतः ॥ १५ ॥

गवामयने श्रूयते । चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठचः षडहः स मासः स द्वि-
तीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चम इति । तत्र षडहपञ्चकरूपे मासेऽभ्यस्य-
माने पृष्ठचोऽप्यावर्तते । तथा सति पूर्वन्यायेनावृत्तेषु पृष्ठचेषु सर्वेषु समाप्तेष्वन्ते
मधुभोजनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठचानां पृथक्काङ्गोभोजनमपि
प्रतिमासमावर्तनीयम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

मध्वभक्ष्यं भक्ष्यते वा सन्निभिर्ब्रह्मचारिणः ।

निषिद्धत्वादादिमोऽन्यः पुंस्क्रत्वर्थविभेदतः ॥ १६ ॥

सत्त्वात्मकद्वादशाहे पृष्ठचषडहे संस्थिते मध्वभक्ष्यम् । कुतः । सन्निष्ठां दीप्ति-
तत्वेन ब्रह्मचारिवाद्ब्रह्मचारिणां च मधुमांसप्रतिषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । तन्निषे-
धस्य पुमर्थत्वेन भक्षणविधेः क्रत्वर्थत्वेन च विषयभेदात् । तस्मात् सन्निभिर्भक्ष्यम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥ १७ ॥

द्वादशाहे मानसं ग्रहणं श्रूयते । अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्ररसया प्रजा-
पतये जुष्टं गृह्णामीति । मानसं प्राजापत्यं गृह्णातीति । अयमर्थः । पृथिवी पात्रं
समुद्रः सोमः प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनं तदिदं

मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहस्त्वयोदशे ऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कु-
तः । स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमान्नायते । द्वादशाहस्य द्वतरसानि
च्छन्दांसि तानि मानसेनायाययन्तीति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिभं भ-
वितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदो ऽपि श्रूयते वाग्वै द्वादशाहो मनो मान-
समिति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दशमस्याहो ऽङ्गं
तत्स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः । एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमिति वि-
सर्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च
विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्वमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहासीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः ॥ १८ ॥

द्वादशाहादिसत्त्वस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्चैक्याच्चोदकेन सत्त्वे ऽपि कर्चै-
क्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवो ऽभ्युपेयाः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विजो ऽन्ये ऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥ १९ ॥

अत्र सत्त्वे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किंवा यजमाना
एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामृत्विक्तादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ये य-
जमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सन्त्राणीत्याहुरिति दक्षिणा-
राहित्यश्रवणादध्यर्गुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उक्तातारमित्या-
दिना ब्रह्मोक्ताचादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरात्विज्ययजमानत्वद्योतकयोः प्र-
तिभानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

अहीनसत्त्वयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिज्यादिभ्यां तयोर्भिदा ॥ २० ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्त्वत्वं च । तत्रैवं चिन्त्यते किमहीनसत्त्वयोर्लक्षण-
भेदो नास्त्युतास्तीति । तत्र नास्तीति तावत् प्राप्तम् । कुतः । ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य
समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टो-
मस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्त्वाणामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आसीरन्नुपेयुरिति
चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्त्वलक्षणं यजतिचोदना यजमानबहुत्वनियमाभा-
वश्चाहीनलक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारात् । इति राज्ञान्तः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अयुतादि प्रत्यहं स्यात् सकृद्वाङ्मानुसारतः ।

आद्यो भवेत् प्रयोगो ऽङ्गी तदैक्येन सकृद्भवेत् ॥ २१ ॥

अस्ति पौण्डरीकः । पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति तद्विधानात् ।
तत्र श्रूयते । अयुतं पौण्डरीके दद्यादश्वसहस्रमेकादशमिति । तत्र गवायुताश्वसहस्रे प्र-
त्यहं दातव्ये । कुतः । दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्तनीयत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी स चैकः । अतः
सकृदेव दानम् ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे ।

सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत्संस्कारसिद्धितः ॥ २२ ॥

प्रति माध्यन्दिनं चोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा ।

सर्वं नेयं तदेकत्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् ॥ २३ ॥

पौण्डरीके सकृदेव दातव्यं गवायुताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य न-
यनादिसंस्कारश्चोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त इति । तद्वि-
कृतित्वेन नयनमिह सकृत् कार्यं किंवा प्रत्यहमित्येकः संशयः । तयोरुत्तमे पक्षे

प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य नयनं किंवा दशस्वहःसु गवामेकैकं सहस्रमेकादशे ऽहि
अश्वसहस्रमिति द्वितीयः संशयः । तत्र सकृन्नयनमिति तावत् प्राप्तम् । कु-
तः । तावतैव चिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रति माध्यन्दिनसवनं चो-
दकप्राप्तेः समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्यं तदापि गवायुताश्वसहस्ररूपस्य द्रव्यस्यै-
कदक्षिणारूपत्वात् सर्वं नेयमिति पूर्वः पक्षः ॥ विभज्य नेयम् । कुतः । द्वादशाह-
विकृतित्वात् द्वादशाहे चान्वहं विभज्य नीतत्वादिति राजान्तः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

मनोर्ऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ।

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्यात् पञ्चदशैव ताः ॥ २४ ॥

ऋचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते । मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति । तत्र विशेषा-
श्रवणादचो यावत्यो मनुसंबन्धिन्य ऋक्संहितायामाम्नाताः सर्वाः सामिधेन्य
इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निसमिन्धनमासामृचां कार्यं तच्च प्रकृतौ पञ्चदशभिः सिद्ध-
मित्यत्रापि चोदकवशात् पञ्चदशैवोपादेयाः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

उपावहरणं मानमपि क्वाप्युत वाससि ।

क्वापि स्यात्प्रांशुताभावाच्चनाडाससोभयम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानं च श्रुतं तदुभयं संपादनप्रयत्नेन विना
स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्यम् ॥ मैवम् । वाससि मिनोति वाससा
चोपावहरतीति वचनेन वाससो विहितत्वात् ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

नान्यद्वासो ऽहर्गणे स्यात् स्याद्वा न स्यादनुक्तितः ।

चोदकात् प्रत्यहं प्राप्तकार्याद्वासो ऽन्तरं भवेत् ॥ २६ ॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादेकस्मान्मानोपावहरणहेतोर्वाससो ऽन्यद्वासो
ऽनुक्तत्वाच्च संपाद्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तच्चो-

पावहरणरूपं कार्यं वासोभेदं विना न सिध्यति । हविर्धानशकटे ऽवस्थिताद्वासो ऽपनीतसोमात् कियन्तमपि सोमभारमेकैकस्याहः पर्याप्तं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वा-
सो ऽन्तरं संपाद्यम् ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

तत् किं माने इतौ वाद्यः प्रकृतावेकतेक्षणात् ।

अर्थात्तदैक्यं तन्नोक्त्या इतौ स्यात् सार्थकत्वतः ॥ २७ ॥

यदेतद्वासोऽन्तरमहर्गणे संपाद्यं तत् किं मानकाल उत्तोपावहरणकाल इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदैक्यसिद्धये मानकाले वासोऽन्तरं संपाद्यमिति पूर्वः पक्षः ॥ प्रकृतौ येन सोमो मितस्तेनोपावहरण-
मर्थसिद्धं कियानेव सोमः शकटे ऽवस्थापनीयः कियानेवोपावहर्तव्य इति सोम-
द्वयाभावादर्थसिद्धस्य चैकवाससः वाचनिकत्वाभावान्न चोदकेनातिदेशो ऽस्ति ।
अतो ऽहर्गणे मानहेतोर्वाससः शकटे ऽवस्थितत्वादुपावहरणे वासोऽन्तरस्य
सार्थकत्वात्तत्समये संपाद्यम् ॥

॥ इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्कृतः ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरिकहविष्टं युक्तम् । कुतः । अग्नीषो-
मदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ हृदयस्याग्रे ऽवद्यति । अथ जिह्वाया अथ वक्षसो ऽवद्यति दोष्णो
ऽवद्यति पार्श्वयोरवद्यतीत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगास्त्रायन्ते । अ-
वदानञ्च हविष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् । ह-

विःशब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चाकृतिचोदना तु हृदयाद्यङ्ग-
द्वारेण देवतासंबन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतो ऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न चिदोषा गत्यभावादशृतोक्तेश्च सोचिता ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन
केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः तावतैव यागस्य सिद्धत्वादित्येकः पक्षः ॥ चोदितं पञ्च-
ङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वन्येषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानं । ततो हृदयादिवदं-
सादीनां हविर्भेदत्वाद् यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणहविष्ठापर्यवसानात् सर्वैरङ्गै-
र्याग इति द्वितीयः पक्षः ॥ हृदयादिभिरैकादशभिरैवाङ्गैर्यागः कर्तव्यः । कुतः ।
अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते ह-
दयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं जह्यात्
परार्थं कल्पेत प्राप्तं बाधेतेति दोषचयं प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम सति हि गत्य-
न्तरे दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते ।
किञ्च द्वयानि मांसान्यभिमृशन्ति शृताशृतानीति केषांचिन्मांसानामपक्वत्वमुच्यते ।
पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्मादशृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यां गमय-
ति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्णितः । नांसयोरवद्यति न शिरस
इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरैव यागः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

इज्याशेषैरशेषैर्वा चङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्धेत्युक्तिशेषतः ॥ ४ ॥

पशौ श्रूयते । चङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति । तत्रेज्यार्थानां हृदयाद्येका-
दशाङ्गानां यैः कैश्चिदङ्गैस्त्रिभिरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृद्धोतव्यः । कुतः । प्रकृता-
विज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वात् । अत्रापि चोदकेन तथात्वादिति

प्राप्ते ब्रूमः ॥ दोषः पूर्वार्धादस्येऽवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघनत इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि चीर्यङ्गानि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नातानीति शङ्कं तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वक्षौ सथं दोरुभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतावदानानि दक्षिणोऽंसः सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानीति । तस्मादनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

होतुर्नियम्यतेऽध्यधी किं वेदां विकरोति सा ।

अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ ५ ॥

अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगीः ।

नाध्यधी तत्र तेनेडा होतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

पशावेव श्रूयते । अध्यधीं होत्रे हरन्तीति । अध्यधी हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गम् । तत्रेयं होतुरेव नान्यस्येति नियम्यते । कुतः । पक्षे प्राप्तत्वात् । तथा हि हृदयादीनिज्याशेषान्भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र निक्षिपेत् । अनस्थिभिरिडां वर्धयन्तीति श्रवणात् । अस्मिंश्च भक्षणे प्रत्येकमृत्विजां विभज्यमाने सेयमध्यधी होतुः कदाचित् प्राप्नोति कदाचिदन्यस्य ततो नियन्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वर्धयन्तीति वर्तमानोपदेशेनानस्थिवाक्यमनुवादः प्रापकं तु परिशिष्टवाक्यं तच्चैवमाप्नायते । अथ यद्यत् परिशिष्यते तत्तत् समवत्तधान्यामानयति हृदयं जिह्वां वक्ष इत्यारभ्य वनिष्ठुमित्येतदन्तम् । न च तस्मिन् वाक्ये अध्यधी पठिता ततोऽप्राप्तत्वाद्विधीयमानतया होतुरिडाभागोऽन्यो बाध्यते । तत्रेयं वचनव्यक्तिः यद्धोत्रे हरन्ति तदध्यधीति । तस्माद्विकारः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

वनिष्ठुरपि तद्वत् स्यात् प्राप्तिः प्रासनतो यदि ।

इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पशावेव श्रूयते । वनिष्ठुमपीध इति । अध्यधीवद्वनिष्ठुरपि हृदयादिष्वतिरिक्त-

मङ्गम् । ततः संशयपूर्वोत्तरपक्षास्तद्वद्योज्याः । अधिका शङ्का तेषां । हृदयादिप्रासनवाक्ये वनिष्ठुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्न एव नियम्यत इति । उपस्तरणादिवत् प्रासनमिडायाः संस्कार एव न त्वेतावता वनिष्ठोः पक्षे प्राप्तिरित्यप्राप्तिविधेः पूर्ववद्विकार इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

मैत्रावरुणनाम्नो ऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा न हि ।

अप्राकृतत्वादध्वर्युहोचन्तर्भावतो हि सः ॥ ८ ॥

अत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडाभक्षो नास्ति । कुतः । प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् ॥ मैवं मैत्रावरुणः प्रेषति चान्वाहेति प्रेषानुवचने तस्य विधीयेत । तत्र प्रेषकार्येणाध्वर्यावन्तर्भावः । अनुवचनकार्येण च होतरि । तस्मादस्ति भक्षः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

द्विभाग एकभागो वा द्विभागः स्याद्विकर्मतः ।

एकः पुमैक्यतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि ॥ ९ ॥

स मैत्रावरुणः कर्मोपाधिना द्विभाग इति चेत् ॥ न पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वादित्यथा प्रकृतावपि कर्मतारतम्यानुसारेण भागतारतम्यं प्रसज्येत ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्रतिप्रस्थानुरचास्ति भक्षो नो वा वपामसौ ।

पचत्यतो ऽस्ति नो पक्का वपा सर्वा हुता यतः ॥ १० ॥

अत्र पशौ प्रतिप्रस्थानुरिडाभक्षो ऽस्ति । कुतः । अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् ॥ मैवं भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

गृहमेधीयके त्वाज्यभागावित्यनुवादगीः ।

स चोदकविधिर्वार्थवादो वाधिककर्म वा ॥ ११ ॥
 परिसंख्योत संकोच्यश्चोदकोऽन्यत्र वाच वा ।
 अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्वातो लुप्तचोदकम् ॥ १२ ॥
 अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ।
 निर्वोपवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकृत् ॥ १३ ॥
 ओदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ।
 विध्येकवाक्यता नास्ति तेनाच्चाङ्गान्तरे विधिः ॥ १४ ॥
 प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ।
 चोदकस्य सुसंकोचो ह्यङ्गान्तरपरो मतः ॥ १५ ॥
 व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंहरणं भवेत् ।
 वैरूपाच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥ १६ ॥
 आज्यभागेति नाम्नोपकारकृप्तिस्मृतेरिह ।
 नामतादि समं तस्मात्सुष्यते तेन चोदकः ॥ १७ ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदन इति विहिते गृहमेधीये श्रूयते ।
 आज्यभागौ यजतीति । अष्टधात्र संशयः । चोदकप्राप्तयोरेवाज्यभागयोरिह पुनः
 श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः ॥ तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ततः सार्थक-
 त्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरवाज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधि-
 द्रव्यनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि श्रूयमाणाश्चोदकस्य लि-
 ङ्गं तथाज्यभागावपि लिङ्गत्वेन सहायकृतौ ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वि-
 तीयः पक्षः ॥ गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्योदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धे-
 र्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात् प्रकृताविष्टौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः
 श्रवणमर्थत्वात्वेन तत्प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः ॥ भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्ये-
 कवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । ततश्चोदकप्राप्तादाज्यभागादिकर्मणोऽधिक-
 माज्यभावरूपमङ्गान्तरं विधीयत इति चतुर्थः पक्षः ॥ ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह
 प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तं तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्या-
 नार्थमिदमाज्यभागवचनमिति पञ्चमः पक्षः ॥ आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः
 स्वार्थस्त्यज्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्यार्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तं च प्रयाजाद्य-

नुष्ठानं बाध्येतेति दोषत्रयप्रसङ्गान्न परिसंख्या युक्ता । तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्य-
 भागवाक्यादानुमानिकं चोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनी-
 यमिति षष्ठः पक्षः ॥ यदि चोदकप्राप्तस्य प्रत्यङ्गं पृथग्ब्यापाराः स्युस्तदा प्रयाजाद्य-
 ङ्गोचरैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्यानेन प्रत्यक्षविधिना
 बाधितत्वात् न चोदकेनाज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो वर्णयितुं शक्यते । इह
 तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादितिन्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः ।
 तथा सति युगपदतिदेशो ऽनतिदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेषु
 संकोचो न युक्तः । तेन चोदको ऽत्राज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदो-
 षापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरेव शक्तस्य चोदकस्य
 ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः । तथा सति आज्यभागातिदेशे व्यापृतस्य चोदकस्य
 को नामातिदेशनिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राज्यभागकर्मणि चोदकवाक्या-
 पनमिति सप्रमः पक्षः ॥ पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनयोर्भूयोर-
 पि प्रत्यक्षवचनत्वेन स्वरूपत्वादत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदक-
 योर्विरूपत्वान्नासौ युक्तः । किंच प्रत्यक्षवचनेनैव आज्यभागविधिसिद्धेः चोदक-
 कल्पना निरर्थिका । तस्मादुपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदके-
 नान्याङ्गानि गृह्णातीति कर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदो-
 षत्रयाभावाददृष्टमः पक्षो ऽभ्युपेयः । ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरा-
 मनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयो ऽङ्गीकृतः तद्वदत्रापि वि-
 धीयमानयोरज्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयो ऽस्तु । न । वै-
 षम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोरुपकारः कृत्तः सो ऽत्र नामसाम्येन स्मार्यते । तत्र
 कृत्तोपकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहसातिदिष्टैः संपूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरि-
 हारायामनहोमेषूपकारे कृत्ते सति पश्चात्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठा-
 पयति । ततो वैषम्यात् कृत्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमे-
 धीये चोदको लुप्यते । तस्मादविकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मान्तरमत्र विधीयत इति
 राजान्तः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वान्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥ १८ ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादिडास्विष्टकृदादिकं न कार्य-
मिति चेत् ॥ न । आज्यभागवद्विहितत्वात् । अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति । इडा-
मुपहृत्यत इति विहितम् । तस्माद्यावदुक्तं कार्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिचाद्यस्ति वा न वा ।

अस्तीडादर्शनान्मैवं तदुक्त्याचास्तु नेतरत् ॥ १९ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागवदष्टधा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं
पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वा चिन्तावतारिता । तत्र प्राशिचादिभक्षणं न परिसंख्यातम् ।
तदस्ति । कुतः । भक्षणार्थस्येडोपहानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र गृह-
मेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृद्वाक्यप्रापितस्य परिसंख्यानस्य व-
चनेन निवारितत्वादितरत् प्राशिचादिभक्षणं परिसंख्यातत्वान्नास्ति ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंयिडान्तयोः ।

नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥ २० ॥

शंयिडान्तत्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । शंयवन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति ।
इडान्तातिथ्या संतिष्ठते नानुयाजान्यजतीति । प्रकृतौ यदा होता तच्छंयोरिति
मन्त्रं जपति तदानीमध्वर्युः परिधीनयौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्रकारः । अनूच्य-
माने शंयुवाक आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः
संयाजयन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागनारिष्टहोमप्राशिचादिभक्षणैडाभक्षणानुया-
जसूक्तवाकशंयुवाक इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः पत्नीसंयाजानामुपरि फलीकरणहोम-

प्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टः समाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणी-
येष्टे शंयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणात्तत्त्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः । नि-
षेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः । तथा हि शंय्वन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवो-
परितनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थम् । पत्नीसंयाजानु-
याजव्यतिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्या । तेन प्रकृतिवद्व्याप्राप्तं कपालोद्वा-
सनान्तत्वमनयोरिष्टयोः प्रतीयते विधिवाक्येन च शंय्विडान्तत्वं तेन व्रीहियवव-
द्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वं च तयोः
प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञ्पदयुक्तमुपरितनं प्रतिषेध-
वाक्यं नित्यानुवादः । पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति । अन्यथा बहवो
दोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः । परिसंख्यायां च त्रयो दो-
षाः । विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषः । ततः शंय्विडान्तत्वं नियतम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तत्रैव शंय्विडे पूर्वे परे वा स्वेच्छयाथवा ।

परे एवाथवा पूर्वे एवाद्यो द्विविधश्रुतेः ॥ २२ ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगीः ।

पूर्वाक्तवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥ २३ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते शंय्विडे पुनः संदिह्येते । प्रकृतौ द्विविधे
शंय्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विहिते ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विवि-
धश्रुतेरर्थे चोदनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादित्यस्या स्वीकार्ये इत्येकः प-
क्षः ॥ यदि प्रायणीया पूर्वशंय्वन्तातिथ्या च पूर्वैडान्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ता-
भ्यां शंय्विडाभ्यामूर्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनुयाजानां च वारितत्वात् निषे-
धो व्यर्थः स्यात् । परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंय्विडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणा-
त्तन्निवायणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव शंय्विडे ग्राह्ये इति द्वितीयः प-
क्षः ॥ निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंय्विडयोरन्तत्वेऽप्येकवाक्य-
तामापादयार्थवादत्वेनोपपद्यते । असंजातविरोधिन्यौ हि पूर्वे शंय्विडे । तस्मात्ते
एव ग्राह्ये इति राडान्तः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुताद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात् ॥ २४ ॥

सौवाधारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ।

अपूर्वार्थत्वतो वान्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे विहितसूपसत्सु पठ्यते प्रयाजास्ता अननुयाजा इति । तत्र निषेधात् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वावशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतौ विहित एवाधारः पुनरिह विधीयते स च चोदकप्राप्तमन्यत् सर्वमङ्गजातं परिसंचष्टे अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अत एव श्रुतिस्तत्र सौवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् सुवेणाधारयतीति । अयमर्थः । सौवाधारः सर्वत्र यज्ञमुखम् । तथा सति यदि कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ सौवाधारमहुत्वा तस्य स्थाने काञ्चिदन्यामाहुतिं जुहुयात्तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । सौव एवाधार आदौ कर्तव्य इति । नैतद्युक्तं चोदकप्राप्तस्याधारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात् परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या त्रिदोषेत्युच्येत तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा यावदुक्तमचानुष्ठेयम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥ २६ ॥

आद्योऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

अन्यतोऽत्र गुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेन वान्तिमः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जायत्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः । अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपबर्हि-

षावनुयाजौ यजतीति बर्हिर्यागद्वयमाचवर्जनावगमात् । इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अप्सु-
मन्तावाज्यभागौ यजतीति परिसंस्थानादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत । चोदकप्रा-
प्तावाज्यभागावनूद्य अप्सुश्चोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्याच विधानान्न परिसंस्थे-
ति । मैवं लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः परिसंस्थया गृहमेधीय-
वदुपसङ्गदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

बृहद्यवः खादिरश्च विकल्प्या नियता उत ।

विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २८ ॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते । बृहतृष्टं भवतीति । चैधातवीये श्रूयते । यवमयो मध्यम
इति । वाजपेये श्रूयते । खादिरो यूपो भवतीति । तत्र बृहद्रथन्तरयोर्वीहियवयोः
खादिरवैल्वादीनां च प्रकृतौ विकल्पितत्वादत्रापि चोदकेन विकल्पिता इति चेत् ॥
न पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । परिसंस्था तु दुष्टत्वान्न शङ्का । तस्मान्नियताः कोट्यन्तरं
त्वर्थान्निवर्तते ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते ।

निवर्तते वा न प्राप्तेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २९ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवाच निराकाङ्क्षत्वतः कुतः ।

चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्तते ॥ ३० ॥

ऐन्द्रागमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टा-
कपालद्रव्ययोर्नैस्ति निवृत्तिः । कुतः । चोदकेन प्राप्तत्वात् । श्रुतयोरितिदिष्टयोश्च
द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्ये इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पन्नस्य या-
गस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्यावसरः इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां
यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति । ननु सकृद्वापृतश्चो-
दकः क्वचित् प्रवर्तते क्वचिन्निवर्तत इत्येतन्न संभवतीति चेत् । मा भूत् संभवः । न
वयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः । किंतु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यामन्य एवाङ्गकलापश्चोदकस्य वि-

षयस्ततः प्राकृतयोर्द्व्यदेवतयोरप्राप्तत्वादेव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः । तस्माद्दूरा-
पेतौ विकल्पसमुच्चयौ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

औदुम्बरः खादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णपशौ श्रूयते । औदुम्बरो यूपो भवतीति । तत्र चोद-
कप्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः । द्वयोर्यूपयोः
पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ खादिरौदुम्बरौ पर-
स्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणबलेन प्राप्तौ तयोः समुच्चयाङ्गीकारे
निरपेक्षं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य खादिरस्य बाधकः ॥ ० ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदकप्रापितान्यवान् ।

न बाधन्ते ऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्तिरतो ऽग्रिमः ॥ ३२ ॥

वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत् ।

विशिष्टस्य विधौ कार्यमेकं वै बाधकास्ततः ॥ ३३ ॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्र चोदक-
प्राप्तौ व्रीहियवविकल्पो न बाध्यते । कुतः । प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपाक्षि-
कव्रीह्यनुवादेन शुक्लगुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
यागस्तावदप्राप्तत्वाद्बिधेयः । तत्र गुणो ऽपि यदि पृथग्विधीयते तदा वाक्यं भि-
द्येत । शुक्लव्रीहिविशिष्टो यागो ऽत्र विधीयते । तथा सत्यतिदिष्टव्रीहियवयोर्य-
त् कार्यं तदेवोपदिश्यमानशुक्लव्रीहीणां कार्यम् । ततस्ते व्रीहयः पाक्षिकान्यवा-
न् बाधन्ते ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

वपायामेव किं वान्येष्वपि पञ्चावदानता ।

वपोद्देशादाद्यपक्षो ऽवदानोद्देशतो न्तिमः ॥ ३४ ॥

पशौ श्रूयते यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः पञ्चावन्नैव वपा कार्येति । यजमान-
विशेषस्य चतुरवन्नित्वं गोचभेदेन स्मृतिकारैः पठ्यते । जामदग्न्यवत्सविदावार्ष्टिषे-
णस्तथैव च पञ्चावन्निन एवान्ये सर्वे चतुरवन्निन इति । सर्वेषां यजमानानां गो-
चविशेषमपोद्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावन्नित्वं वपामुद्दिश्य विधानाद्वपायामेवेति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीयमा-
ना संख्यावदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पञ्चवयवेषु भवतीति राजान्तः ॥

॥ इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नार्षेयं न च होतारं नानुयाजेष्वितीहशे ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ।

तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रति श्रूयते । नार्षेयं वृणीते न होतारमिति ।
तथाऽनारभ्यवादे श्रूयते । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरं यजेति
द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञम-
न्वायन्न इति । तच्चोक्तं नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति । तच्च वरणस्य विधिप्र-
तिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्र-
त्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तच्च विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाण-
योरवैयर्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अष्टदोषयस्तत्त्वाद्विकल्पो न न्याय्यः ।
ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात् का गतिरचेति चेत् ।

उच्यते । निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यांशो भविष्यति । तथा हि यदि नेत्ययं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा येयजामहं न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्यत्राख्यातप्रत्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्यते । न त्वेवं संबध्यते । किंत्वनुयाजपदेन वृज्धातुना च संबध्यते । तथा सत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु येयजामहः कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमिति येयजामहवरणपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ।

उतार्थवादो वाद्यः स्यादसमस्तपदोक्तिः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गेषावविकल्पाय मध्यमः ।

नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मेते ॥ ४ ॥

पुरैतस्मात् सोमयाग आज्यभागप्रसक्तिः ।

न पर्युदासः किंत्वर्थवादो दृष्टान्तवर्णनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करोतीति निषिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वर इत्येवमास्नायते । तत्रायं प्रतिषेधः स्यात् । कुतः । नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्तत्वाभावादब्राह्मणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पर्युदासप्रदेशेषु समस्तत्वदर्शनात् । व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनान्वित आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु पशोरिष्टिविकृतित्वेन चोदक आज्यभागौ प्रसज्यति सोमस्य त्वविकृतित्वान्नास्ति तन्प्रसक्तिरिति चेत् । वाढं तथापि सोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयादीष्टिषु या प्रसक्तिः सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति । तस्मात् प्रतिषेध इत्याद्यः पक्षः ॥ चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीक्षणीयादावाज्यभागौ वा कुर्यादित्येवं विकल्पः स्यात् स चाष्टदोषग्रस्तः । अतः पूर्वाधिकरण इव पर्युदासोऽस्तु । तत्र कात्यायनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मेतेऽनियमः । तस्मात् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि आज्यभागौ कर्तव्याविति मध्यमः पक्षः ॥ यथा वरणेषु तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासेनाङ्गान्तरविषये चोदको व्यवस्थाप्यते तथाचापि पर्युदासवा-

दिना पर्युदासात्परा पर्युदसनीये सोम इतरच्च च साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वा-
च्या । सा किमुपदेशादतिदेशाद्वा । न प्रथमः प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरवरुद्धस्या-
ज्यभागोपदेशस्य सोमे प्रसञ्चकत्वाभावात् । न द्वितीयः अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
उपदेशवाक्यार्थे पर्युदासादिना निर्णीतिं सति पश्चाच्चोदकस्य प्रसक्तिः । सत्यां च
तत्प्रसक्तौ पश्चात्पर्युदासनिर्णयः । तस्मान्न पर्युदासः । का तर्हि न सोमे ऽध्वर इति
वाक्यस्य गतिः । उच्यते । न पशौ करोतीत्यस्य निषेधस्य शेषः सदृष्टान्तो वार्यते
यथा न तौ सोमे ऽध्वरे करोति तथा तौ न पशौ कुर्यादिति । ततो ऽर्थवाद इति
राङ्मान्तः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाय निषेधनम् ।

आद्यो ऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः ॥ ६ ॥

अत एवार्थवादो ऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ।

निषेधः स्याद्विकल्पो ऽत्र ब्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णातीति । तत्र यद्यनुयाजमात्रनिषेध इवानुयाजपर्युदासो ऽपि विधे-
र्निर्विषयत्वम् । तर्हि न पशौ करोतीत्यत्र न सोम इतिवदर्थवादो ऽस्त्विति चेत् ॥
मैवम् । स्तुत्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थ्यात् । अप-
शवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यत्र पश्चन्तरनिषेधेन गोअश्वविधेः स्तुतिर्दृष्टा । इह
तु षोडशिननिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टो व्याघातः । तस्मात् प्रतिषेध इति
तृतीयः पक्षो ऽस्तु । न चात्रापि व्याघातः शङ्क्यः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण
भिन्नप्रयोगविषयत्वात् । सत्स्वप्यष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद्ब्रीहियववत् विकल्पो
ऽभ्युपेयः । तस्मात् प्रतिषेध इति राङ्मान्तः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

जर्तिलोक्तौ चतुर्धा किं विकल्पो ऽथ पयःस्तुतिः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । जर्तिलयवाग्वा जुहुयान्नवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न याम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खत्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति । जर्तिला आरण्यास्तिलाः गवीधुका आरण्या गोधूमाः । तयोर्भयोर्विकल्पः श्रौत एव । अनाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्दोषाभावस्तृतीयः पक्षः ॥ न चात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतिरित्येतेन पर्युदासः संभवति आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् । पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावात् षोडशियग्रहणग्रहणवद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । याम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोरग्निहोत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति पयसस्तु तदस्ति । इत्थं महाभागं पय इति स्तूयते । तस्मादर्थवादः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पितौ ।

विधास्यमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः ॥ ९ ॥

निषेधस्य विधेश्चात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात् ।

समीमांसावुभावर्थवादोऽस्त्वर्थे विधित्सिते ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु त्र्यंबकमन्त्रसंयोगेन त्र्यंबकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तान् प्रकृत्य श्रूयते । अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि । आधाने श्रूयते । होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये नञ्श्रुतिर्विचार्या । अनयोर्नुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात् समानबलौ । ततः षोडशियग्रहणग्रहणवद्विकल्पः । न च जर्तिलवद्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यं दृष्टान्तस्य विषमत्वात् । दृष्टान्ते स्तावकाज्जर्तिलादेरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य स्तुतिर्युक्ता । इह तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांसन्तौ पुनर्विधीयते अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमिति वाक्यशेषयोः पठ्यमानत्वात् । न च तेनैव तस्य स्तुतिः संभवति । पुनर्विधानं त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते । निषेधस्य तु स्तावकत्वं दूरादपेतम् । न हि

तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं शक्यते । तस्माद्विधिनिषेधौ विकल्पार्थाविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इतिशब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मिमांस्यत्वं प्रतीयते । ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्तितार्थस्तुत्या इत्थं महाभागो विधित्तिर्तोऽर्थो ऽयं मीमांसया निर्णेतव्य इति स्तूयते । तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्यो ऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥ ११ ॥

विध्यनन्वयतो ऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।

विषयैक्याद्विकल्पो ऽत्र षोडशियहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि । आधान एवेदमपरमाश्चायते । उपवीता वा एतस्याग्रयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते । स निषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तं ततस्तन्निषेधो ऽत्यन्तमसंभावितत्वाच्छविषाणवच्छून्यः । न हि बन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा संभावयितुं शक्यते । तथा सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् । वपोत्खेदवदिति ब्रूमः । स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेनात्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसंनिधिपठितैरर्थवादैर्नैराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मशब्दो ऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ।

अतिदिष्टपुमर्थं वा पुमर्थं वोक्तितो ऽयिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थवत्त्वाय मध्यमो ऽन्यस्तु संनिधेः ।

एकवाक्यत्वलोभश्चेत् पुमर्थं पर्युदस्यताम् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति । तच्च यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तच्चाप्युपदिष्टमतिदिष्टं च तत् सर्वं प्रतिषिध्यते । कुतः । न ददातीत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः ॥ उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे सति उपदेशो व्यर्थः स्यादिति ततो ऽतिदिष्टं पुरुषार्थं चेत्येतदुभयमेव प्रतिषिध्यते । क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः ॥ नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत् प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकाले ऽपि प्राप्तं यच्चातिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव संनिहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः भिन्नविषयत्वात् । क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति । तस्मात् पुमर्थस्य निषेधः । यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्कोत तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकाले ऽनुष्ठेयमिति पर्युदासो ऽस्तु ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

विकल्पितो बाध्यते बाहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्पितः ।

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुहति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीत इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति । राजसूये श्रूयते बल्मीकवपायामुत्सृज्य जुहोतीति । तथान्यत्र श्रूयते गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान जुहोतीति । तच्चानारभ्यवादे होमसामान्यमनूद्याहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टा होमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहितः । तच्च पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तेः पदादिभिः सह विकल्पते । कुतः । उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः क्रत्वर्थत्वेन समान-

बलत्वात् । नवैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा
चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधः तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधो
ऽस्त्विति चेत् । न वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वादुर्बलं । चोदकश्चानुमेयतया
दुर्बलः । नत्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते नाप्यनुमीयते ऽतो दौर्बल्याभावाद्भिकल्प
इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्दोमवि-
शेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं विशेषशास्त्रं तु व्यावृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलम् ।
न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूद्य पदादिविधायकत्वेन समानबलं
स्यादिति शङ्क्यं प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायो-
गात् । तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीसाप्रदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संगतिर्वोपकारस्य कृप्याद्यो ऽस्त्वाज्यभागवत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यश्चोदकाप्राः साप्रदश्यं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ १८ ॥

अनारभ्यास्त्रायते सप्रदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति । तथा वैमृधेऽध्वरकल्पायां
पशौ चातुर्मास्येषु मिचविन्द्यायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्रदश्यं विहि-
तम् । यद्यथनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन पाञ्चदश्येनाव-
रुद्धत्वाद्विकृतिष्वेव निविशते । तथा सति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः
सप्रदश सामिधेन्यः पाकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभाग-
वत् कृप्पोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वक-
र्मतां गमयन्ति । साप्रदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वैमृधादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवत् विधीयन्ते । किंतु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्रदश्यं वि-
धीयते । तच्च साप्रदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्वैधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु
प्राप्तमनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तच्चानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं वि-
धेयस्य साप्रदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य
प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति विलम्बः ।

प्राकरणैकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्प्यः प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धेः । ततः साप्तरश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात् संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तरस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्राकरणिकविधिवैमृधादिषु साप्तरश्यप्रापकः । अनारभ्यवादस्तु प्राप्तरस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वान्नाज्यभागवदपूर्वं कर्म ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्वाहेत्युक्तिर्देर्विहोमे संहारः स्यान्न वाग्रिमः ।

पूर्वन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥ १९ ॥

विधित्वेऽपि नियत्यै स्यान्न व्यत्यासवषट्कृती ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २० ॥

अनारभ्य श्रूयते । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति । देर्विहोमविशेषे श्रूयते । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्यादि । तत्र पूर्वाधिकरणे यथानारभ्य विहितस्य साप्तरश्यस्य प्राकरणिकविधिनोपसंहारस्तथोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पृथिव्यै स्वाहेति मन्त्रपाठोऽयं न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु यमादित्या अंशुमाषाययन्तीत्यादियाज्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाची आदित्यशब्दो न विधीयते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थं आप्याययन्तीति शब्दो न विधायकस्तथा वैदिकहविर्विषयो दत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति । तथा सत्युपसंहार्योपसंहारकयोरेकविषयत्वशङ्काया अयभावात्नास्त्येवात्र पूर्वन्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकारविधिरर्थाल्लभ्यत इति चेत् । एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्नः स्वाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्देर्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयत इति । ततः पाक्षिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्तते । किञ्च पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्य इति ब्राह्मणोक्तवाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति

नियम्यते । अर्थाद्व्याप्तासो निवर्तते । तस्मादविधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारभ्य विहितयोर्वैषद्वारस्वाहाकारयोर्विकल्पः सुस्थितो भवति ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

नातिदेशो ऽतिदेशो वा वह्यतिग्राह्ययोर्न सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेशो ऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥ २१ ॥

प्रकृतेर्विकृतीनां च साम्याय स्यात् पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २२ ॥

एवं श्रूयते य एव विद्वानग्निं चिन्त इति । उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यद-
तियाह्या इति । अतियाह्यसंज्ञका यहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र
चीयमानस्याग्नेरतियाह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः । पुनरुक्तिवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते । अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन
तमतिरात्रेणेत्यादि । अयमर्थः । इष्टिकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चिते ऽग्नौ अग्निष्टो-
माद्यनुष्ठानमिति । तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्थ्यादयो विकृतयः । यदि विकृ-
तिषु चोदकश्चितमग्निमतिदिशेत् तदानीमुक्थ्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुन-
र्विधानमनर्थकं स्यात् । अतियाह्याश्च विकृतिषु विधीयन्ते पृष्ठे गृह्णीयादुक्थ्ये गृ-
ह्णीयात् । तस्माद्विधानार्थवत्त्वाय विकृतावग्न्यतियाह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ ऐन्द्रवायवादियहाणामङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु यथातिदेशो ऽभ्युप-
गतस्तथाग्निचयनस्यातियाह्याणां चातिदेशः स्यात् । न ह्यखण्डः सकृद्वृत्तश्चो-
दकः कानिचिदङ्गान्यतिदिश्येतराण्युपेक्षत इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्तानामपि पु-
नर्विधानं प्रकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावग्न्यतियाह्ययोः प्रत्यक्षविधिस्तथा वि-
कृतिष्वपीति तत्साम्यम् । न च साम्ये प्रयोजनाभावः गुणकामप्रवृत्तेस्तत्रयोज-
नत्वात् । श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इत्यादिना श्येनाकारादिगुणफलभूत-
स्वर्गादिकामाः श्रुतास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते तस्मादथातो ऽग्निमिति वाक्येन
प्रकृतावग्निष्टोमे कामुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदि-
श्यते ऽन्यासु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चानाश्रय-
त्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात् पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्यतिदेशः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशेऽवदानं होमतोक्तिः ।

चतुर्मेवं सहाज्येन सिद्धस्याचानुवादतः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति । तत्र किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसङ्ख्या किंवा तत्र द्विसङ्ख्या चतुष्टुं तूपस्तरणाभिधारणार्थाभ्यामाज्यावदानाभ्यां सह सम्पद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते न चोपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वाग्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीयते होमस्याप्राप्तत्वात् नापि विशिष्टविधिगौरवप्रसङ्गात् । होममात्रविधाने चतुरवत्तत्वमनुवाद्यं तच्चाज्यसहितस्यैव युक्तम् । द्विर्हविषोऽवद्यतीति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् । तस्मात्पुरोडाशे द्विरवदानम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ।

स्याद्वा नास्त्युपसंहारान्नानूक्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे । कुतः । साम्नदश्यवदुपसंहारात् । यथा साम्नदश्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु मित्रविन्दादिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणं तास्वेवोपसंहृतमेवमुपस्तरणाभिधारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यं तथाच पुरोडाशसान्नाय्ययोस्तत्पर्यवस्यति । उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ योऽयमुपसंहारत्वेनोदाहृतोऽवत्तविधिः सोऽनुवाद इति पूर्वोक्तम् । अत उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः । मा भूदुपसंहारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं कथं सिध्यतीति चेत् । चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यादिति ब्रूमः । तस्मादुपांशुयाजे चतुरवत्तम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

सप्तपक्षाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ।

शेषः स्यात्तच्छ्रुतेर्मेवं कात्स्न्येनित्यत्वबाधनात् ॥ २५ ॥

कर्मान्तरविधिर्मेवं प्रत्यभिज्ञैवकारतः ।

णिजर्थस्य विधिर्मेवमाफल्यात् स्वार्थवर्जनात् ॥ २६ ॥

कालस्यास्तु विधिर्मेवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ।

ऐन्द्राग्नैकविधिर्मेवं वैषम्याच्चैवकारतः ॥ २७ ॥

कालो लाक्षणिको ऽप्यस्तु सार्थत्वायेति चेन्न तत् ।

स्तुत्या विध्येकवाक्यत्वात् सार्थत्वाच्चानुवादता ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्यावेता-
वाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्र षट्पक्षान् क्रमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्था-
पयति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यो ऽधिकारी श्रुतस्तस्यायं शेषः
स्यात् । कुतः । तच्छ्रुतेः । पुरोडाशसाधनकस्य यागस्य यः कर्ता ऽधिकारवाक्ये
श्रूयते स एवावासोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयत इत्याद्यः पक्षः ॥ नैष युक्तः
कात्स्न्यनित्यत्वयोर्बाधप्रसङ्गात् । तथा हि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारेण सान्नाय्यो-
पांशुयाजयोर्यवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्याग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति विशेषितत्वादग्नी-
षोमीयस्यापि व्यवच्छेदः । ततः कात्स्न्यं बाध्येत । तथासोमयाजिनमेवेत्यन्वयः । त-
दानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात् यावज्जीवादिवाक्यात् प्रापितं नि-
त्यत्वं बाध्येत । तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते इति द्विती-
यः पक्षः ॥ यावेताविति प्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायते पुरोडा-
शाभ्यामेवेत्येवकारश्च कर्मान्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन या-
जयेदिति णिजर्थे ऋत्विजं प्रति विधीयते । एवकारस्य प्रयोजनं सान्नाय्यादिनि-
वृत्तिरिति तृतीयः पक्षः ॥ सो ऽप्यनुपपन्नं ऋत्विग्गामिफलस्य कस्यचिदश्रवणा-
त् । न च विश्वजिन्यायेन कल्पयितुं शक्यं परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तेरवासंभ-
वात् । तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीने काले पुरोडाशाभ्यामेव या-
जयेन्न तु सान्नाय्येन सो ऽयं चतुर्थः पक्षः ॥ एषो ऽप्ययुक्तः । असोमयाजिशब्दस्य
काले लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादैन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामप्राप्तत्वेन विधि-
रस्तु । आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायां च नित्यप्राप्तत्वादनुद्यत इति पञ्चमः
पक्षः ॥ सो ऽप्ययुक्तः सकृत्प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वं चेति
वैषम्यप्रसङ्गात् एवकारश्चात्र व्यर्थः । तस्मादगत्या तस्मात्क्षणिकमभ्युपेत्यापि का-

लस्य विधिरस्तु तथा ह्यसोमयाजिनः सान्नाय्ये तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते तदिह संनयेदिति । यदा सोमयागो नास्ति तदापि संनयेदेवेत्यर्थः । तथा सति सोमयाज्यसोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सान्नाय्यमैन्द्रायपुरोडाशेन सह भिन्नविषयत्वाभावाद्विकल्पितम् । सोऽयं विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात् प्रागेव पश्चाच्च सान्नाय्यमेवेत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते । तथा सत्येतच्छास्त्रं सार्थकं नान्यथेति षष्ठः पक्षः ॥ सोऽप्ययुक्तः सान्नाय्येन तु सोमयाजिनमित्यस्य विधेः स्तावकत्वे सत्येकवाक्यत्वाभात् सार्थकत्वं चैवं सति भविष्यति । तस्मादनुवादोऽयमिति सप्रमः पक्षो राद्धान्तः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्निसः ।

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥ २९ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वाद्वैच्छिकं द्रव्यमिति चेत् ॥ मैवमाज्यस्य श्रुतत्वात् । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति हि श्रुतम् । न चैवमप्यनियतं किञ्चिदाज्यमिति शङ्क्यं ध्रौवस्य विहितत्वात् । सर्वस्यै वा एतदज्ञाय गृह्यते यद्गुवायामाज्यमिति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य सप्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्तव्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात् तान्विको वाग्निसो भवेत् ।

अविशेषात् प्रकरणात् तान्विकोऽत्र नियम्यते ॥ ३० ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वादित्यस्य च देवताविधेरदर्शनात् । यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च ॥ मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

कोऽपि देवस्तान्तिकेषु नियतो वा तदापि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुताथवा ॥ ३१ ॥

विष्णुर्यद्वाग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमान्नैवमुपांशुत्वादियन्वणात् ॥ ३२ ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः ।

अग्निर्मुख्यत्वतो नैवं तथाज्यादेरपाठतः ॥ ३३ ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्यज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिवाधनात् ॥ ३४ ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्पन्तेऽत्र देवताः ।

विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते ॥ ३५ ॥

तान्तिकदेवेषु नियामकाभावाद्यः कोऽपीति चेत् ॥ न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत् क्रियत इति वचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतेति चेत् ॥ न । प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागेदेवत्वेन मुख्यत्वादग्निर्यदेवतेति चेत् ॥ न । उपांशुयाजक्रमे ऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावब्रूतामित्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषोमौ देवतेति चेत् ॥ न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधायकत्वात् ॥ कस्याञ्चिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोऽनुवाक्ययोः पाठात् विष्णुर्देवतेति चेत् ॥ न । तथा सति शाखान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययोर्यज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्बाधः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविषययाज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्मो देवता विकल्पन्ते । अत एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रयमनूद्यते । विष्णुरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वायेति । तस्माद्देवताविकल्पो राङ्गान्तः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसान्निध्यादाद्यो दर्शेऽग्नितोऽयतः ॥ ३६ ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥ ३७ ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्तरा यजत्य-
जामित्वायेति । पुरोडाशयोर्मध्ये स यागो विहितः पुरोडाशौ च पौर्णमास्या-
माग्नेयाग्नीषोमीयौ अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसन्निधेः समा-
नत्वात् दर्शः पूर्णिमा चेत्पुण्यमुपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः पक्षः ॥ दर्श प्रकृत्य
याज्याकारणं आग्नेययाज्याया अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात् प्रकरणस्य संनि-
धितः प्रबलत्वात् दर्श एव काल इति मध्यमः पक्षः ॥ तावब्रूतामग्नीषोमावाज्य-
स्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनि-
कस्य विधेः प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव कालः । तथा च वैष्णवयाज्या प्रकरणादु-
क्त्यताम् ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

पुरोडाशैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ॥ ३८ ॥

सोमाग्राग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भव-
ति । स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमयागोत्तरकालत्वा-
वगमात् । तस्मादुपांशुयाजो नास्ति । कृतः । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति पुरोडाश-
द्वयान्तरालवच्चस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किं पुरोडाशवन्तराल-
कालस्य विशेषणभूतावुतोपलक्षणभूतौ । नाद्यः । अन्तरालकालवत् तद्विशेषण-
योः पुरोडाशयोरुपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपांशुयाजवत् तयो-
रपि स्वातंत्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीय-
पुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति । यथा शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं
प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्खं धमतः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य

ध्वनेरभावे ऽपि उपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकः समागच्छति तथाचापि द्रष्टव्य-
म् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्यादिकं संभाव्येत तर्ह्येवापि
संभवत्येवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्तू-
पांशुयाजः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः
समाप्तश्च दशमो ऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बाधाबाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ।

प्रयोगस्य विचारोऽथ तत्त्वरूपो विचार्यते ॥ ० ॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

एकादशाध्यायस्याद्ये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

षड्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्वतोऽथवा ।

आद्यः पृथक्फलार्थित्वान्न संघस्य फलोक्तितः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतं फलमाप्तेयादिभिः षड्भिर्भागैः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कुतः । पृथगुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षाणां पृथगेव फलाकाङ्क्षित्वादिति चेत् ॥ न । तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृत्य संघस्यैव फलसंबन्धात् । तस्मात् स्वर्गस्तेषां फलं तन्त्रेण । तन्यते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृद्वर्तितेन तदिदं तन्त्रम् । तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपस्तेषामुपकरोति न त्वनुलेपनभोजनादिवत् प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्वर्गस्तन्त्रेण फलम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

कार्यभेदो न वाङ्मानां सौर्यचिचादिवद्भिदा ।

करणैक्यात्तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः ॥ २ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां करणं प्रत्युपकारभेदः स्यात् । कुतः । कार्यभेददर्शनात् । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामश्चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिषु परस्परनिरपेक्षेण विहितानां सौर्यादीनां ब्रह्मवर्चसादिकार्यभेदस्तथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परनिरपेक्षाणां करणोपकारो भिद्यते । न चात्र पूर्वन्याये-

न संघोपकारगमकं किञ्चिदस्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ करणाकाङ्क्षानुसारेण ह्यङ्गोपकारः कल्प्यः करणं च स्वयमेकं सत् स्वशक्त्युद्बोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृतमपेक्षते अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदेनोपपद्यते । यथा तण्डुलकाष्ठस्याल्यादीनां कारकाणां द्वा-
रभेद एवौदननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्यमेकमेव तद्वदत्र द्वारभेदे ऽप्युपकार एकः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

उपकारः स एकेन कैश्चिद्वा निखिलैरुत ।

आकाङ्क्षापूरणादाद्यः फलाधिक्याय मध्यमः ॥ ३ ॥

कपोतवक्षीगपद्ये त्यागहेतोर्भावतः ।

संभूय करणाकाङ्क्षां पूरयन्त्युपकारतः ॥ ४ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतिः स एकेनाङ्गेन सिध्यति करणस्या-
ङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वात् । यथा ग्रामगतैः सर्वैः कर्तव्यं करदानमेक एव रा-
जकुलसमागतः करोति कराकाङ्क्षा च तावता निवर्तते तथाचापि द्रष्टव्यम् । य-
द्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति विशेषनियामकं न स्यात्तर्हि विकल्पो ऽस्त्वित्याद्यः पक्षः ॥
यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौर्यचित्रादीन्यनुतिष्ठति तावत् फलं प्राप्नोति तथा-
ङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसंभवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठेयानि तैश्चातिशयवाने-
कः करणोपकारो जायत इति मध्यमः पक्षः ॥ यथा जिघत्सया खले बीजभक्ष-
णाय कपोतपंक्तिर्युगपत् पतति तथा करणाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थानि सर्वान्य-
ङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्नानि तेषु केषाञ्चित् परित्यागे हेतु-
र्नास्ति । तस्मात् सर्वाण्यङ्गानि संभूयैकस्योपकारस्य जननेन करणाकाङ्क्षां पूरयन्ती-
ति राजान्तः ॥

वार्त्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानो ऽस्मिन्नेवाधिकरणे ऽन्तर्भा-
वयामास ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा ।

फलसिद्धेरादिमो ऽन्यो भूयः स्वेच्छानुसारतः ॥ ५ ॥

चित्रादिकाम्यकर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यं तावतैव पञ्चादिफलस्य सिद्धेः । यथा प्रयाजाद्यङ्गं सकृदेवानुष्ठीयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विषमो दृष्टान्तः । कारणस्याङ्गेषु सकृदेवाकाङ्क्षा इह तु पुरुषः स्वर्गपञ्चादीन् भूयो भूयः कामयते । अतस्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः ॥

पञ्चमाधिकारणमारचयति ॥

अवघातः सकृन्नो वा सकृत्साविधिसिद्धितः ।

दृष्टा तदुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ॥ ६ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्य-
चावृत्तिरिति चेत् ॥ न । तदुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याश्रुत-
स्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तदुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकारणमारचयति ॥

सर्वौषधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ७ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते । औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्यथैतदुपदधा-
तीति । अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः ॥

सप्तमाधिकारणमारचयति ॥

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूमाभ्यासो नाङ्गे पृथक् फलम् ।

अङ्गवृत्त्यैव भूमातः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्वेत् ॥ ८ ॥

एकस्मिन् यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाभ्यस्यं कारीर्यादेः काम्यस्य कर्मणो
ऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनादिति चेत् ॥ न । अङ्गोपकृतस्य प्रधानस्य यत्फलं ततो
ऽतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावात् । यदि फलभूमानमर्थयेत् तदा साङ्गं प्रधानमावर्तनी-
यं न चाङ्गमात्रावृत्त्या तत् सिध्यति । ननूपकारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणं फलभूयस्त्वे
पर्यवस्यति । यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृतो भूयानुपकारः फलं वर्धयति त-
द्वदिति चेत् । न । तत्र दृष्टत्वादिव तद्दृष्टोपकारः शास्त्रादेव बोध्यः न च शास्त्रमुप-

कारभूयस्त्वायाङ्गावृत्तिं क्वचिद्भूते । तस्मादेकस्मिन्नयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

कपिञ्जलेषु चित्वाद्या ऐच्छिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्नो चित्वेनैव कृतत्वतः ॥ ९ ॥

अश्वमेधे वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति चित्वचतुष्टादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया या कार्चिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्येति चेत् ॥ न । चित्वेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्ते तेन न तदन्तर्भूतं चित्वं वर्जयितुं शक्यं चित्वमुपाददानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतो ऽवश्यं भावित्वेन प्रथमभावित्वेन लाघवेन च चित्व उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततो ऽधिकपक्षिहिंसायां प्रत्यवेयात् । तस्मान्चित्वमेवोपादेयम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

उत्तरास्तिस्त्र एव स्युर्यावत् स्वं वाच पूर्ववत् ।

तिस्र एव हविःकात्स्न्यापूर्वयोर्विधितो ऽन्तिमः ॥ १० ॥

सान्नाय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते । वाग्यतस्तिस्त्री दोहयित्वा विमृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति । तत्र तिसृभ्य उत्तरा गावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति तासां मध्ये कपिञ्जलन्यायेन उत्तरास्तिस्त्र एव गावो दोहनीया इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नास्त्येतां रात्रिं पयसाग्निहोचं जुहुयात् कुमारश्च न पयो लभेरन्निति विद्यमानस्य पयसो हविष्ठां विधीयते । न चात्र कमाराणां पयसो निषेधस्तथा सति दूष्टार्थत्वापरित्यागेनादूष्टार्थत्वं कल्पेत कुमारश्च नेत्येवं च शब्दश्चापिशब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात् । किंच बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते । तेन प्राप्तं सर्वोत्तरादोहनमनूद्या पूर्वमनन्वारम्भणमात्रं विधीयते । तस्माद्विधेयकपिञ्जलवैषम्याद्द्विर्बाहुल्यार्थं सर्वा उत्तरा दोहनीयाः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

प्रत्यङ्गिकार्याण्यङ्गानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः ।

एकैकस्योपकार्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितिः ॥ ११ ॥

विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ।

तद्देशकालकर्तृणामेकत्वान्तर्तकादिवत् ॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां चोण्याग्नेयादीन्यङ्गीनि प्रयाजाज्यभागैरुपकार्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षित्वात् । प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा समिधो यजतीत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तं न त्वाग्नेयादित्रयोद्देशेन पृथक् प्रवर्तते तथानुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्तते प्रवृत्तं सत् त्रयाणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति । यथा बहूनां पुरतो नृत्येन नर्तकः सर्वेषामौत्सुक्यं युगपन्निवर्तयति तद्वत् । तस्मादाग्नेयादिषु देशकालकर्तृणामेकत्वादङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग्भवेत् ॥ १३ ॥

काम्यपशुकारादे श्रूयते । आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोध्यायां स्पर्धपान इति । अयमर्थः । ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्चोर्देवतैक्यात् । तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेत् ॥ न । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासंभवेन तन्त्रासम्भवात् । तस्मादावापः ॥

॥ इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

आग्नेयादिप्रधानस्थे देशे काले च कर्तरि ।

भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद्देववत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेषत्वाद्भेदः स्यादेकशब्दतः ।

विधेः प्रयोगशेषत्वादभेदेन तु तन्त्रता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तारो विहिताः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्या यजेत दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति । एते देशकालकर्तारो ऽङ्गत्वाद्देवतावदुत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येकेन शब्देनाग्नेयादीनां पृथगुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामेव फलसाधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । तमेकप्रयोगापादकमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयो ऽपि प्रयोगशेषा एव न तूत्पत्तिशेषाः । तस्मादेकस्मिन्नयोगे देशादीनां तन्त्रेण संबन्धः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अङ्गे ये के ऽपि देशाद्याः किंवा ते देवतादिवत् ।

अनन्वयात् के ऽपि मैवं प्रयोगेण परियहात् ॥ ३ ॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु ये के ऽपि देशकालकर्तारः प्रतीष्टि कर्तव्याः । कुतः । अनन्वयात् । यथा प्रधानान्वितयोर्देव्यदेवतयोरङ्गेष्वन्यो नास्ति तथा देशादीनामपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयोगशेषत्वं देशादीनां न त्वाग्नेयादिविधिशेषत्वमित्युक्तं प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि परिगृह्यन्ते । तस्माद्य एव देशादयः प्रधानानां त एवाङ्गानामपि ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

संघभेदे तन्त्रमङ्गं न वा कर्मैक्यतो ऽयिमः ।

न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य पृथक्कतः ॥ ४ ॥

इष्टौ विद्यमानानां षष्ठां यागानां द्वाववान्तरसंघौ दर्शश्च पूर्णमासश्च । चातुर्मास्येषु चत्वारः संघाः वैश्वदेववरुणप्रधासताकमेधशुनासीरीयाः । एतादृशे विषये संघातानेकत्वे ऽपि कर्मैक्यात् प्रयोगैक्येनाङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तं न

च पौर्णमास्यमावास्यायोः कालभेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः पशुवदभेदोपपत्तेः । वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवन इति वपापुरोडाश-
हृदयाद्यङ्गप्रचाराणां कालभेदे ऽपि पश्वङ्गानां प्रयाजानां यथा नास्त्यावृत्तिस्त-
द्वदवापीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नाचाङ्गतन्त्रं युक्तम् । कुतः । दर्शपूर्णमासकर्मण एकफल-
साधनत्वेन स्वरूपत एकत्वे ऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात् तच्च पृथ-
क्त्वं वाचनिकात्कालभेदादवगम्यते पशुहृष्टान्तस्तु विषमः । न हि मुख्यस्य पशुया-
गस्य भेदो विहितो ऽस्ति वपादीनां तु प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वे ऽप्यस्ति मह-
द्वैषम्यम् । प्रयाजादिभ्यो वपादयो मुख्यास्तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्यो ऽवयवी प-
शुर्मुख्यः । अत्रापि प्रयाजादिभ्य आग्नेयादयस्त्वयो मुख्यास्तेभ्यो ऽपि तेषां संघो
दर्शो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभेदो विधीयते अमावास्यायाममावास्याया
यजेतेति । तच्च दर्शयागस्थानीयस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत् भवेत्त-
दा साम्यं न त्वेवं विधीयते किं तु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो विधीयते । न हि
प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति येन प्रयोगभेद आशङ्क्येत । तस्मात्पशुवैष-
म्येण मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदे सति प्रयोग-
शेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति । एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

अङ्गान्यध्वरकल्पायां प्रातःकालादिवर्तिषु ।

त्रिषु संघेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवाग्रिमः ॥ ५ ॥

उषस्यशेषनिर्वापात्तद्वाराङ्गापकर्षणात् ।

प्रातर्निर्वापवैशेष्यान्मुख्यकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिष्वध्वरकल्पा नाम काचिदिष्टिस्तत्र प्रातःकाले चयाणां यागाना-
माग्रावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्यानां संघः पठितः । मध्याह्नापराह्णयोरपि तथैव
पठितः । अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्रावैष्णवो विशेषितः इतरत्स-
मानम् । तच्च त्रिषु संघेषु प्रयाजाद्यङ्गानां तन्त्रम् । कुतः । पुरा वाचः प्रवदितो-
निर्वपेदिति संघस्य यागस्याशेषनिर्वापस्य रात्रौ मुप्रजनानां प्रबोधपूर्वकव्या-
पारात् प्राचीन उषःकाले ऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामपकर्षस्य प्रति-

भानादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आयावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति सामान्येन वि-
हितो यः प्रातःकालीनो निर्वापः स एव संनिहितत्वात्पुरा वाच इति विशिष्यते ।
तस्मादुत्तरसंघनिर्वापो ऽपि मुख्यत्वलाभाय तत्तत्कालयोः कर्तव्यः । तद्वत्प्रयाजा-
दीनामपि भेदेनानुष्ठानम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्नुताग्रिमः ।

पशुभेदाहेवपाककालैक्याच्छक्तितो ऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्वेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत
इति चेन्न ॥ प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता तथा पाको ऽपि सहैव
क्रियते प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं प्रदाने ऽपि साहित्यमस्ति कालश्चैको या-
ज्यार्धचान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् शक्यते च सहहोमस्तस्मात्तन्वम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

ऐकादशिनाङ्गे तन्त्रं वसाहोमे ऽथ भिन्नता ।

तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्धर्चभेदतः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनेष्वाग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात्
तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ देवताभेदेन प्रधानभेदात् तच्च याज्यार्धचान्तकालानां भि-
न्नत्वेनानुष्ठानयौगपद्यासंभवाद्भेदः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

यूपैकादशिनीयूपाहुतेर्भेदो ऽथ तन्त्रता ।

समीपभेदादाद्यो ऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्यान्ति-
के ऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात् सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यव-

धानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । देशैक्यसं-
भवादाहुतेस्तत्र तन्त्रता ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ॥ १० ॥

इदं श्रूयते । अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । तत्र वारुण एककपालो ऽवभृथश्चद्वा-
च्यत्वान्मुख्यं कर्म । तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमा-
चाङ्गत्वात् प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीन्याहवनीये ऽनुष्ठेयानीति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्यादप्येवं यद्यप्स्ववभृथ इत्येतावदेव श्रूयते । इह त्वप्सु चरन्तीतिश्रव-
णादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्त्रं भिदाथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ११ ॥

वारुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारे ऽनुतिष्ठति इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे ऽनुतिष्ठति ।
तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात्तन्त्रेणाङ्गान्युभयवादिसंमतानि । तथा तान्येव मारुत्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः । वारुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । न-
न्वत्र विहारभेद आस्नातः पृथग्मी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति । सो ऽयं पृथ-
गनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यात् । मैवं हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । अष्टाव-
ध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींषासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति
तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि
भिद्यते । न च तद्भेदस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता तदासादनस्य दृष्टहोमार्थ-
तापरित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । न च प्रयोगभेदेनैवासादनभेदस्यापि सि-
द्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्ती तद्व्यवस्थार्थत्वात् ।
तस्माद्भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चत्विग्वचनान्मैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेद इति चेत् ॥ मैवं वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीधः पञ्चत्विजः चातुर्मास्येषु विहिताः । चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चत्विज इति । यद्याग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्या बाध्येत । ननु पञ्चसंख्यासिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तावेव तावुभावुभयत्र व्यवस्था तु वचनाद्भवति । तत्तु वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताथवा ।

तन्त्रमग्न्यैक्यतो मैवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ १३ ॥

तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यस्यैकत्वात् । न ह्याहवनीयवह्नौ विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक् पत्नीसंयाजाञ्जुह्याताम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

पर्यगिकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १४ ॥

किं वोत्कर्षो ऽवशिष्टस्य ह्यारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदाग्नेर्द्रव्याभावेन चान्तिमः ॥ १५ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते । तान् पर्यगिकृतानुत्सृजति । ब्रह्मसामन्यालभत इति । सप्तदशसु पशुषु पर्यगिकरणे ऽनुष्ठिते स-

त्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे पर्यग्निकृतानारण्या-
नुत्सृजतीत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वाद्वापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्य-
ग्निकरणान्ताः समाप्ताः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्याहृष्टाङ्गिन्नं किञ्चिदहृष्टं कल्पयेत् वाक्य-
भेदश्च प्राप्तुयात् । किञ्च ब्रह्मसाम्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्ववणान्न कर्मान्त-
रविधिः संभवति । तस्मात् पर्यग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदशपशूनामाल-
म्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थप्राप्तपर्यग्निकरणान-
न्तरभाविकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

उक्षोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाद्यो ऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहचित्वयोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १६ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इष्टताम् ॥ १७ ॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशरदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहविशेषः । स पञ्चसु वर्षेष्व-
नुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्त्रीपशवः
सप्तदशोक्षाणश्च विहितास्तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सप्तु स्त्रीपशूना-
मालम्भं पुंपशूनामुत्सर्गं चाम्नाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठा-
नमाम्नाय पश्चादाम्नायते चींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्यालभेरन् पञ्चोत्तमे ऽहनीति ।
तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृषु अमावास्यासु यो ऽयं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्म-
शेषत्यागो न भवति किंतूत्कर्षः । चींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात् । यथा
पूर्वं प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चींस्त्रीनेकै-
कस्मिन्नहन्यालभेरन्नित्यत्र पर्यग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तमालम्भमनूद्यैकाहत्वाच्च-
त्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत तथा पञ्चोत्तमे ऽहन्नित्यचोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ
वाक्यभेदः । तस्मात्तद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिर्भ्युपेयः । तथा सत्यार-
ण्यपशुन्यायेन सप्तदशोक्षाणः पर्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाथवा ।

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः । क्रयसाहित्यात् । सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोरिति श्रूयते । तथा सत्यभिषेचनीयस्य यदा सोमक्रयः तदा दशपेयस्यापि सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात् तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संस्पृष्टाख्याभ्यो दशभ्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमस्ताभ्यः प्राचीने ऽत्यन्तव्यवहिते काले ऽभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति । सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यःकालत्वविधानात् । सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

निष्कासावभृथे विप्रकर्षो ऽथ प्रतिपादनम् ।

उतार्थकर्म पशुवदाद्यो ऽवभृथशब्दतः ॥ १९ ॥

कर्मन्तरं तदापि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात् तच्चावभृथधर्मकम् ॥ २० ॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येदमास्त्रायते । वारुण्या निष्कासेन तुषेश्चावभृथमवयन्तीति । अत्रायं प्रयोगप्रकारः । वरुणप्रघासेषु नव हवींषि तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा नवमं हविः काय एककपालः वारुण्यामामिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति । तत आमिक्षासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा तत एककपालेन प्रचर्य भारडलिप्तेन वारुण्यामिक्षाया निष्कासेन यवतुषे-श्चावभृथमनुतिष्ठतीति । तत्र संशयः । किं वारुण्यामिक्षाया एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैः प्रच-

रित्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः । उत कर्मान्तरम् । तच्चापि किं प्रतिपत्तिकर्म
 आहोस्विदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्ष इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पशौ तथादृष्टत्वात् ।
 प्रातःसवने वपया प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति सवनीयपशौ यथा
 प्रचारविप्रकर्षः तद्वद्वापीत्याद्यः पक्षः ॥ तथा सत्यवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यादतः क-
 र्मान्तरमिति पक्षान्तरम् ॥ तदाप्यामिक्षाहविःशेषस्य निष्कासस्यास्मिन् कर्मणि
 हविष्ठायोगात् प्रयाजशेषन्यायेन प्रतिपत्तिः स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्य-
 भिधारयतीत्यत्र शेषं संस्कर्तुमभिधारणं तथाचापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते
 ब्रूमः ॥ तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य संस्कार्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभ-
 क्त्यत्ययः स्यात् । अतोऽवभृथस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चानुर्मा-
 स्येषु नास्त्यवभृथः तदा तद्वर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोक्तिरन्यदीयद्रव्यशेषस्यापि
 कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः । तस्मादर्थकर्म ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वपोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ २१ ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मध्येऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि निर्वपतीति । अत्र
 पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानधर्मकमर्थकमेत्याद्यः पक्षः ॥ मुख्यस्यै-
 वोदयनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणान्नातावभृथधर्मातिदेशवत् उदयनीयधर्माति-
 देशसंभवाच्चार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु ॥ सो
 ऽपि न संभवति उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादु-
 दयनीयस्य संस्कारः ॥

॥ इति जैमिन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

वेद्यादिमुख्यकाले स्यात्स्वकाले वेतराङ्गवत् ।

मुख्यकाले न पूर्वद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालतः ॥ १ ॥

वेदिर्वेदइध्मा बर्हिर्गित्यादेः संपादनरूपमङ्गानुष्ठानं प्रधानस्यैव काले कर्तव्यं प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकचैक्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत् ॥ न कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीत्यादिः कालभेदः । अप्स्ववभृथेन चरन्तीत्यादिः देशभेदः । अग्नौ सौचामण्यां च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः । वडवा दक्षिणेति सौचामण्यां श्रुतम् । तस्माद्देद्यादौ स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वा सकृत् ।

अन्याङ्गवत् पृथङ्मैवं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत् ॥ न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् । स्वकाले ऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि संबन्धः समानः । न च प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्य आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्येन तैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विकहोमेषूपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मान्नन्वेणानुष्ठेयम् । यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्येयं चिन्ता ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नो ऽथ तन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवो ऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यास्त्रयो विहिताः । तेषु यूपभेदो

युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावदग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः किंतु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं छिनत्ति क्रीते राजनीति तत्कालविधानात् । तत आधानवत् सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले संपन्नमाधानं तत्तद्वाक्यविशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तच्च तच्च विनियोज्यः । तस्मात् तन्त्रेण यूपः संपाद्यः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाग्यिमः ।

पशुकालत्वतो मैवं यूपत्वापादका यतः ॥ ४ ॥

तक्षणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वात् नियोजनादिवत् त्रिषु पशुषु भेदेन कर्तव्या इति चेत् ॥ मैवम् । छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात् । न खलु यूपो नाम कश्चिन्नलोके प्रसिद्धः पदार्थो ऽस्ति येन तस्य छेदनमात्रेण तद्विधिः कृतार्थः स्यात् किं तर्हि छेदनतक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते । तथा सति यैश्छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूपत्वमापाद्यते ते सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः । तस्मान्निष्पद्यते पशुषु यूपच्छेदनवत्तक्षणपर्यूहणादयस्तन्त्रेणानुष्ठेयाः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

स्वरुभिन्नो ऽथवैकः स्यादस्वकालत्वतो भिदा ।

प्राथम्यमेकशकले तन्त्रं स्यादविशेषतः ॥ ५ ॥

शकलः स्वरुपित्युच्यते स च भिन्नेषु पशुषु भिन्नः संपाद्यः । कुतः । अस्वकालत्वात् । न हि यूपस्येव स्वरोः कश्चित्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते । ततः स्वरुणा स्वधितिना वा पशुमनक्त्यञ्जनकालीनत्वादञ्जनवद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यः प्रथमः परापतेत्स स्वरुः कार्य इति श्रुतम् । प्राथम्यमेकस्मिन्नेव शकले युक्तं स च शक-

लो यूपकालीनः पशुविशेषसंबन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषूपक-
रिष्यति ॥

षष्ठाधिकारणमारचयति ॥

अहर्गणे विषाणयास्यागो ऽहोः किं विकल्प्यते ।

किंवा नियम्यते ऽन्ये ऽहि स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थान्तु तद्भवेत् ।

श्रुतबाधाद्वरं तस्य बाधो ऽतो ऽन्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते । नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्य-
तीति ज्योतिष्टोमे श्रुतं प्रासनमहर्गणे द्विचिराचादौ चोदकप्राप्तम् । तत्र प्रथमे
चरमे वाहीत्येवं विकल्प्यते । कुतः । उभयत्र बाधसाम्यात् । यदि प्रथमे ऽहि प्रा-
स्येत्तदानीमुत्तरेष्वहःसु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात्प्राचीनं विषाणया कण्डूयनं
बाध्येत । चरमे ऽहि तत्प्रासने पूर्वेष्वहःसु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चो-
दकप्राप्तं बाध्येत । तस्मात्समबलत्वेन विकल्प इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न हि हस्तेन
कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किंतु विषाणयां त्यक्तायामर्थोत्प्राप्यते । कामं तस्य बा-
धो ऽस्तु । श्रुतं विषाणया कण्डूयनमबाधितुं चरमे ऽहि प्रासनं नियम्यते ॥

सप्तमाधिकारणमारचयति ॥

नानावीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किते तद्विधौ न स्यादविधित्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानावीजयुक्ता यागाः श्रुताः । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना । प्रकृ-
तौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः
स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वा-

ग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वः पक्षः । अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का । हस्तेन कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति । तच्चेदमुत्तरम् । विहितस्य वाङ्मियमस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते रागप्राप्तत्वाच्चासौ विधीयत इति । तस्मात्प्रासनवद्विसर्गोऽपि चरमकाले नियम्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ।

तन्त्रित्वादादिमोऽन्यः स्याद्वाग्यमात् कर्तृसंस्कृतिः ॥ ९ ॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कृत्वाचिन्तेयं तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया । कुतः । पशोस्तन्त्रित्वात् पशुपुरोडाशस्य प्रसंगित्वेन पशवानुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वाग्यमो नाहृष्टार्थः किंतु तत्कर्तृसंस्कारार्थः । तथा सति पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्ता तदनुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मान्नियतां वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

क्लिमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ १० ॥

अग्निचयने योगविमोकावग्रेः श्रुतौ । अग्निं युनज्मीति मन्त्रहोमो योगः । इमं स्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्तव्यः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेष यज्ञस्तमाप्नोतीत्यनेन मोचने यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् । तदेवाधिकरणम् वार्त्तिककारमतेनारचयति ॥

व्यत्यस्तौ तावुभौ पक्षावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र पूर्वः पक्षः । अग्निं युनज्मि श्वसा धृतेनेति जुहोत्यग्निमेव तद्युनक्तीति । एतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम् ।

पञ्चभिर्गुणैर्नक्तीति गुणविधिः । तच्च न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषो ऽस्ति । गुणविधिष्वेव ऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमात्रत्वमाचष्टे किं-
तु साङ्गम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वात् विमोको ऽपि सर्वान्ते कर्तव्यः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

उपसत्कालसुब्रह्मण्या गणे भिद्यते न वा ।

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात् कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदान्निद्यत इति चेन्न पूर्वकाली-
नतया यूपन्यायेन तन्त्रत्वात् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सुत्याकालीनमाह्वानं तन्त्रं स्याद्विद्यते ऽथवा ।

यूपाहुतिनयात्तन्त्रं सुत्याकालतया भिदा ॥ १३ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासंनिधौ कृतमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेष्वहःसूपकरोति ।
यथा यूपैकादशिन्यां दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणाज्याहुतिः सत्यप्यर्थादेकयूपसन्निधौ
सर्वेषामुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्यसुत्याकालीनेनाह्वानेनात्र नास्त्युपकारः
कालविशेषस्यापि तत्प्रयोजकत्वादप्यथा यहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः । तस्मादा-
ह्वानं भिद्यते ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

देशपात्रत्विजो ऽन्यस्मिन् प्रयोगे ऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थपर्यवत् ते ऽन्ये वासोवत् ते स्युरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः । ते चै-
कस्मिन् प्रयोग उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टान्निर्गता निरि-
ष्टाः कुत्सिताः । निरिष्टा निरिष्टकाः पुनः प्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उ-
पयुक्तं कदलीपलाशादिपर्णैः प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टाः तत् स्वीकुर्वन्ति तथा-
चाप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा वस्त्रं पूर्वदिने

प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति शिष्टास्तद्वासो दिनान्तरे स्वी-
कुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणं शि-
ष्टाश्च देशादि नियमेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः ॥

चयोदशाधिकरणमारचयति ॥

मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे तत्त्वं किमैच्छिकम् ।

नियतं वायिमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
नियमसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगा-
न्तरेष्विति नियमो नास्ति उतास्तीति संशयः । यथा देशे कर्तृषु च त एवेति
नियमो नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात् तथा पात्रेष्वपीति चेत् ॥ मैवम् । आमरणं पा-
त्राणां धारणीयत्वात् । आहिताग्निमग्निभिर्देहानि यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधा-
नेनामरणं धारणमेव गम्यते । ननु पात्रैरिति तृतीययार्थगुणभावावगमादर्थक-
मेदं न तु प्रतिपत्तिः । तथा सति पात्रान्तरेरपि दाहसिद्धेर्न धारणनियम इति चे-
न्मैवम् । दक्षिणे पात्रौ जुहुमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात् ।
पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात् सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

किं पौर्णमासमारभ्य यज्ञाधानमियं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात् पात्राण्याधानमारभ्य
धारयितव्यानि । अन्यथा आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पा-
त्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षोऽभ्यु-
पगन्तव्यः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

प्राजापत्यप्रचारः किमर्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्तात् सर्वसोमतः ॥ १७ ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मान्नृतीयो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥

पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचर्यते ॥ १९ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः । ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः । ततो ऽशस्त्रिषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्ना ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इत्येवं स्थिते प्राजापत्यपशूनामर्भवकाले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः ॥ उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमर्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यादतस्तृतीयसवनसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विकृत्यते । ततः प्रत्यासन्नये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः ॥ उपरिष्टात्सोमानामित्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत । तस्माच्छस्त्रवतां तद्वहितानां च सोमानामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञियसाम्ना संस्थिते स प्रचारः कार्यः तस्य विकृतिकालत्वात् प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः ॥ सोमविकाराणामेवायं कालः पशवस्तु न सोमविकाराः । तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति सिद्धान्तः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सवनीयपुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते ।

अस्ति वा पश्वनङ्गत्वान्नान्वयाभावतो ऽस्ति सः ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तन्वी सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी । तस्मिन् पुरोडाशे देव-
ता आम्नाताः भृज्जन्निन्द्राय हरिवते धानाः पूषण्वते करम्भमित्यादिना । तत्र देवता-
वाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः तस्य चैवं संभावनाय स-
वनीयपशोस्तावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते । अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजा-
नामाग्निमारुतशस्त्रादधस्तनं स्वकालं निवार्योर्ध्वकालस्य विहितत्वादुत्कृष्टेष्व-
नुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाको ऽर्थादुत्कृष्यते तस्मिंश्च सूक्तवाके देवतावाची-
नि पदानि प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक्सूक्तवाको नास्ति । ततः
पशुबन्धसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसंबन्धिदेवतावाचिपदोत्कर्षः संभावितः । स
चोत्कर्षो नास्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । तासां देवतानां पश्वनङ्गत्वत् ॥ मैवम् । सू-
क्तवाकमन्तरेण पृथगुच्चारितानां देवतापदानामन्वयाभावात् सूक्तवाके त्वस्यन्व-
यः । तथा हि अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान इत्यस्मिन्याशुके सूक्तवाके भृज्ज-
न्निन्द्राय हरिवते धाना अयं यजमान इत्यस्यन्वयः । तस्मादुत्कर्षो ऽस्तीति राजान्तः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते । सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुः श्या-
मो दक्षिणेति । आमावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रावैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो वा-
मनो दक्षिणेति । तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । कृत्स्नस्य राजसूयस्य
फलैक्यत्वेन तदेकदेशयोरनयोरपि फलैकत्वात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र का-
लभेदो ऽस्ति येनापवादः शङ्कोतेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ता-
भ्यामानतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ऽ

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये प्रक्रमस्थकर्तारो नियता न किम् ।

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी ॥ २ ॥

अनेकसमुदायात्मराजसूयाय ते वृताः ।

आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणाभिदा ॥ ३ ॥

राजसूयस्य प्रक्रमे ये कर्तारस्त एवासमाप्तेन नियम्यन्ते दक्षिणादिभेदेन कर्तृ-
भेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथा च यया दक्षिण्या ये परिक्रीतास्ते तदीयकर्मनुति-
ष्ठन्तु इतरस्मिन्कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वान्ये वा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अनेन राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ यजमानेन वृत्तत्वात्
आसमाप्तेस्त एव कर्तारः । ईदृशमेव वरणं न्याय्यं समुदायस्यैकफलत्वात् प्रतिक-
र्म पृथग्वरणे गौरवात् कदाचिद्वरीतय्यानामलभे विघ्नप्रसङ्गाच्च । कचैक्ये ऽपि
कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते । पूर्वकर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव वामनेन
क्रीताः सन्त आमावैष्णवादिचिकं कुर्युः । अयुतेन क्रीताः सन्तो ऽभिषेचनीयमि-
ति कर्तृत्वधर्मविशेषः । तस्मान्नियताः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अवेष्टावङ्गतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतो ऽयिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ४ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते दिशामवेष्टयो भवन्तीति । ताश्चावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेव-
माम्नायन्ते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो
दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पृष्टौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षि-
णा बार्हस्पत्यं चरुं शितपृष्टौ दक्षिणेति । तास्ववेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनुष्ठानम् ।
कुतः । तल्लिङ्गात् । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हु-
त्वा तमभिधारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र मध्ये निधानं
प्रयोगैक्ये लिङ्गं तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्र-
योगभेदावगमादङ्गानां भेदः लिङ्गं तु वहिःप्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्व-
यम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः

राजसूयाङ्गभूतदिग्ब्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावग-
मात् । तथा च श्रूयते । ईश्वरो वा एष दिशो ऽनून्मदितोः । यं दिशो ऽनु व्या-
स्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादायेति । राजसू-
याङ्गहिःप्रयोगस्तु एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति विहितः । न चासौ राजसूयान्तः-
पाती यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्षसंयोगावगमात् राजसूये च ब्राह्मणवैश्ययोर-
नधिकारात् । तस्माङ्गहिःप्रयोगे तन्त्रमन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदो ऽथवाग्रिमः ।

साध्यदेशाद्यभेदान्नो काम्ये भेदोक्तितो ऽन्तिमः ॥ ५ ॥

आधानप्रकरणे पठ्यते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकाया-
ग्नये शुचय इति । तैरैतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥ यः कामयेतोत्तरं वसीयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरु-
प्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी निर्वपेदिति वचनात् का-
म्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषो ऽङ्गभेदः उत्तरयोस्तन्त्रं नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां त-
न्त्रम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाग्रिमो यतः ॥ ६ ॥

एकैककर्मणो ऽहो ऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ७ ॥

अह्नां द्वादशता श्रुत्या मध्यपक्षस्तदापि किम् ।

कार्या द्वादश साद्यस्काश्चतुष्कानामुत त्रिकम् ॥ ८ ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतत्वादिहादिमः ।

अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ९ ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश श्रुताः ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्विषा मताः ॥ १० ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ससुत्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तो ऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसंख्याबाधनात् पृथग्द्वादशत्वं श्रुतं ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईहशस्य कर्मविशेषस्य अह्नां द्वादशभिरावृत्तिभिः शतचयं स्यादित्याद्यः पक्षः ॥ तथा सति अह्नां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत तस्माद्द्वादश दिवसा इति मध्यमः पक्षः ॥ तदापि दीक्षोपसद्भ्यामुपेतस्यैकैकस्याहः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कार्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले ऽनुष्ठाने बाध्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्यवत् पृथग्द्वादशत्वश्रुत्या षट्त्रिंशदिति सिद्धान्तः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सवनीयादिकं तत्र सकृत्स्याद्भिद्यते ऽथवा ।

प्रयोगैक्यात्सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ ११ ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपश्वादिमङ्गं दीक्षादिवत् सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति प्रयोगैकत्वावगमादिति चेत् ॥ मैवम् । दीक्षादीनामन्यस्मिन् काले ऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकं तु मुख्यकाले ऽनुष्ठेयम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद्भिद्यते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक् ।

न वाद्य उपलक्ष्यत्वादचाहं प्रकृताविव ॥ १२ ॥

सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ।

विकारमन्तरेणात्र तत्सिध्येत्तेन तन्वता ॥ १३ ॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद्वादशाहे चोदकप्राप्तम् । तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा तत्त्वं पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्योऽत्र ऊहर्षो विकारस्तन्वावापपर्यवसायी विचार्यते । विकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽहिं प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽहिं द्वितीयसुत्येत्येवं क्रमेण चतुर्विंशेऽहिं चरमसुत्या भवति तथा च प्रकृतौ चतुरह इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुत्याया उपलक्षितत्वादत्रापि द्वादशानां सुत्यानामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणीभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन विकारो भवति । ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थत्वात् सुब्रह्मण्याह्वानस्यावापः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृताविन्दस्य सुत्यागमनमात्रं विवक्षितम् । चतुरहत्वं त्वर्थप्राप्तमनूद्यते । उभयविवक्षायां सुत्यामागच्छ चतुरह आगच्छेति वाक्यं भिद्येत । तथात्रापि त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकारमन्तरेण चतुरहे सुत्यामागच्छेत्येवाह्वानेऽपि चतुरहशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशेषसुत्यागमनं सिध्यति । तस्मादूहरूपविकाराभावात् पूर्वोक्ततत्त्वं सुस्थितम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाङ्मभेदतः ।

भेदो मैवं विशेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदः स्यात् तत्तत्पशुङ्गानां भिन्नत्वात् ॥ मैवम् । पशुङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे श्रपणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्तन्त्रम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असंदेहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ १५ ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति प्रदानं संकीर्यते । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप

इति चेत् ॥ मैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्माद-
चापि तन्त्रम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तिवात् साङ्कर्येणाप्यदोषतः ॥ १६ ॥

एकादशनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यम् । कुतः । अङ्गानामिव
वसानां चिह्नकरणासंभवेन साङ्कर्यप्रसङ्गादिति चेत् ॥ न । वसाहोमस्य प्रतिप-
त्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वाभावेन तद्द्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दू-
रापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्कर्यं दोषाय भवति । व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् ।
ननु तद्देवताविषययाज्यार्थचान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । वाढम् । तथै-
वार्थचान्ते तद्भूयताम् । किमायातं द्रव्यसाङ्कर्यं । तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्या-
ज्यम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तन्त्रं भेदो ऽथवायिमः ।

पूर्ववत् पाकवैषम्ये साहित्यासंभवाद्भिदा ॥ १७ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्यादेस्तन्त्रं पूर्वोक्तं तथाचापीति चेत् ॥ न । अवे-
रङ्गानि सहसा पच्यन्ते अजाङ्गानि तु विलम्बेन । ततः साहित्यासंभवात् कुम्भ्या-
देर्भेदः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत् तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव ॥ १८ ॥

इदं श्रूयते । यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् नि-
र्वपेदिति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रं तथाचापि तन्त्रमिति चेत् ॥
मैवं प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किञ्चात्यन्तविशा-

लेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यवस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न को ऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात् प्रति-पुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत् ॥ १९ ॥

अव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्तनी-यः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तण्डु-लनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाक्षिप्रप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात् तच्च विनियु-क्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वासकृदयिमः ।

विशेषाग्रहणान्मैवमवघातस्य भेदतः ॥ २० ॥

राजसूये नानावीजेश्चै वीजानामवघातस्याङ्गभूतो मन्त्रो ऽयमेतदर्थे इति वि-शेषस्यागृह्यमाणत्वात् सकृदादौ प्रयोज्य इति चेत् ॥ मैवम् । अवघातानां भि-न्नत्वेन समन्त्रत्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्तनीयत्वात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्भेदेन वायिमः ।

द्रव्यकर्मैक्यतो मैवं संस्कारस्य पृथक्कृतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापवर्हिर्लवनवेदिस्तरणायग्रहणेष्ववृत्तयः श्रुताः । चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । अयुजो मुष्टीन् लुनाति । त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्मृणाति । च-तुर्जुह्वां गृह्णातीति । तेषु निर्वापादिमन्त्रा विहिताः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपामीति । बर्हिर्देवसदनं दामीति । ऊर्णम्रदसं त्वा स्मृणातीति । शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृ-

ह्नामीति च। तन्मन्त्रा द्वयैक्यात् कर्मैक्याच्च व्रीह्यवघातन्यायेन सकृत्पाठा इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ समन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तेभ्यो ऽन्ये मुख्यन्तरनिर्वापेण संस्कार्या अतस्तत्संस्कारसिद्धये नानावीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिः । एवं लवनादिषु योज्यम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ।

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आद्यः स्यात् प्रोक्षणत्रित्वात् संस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥ २२ ॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्र आम्नायते । वेदिरसि बर्हिषे त्वेति । तत्र चिःप्रोक्षणक्रियाया आवृत्त्या तन्मन्त्रस्याप्यावृत्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । संस्कार्यवेद्या एकत्वेन समन्त्रकप्रथमप्रोक्षणेन तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्मन्त्रवैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकीति वैषम्यम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

एककालीनबह्वङ्गकण्डूमन्त्रे भिदा न वा ।

अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो निवृत्त्यैकत्वतो न सः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयत इति प्रोक्तसाधनोपेते कण्डूयने सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिको ऽयं मन्त्रो विहितः । तत्र युगपद्बहुष्वङ्गेषूपन्नायां कण्डूनां प्रत्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयने मन्त्राभ्यासः कार्यः । कुतः । कण्डूयितव्यानामङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न ह्यङ्गशेषो मन्त्रो येन तद्भेदमभ्यस्येत किन्तु कण्डूनिवृत्तये यत् प्राप्तकण्डूयनं तदेव कृष्णविषाणाविशिष्टत्वाकारेण विधीयते । विधीयमास्य तस्य कण्डूयनस्य शेषो ऽयं मन्त्रः तेन च कण्डूयनेनात्मनि निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कार उत्पाद्यते । तत्र संस्कार्यात्मन एकत्वात् सकृन्मन्त्रपाठेन तत्सिद्धेर्नावघातवन्मन्त्रस्यावृत्तिः । कण्डूयनं तु दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानावीजावघातवदावर्त्यताम् । तस्मात् सकृदेव कण्डूयनमन्त्रः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

स्वप्नादिमन्त्र आवर्त्यो नो वाद्यो ऽस्वन्तरायतः ।

कृत्स्नोद्देशे प्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत् ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य स्वप्ननद्युत्तरणवृष्टिकेदनामेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्रे व्रतपा असीत्यादिः स्वप्नमन्त्रः । देवीरापो ऽपां नपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । उन्दतीर्वलं धत्तेत्यादिर्वृष्टिकेदनमन्त्रः । अबडं मन इत्यादिर्मेध्यदर्शनमन्त्रः । यदि निद्रामध्ये प्रबोधैरल्पैर्यवधीयेत नदी च बहुस्रोतोयुक्ता द्वीपैः वृष्टिश्च विच्छेदैरमेध्यानि च देशैः तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्या इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानान्निमित्तमेकम् । एवमित्तरचापि योज्यम् । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाच विश्रमैः ।

प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैक्यादानिवृत्तितः ॥ २५ ॥

भद्रादभि श्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्य विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ निर्गमनादारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तं विश्रममध्यवधाने ऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा बहूक्तितः ।

तन्त्रं बहूक्तः पूजार्था भिन्नो ऽसौ खेयभेदतः ॥ २६ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बाहुमात्राः खाता उपरवनामकाश्चत्वारो गर्ताः । तदीयखननमन्त्रे बहुवचनं श्रूयते । रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति । तच्च प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम् । खेयास्तूपरवा भिन्नाः ततः खननभेदेन तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्तनीयः ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ।

तन्त्रं न वा सहत्वार्यं तन्त्रं नो कालभेदतः ॥ २७ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । प्राजापत्येषु पशुष्वध्रिगुप्रैषमन्त्रः । कृष्णयीवयोः पश्वोरनुवाक्यामनोतामन्त्रौ । हविष्कृदेहोति हविष्कृन्मन्त्रः । दैत्याः शमितार इत्यध्रिगुप्रैषमन्त्रः । अग्रे नय सुपथेति पुरो ऽनुवाक्या । त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः । एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः । तथा सति सवनीयपुरोडाशानां सहोपक्रमो ऽनुगृह्यते । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि । तच्च प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः । अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम् । कृष्णयीवौ च सहोपक्रान्तौ । अतस्तयोः पुरो ऽनुवाक्यायास्तन्त्रम् । तथा मनोतामन्त्रस्यापीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सवनचयगतानां पुरोडाशानां तावत् कालभेदः सुसिद्धः । क्रतुपशवः प्रातरारभ्यन्ते प्राजापत्यास्तु पर्यग्नि कृताश्विरं विलक्ष्य ब्रह्मसामकाल आलभ्यन्ते । द्वयोः कृष्णयीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात् तदङ्गभूतमन्त्राणामावृत्तिः ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चैकादशो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

तन्त्रं द्वयोद्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ।

प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः सन्नयोच्यते ॥ ० ॥

अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपादकयोरेकादशद्वादशाध्या-
ययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तन्त्रप्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भव-
ति । उभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहानुष्ठानं प्र-
सङ्ग इति तद्भेदः । तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमार-
चयति ॥

पञ्चर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावान्नो ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयपशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गान्यनुष्ठितानि तैः
पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । उपकारबोधकस्य विधेरभावात् ।
चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेय इत्येवंरूपत्वात् पशावेव तदुपकारं
बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविकृतित्वात् तच्चापि चोदकोऽस्तीति
चेत् । वाढम् । अतएव भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि
पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि पञ्चर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शा-
स्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तौ न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदि-
कार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीय-
मानस्य पुरोडाशस्य पञ्चर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्यार्थैरस्तूपकारः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वा ऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ॥ २ ॥

तौ न पशौ करोतीतिनिषेधादाज्यभागयोः पशावभावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तच्च पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति तावत् प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावत् पुरोडाशे चोदको लुप्यते बाधकाभावात् पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु प्रयोगबाधे ऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेत् । न । आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधाद्बाधितेन प्रयोगवचनांशेनाज्यभागानुष्ठायते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारूढे देवदत्तयानं निवर्तते न तु वस्त्रालङ्कारणादिबाधनम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिकं भवेत् ।

तच्च कार्यैष्टिकी वेदिर्न वा वेदिस्तु सौमिकी ॥ ३ ॥

प्रचाराय हविःसादनार्था कार्यैष्टिकी पृथक् ।

मैवं सादनमप्यत्र कर्तुं शक्यं ततो न सा ॥ ४ ॥

साङ्गप्रधानहविःप्रचाराय कृतायां सौमिक्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगैष्टिकी वेदिर्न कार्या ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरैष्टिकैस्त ।

कार्यसिद्धौ सौमिकैः स्याद्वैगुण्यादिहैष्टिकैः ॥ ५ ॥

सोमे यहचमसेषु प्रयुक्तेषु प्रवर्तमाने सौम्यचरौ सवनीयपुरोडाशेषु च सौमिकैर्यहचमसैर्होमः । कुतः । तैर्होतुं शक्यत्वेन कार्यसिद्धेरिति चेत् ॥ मैवं । वैगुण्यप्रसङ्गात् ।

जुहूसुवादिभिः कर्तव्यस्य होमस्य ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात् । विद्वान्ते सोमे प्रयुक्ता
ऐष्टिकसुवादयः । तस्मादवैगुण्यार्थमैष्टिकैर्होमः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अप्यः पशुपुरोडाशः शमित्रेऽग्रावथोदिते ।

शालामुखीयनाम्नाद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥ ६ ॥

अपणं विहितं गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते ।

प्राग्वंशपूर्वभागेऽत्र होमवैगुण्यहानये ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शमित्रेऽग्नौ अर्प्यते । ततः पशुतन्त्रमध्यपाती पशुपुरो-
डाशोऽपि तत्रैव अपरणीय इति चेत् । नैवम् । प्रकृतौ पुरोडाशअपणं गार्हपत्ये वि-
हितं स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालाया अन्तः पूर्वभागे प्रवर्त-
मानस्य शालामुखीयनाम्ना विहितस्य पूर्वप्रसिद्धाहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरुर्ध्वं
गार्हपत्यत्वात् । तस्मादवैगुण्याय तत्र अप्रयितव्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

शालामुखीयवह्नौ किं अप्यतां कौण्डपायिने ।

किंवा प्राजहिते वह्नौ चोदकप्राप्तिनोऽग्निमः ॥ ८ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत् प्राजहितोऽत्र सः ।

अग्निहोत्रेति नाम्नाग्नौ नाम्नाग्नौ लिङ्गतो बली ॥ ९ ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामुखीये कर्तव्यम् । कुतः ।
चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितं शाला-
मुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संपन्नः शालामुखीय एषोऽत
ऊर्ध्वं गार्हपत्य इति श्रुतेः । स च द्वादशहगवामयनपरंपरया चोदकेनात्र प्राप्तः ।
तस्मात्तत्र अपणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्ह-
पत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्यसंज्ञा स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्नाचातिदि-
श्यते नामातिदेशश्च शीघ्रबुद्धिहेतुतया लिङ्गातिदेशात् प्रबलः तल्लिङ्गपरंपराति-
देशात् प्रबल इति किमु वक्तव्यम् । तस्मात् प्राजहिते अपणम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोऽन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकानां पुरोडा-
शानां निर्वापाय तयोरेव शक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेष्टमिति चेत् ॥ न । देशभेदात् ।
महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते निर्वा-
पस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे । किंचास्त्यत्र तृतीयं शकटम् । अनांसि प्रवर्तय-
न्तीति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा ।

अदृष्टार्थं ततस्तत्स्यान्न रक्षार्थत्वात्तो ऽन्यदा ॥ ११ ॥

दीक्षाकालादन्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकं तथाप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात्
सिध्यतीति चेत् ॥ न । तस्य रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पृथक्कार्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

विहारभेदे निर्वापमन्वादेस्तन्वता न वा ।

तन्वं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १२ ॥

वरुणप्रधासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थाचोर्विहारभेदे ऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषूभ-
योरर्थस्मृतिसिद्धेरुत्तममिति चेत् ॥ न । निर्वापामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरे-
ण स्मृत्यभावात् । तस्मादुभयोः पृथक् पाठः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वास्ति तत् ।

चोदकान्नास्ति सौमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ १३ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति चेत् ॥ न । अग्निधारणा-

र्थमन्वाधानं तच्च धारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव विहरणेन सिद्धम् । तस्मादन्वाधानं नास्ति ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

व्रतोपायनमेष्वस्ति न वा चोदकतोऽस्ति तत् ।

उपेतस्यापरित्यागे विरोधान्नास्ति तत्पुनः ॥ १४ ॥

सत्यवचनव्रतचर्यादिसंकल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपेतं तच्चासोमसमाप्तेर्न परित्यक्तव्यम् । तच्च पुनरुपायनं विरुध्यते । अग्रे व्रतपते व्रतं चरिषामीत्ययमुपायनमन्तः । न हि चर्यमाणे व्रते चरिषामीति प्रयोगः संभवति । तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं व्रतम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ।

असिद्धत्वाद्भवेन्मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ १५ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवतापरिग्रहार्थं त्वसिद्धत्वात् पुनः कर्तव्यम् । अन्वाधानमन्तस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यग्निं गृह्णातीति ॥ नैतद्युक्तम् । देवतापरिग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथा च श्रूयते । आमावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेहीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवानां विष्णुः परमो यदामावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य दीक्षित इति । प्रधानदेवतानामेवात्र परिग्रहो नाङ्गदेवतानामिति चेत् । एवमपि विश्वदेवतापरिग्रहेण सर्वदेवपरिग्रहः सिध्यति विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मान्न पृथगन्वाधानम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्योक्तुबन्धेन सिद्धितः ॥ १६ ॥

यद्यहृष्टाय बन्धो यदि वासोधारणं दृष्टप्रयोजनं तदुभयमपि सौमिकेन योक्तु-

बन्धेन सिध्यति । योक्त्रेण पत्नीं संनह्यतीति सोमे विधीयते । तस्मात् प्रसङ्गात्
सिद्धं पत्नीसंनहनम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

आरण्याशनमचास्ति चोदकप्राप्तिरिति यदि ।

वृत्त्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्तात् पयोव्रतात् ॥ १७ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानगता भक्षा न सन्यारण्यवद्यदि ।

न वृत्त्यर्थो इमे किंतु कर्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १८ ॥

इडाप्राशिचभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निहूपितम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

अन्वाहार्यो ऽत्र दातव्यो न वाद्यः सोममाचगाः ।

गवादिदक्षिणा यस्मान्नानत्यन्तरवर्जनात् ॥ १९ ॥

गौश्चाश्वश्चेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव न चङ्गानां दक्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्तो ऽन्वाहार्यो दातव्यः ॥ मैवं सोमप्रयोगमध्यपातिनीषु पृथगानत्यभावात् । तस्मान्न देयः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विग्भक्षा निवर्तेरन् यद्यन्वाहार्यवन्न तत् ।

याजमानवदेतेषां कार्यत्वात् प्रतिपत्तये ॥ २० ॥

इदं च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

नैतासु वरणं होतुरस्ति वानत्यभावतः ।

नास्त्यन्वाहार्यवद्धर्मकृत्वादचेष्टिवद्भवेत् ॥ २१ ॥

यथैतास्विष्टिषु पृथगानत्यभावाद्वाहार्यो नास्ति तथा होतुर्वरणमपि नास्ती-
ति चेत् ॥ न । वरणस्य धर्मार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासेष्टावपि धर्मार्थमेव वरणं वर-
णात्प्रागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वात् । न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्तव्या ।
तस्मात् प्रकृताविवाचापि धर्मार्थमेव वरणं कार्यं न त्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य
प्रसङ्गसिद्धिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथङ् वा ।

आद्यो ऽतन्त्रप्रसङ्गत्वान्न प्रसङ्गानिवारणात् ॥ २२ ॥

यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति श्रुतम् । तच्च बर्हिस्त्रयाणां सा-
धारणमिति चतुर्थे निरूपितम् । तस्मिन्साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः प्र-
तिकर्म पृथगनुष्ठेयः । कुतः । तन्त्रप्रसङ्गयोरचासंभवात् । न तावत् तन्त्रमस्ति द-
र्शयागचयवदेककालीनत्वाभावात् । नापि प्रसङ्गः । एकस्य तन्त्रमध्ये ऽन्ययोरप-
ठितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ बर्हिष एकत्वात् सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रो-
क्षणाद्यपेक्षा नास्ति ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः । तत उपस-
त्त्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न वारयितुं शक्यते ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

तच्च स्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ।

आद्यः प्रोक्षणवन्मैवं देशस्तरणभेदतः ॥ २३ ॥

तस्मिन्नातिथ्याबर्हिषि ऊर्णमदसं त्वा स्तृणामीति यः स्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमी-
ये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात् प्रोक्षणादौ तद्दर्शनादिति चेत् ॥ मैवम् । आतिथ्यायाः प्रा-
ग्वंशे देशे ऽग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः । ततो देशभेदेन स्तरणभेदे सति तत्संनिपाति-
नो मन्त्रस्याप्यावर्तनीयत्वात् ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

संनाहे हरणे मन्त्रावावर्त्यौ किं न वायिमः ।

पूर्ववच्चेदशं कार्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २४ ॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः संनह्याग्नीषोमीयदेशे यदानीयते तदा संनहने हरणे चेन्द्राण्यै संनहनं बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति यौ मन्त्रौ तौ स्तरणवदावर्तनीयाविति चेत् ॥ न । प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्ये तौ मन्त्रौ दृष्टौ न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतो ऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ न चोदकात्प्राप्नुतः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः शक्तिमत्त्वतः ।

आद्यः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतो ऽन्तिमः ॥ १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्तिविधो ऽग्निः स च शक्तत्वात्लौकिकदहनपचनवैदिकान्निहोत्रादिष्ववहारार्ह इति चेत् ॥ मैवम् । गार्हपत्ये हवींषि अययन्ति दक्षिणामावन्वाहार्यं पचन्त्याहवनीये जुह्वतीत्येतादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकार्थत्वायोगात् । तस्मादग्निहोत्रादिवैदिकार्थो विहारः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सवनीये पुरोडाशो ऽतिदिष्टो नोत विद्यते ।

अन्यैः पिधानतो न स्यादेवसंस्कृतये भवेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ विहितो यः पुरोडाशः स ऋद्रपिधानार्थः । सुषिरो ह वा एतर्हि पशुर्यार्हं वपामुन्निदति व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिहित्या अच्छिद्र-

ताया इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तो ऽपि न कर्तव्यः ।
सवनीये विहितैरेव पुरोडाशैस्तच्छिद्रपिधानात् । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाश
निरूप्यन्ते ऽपिहित्या अच्छिद्रताया इत्युक्तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पुरोडाशस्य पशु-
देवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमपादे निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । त-
स्माच्चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कार्यः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहूतिर्हविष्कृतः ।

न वातिदेशात् स्यान्मैवं पश्चाद्भानात् प्रसक्तितः ॥ ३ ॥

पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रसक्तत्वान्नास्याह्वानम् । य-
च्चप्यौषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति तथाप्येषा कृत्वाचिन्ता ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

अस्त्याहूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोन्थितेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवने ये सौम्यचर्वाद्यस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । सकृदाहूता-
यास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । प्रकृतौ पत्नी-
संयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानवाक्येन पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्य-
भावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

निशि यज्ञे दर्शतन्त्रं नोतास्त्येतन्न दार्शिके ।

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः ॥ ५ ॥

अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो विभीयादिति विधाये-
दमाह्वानम् । अमावास्यायां निशि यजेतेति । एतस्मिन्यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न
प्रसज्यते । कुतः । दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्ये ऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात् । यत्तु अमा-
वास्यायामिति पदं तत्कालपरं कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः ॥ अतो न वाक्यात् तन्त्रमध्ये

विधिः प्रकरणं तु भिद्यते काम्येष्टिकाण्ड एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूद्वा-
क्येन वा प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः । तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रका-
नात्वेन निशि क्रियमाणो यागो ऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्त्रमध्यपाती भवति । तस्माद्-
चास्ति प्रसङ्गसिद्धिः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आरम्भणीया सौर्यादी नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

ऋत्वर्था न प्रयोगार्था ऋवारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति न-
वमे निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवं पर्याप्तत्वात् यथा न प्र-
योगान्तर आरम्भणीया तथा यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौ-
र्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ऋत्वर्था हि सा न तु प्रयोगा-
र्था । ऋत्वन्तराणि सौर्यादीनि ततः प्रयोगान्तरे वैषम्यात् सौर्यादौ सा कर्तव्या ।
न यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वात् । अतो नोक्तक्षो-
न्न्यायो ऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्याद्यकालगा ।

आग्नेयी स्यात् किमैन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं चाहो विरोधानुदयाद्वलि ।

न बह्वनुयहादैन्द्री कुलार्थेत्यागनीतितः ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्यथममहः । तस्यैकाहरूपो ऽग्निष्टुत्यप्रकृतिः । तत्रोपसत्काली-
नसुब्रह्मण्याहानार्थमियमाग्नेयी विहिता । सा च तद्विकृतिरूपे प्रथमे ऽहनि चो-
दकतः प्राप्नोति । इतरेषु चतुर्देशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री प्राप्ता उपसत्का-
लीनायाश्च सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तन्त्रं निर्णीतम् । तथा सत्यचोपसत्कालीन-
सुब्रह्मण्यायामाग्नेय्यैन्द्र्योः कलहप्राप्तावसंजातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह

आनुगुण्येनाग्नेयी सर्वत्र कार्येति प्राप्ते ब्रूमः ॥ बहूनामहामनुग्रहायैन्द्री कार्या ।
यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन बहुत्वमपि प्राबल्यकारणम् ॥

इदमेवाधिकरणं वार्त्तिककाराभिमतनोदाहरणेनारचयति ॥

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्यावृचावुत ।

वार्चघ्नावाज्यभागार्थे प्रथमत्वादहीन्द्रयोः ॥ ९ ॥

दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः ।

घृतं मध्वाप इत्येषां बहूनां बलितोचिता ॥ १० ॥

काम्येष्टिकारुडे श्रूयते । अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्र-
दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत् संसृष्टं प्राजापत्यं प-
शुकाम इत्येतेषां सप्तयागानां प्रयोगैक्यादाज्यभागौ तन्त्रेणानुष्ठेयौ । तेष्वैन्द्रयाग
ऐन्द्रामविकृतिः । दधियागः सान्नाय्यविकृतिः । तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशा-
दाज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये वृधन्वत्यावृचौ प्राप्नुतः । मधु घृतमाप इत्येतद्व्यका-
स्त्रयो यागा उपांशुयाजविकृतयस्तत्तितयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वार्च-
घ्नावृचौ प्राप्नुतः । तत्रैन्द्रयागः प्राजापत्ययागात्पूर्वं पठितः दधिद्रव्यं च मधुघृतो-
दकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम् । अतः प्राबल्याद्वृधन्वत्याविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि ध-
र्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चाद्वाध्यते । तस्माद्वार्च-
घ्नायौ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

आमावैष्णवसारस्वतयोरिच्छाथ मुख्यगम् ।

आद्यो नियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

आमावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति श्रूयते । त-
त्रामावैष्णवस्यैन्द्रामविकृतित्वेन सारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेनाज्यभा-
गमन्त्रविकल्पो नियामकाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । आमावैष्णवस्य प्रथमपठि-
तत्वेन मुख्यत्वात्तज्जमनुष्ठानं युक्तम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

य इच्छा पशुनेत्यादौ दीक्षा काले ऽथ सोमकः ।

आद्यः प्राथम्यतो मैवं प्रधानस्य बलित्वतः ॥ १२ ॥

य इच्छा पशुना सोमेन वा यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति श्रूयते । तच्चाङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाङ्गासते तच्च विरुद्धम् । एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमी प्रसुत इति । उपसद्भिस्तयोर्मध्यव्यवधानावगमाच्च पूर्वोक्तायावैष्णवन्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया तदनुसारेण दिनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रधानत्वात् सुत्यैव दर्शे ऽनुष्ठेया तदनुसारेण शेषभूता दीक्षा दिनान्तरे ऽपकृष्यते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

पश्वर्धपरिधौ स्वीयधर्मो यद्वा द्विधर्मता ।

मुख्यत्वादादिमो ऽन्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १३ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति श्रूयते । तच्च मार्जनादयः परिधेः स्वकीयधर्माः । त एव मुख्यत्वात्तस्मिन्नुष्ठेयाः न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्मास्तेषां परिधिं प्रत्यमुख्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथाग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठानं तथा यूपकार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम् । ततो द्विधर्मत्वम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

विरोधि तक्षणाद्यत्र कार्यं नो वा यतो यजौ ।

यूपासत्तिस्ततः कार्यं न तदूपोपमर्दनात् ॥ १४ ॥

त्वक्सहितत्वशयानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां विरोधिनस्तक्षणाच्छ्रूयणादयो यूपधर्मास्ते च यागे प्रत्यासन्ना यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वात् । त्वक्सहितत्वादयस्तु न । यागस्य निष्पादकं हविः हविषामाधारो ऽग्निः । अमेरङ्गं परिधिः परिधौ च वर्तमानत्वात् । तस्मात्तक्षणादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तक्षणादिना परिधिस्वरूप उपमर्दिने सति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत । तस्मान्न कार्याः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

सवनीयपुरोडाशः प्रातःसवनगास्त्रयः ।

सवनीयपशोस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्प्यते ॥ १५ ॥

पशोरेवोत नियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते ।

पुनः प्रैषात् स्वरुप्रासात् पशोरेव हि तन्त्रिता ॥ १६ ॥

यदीयतन्त्रमध्ये ऽर्थान्तरं स तन्त्री अर्थान्तरं प्रसङ्गि । तथा सति प्रातःकाली-
नसवनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैवेति नियमे हेतुर्नास्ति
उभयत्र प्रत्यक्षाङ्गोपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वात् । माध्यन्दिनतृतीयसव-
नगतानां पशुतन्त्रमध्य उपक्रमात् प्रसङ्गित्वमेव न तु तन्त्रित्वमिति निश्चेतुं शक्य-
ते । पशोः प्रातःकालीनानां चोपक्रमे ऽपि पौर्वापर्यं न ज्ञायते । तस्माद्विक-
ल्पेन तन्त्रित्वम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमं-
त्रे पाठविकारः प्रत्यक्षमास्त्रायते । अयं यजमान इति पाठस्यायं सुतासुती यज-
मान इति विशेषितत्वात् । तथा सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमास्त्रायते ।
संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति स्वरं चायज्ञवेशसायेति । तस्मात् पशुस्तन्त्री पुरोडा-
शानां तूपक्रमात्पश्चाद्भावित्वाभावे ऽपि समाप्तिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपाति-
त्वात् प्रसङ्गित्वम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रकृतिर्विकृतिर्वा स्यात्तन्त्रिणी प्रकृतिर्यतः ।

नित्या सा उपदिष्टाङ्गा मैवं कामबलित्वतः ॥ १७ ॥

य इच्छा पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्येष्टयोः पर्वण्येवानुष्ठेय-
तया सहप्रयोगे सति यावज्जीवकर्तव्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृतिर्दर्श-
पूर्णमासेष्टितन्त्रिणी । जीवनमध्यपातित्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्बला
सौर्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कामस्य शीघ्रप्रवर्तकत्वादनुष्ठाने प्रब-
ला विकृतिरेव तन्त्रिणी । यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्ब्रह्मकाला तथापि स-
हप्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

बर्हिराययणे किञ्चित् प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्राथम्याच्चायिमो मैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रामवैश्वदेवद्यावापृथिवीया यागा आययणेष्टौ प्रयुज्यन्ते । तच्चैन्द्रामवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तं तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात् । द्यावापृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरितिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । तचाययणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्मात्रं कर्तव्यमैन्द्रामवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथम्येन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ बर्हिरन्तरस्वीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तप्रसूनत्वनियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे चैन्द्रामवैश्वदेवयोर्न किञ्चिदुप्यते । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति गुरोस्तु तच्चास्ति । तयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते तथात्रापि द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

द्यावापृथिव्यस्तन्वी स्यात् सर्वे वा तन्त्रिणो ऽयिमः ।

प्रेषन्यायात् प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ १९ ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वनियतौ शक्तं नातः सर्वे ऽत्र तन्त्रिणः ॥ २० ॥

यथा मैत्रावरुणप्रेषमन्त्रविकारः पशुसंबन्धी सन् पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावापृथिव्यसंबन्धित्वात् द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उक्तप्रेषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः इदं प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वाच्च तन्त्रितामापादयितुं क्षमम् । न च प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम् । ऐन्द्रामादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमाभावेनापेयादिवत् सर्वे ऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

त्वग्वाससोरहराचे विकल्पो नियमोऽथवा ।

समुच्चयो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्प्यते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ।

योग्यत्वेन व्यवस्थाया उभयोः स्यात्समुच्चयः ॥ २ ॥

अहराचे विश्वजित्प्रथममहः । तस्मिन् प्रकृतिभूतादेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्था वत्सत्वक् प्राप्नोति । नाम्ना तथातिदेशात् । अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्त इति प्रकृतौ विधानात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्रवः षडहः । तत्र प्रकृतेर्ज्योतिष्टोमादहतं वासो नाम्नातिदिश्यते । ततोऽभिजिदष्टममहः । तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति । तत्र द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहःसु त्वग्वासो वेच्छया विकल्प्यत इत्याद्यः पक्षः ॥ प्रथमाहानुरोधेन त्वगेवेत्यपरः पक्षः ॥ इतरेषामहूनां बहुत्वेन प्रबलतया वास एवेत्यपरः पक्षः ॥ कौपीनत्वे वासो योग्यं त्वक्तुं प्रावरणे योग्या । तस्मात् सर्वानुराहकत्वेन समुच्चयेनात्र प्रसङ्गोऽपोह्यत इति राजान्तः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

स्वाधर्म्यमनुनिर्वापेष्वस्ति नो वा बहुत्वतः ।

अस्ति मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपतीति । तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशाद्वलवत्त्वात्तन्त्रित्वम् । ततः स्वधर्मा एव तेऽनुष्ठेयाः । न तु पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धिरिति चेत् ॥ मैवम् । प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् स्वाधर्म्यं नास्ति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

ऋजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वाऽयिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात् संभवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । ऋजुमाधारयति संततमाधारयतीति । तेषामृजुत्वा-

दीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । दृष्टद्वारभेदाभा-
वे ऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सहानुष्ठानसंभवाच्च विकल्पो न ॥

चतुर्थाधिकारणमारचयति ॥

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वाच पूर्ववत् ।

आद्यो मैवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतो ऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्यादज्वा-
धारधर्मवदिति चेत् । मैवम् ॥ अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्ह्यस्तु दृष्टभेद इति
चेत् । एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् । न च पेषणादौ
दृष्टदुपलयोरिव समुच्चयः शङ्कनीयः । तद्वत् परस्परसापेक्षत्वाभावात् । अत एव
व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र निरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते । एवं यवैर्यजेते-
त्यत्रापि । तस्माद्विकल्पः ॥

पञ्चमाधिकारणमारचयति ॥

वैश्वानरे पाथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते । वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपात्य । अग्नये पथिकृते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सत्त्वमावास्यां वा पौर्णमासीं वा-
तिपातयेदिति । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति
चेत् ॥ मैवम् । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्व्रीहियववद्विक-
ल्पः । एवमृग्यजुःसामविहितस्याननुष्ठानात् निषिद्धस्याचरणाद्वा यज्ञज्ञवैगुण्यं तस्य
वैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि । भूः स्वाहेति
गार्हपत्ये जुहुयात् । भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । सुवः स्वाहेत्याहवनीये
जुहुयात् । भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयादिति । तान्येतानि विकल्प्यन्ते ।
प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवमदोषविहितत्वतः ॥ ७ ॥

यज्ञपात्रभेदेन हविर्द्रव्यस्कन्दनादिनिमित्तेषु श्रूयते । भिन्ने जुहोतीत्यादि । तच्च वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तमुपजीव्य विहितत्वात् । अतो नैमित्तकानामनेकेषां प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वेन समुच्चयः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तच्चानिषेधतः ॥ ८ ॥

पर्वणि नाध्येयमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेत् ॥ न । निषेधस्य ग्रहणाध्ययनविषयत्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात् । तस्मात् क्रतावनध्याये ऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिको ऽथवा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमो ऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ ९ ॥

तत्तच्छाखीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः ।

छन्दोगा बङ्गचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥ इति ।

सो ऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यो ब्राह्मणेनोक्तत्वात् मन्त्रविनियोगस्य लिङ्गेन सिद्धत्वात् । स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकारणसमुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते । इमामगृह्णन् शनामृतस्येत्यश्वभिधानीमादत्त इति । एवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क्वचिन् क्वचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते । तद्यथा सावित्राणि जुहो-

ति प्रसूत्या इति । यच्च लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तच्च ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य चैस्वर्यं भाषिको ऽथवा ।

आद्यो ऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविसर्जनात् ॥ १० ॥

वानस्पत्यो ऽसीत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तं प्रोहेद्वानस्पत्यो ऽसीत्यान्ना-
नात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित्प्रावचनिकः स्वरः ऽस्ति तस्माद्भाषिकः स्वरः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाह्वेत् ।

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतो ऽन्तिमः ॥ ११ ॥

इषेत्वेतिमन्त्रः शाखाछेदे करणं । इमामगृह्णन्निति रशनादाने । इत्यादिमन्त्रेषु बहुधा संशयः । किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यमुतागृह्णन्नशनामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किंवा यस्य कस्यचित् पदस्य काल आहोस्विन्मन्त्रान्ते ऽथवा तथापि कञ्चित्कालं विलम्बयेति । तच्च नियामकाभावाद्यदा कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणो ऽङ्गम् । तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूत्पन्नं स्मरणं विनश्यति । ततः परिशेषात् मन्त्रान्ते कर्म संनिपतेत् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाच संस्थिते ।

आद्यहोमेषु सान्तत्याद्वादशान्तेषु तद्भुतिः ॥ १२ ॥

अयौ किञ्चित्कर्म विहितम् । संततां वसोर्धारां जुहोतीति । तच्च सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्ममन्त्रयोः सहोपक्रमे सत्युपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ कर्मसंनिपात इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि द्वादश द्वादशानि जुहोतीति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्यथा वाजश्च मे प्रस-

वश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे छोकश्च मे श्र-
वश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च म इत्येतेद्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्हो-
तव्या । ईदृशा उत्तराहुतयः प्राणश्च मे ऽपानश्च म इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते । एतेषु
च होमद्वादशकेषु मध्ये मध्ये विलम्बाभावः सान्तर्यं न तु मन्त्रकर्मणोः सहोप-
क्रमः । तस्मात् पूर्वव्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतता ऽयिमः ।

कर्मैकत्वान्नाज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ १३ ॥

संततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अ-
तो मन्त्रसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वात् मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् ॥ मैवंःक्षा-
र्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्याहुतिष्व-
पि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्क्यम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपाते ऽपि कर्मवैक-
ल्याभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याधाराय यदाज्यं जुह्वां गृ-
हीतं तत् सर्वं शनैर्विच्छेदेनाहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रक-
र्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालल-
क्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।

आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते संनिपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः । पूषा वां विभजतु भगो वां विभजत्वर्थ-
मा वां विभजत्विति । तत्र समुच्चिन्त्यानुष्ठातुं शक्यत्वात्समुच्चय इति चेत् ॥ मैवम् ।
प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः संनिपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्माद्विकल्पः ।
व्रीहियवयोर्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥ १५ ॥

अग्नौ श्रूयते । चतुर्भिरभिमिमादत्त इति पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथ-
करणत्वं नास्ति चतुःसंख्यया समूहे करणत्वप्रतीतिः । तस्मान्मन्त्रान्ते कर्मसंनि-
पातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात् । न च पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते संनिपातो
न स्यादिति शङ्कनीयम् । वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रथमन्त्रौ समुच्चयौ विकल्पौ वा चतुष्टयवत् ।

आद्य उक्तिद्वयान्मैवं समुच्चित्यनुदीरणात् ॥ १६ ॥

उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । उरु नो यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरो-
डाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ तस्य च मन्त्र-
विनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वाद्वाह्यणगतं वचनद्वयं चतुःसंख्यावत् समुच्चये
पर्यवस्यतीति चेत् ॥ मैवम् । तस्मिन्वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनिरपेक्ष्यप्रतिभासेन
समुच्चयस्यायुक्तत्वात् । अतो लिङ्गसिद्ध एवार्थो ऽनूद्यत इति व्रीहियववडि-
कल्पः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतो ऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रो ऽध्वर्युणा पठ्यते । उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं
पृण पृथिवीमुपरेण हंहेति । उच्छ्रीयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्य-
ते । उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षान् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयण-
स्मारणमेकमेव कार्यम् । तस्माद्विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । करणमन्त्र उच्छ्रयणं
करोमीत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योर्यूपोच्छ्रयणं क-

तैष्यमित्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्यस्योच्छ्रयणस्यैकत्वे ऽपि कर्तव्यमित्य-
स्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वात् कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्यो ऽनुस्यूतये ऽन्तिमः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयस्वेत्युगेका । समिद्धस्य श्रयमाण इति द्वितीया । ऊर्ध्व ऊ षु ण इति
तृतीया । ऊर्ध्वो नः पाहीति चतुर्थी । ता एताः क्रियमाणमनुवदन्यो होचा प-
ठ्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् ॥
मैवम् । प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्यूतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । त-
स्मात् समुच्चयः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सारस्वतीमनूचेति विकल्पो ऽथ समुच्चयः ।

जपैक्यादादिमो ऽन्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

दीक्षितस्य वाङ्मयमनात् पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते । सारस्वतीमनूच्य वाग्य-
न्तव्येति । एवमाग्रावैष्णवीबाह्येस्पत्ये उदाहार्ये । अत एव सूचकारः । अथवैके-
षामाग्रावैष्णवीं सारस्वतीं बाह्येस्पत्यामुक्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति । तच्चानुवचन-
शब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ जपस्यादृष्टार्थत्वेन प्र-
कारभेदे सति कार्यनानात्वात् समुच्चयः । एवं जपमन्त्रवत् स्तुत्याशीरभिधानमन्त्रे-
ष्वपि सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इदं वाटिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती इत्यादिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये द्विविधे आस्नाते । तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चय इति चेत् ॥ मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्माद्विकल्पः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्पा वा समुच्चयः ।

पुरेवाद्यः समाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्याज्ययोरेषा विकल्पः तथैवैक्युग्मगतयोरिति चेत् ॥ मैवं पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात् समुच्चयः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वागिमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ४ ॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादिना बहूनि सोम-क्रयसाधनानि द्रव्याण्यास्नातानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्दशभिः क्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

गुदोपयजने किं स्याद्विकल्पो ऽथ समुच्चयः ।

आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तिः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये गुदेनोपयजतीति श्रूयते । ऐकादशिनेषु तच्चोदकप्राप्तम् । तचोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्थकर्मण एकेन सि-

इत्वादेकादशानां गुदानां विकल्प इति चेत् ॥ मैवम् । प्रयाजशेषन्यायेन तृतीया-
श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारविधानात् । तस्मात् समुच्चयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

एका देया समुच्चयं विकल्प्यं वाद्य आनतेः ।

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्ष्यात्संख्यानतरादपि ॥ ६ ॥

आधाने श्रूयते । एका देया षड्देया द्वादश देया इत्यादि । तत्र सोमक्रयन्याये-
नानतेः सौलभ्यात्समुच्चय इति चेत् ॥ मैवम् । संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनै-
रपेक्ष्यावगमात् । समुच्चये श्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद्विकल्पो
न तु समुच्चयः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चयो जाघनीनां न वाद्यो गुदवन्न तत् ।

प्रकृतौ नियमादर्थकर्मतोऽच तथात्वतः ॥ ७ ॥

एकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नीसंयाजनं चोदकप्राप्तम् । तत्र प्रतिपत्तिक-
र्मत्वाज्जाघनीनां गुदानामिव समुच्चय इति चेत् ॥ मैवम् । दर्शपूर्णमासयोः प-
त्नीसंयाजरूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनीद्रव्ये विकल्पेन विहिते ते चोभे अग्नीषोमी-
यपशौ चोदकेन प्राप्ते । तत्र जाघन्यां प्राप्तायां पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजय-
न्तीति विहितम् । स च पुनर्विधिः स्ववैयर्थ्यपरिहारायातिदेशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वा-
रयित्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षीकृत्य विकल्पेनातिदिष्टाया जाघन्या
नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वाच्चार्थकर्मत्वं निवारणीयमिति सिद्धान्तनीयम् । त-
तः प्रकृतावग्नीषोमीयपशावर्थकर्मत्वेन विकृतिष्वर्थकर्मणश्चैकया जाघन्या निष्प-
त्तेर्गुदहृष्टान्तासंभवाज्जाघनीनां विकल्पः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नित्योखाग्नौ काम्यवह्निः संयुज्येताथ बाधकः ।

कार्यभेदादादिमोऽन्यः काम्येनान्यप्रसञ्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निचयने कर्मण्युखां निष्पाद्य तस्यामुखायामग्निर्ध्रियते स नित्यो ऽग्निः ।
तत्प्रकरणे काम्यो वह्निः पठ्यते । वृक्षायाज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहत्यावदध्या-
दिति । तत्र नित्यस्याग्नेर्होमः कार्यः काम्यस्य तु फलाय धारणम् । अतः कार्यभेदा-
त्समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ फलाय धृतेनैवाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो
बाध्यते । तथा सति कामिनो वह्चन्तरमकामिनो नित्यो ऽग्निरिति व्यवस्थितो
विकल्पः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

सो ऽग्निराहवनीयो नो वाद्य आहुतियोगतः ।

अन्योन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्न सो ऽव हि ॥ ९ ॥

स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति । कुतः । तन्निर्वचनीयस्याहु-
तियोगस्य तस्मिन् संभवात् । आगत्य हूयते ऽस्मिन्नित्याहवनीयः । हूयन्ते चात्र
काम्याहुतयः । तस्मादाहवनीयधर्मा गतश्रीधारणादयस्तत्र कर्तव्याः । तत्र कल्प-
सूचकारेण दर्शिताः । नक्तमाहवनीयं धारयति नित्यो गतश्रिय इति चेत् ॥ मैवं पर-
स्पराश्रयत्वात् । अथाधानसंस्कारादाहवनीयत्वम् । तर्ह्येवास्य संस्कारस्याभावान्ना-
हवनीयत्वम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अस्त्याधानादि नो वाच सर्वशेषत्वतो ऽस्ति तत् ।

न संस्कृतस्थानपातान्मन्थनस्याप्यसंभवात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वोक्ते वह्वाधाधानादिकमस्ति । कुतः । आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वात् । नैतद्यु-
क्तम् । आधानादिभिः संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थाने ऽवस्थितत्वेनाग्न्यु-
त्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च ज्वलतो वृक्षायादाहृतस्यारणिमन्थनेनोत्पत्तिः
संभवति । तस्मान्नास्त्याधानादि ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

धृतिर्विकल्पितोऽस्य किंवा नैवास्ति धारणम् ।

निषेधात् कल्पविधितश्चाद्यो न प्राप्तवारणात् ॥ ११ ॥

अग्निचयने यो ऽयं नित्य उख्यो ऽभिस्तस्य सार्वकालिकधारणं विकल्पितम् ।
कुतः । विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भावात् । प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते । न प्रतिसमिद्धो य-
त्प्रतिसमिद्धो भ्रातृव्यमस्मिञ्जनयेदिति । सो ऽयं प्रतिषेधः प्राप्तिमन्तरेणानुपपन्नः
प्रापकं विधिं कल्पयति । तस्माद्विकल्प इति चेत् ॥ न । निषेधस्यान्यथाप्युपपन्न-
त्वात् । आहवनीयविषयं नित्यधारणं गतश्चियो यद्विहितं तच्चोदकेनोख्यामौ प्रा-
पितत्वात् प्रतिषिध्यते । तथा सति विधेरकल्पितत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धार-
णाभाव एव प्रतिनियतः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

शुक्रस्पर्शादिकं सत्त्वे सर्वेषामुत कस्यचित् ।

अविशेषादादिमो ऽन्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ १२ ॥

शुक्रं यजमानो ऽन्वारभते । यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति विहितं यत्तत् सत्त्वे
सर्वेषां यजमानानां भवेत् । कुतः । यजमानत्वस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत् ॥ मै-
वम् । एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् । न ह्येते यजमा-
नसंस्कारार्था येन प्रतियजमानमावर्त्येन । तस्मादेक एव कुर्यात् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

अहीने सत्त्ववच्छुक्रस्पृगैक्ये स नियम्यते ।

न बाह्यः संभवान्मैवं विशेषानवधारणात् ॥ १३ ॥

यथा सत्त्वे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं स्पृशति तथाहीनेऽप्येक एवेति पूर्वन्याये-
न स्थिते सति स एकः किं नियत उत यः को ऽपीति संशये सति नियमस्य स-
त्त्वे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियम इति मन्दः पूर्वपक्षः ॥ विशेषस्यावधारयितुमश-
क्यत्वाच्चः को ऽपीति राजान्तः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात् सत्त्वे कश्चिदहीनवत् ।

इतरेषां तदार्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १४ ॥

पूर्वेक्षिणाहीनन्यायेन सत्त्वे यः को ऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्यादिति चेत् ॥ मै-
वम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमार्त्विज्यकार्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसं-
भवात् । विलम्बे त्वार्त्विज्यशुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत । तस्मादविल-
म्बार्थं गृहपतिरेव तत्कुर्यात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा सप्ताख्याया ।

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनामतः ॥ १५ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उप-
पन्नत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । फलित्वप्रयोजका एते संस्काराः फलित्वं च सर्वेषां य-
जमानानाम् । यन्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति तद्वाच-
निकं न तु संस्काराधिक्यकृतम् । समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामि-
व कर्मकरत्वादुपपद्यते । तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्याः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

याजमानार्त्विज्ययोः किं बलवत् पूर्वमुत्तरम् ।

उताद्यश्चोदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः ॥ १६ ॥

सत्त्वे यत्र याजमानार्त्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं बलवच्चोदकेन
प्राप्तत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यार्त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहि-
तत्वात् । तस्मादार्त्विज्यं बलवत् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्येव वायिमः ।

विद्यावत्त्वाच्च तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः ॥ १७ ॥

विप्रश्चित्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्त्वादार्त्विज्यमस्तीति चेत् ॥ न । वि-
प्रस्यैवार्त्विज्यस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । प्रतिग्रहो ऽधिको विप्रे याज-

नाध्यापने तथेति । एवं स्मृत्यन्तराण्युदाहरणीयानि । तस्माद्विप्रस्यैवार्वि-
ज्यम् ॥

वेदानां स्थितिकृत्युरा हरिहरो ऽभूत्सूचकृज्जैमिनि-
स्तद्भाष्यं शबरो व्यधाद्गदितवांस्तद्विस्तरं माधवः ।
सो ऽयं नित्यकलवपुत्रजनकप्रज्ञाधिपत्यस्थिति-
दीर्घायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्च द्वादशो ऽध्यायः ॥

Jaiminiya-nyāya-māla-vistara.

Various Readings.

(From page 401.)

Page.

401. l. 21. मुख्यो. — A. O. P. read मुख्खे.
 402. l. 8. एकलोपो ऽच. — A. O. P. read एकलो-
 पात्र.
 403. l. 2. क्रियासंबन्धे. — A. O. om. क्रिया.
 404. l. 10. शास्त्रिक. — B. P. लक्षणीयं.
 l. 18. संपन्न. — A. B. O. संपन्न, see Errata.
 l. 25. न वा. — P. corrupt. A. O. वा नो.
 405. l. 1. अशाखाजं. — A. P. अशाखाजं.
 — शुष्कायमसुषिरं. A. P. O. शुष्का-
 यसुषिरं.
 l. 14. वृह. — A. P. O. वृह; and so l. 15.
 परिवृहणं.
 406. l. 14, 15. दृषदि मंच. — A. P. O. दृषदि-
 वन्मंच. (Taitt. Samh. II. p. 82. दृषद्वन्मंचः)
 407. l. 3. कृत्तूपकारतया. — B. प्राकृतोपकार-
 कतया.
 l. 5. तस्मात्तत्. — B. तस्मात्.
 l. 7. A. om. अतिदेशात्.
 408. l. 1. सपशुकेषु. — B. सौमिकेषु.
 l. 24. तस्माच्छूयमाषीः. — A. O. तस्मात्तच्छू-
 यमाषीः.
 409. l. 16. दक्षिणाखरूपस्य कार्यस्वीकृतात्. —
 P. दक्षिणाखरूपस्य यत्कार्यकृतात्. A. द-
 क्षिणाखरूपस्य यत्कार्यमानतिसाक्षा एक-
 तात् कार्यस्वीकृतात्.

Page.

410. l. 6. प्रतिगृहीत. — A. O. P. प्रीता गृहीता.
 l. 8. दक्षिणाखरूपेण — प्रयुक्तास्ते. — B. द-
 क्षिणाखरूपत्वेनानतिसाधनत्वप्रयुक्त्या तेन.
 l. 22, 23. The Mss. vary between विकृ-
 ति and विकृति, but the latter is used
 of *pāka* in Vaiyākaraṇa-bhūṣhaṇa-sāra,
 p. 5, l. 13.
 411. l. 2. आचारो ऽचास्ति. — B. अभिचारो
 ऽस्ति.
 l. 16. न युक्तः प्रकृतः क्रतुः — B. न युक्तं प्र-
 कृतः क्रतुः.
 412. l. 2. प्रस्थाढक. — A. प्रस्थाधिक; B. प्र-
 स्थादिक.
 last l. ग्रहेकत्ववत्. — B. P. ग्रहेकत्ववदु-
 हेक्षणतत्वात्.
 413. l. 1. विभागावशंभावात्. — B. विभागो
 ऽवशंभावी.
 l. 11. दीक्षयति. — A. दीक्षयन्ति.
 414. l. 8. योगे. — B. adds in margin गो (i. e.
 गोयोगे.) cf. the reading in Taitt. Brāhm.
 Comm. I. p. 182, गोपदयोगे.
 415. l. 13. कुत्तगुत्. — B. कुत्तकृत्.
 416. l. 9. पुंसि तु. — E. conject.; A. O. P. पुंसि
 ते, B. पुंसि नो.
 l. 13. निवारयितुं. — A. P. विचारयितुं.

Page.

416. l. 17. पक्षे प्राप्तेः. — B. पक्षप्राप्तेः.

l. 24, 25. तथाप्यर्धिनः — बाध्यते. — A. B. O. P. agree in this reading. The text given in the Taitt. Samh. Comm. vol. I. p. 1032, has a remarkable variation, which I subjoin, as it might suggest the idea of an old omission from a *homoeoteleuton* (cf. note on p. 460, l. 21.) तथाप्यर्धिनः यादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषकृत्तिर्न द्रव्यान्तरमात्रेण बाधितुं शक्या विरोधिनो विध्यन्तरस्याविधानात् । अतस्त्रोदकप्राप्ता येयमध्वर्योर्भागविशेषकृत्तिः सा यजुर्गुक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते ।

418. l. 3. B. चाक्षु.

l. 11. किंच प्राचुर्यार्थः. — B. प्राचुर्ये ऽर्थे.

l. 16. प्रसज्यते. — B. प्रसृज्यते.

l. 20. प्रकृतौ — उपाकरोति supplied from B.

419. l. 11. B. होमनिष्पादनलक्षणस्य.

l. 16. प्रयोग-एव. — B. प्रयोगवचनप्रापितत्वात् संहतानामेव.

420. l. 20, 21. B. आद्ये चित्तमग्न्यादिर्वापि सत्त्वेनान्वयान्न लिङ्ग.

l. 21. विशेष्ययोर्भेदेन. — B. विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन which I now prefer.

l. 23. B. बहिरात्मन्सजातीयान्; cf. Taitt. Samh. II. 3. 9. (vol. II. p. 444.)

421. l. 7. After निवर्तकाः A. P. add the following gloss, (A. in margin) उपचयात्मकं गानमुपगानं तच्च शरीरं सजातीयत्वात् । सामगानं तंत्र्यादिगानं चोभयमुपगानं पूर्वपक्षे तच्च कार्यैकवादुल्लिखं निवर्तकमित्याह शारीरेति ।

l. 9. A. O. P. omit चित्ते.

l. 9. After कर्मान्तरं A. P. add a gloss, (A. in margin), सिद्धान्ते गानस्थानु पद्याङ्गानमुपगानं तच्च न शारीरमेव व्यभिचारादित्याह न तस्तेति । (seq. न तस्य.)

Page.

l. 11. तंत्रीगानप्रयोगात्. — B. तंत्रीगाने गानप्रयोगात्.

l. 14. A. O. P. here and subsequently गौ-रगुलव-.

l. 15. शैत्य- — A. O. P. रौक्ष-.

l. 17. अभ्यञ्जनं. — B. अभ्यञ्जते.

422. l. 3. A. O. P. om. प्रकृति before लिङ्गिन.

l. 5. परिधानं — प्रावरणं. — A. O. P. तार्थादिपरिधानं वासांसि विभ्रंसयतीति (sic) वासोवज्जलानुवादादुपरितनं प्रावरणं विधीयते (A. adds तदुपरितनं प्रावरणं).

l. 10. प्राकृतानि. — B. कृतानि.

l. 20. क्रत्वङ्गत्वे — लिङ्गेन. — B. क्रत्वङ्गगते सत्पुगचरादभिव्यक्तिसामर्थ्येन लक्षणेन प्राकृतलिङ्गेन.

423. l. 7. निवर्त्यानां — बोधयन्ति. — B. निवर्त्यानामपि तत् । संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्त्या बोधकं.

l. 13. उपयोगाय. — B. उपयोगात्.

l. 14. वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वात्. — B. वृद्धिं प्रत्युपयोगित्वात्.

l. 22. -शेषरूपं. — P. B. -शेषभूतं.

424. l. 17. B. तत्तत्संबन्धविशेषवाचिशब्देन.

425. l. 5. स चार्थं आदित्यादिना. — A. O. P. स चादित्यादिना.

l. 9. प्रयोगान्वये. — B. प्रयोगानपेक्ष.

l. 10. अपेक्षितः. — B. अनपेक्षितः.

l. 12. अतिदेशो. — B. अतिदेशे.

l. 24. A. O. om. कार्यः but not in p. 426, l. 2.

426. l. 4, 6 etc. It is curious that all the Mss. often write this word बुधन्तं.

l. 7. देवतावाचकः. — B. देवताबाधकः.

l. 23—25. विधिप्रयुक्तो — प्रयोक्तव्यः. — B.

विधिनिगमप्रभेदः । स आर्थिको न तु शब्दः । अतस्त्रोदको न तं भेदमतिदिशति । तथा सति पूर्वोक्तान्यादीनि निगमन्यायेन विधिशब्दः प्राप्नोति । ततो वनस्पतिशब्द एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः ।

Page.

427. l. 12. कार्यलक्षणाया. — B. कार्याकार्यलक्षणाया.
428. l. 5. B. प्राशिक्षादिलक्षणात्. so also in l. 6.
- l. 10. अनुयाजः स्वात्. — B. अनुयाजः संस्कारः.
- l. 17. ननु. — B. नतु.
- l. 18. प्रागनुवचनं. — B. प्राप्तमनुवचनं.
- l. 19. विधीयितां. — B. विधीयतां.
429. l. 13. बृहद्रथन्तरसामनी. — B. बृहद्रथन्तरपृष्ठसामनी.
430. l. 8. प्रत्यक्षतया चोदकप्राप्तबाधः. — B. प्रत्यक्षतया चोदकस्थानुमेयस्य बाधः.
431. l. 3—5. पृषदाज्यशब्देन — पक्षः. — B. पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुत्पद्यते । तेन चानुयाजा इज्यन्ते । ततः पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः.
- l. 17. उपक्रमः — B. अनुक्रमः.
- l. 18. अनन्तरभावि. — A. O. P. आन्तरभावि; B. अनन्तरभावि. The reading in the text is conjectural.
- l. 19. न च द्वितीयं. — B. तेन च द्वितीयं (so too in A. originally but ते is erased).
- last l. द्विराचचिराचादिषु. — P. द्विराचादिषु (and so B. originally but corrected in margin).
432. l. 4. एकचिकनामकः. — A. O. P. एकचिकनामकः.
- l. 5. एकचिकः. — A. O. P. एकः.
- l. 13. त्रयोपेतस्य. — B. छन्दस्त्रयोपेतस्य.
- l. 16, 17. स चारंभः — ग्राह्यः — A. P. एकचिक एव क्रतौ व्यतिषेगैकैकसां तिसृषु च स्तोत्रेषु संपाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः. This is erroneously repeated from the beginning of Adhik. 3.
- l. 21. यदूर्ध्वगानं. — A. यदूर्ध्वगानं.
- l. 23. इहेकचिकक्रतौ. — A. O. P. इहेकक्रतौ.
- l. 24. नतु. — A. O. ननु.

Page.

433. l. 2. द्वादशाहं प्रायणीयादितः. — A. O. P. द्वादशाहप्रायणीयादिकः.
- l. 13. जगतोमन्तर्यन्तीति. — A. O. P. जगतीमन्तमयतीति.
434. l. 20. वाच्यं. — B. शङ्कनीयं.
- l. 21. ऋगागमः. — B. ऋच अवगमः (sic).
435. l. 2. अभ्यस्य. — B. अन्यस्य.
- l. 12. प्रथमाया — पंचदश°. — B. प्रथमाया द्विरभ्यासेनापि पंचदश°.
437. l. 14. विलम्बितः. — B. विलम्बते.
- l. 23. न भवति. — A. O. P. omit न; B. adds सं in the marg. sec. m. before भवति, but I think needlessly.
438. l. 3, 4. स यद्गः. — P. संयद्गः (and so B. pr. m. in l. 4).
- l. 5. जात्यैकवचनं. — O. P. जात्यैकवचनं.
- l. 12. स यद्गः. — A. O. P. संयद्गः (and B. pr. m.).
- l. 16. ऐन्द्रवायवाग्रान्. — A. O. P. ऐन्द्रवायवान्. (cf. *supra* II. 3. 1.)
- l. 20. निविशते. — B. विविशते.
439. l. 3. रथन्तरं जगच्छब्दात्. — So O.P.; A.B. रथन्तरजगच्छब्दात्.
- l. 8. गच्छति. — B. P. जगति.
- l. 11. एकस्यापि साम्नः — त्वादिति. — B. एकस्यापि साम्नोः परित्यक्तत्वाय परिशेषेति.
- l. 12. इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्. — B. इत्यस्य दुर्बुद्धेः वैयर्थ्यप्रसङ्गात्.
- l. 12, 13. अवबृद्धत्वेन — पुनस्तदुक्तिः. — B. अवबृद्धत्वेन समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणत्वाय परिशेषेण पुनस्तदुक्तिः.
- l. 23. आद्ये विकल्पः — B. सत्त्वे विकल्पः A. आद्यविकल्पः.
440. l. 8. रथन्तरस्य मुख्यत्वात्. — A. O. P. रथन्तरस्यामुख्यत्वात्.

Page.

440. l. 18. B. reads अथत्वस्व before धारायहापे-
चत्वात्.
l. 19. ऐन्द्रवायवादयो धारायहाः तदाक्वे ।
— A. O. P. ऐन्द्रवायवादयो वाक्वे.
441. l. 6. स्वस्थाने. — B. संस्थाने.
l. 8. मन्थ्यायान्. — A. O. P. मन्थ्यायान्.
l. 11. A. O. P. विधीयमानांयत्वपाठक्रमवा-
धमन्तरेण.
l. 16. सर्वमुखं. — So B; P. has स सर्वे मु-
खं, O. स सर्वेभ्यः प्रथमं, A. स सर्वेभ्यः प्र-
थमं मुखं. The printed Taitt. Samhitā
(vol. I. p. 628) has सर्वादी मुखं.
l. 17. प्राकृतान्. — B. प्रकृतान्.
l. 18. गुल्लीरन्. — B. गुल्लीयुः.
442. l. 4. ग्रहापकर्षे. — B. ग्रहणापकर्षे; so too
in l. 8.
l. 23. तृतीये ऽहनि. — B. चतुर्थे ऽहनि.
443. l. 3. असिद्धिः. — B. O. सिद्धिः.
l. 12. विधिसामान्यात्. — B. विधिसाम्यात्
l. 22. विकृतिः. — A. O. विकृतिषु.
l. 23. A. P. om. प्रयोजनं.
444. l. 9. समूहावृत्तिः. — B. स्रद्धावृत्तिः.
l. 13. समूहवर्तिनः. So all the Mss. Query स-
मूहवर्तिनः?
l. 21. संघातनिवृत्तये. — B. संघातानिवृ-
त्तये.
445. l. 1. चोदकप्राप्ता प्रत्यचविहिता. — B. चो-
दकाप्राप्तप्रत्यचविहिता.
l. 7. प्रशस्तये. — A. O. P. प्रशस्तये.
l. 9, 10. These two quotations I have not
been able to identify, and my reading is
partly conjectural. In l. 9. A. O. P. read
गायत्रीकन्दसस्त्रिष्टुप्कन्दसो जगतीकन्दस
इति श्रुतं (O. जगतीकन्दा); B. गायत्र्य-
कन्दसस्त्रिष्टुप्कन्दो जगतीति कन्दस इति प-
दत्रयं श्रुतं.
l. 10. So B. reading however गायत्रकन्दस

Page.

- and जगतीकन्दा; A. O. P. omit the clause
तथा पवमानत्रयं इति श्रुतं, but A. P.
read the following clause as तथा पवमा-
नत्रयपरिधिस्तावके.
445. l. 13. All the Mss. read तृतीयसवनिक इति
but B.'s original reading has been erased.
l. 21. माध्यन्दिनीं जागतस्य सवनिकस्य
स्थाने. — B. reads स च तृतीयसवनस्य
स्थाने सो ऽपि प्रातःसवनीयस्थाने.
446. l. 2. लक्ष्यार्थानां मुख्यकन्दस्वाभावात्. —
B. भक्ष्यार्थानां मुख्यकन्दस्वाभावात्.
l. 21. मीलनस्यापि. — B. मीलनस्यास्य.
447. l. 10. भिन्नवाक्यत्वं. — B. P. भिन्नवाक्यं.
l. 16. वीत. — B. चेति.
l. 17. अन्ये. — A. O. P. अन्यो; B. orig.
अन्ये but altered to ते sec. m.
448. l. 13. प्रायणोद्योदयनीयौ. So O. P.; A.
reads -ये; B. reads the whole passage प्रा-
यणीयो देशत्वेन विधीयते.
l. 17. उदवसानीये. — B. उदयनीये.
449. l. 3. वैराजं अक्षावाकसेति. — So A. O.
P. [except that for ब्रह्मणः (which I give
a conject.) P. has ब्रह्म, O. ब्रह्मसा, A.
ब्रह्मसाम.] B. reads (after हीतुः पृष्ठं) वैरा-
जं ब्रह्मसाम शाक्रं मैत्रावरुणसाम रैवतम-
क्षावाकसामेति.
l. 11. तन्निर्देशेन. — A. P. तन्निर्देशे.
l. 20. विक्रियते. — B. क्रियते.
l. 21. All the Mss. read -वाचि; should we
read वाचो?
इत्युक्त्या. So P.; A. O. इत्युक्ता; B. इ-
त्युक्ता.
l. 22. विवृत्तं. — B. चित्तं.
450. l. 2, 6. संसव. — B. संभव.
l. 6. अभिजितौ. — B. अभिहितौ.
l. 20. संस्थिते पृष्ठे. — B. संस्थितपृष्ठे, P.
संस्थिते पृष्ठे.

Page.

451. l. 16. सत्तात्मक. — A. O. P. मंचात्मक.
 l. 22. अनया त्वा. — A. अपां त्वा, P. अन्वा.
 452. l. 1. द्वादशभ्यः. — A. O. P. द्वादशेभ्यः.
 l. 4. द्वादशाहो. — A. P. दशाहो.
 l. 5. उपपत्तिभिः. — A. O. P. उपपत्तिः.
 l. 7. Only P. reads अहरन्तरत्वे; the other Mss. read अहरन्तत्वे.
 l. 8. मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकं. — B. मानस्तुतिव्यपदेशभेदादिकं, P. मानसस्तुतिव्य.
 l. 22. यजमानत्वं. — A. O. P. यजमान.
 453. l. 3. इज्यादिभ्यां तयोः. — So B; but the true reading is that of A.O.P. इज्यासिभ्यां तयोः, as corrected in the errata (comp. *supra*, p. 324, l. 23.)
 l. 6. After एकादशरात्रान्तानां A. O. P. omit अहीनानां.
 l. 11. वाङ्मानुसारतः. — B. वाक्यानुसारतः.
 l. 13. A. O. P. omit पीण्डरीकः.
 l. 14. अश्वसहस्रमेकादशः. — B. अश्वमेकादशसहस्रं.
 l. 25. तद्विहृतित्वेन. — B. तद्विधानत्वेन (?).
 454. l. 9. कार्यात्. — A. O. P. कार्याः.
 l. 16. प्रांशुताभावात्. — B. has प्रांशुभावय.
 l. 18. All the Mss. read *minoti*.
 455. l. 6. तन्नीत्या. — A. O. P. तनोक्त्या.
 l. 11. एकवाससः. — B. ऐक्यस्य.
 l. 13. तत्समये. — B. उपावहरणकाले.
 456. l. 1. कर्मव्युत्पत्त्या. — B. कर्मणि व्युत्पत्त्या.
 l. 16. B. adds तेषां before दोषत्वं.
 l. 25. अङ्गैस्त्रिभिः. — B. त्र्यङ्गैः.
 457. l. 3. तद्विशेषस्य. — B. तद्विषयस्य.
 l. 21. अध्वधीति. — A. O. P. अध्वधीमिति.
 458. l. 1. B. inserts इडापाचे before हृदयादि-
 प्रासनवाक्ये.
 l. 3. पचे प्राप्तिः. — B. भक्षत्वप्राप्तिः.
 l. 16. A. O. P. om. भाग before तारतम्यं.

Page.

459. l. 9. ह्यङ्गान्तरपरो मतः. — B. ह्यङ्गान्तरप-
 रो भवेत्; P. इतराङ्गपरो मतः.
 l. 10. संहरणं. — A. O. P. संग्रहणं.
 460. l. 1, 2. A. O. P. आन्यभागादिवाक्यात्.
 l. 3. यदि प्रत्यङ्गं. — B. यदि चोदकस्य
 प्रत्येकमङ्गं.
 l. 13. स्वरूपत्वात्. — B. सरूपत्वात्.
 l. 20, 21. स्मार्थते संपूर्यते. All the Mss agree
 in this passage, but it seems abrupt and
 incomplete. The Comm. on the Taittiriya
 Samhitā, vol. II. p. 62, inserts a new
 sentence after स्मार्थते which seems to me
 necessary to complete the sense;
 तस्मात् कृत्तूपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामा-
 न्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः आम-
 नहोमानु न कृत्तूपकारा इति तैः साङ्गहि-
 त्वा अङ्गाकाङ्क्षा न पूर्यते।
 Cf. my note *supra* on p. 416, ll. 24, 25.
 l. 22. प्रयोगवचनः समुचित्यं. — A. प्रयोग-
 वचनसमुचित्यं. The Calcutta Mss. read
 as in the printed text, see Taitt. Samhitā,
 vol. II. p. 63, note.
 461. l. 4. इडास्त्रिष्टुक्दादिकं. — B. अन्यस्त्रिष्ट-
 ण्दादिकं.
 l. 10. स्त्रिष्टुक्दाज्यभागवदष्टधा. — A. O. P.
 स्त्रिष्टुक्दाज्यभागेष्वष्टधा.
 l. 11. A. O. P. omit अवतारिता.
 l. 22. प्रक्षिपति. — A. प्रहरति, P. प्रवहति.
 462. l. 18. A. O. P. om. तच्च.
 l. 22. After परयोः B. inserts शंखिड-
 योः.
 463. l. 23. अन्यतो ऽत्र गुणप्राप्तेः. — A. O. अ-
 न्यतो ऽत्र गुणप्राप्तेः; P. अन्येनात्र गुणप्राप्तेः
 B. अत्येनात्र गुणः प्राप्ते (*sic*).
 464. l. 16. प्राप्तेर्विकल्पः. — B. प्राप्तविकल्पः.
 l. 21. A. O. P. omit यागस्य after उत्पन्नस्य.
 465. l. 10. A. O. P. om. खादिरस्य.
 l. 15. बाधकाः. — B. बाधकं (sec. m.)

Page.

465. l. 17. ग्रीह्यव- — A. O. P. ग्रीह्यपर-.
466. l. 4. I give this line of Smṛiti conjecturally; it is corrupt in all the Mss. A. O. P. read जामदग्न्या वत्सविदा वार्षिणेणैव च (O. has जामदग्न्यवत्स-); B. has जामदग्न्या वत्सविदावार्षिणेणश्च ते चयः । Cf. the line as read in the Comm. to Kātyāyana's Sūtras, i. 9. 3.
- last l. असंभवात्. — A. O. P. अभावात्.
467. l. 13. आज्यभागप्रसक्तिः. — A. O. P. आज्यभागाप्रसक्तिः.
- l. 14. दृष्टान्तवर्णनात्. — A. O. दृष्टान्तदर्शनात्.
- l. 19. सोमस्य त्वविकृतित्वात्. — P. सोमस्य विकृतित्वात्.
- l. 22. वा कुर्यात्. — So O.; A. P. omit वा; B. also reads *pr. m.* only कुर्यात् but alters it in the margin *sec. m.* to कुर्यान्न कुर्यात्.
468. l. 1. इतरच. — A. इच; P. इत्यच; B. इतरत्वं.
- l. 2. उपदेशात्. — B. उद्देशात्.
- l. 3. आज्यभागोपदेशस्य. — B. आज्यभागोपपदस्य.
- l. 4—8. उपदेशवाक्यार्थे — राजान्तः. — This passage is only found in O.; A. P. read instead उपदेशवाक्यार्थानीतस्य निषेधस्य शेषः स न सोमे ऽध्वर इति राजान्तः । B. reads उपदेशवाक्यार्थे ऽतीतस्य निषेधस्य शेषः सन् दृष्टान्तो वर्ण्यते । यथा न तौ सोमे ऽध्वरे करोति तथा तौ न पशौ कुर्यादिति । ततो ऽर्थवाद इति सिद्धान्तः । I have retained the passage as given in O., because it seemed the only reading without difficulties, and the line explaining the *anyonyāśraya*, though probably a gloss, is a useful addition to the text.

Page.

468. l. 10. वादो वाय निषेधनं. — A. O. वादो वार्थनिषेधनं; P. वार्थवादो निषेधनं.
- l. 15. 16. तत्र यद्यनुयाज — निर्विषयत्वं. — B. तत्र यद्यननुयाजमात्रविषय इत्यनुयाजपर्युदासे ऽपि न विधिर्निर्विषयत्वं. — O. reads the whole passage as follows:
- तत्र यद्यननुयाजेषु स्वेयजामहविधनिषेधयोः समावेशे पर्युदास एवमत्रापीति चेन्न । एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात् । अतिरात्रव्यतिरिक्ते ऽतिरात्र इत्युक्ते कथं न व्याहृत्यैव दृष्टान्ते तु विधिः सर्वयज्ञविषयो निषेधो ऽनुयाजमात्रविषय इति नानुयाजपर्युदासो ऽपि विधिर्निर्विषयत्वं ।
- l. 21. भिन्नप्रयोगविषयत्वात्. — A. O. P. अभिप्रयोगविषयत्वात्.
469. l. 10. स्मृत्यते. — B. श्रूयते.
- l. 15. निषेधस्य. A. O. P. निषेधे ऽस्य.
- l. 22. विषयत्वात्. — P. विषयत्वात्.
- l. 24. मीमांसन्तौ पुनर्विधीयते. — O. ऽविधास्येति. B. मीमांसन्तौ पुनर्विधास्येति.
470. l. 4. स्मृत्यते. — B. श्रूयते.
- l. 6. ब्रह्मगानस्य. — Altered in B. to ऽसामस्य.
- l. 11. ब्रह्मा सामानि गायतीति. — A. P. ब्रह्मसामानि गायन्तीति.
- l. 12. परित्यक्ताः. — A. P. परैः सक्ताः (P. शक्ताः); O. परैस्त्यक्ताः.
- l. 18. स्मृत्यते. — B. श्रूयते.
471. l. 2. पुमर्थः. — P. पुमर्थे.
- l. 21. वल्मीकवपायां. — B. वल्मीकवपाम्.
- l. 23. -नियमितैः. — B. -निमित्तैः.
472. l. 12. संगतिः. — B. संसृतिः.
- l. 16. चातुर्मास्येषु. — A. P. चामावास्वेषु (मित्रविन्दायां), O. चामावास्वेषु.
473. l. 2. ततः. — B. तत्र.
- l. 3. संबन्धः. — So B. also, *pr. m.*, but altered to सर्वविकृतिसंबन्धः in the margin.

Page.

473. l. 3, 4. अनारम्भवादसु वैमृधादिषु. — A. O. P. अन्यानारम्भवादवैमृधादिषु (O. अनानारम्भ°)
- l. 19. वैदिकहविः. — B. O. दैविकहविः.
- l. 20—25. तथा सति — अन्य इति. This passage is printed from O., which however only gives part of the concluding quotation (पुरस्तात् स्वाहारावा *sic*) from Taitt. Samh. III. 1. 5. 2.; I have completed it from the Comm. of the Taitt. Samh. vol. I. p. 31. P. reads the whole passage तथा सत्युपसंहारा अन्या इति अपि च विधिले ऽपि (*seq.* ब्राह्मणोक्त°); A. तथा सत्युपसंहार्योपसंहार्या अन्या इति अपि च विधिले ऽपि; B. तथा सत्युपसंहार्योपसंहारा अन्या इति. These Mss. have thus a different reading, but I am uncertain what it was.
- l. 25. ब्राह्मणोक्तवाक्येन. — B. ब्राह्मणोक्तन्यायेन.
474. l. 14. चित्तं. — B. चित्तं.
- l. 15. B. inserts पुनः before विधीयन्ते, and so too in l. 16 reads पुनर्विधानार्थवत्त्वाय.
- l. 19. इति युक्तं. — B. इत्युक्तं.
- l. 20. पुनर्विधानं. — A. O. P. पुनर्वचनं.
- l. 21. गुणकामप्रवृत्तेः. — Altered in B. to गुणकामप्रकृतेः.
475. l. 5. उपसर्गणाभिधारणार्थाभ्यां. — A. P. उपसर्गणाभिधारणादि (*seq.* आज्या°).
- l. 7. A. O. P. omit आज्यस्व after अर्थस्व.
- l. 8—11. For a different siddhānta see Comm. on Taitt. Samh. vol. II. p. 725.
476. l. 17. दर्शपूर्णमासविव. — Corrected in the margin of B. to दर्शपूर्णमासाभ्यामेव.
477. l. 1. तदिह संनयेदिति. — B. तदुभयमेव संनयेदिति.
- l. 2, 3. सोमयाज्यसोमयाजिनोः. — A. O. P. read सोमयाजिनोः and so did B. *pr. m.*; but it is corrected in B. in the margin.

Page.

479. l. 5. उत्कर्षः. — E conjectura. P. उत्कर्ष. A. O. B. उत्कर्ष.
- l. 9. दर्शं प्रकृत्य. — B. अमावास्यायां प्रकृत्य.
- l. 20. तस्मात्. — B. तस्मात्.
- l. 25. उपलब्धे. — P. उपलब्धे; B. उपलब्धे.
480. l. 6. A. O. read in the colophon समाप्तश्च बाधाध्यायो दशमः ।
481. l. 6. तंचतो. — A. O. P. तंचता.
- l. 11. फलसंबन्धात्. — Altered in margin of B. *sec. m.* to फलसंबन्धबोधनात्.
- last T. उपकारो भियते. — B. उपकारा विद्यन्ते.
482. l. 4. एकः. — A. O. P. एवं. In the preceding part of the line A. P. read एकौदन for एवौदन.
- l. 12. B. adds राक्षः after तावता.
- l. 19. एकस्योपकारस्व जननेन. — A. O. P. एकस्योपकारजननेन (A. -जनने).
483. l. 1. B. reads the line अवघातः सङ्गङ्गो वा सङ्गद्विधिसिद्धितः ।
- l. 18. अङ्गावृत्तिव. — B. P. अङ्गावृत्तिव.
484. l. 5. -साम्यान्तो. — A. O. P. साम्येन.
- l. 7. शास्त्रार्थस्व. — A. O. P. शास्त्रस्व.
- l. 10. उपान्ते. — A. O. P. उपान्त°.
- l. 20. इत्येवं. — A. इत्येव.
485. l. 6. अङ्गीनि. — P. अङ्गानि; O. अङ्गुतन (*sic*); A. omits a line here.
- l. 10. औत्सुक्यं युगपत्. — O. सुपुष्पं. A. P. are imperfect here.
486. l. 3. विधिः. — B. विधिः.
- l. 15. प्रतीष्टि. — B. इच्छया.
487. l. 7. विहितो ऽस्ति. — P. भिन्नतास्ति; A. O. अभिहितो ऽस्ति.
- l. 10. दर्शो. — A. O. P. दार्शो.
- l. 11. तच्च — चेत्. — B. तच्च यद्दर्शयाग-

Page.

स्थानीयस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयत
इति चेत्.

1. 20. वैशेष्यात्. — A. O. P. वैषम्यात्.
1b. मुख्यकालाय. — A. O. P. मुख्यकालीय-
 1. 25. निर्वापस्य. — B. om. (reading अशेषस्य).
 O. reads 1. 25. संगतस्याशेषस्य निर्वापस्य.
 O. also inserts कथा after -पूर्वक-.
488. 1. 1. प्रतिभानात्. — B. प्रतिभासनात्.
 1. 8. तद्भेदानुसारेण. — A. तद्भेदानुगतो;
 P. तद्भेदानुसारेण. — P. O. also read वपाहीमः.
 1. 11. याज्यार्धचान्तस्य तत्कालत्वेन. — B.
 °कालत्वेन, (it originally had याज्याया अर्ध-
 चान्तस्य कालत्वेन); P. चयेतस्य कालत्वेन.
 1. 16. प्रधानभेदात्. — A. P. प्रदानभेदात्,
 and so B. *pr. m.*, but altered to तन्तोत्तर-
 त्वात्; O. reads प्रधानभेदात्; the Calc. ed.
 of the Taitt. Samh. (I. p. 749) has प्रधानभेदात्.
489. 1. 7. अपामन्वयः. — A. O. P. omit अपाम्.
 1. 9. यदप्स्ववभृथे. — A. O. P. om. अप्सु.
 1. 23. अदृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात्. — B. अ-
 दृष्टार्थकल्पनात्.
490. 1. 6. °अग्नीधः. — O. °आग्नीधः.
 1. 8. प्रतिप्रस्थाता. — B. प्रस्थाता.
 1. 15. आहवनीयवद्. — A. O. P. om. वद्.
 1. 17. ऊताः. — A. O. P. छताः.
 1. 18. जुहुयाताम्. — A. O. P. जुहुयात्.
 1. 22. ऽवशिष्टस्य. — A. O. P. विशिष्टस्य. —
 B. om. हि.
 1. 23. द्रव्याभावेन. — A. O. P. द्रव्याभेदेन.
 1. 24. A. O. P. add संचिनुत इति after प-
 शून् and before प्रक्रत्व.
491. 1. 2. कर्मशेषनिषेधस्य. — B. om. शेषः; A. P.
 कर्मणि निषेधस्य.
 1. 8. उपरम. — A. P. उपरमशेष.
 1. 14. वर्षेषु. — B. संवत्सरेषु.
 1. 15. वर्षे. — B. वत्सरे.
 1. 22. अगन्तरभाविनः. — P. अगन्तरभाविनः
 (and so B. *pr. m.*). — The Mss. read *dlam-*

Page.

bhanam which I have corrected to *dlam-*
bham.

1. 23. तथा पक्षोत्तमे °विधी. — B. तथा प-
 क्षोत्तमाहत्वपक्षत्वयोर्विधी.
492. 1. 6. A. B. P. omit यदा सोमकयसदा.
 1. 17. अवभृथधर्मकं. — A. O. P. अवभृथ-
 कर्मकं.
 1. 22. B. om. यव before तुषेः.
493. 1. 4. -शब्दवैयर्थ्यं स्यादतः. — B. -शब्दवैय-
 र्थ्यप्रसङ्गात्.
 1. 18. उदयनीयसमानधर्मकमर्थकमेति. — B.
 उदयनीयस्य समानधर्मकमन्यदर्थकमेति.
494. 1. 3. स्वकालतः. — A. O. P. स्वकालनः.
 1. 6. B. omits अप्सु before अवभृथेन.
 1. 16. लैष्टिकं प्रतिपाद्यते. — B. लैष्टिकपा-
 शुक्तसौमिकदार्विहीमेव संबन्धः साधारणः
 प्रतीयते.
 1. 17. तस्यात् तन्वेष्टानुष्ठेयं. — B. तन्वेष्टानु-
 गृह्यतः.
 1. 18. कर्मोपकारत्वाङ्गत्वं. — Corrected
 in B. *sec. m.* to कर्मोपकारत्वाङ्गत्वं.
495. 1. 4. वाक्त्वविशेषः. — A. O. P. वाक्त्वशेषः.
 1. 21. स्वधितिना वा. — A. O. P. स्वधिति-
 ना च. — *1b.* अज्ञनकालीनत्वात्. — B. अज्ञन-
 कालीनत्वावगमात्.
 1. 22. परापतेत्. — A. O. P. आपतेत्.
496. 1. 9. द्विचिरावादी. — B. द्विरावादी.
 1. 18. अविधित्वे. — So all the Mss. The
vācha utsargah is an *anuvāda* and not a *vidhi*.
497. 1. 1. B. adds after *pūrvah pakshaḥ* चरम
 एवेति राज्ञान्.
 1. 3. अवधित्वेन. — B. reads here अवि-
 धित्वेन.
 1. 8. तत्र पशौ. — B. तत्र पशोः.
 1. 19. यज्ञप्राप्तिवचनेन. — A. P. यज्ञसमाप्तिः.
498. 1. 2. प्रधानमाचक्षते. — A. O. P. प्रधानं.
 1. 5. गये. — A. B. गयो.
499. 1. 7. पात्रेषु. — B. पात्रान्तरेषु.

Page.

499. l. 5. तन्नं. — A. P. तत्त्वं. — In l. 15. all the Mss. have तत्त्वं.
500. l. 10. अशस्त्रिषु. — B. अशस्त्रेषु.
- l. 12. पशुप्रचारः. — A. O. P. om. पशु.
501. l. 8. पशुबन्धः. — B. पशुबन्धिः.
- l. 19. अङ्गानुष्ठानं. — B. अनुष्ठानं.
- l. 21. येनापवादः. — A. येनावोपः; P. येनावासः; O. येनावशः. Is येनावोपः the true reading?
503. l. 1. व्याख्यापनः. — A. O. P. व्यवस्थापन, and so in l. 3. they read व्यवस्थापयन्ति.
- l. 2—5. तथा च श्रूयते० वर्णसंयोगावगमात्. — This passage is omitted in A. B. P., — it is however inserted *sec. m.* on the margin of B.
- l. 14. काम्यप्रयोगे प्रथमस्य. — B. काम्यस्य.
504. l. 1. श्रुताः. — A. O. स्मृताः; P. मताः.
- l. 2. षट्त्रिंशद्विंशसाः. So B.; A. O. P. read षट्त्रिंशद्विंशसाः.
- l. 3. सदीचस्य. — B. सदीचणोयस्य.
- l. 9. ज्योतिष्टोमः. — A. O. P. ज्योतिष्टोमि.
- l. 12. B. adds in the margin (*sec. m.*) after dwādaśopasadaḥ द्वादश सुखाः.
- l. 13. षट्त्रिंशत्. — Here B. reads षट्त्रिंशतिः, A. O. P. षड्विंशत् as before.
- l. 19. अन्यस्मिन् काले. — B. अन्यस्मिन् काले.
- l. 25. तत्सिद्धे. — A. O. P. तत्सिद्धेः.
505. l. 13. ऊहुरूपविकारः. — A. O. P. इह रूपविकारः.
- l. 17. विशेषाङ्गः. — B. अशेषाङ्गः, which now seems to me the better reading.
507. l. 1. श्तेषु. — B. च तेषु. *Ib.* व्यवस्थापितेषु. — B. अवस्थापितेषु.
- l. 14. A. B. P. om. राजसूये cf. Taitt. S. vol. I. p. 117, vol. II. p. 119.
- l. 21. अयुजो मुष्टीन्. So all the Mss.; a note on the margin of B. adds युजो वा after अयुजो (cf. Taitt. Br. III. 2. 2, quoted in Comm. of Taitt. Samhitā, vol. I. p. 56).

Page.

508. l. 2. A. O. P. om. अन्वे.
- l. 16, 17. उत्पन्नायां कण्डूः. So O.; A. P. corrupt; B. reads उत्पन्नायाः कण्डू अपनयनाय.
- l. 22. नावघातवन्मन्त्रस्यावृत्तिः. — B. अवघात इव मन्त्रस्य नावृत्तिः.
509. l. 9. मन्त्रविधानात्. — B. मन्त्राभिधानात्.
- l. 13. आनिवृत्तिः. — A. O. P. अनिवृत्तिः.
- l. 14. On this mantra cf. Haug, Ait. Brāhm. vol. II. p. 27, n. (It does not occur however in the Taitt. Samhitā.)
512. l. 5, 6. पुरोडाशः. — B. पशुपुरोडाशः.
- l. 11. प्रयोगांशस्त्विव. — B. प्रयोगाङ्गस्त्विव.
513. l. 1. A. B. P. om. होमस्य; B. adds कृते after गृहादिभिः.
- l. 8. ततः. — O. P. तच्च.
- l. 11. विहितस्य. — A. अभिहितस्य.
- l. 17. नाम्नाप्तो लिङ्गतो बली. — O. नाम चोदकतो बलि.
- l. 21. द्वादशाहर्गणसवायनपरंपरया. — A. P. द्वादशाहर्गणसवायनपरंपरया.
514. l. 18. अर्थश्रुतिसिद्धेः. — A. O. P. अर्थात् श्रुतिसिद्धेः.
515. l. 1. विहरणेन. — A. O. P. निर्हरणेन.
- l. 7. परित्यक्तव्यं. — B. परित्यक्त.
516. l. 4. चोदकप्राप्तितो. — B. P. O. चोदकप्राप्तितो.
- l. 15. मध्यपातिनीषु. — B. *sec. m.* मध्यपातिनां तु; O. मध्यपातिनी तु.
517. l. 5. न त्वानत्वर्थेन. — A. नत्वानत्वर्थे न.
- l. 6. अस्य प्रसङ्गसिद्धिः. — P. अस्यप्रसङ्गसिद्धिः.
- l. 11. साधारणं. — B. साधनं.
- l. 13. एककालीनत्वाभावात्. — B. एककालीनत्वात्.
- एकस्य तन्त्रमध्ये ऽन्ययोः. — B. एकस्य तन्त्रस्य मध्ये तयोः.
- l. 20. स्वरणमन्त्रः. — A. B. आस्तरणमन्त्रः.

Page.

518. l. 4. संस्कृतं. — B. अवस्थितं.
 l. 7. After तौ मंचौ. O. P. add दृष्टौ.
 l. 13. -पचन-. — P. -पठन-; B. -पवन-.
 l. 20. सुषिरो. — A. P. सच्छिद्रं.
 l. 21. उत्खिदति. — B. O. P. उत्खिद्यति.
 A. O. P. insert चद् before ग्रीहिमयः.
 519. l. 2. पुरोडाशः. — A.O.P. पुरोडाशादिभिः.
 l. 13. पुरोत्थितः. — A. पुरोत्थिते; P. पुरः स्थिते.
 l. 16. उत्थानवाक्केन. — A. O. P. उत्थानं
 वाक्केन विहितं. It is curious that the two
 readings seem to be found in the two texts
 of this adhikarāṇa given in the Taitt. Sam-
 hitā Comm. vol. I. p. 116 and 754.
 l. 19. दार्शिके. — O. दर्शगे; B. दर्शगं.
 l. 22. अङ्गततंच. — A. B. P. अङ्गं तंच.
 l. 24. अतो. — A. O. P. ततो.
 520. l. 10, 11. यावज्जीवलक्षणं तदपेक्षेति प्राप्ते
 ब्रूमः. — For this A. P. read only सीर्षादि-
 प्रयोग इति चेन्मैव.
 l. 11. O. adds दर्शपूर्णमासावारं स्थमान इत्यु-
 क्तत्वात्, before क्रत्वर्थी.
 l. 13. प्रकृत्यङ्गं. — A. O. P. प्रवृत्यङ्गं (sic).
 l. 21. सा च तद्विकृतिरूपे. — A. P. तदेत-
 द्द्विकृतिरूपे; B. originally as in text, but
 altered sec. m. to A. P.
 521. l. 10. after एतेषां, B. O. P. add च.
 522. l. 6. प्रसूत इति. — A. O. प्रसूत इति.
 l. 8. दिनान्तरे. — O. P. दिनान्तरेषु.
 l. 9. अपकृष्यते. — B. प्रकृष्यते.
 523. l. 4. पशोरेवोत. — O. P. पशोरेवेति.
 l. 5. तंचिता. — B. P. तंचता.
 l. 10. A. adds पुरोडाशादीनां after प्रातः-
 कालीनानां.
 l. 12. सुतासुती. — A. P. सुन्वन.
 l. 15. पञ्चाङ्गावित्याभावे. — B. पञ्चाङ्गावि-
 त्वनिश्चयाभावे.
 l. 21. अङ्गोपदेशयुक्तत्वात्. — A. अङ्गोपदे-
 शायुक्तत्वात्.

Page.

523. l. 23. कामस्य. — B. काम्यस्य.
 l. 24. एकाहकाला. — A. O. P. एकाहिका.
 525. l. 5. व्यवस्थाया उभयोः. — A. व्यवस्थाया-
 मुभयोः; O. P. om.
 l. 11. प्रथमाहानुरोधेन त्वगेवेत्यपरः पक्षः. —
 B. P. omit. O. reads विकल्पस्याष्टदोषत्वा-
 न्नियम इति द्वितीयः । तच्चापि विस्मयितः प्रा-
 यम्येन प्रथमतया त्वगेव इत्येकः पक्षः.
 l. 13. प्रसङ्गो ऽप्योह्यते. — A. om.; O. प्रची-
 गोह्यते; P. प्रसङ्गो योज्यते.
 526. l. 1, 2. दृष्टद्वारभेदाभावे भेदात्. — B. P.
 have only दृष्टद्वारभेदात्, but B. adds sec.
 m. in the margin, as printed in the text.
 l. 6, 7. च्छवाधार. — A. P. च्छवाधार; O.
 च्छलाधार.
 l. 8. एकं corrected in B. to एक-.
 l. 9. परस्पर-. — B. परस्व.
 l. 10. यागसाधनत्वं. — B. यागासाधनत्वं.
 l. 16. अतिपात्र. — O. P. अतिपातयेद्; A.
 अतिपादयेद्; अतिपात्र is the true reading, cf.
 Taitt. Samh. II. 2. 5. 4.
 l. 18. अतिपातयेद्. So A. B. O. P. query
 अतिपादयेद्?
 527. l. 3. अदोष-. — B. विदोषो; — A. O. अ-
 दोषो.
 l. 8—13. This seventh adhikarāṇa is only
 given in O; it is omitted in A. B. P. I
 have however inserted it, as it is quoted,
 with some variations, in the Comm. on the
 Taitt. Samhitā, vol. I. p. 93.
 l. 14. A. B. P. call this eighth adhikarāṇa
 the seventh; but each Ms. subsequently
 omits a number in reckoning, so that they
 ultimately agree with O. in counting the
 adhikarāṇas as seventeen.
 l. 25. उपपद्यते. — B. उपपद्यते.
 528. l. 12, 13. उतागृह्यन् मंचस्य. — B. उतागृ-
 ह्यन्नामिति वंचिष्यस्य कर्मप्रकाशमंचपदस्य.

Page.

528. l. 14. कश्चित्. — The Mss. किञ्चित्.
 l. 17. कर्म संनिपतेत्, corrected in B. *sec.*
m. to कर्मसंनिधौ तत्.
 l. 20. आद्य. — P. आज्य. B. corrected *sec.*
m. to आद्यो which is the better reading.
 529. l. 3. ईदृशाः. — A. O. P. एकादश.
 l. 3, 4. एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये. — B.
 reads after *nishpadyante* च होमा द्वादश तेषु
 मध्ये.
 l. 5. A. O. P. omit कर्म before संनिपातस्य.
 l. 7. साहित्यं. — A. O. P. सांततं.
 l. 10. मंत्रसाहित्यस्य. — B. मंत्रकर्मसाहि-
 त्यस्य.
 l. 11. प्रयाजादि-. — A. O. P. प्रयाजाज्य-
 530. l. 4. after इति A. adds पूर्ववन्मैव, and
 then omits down to संखया in l. 5.
 l. 11. नो. — B. ते.
 l. 21. दृंह. — B. अदृंहिः.
 उच्छ्रियमाणाय. — B. उच्छ्रिययाणाय.
 531. l. 3. B. reads this line द्वितीयवर्णकमारचयति.
 l. 18. जपस्यादृष्टार्थत्वेन प्रकारभेदे. — P. om.
 -त्वेन; O. reads जपस्याष्टप्रकारभेदे; B. ज-
 पस्यादृष्टार्थत्वेनादृष्टप्रकारभेदे.
 532. l. 8. समुच्चयः. — B. समुच्चिता.
 l. 9. पुरेवाद्यः. — A. B. पुरो वाद्यः.
 533. l. 7. संख्यानां. — A. O. P. संख्यायां.

Page.

533. l. 10 — P. 534, 6. P. omits the seventh
 and eighth adhikarāṇas.
 l. 24. कान्येनान्यप्रसज्जनात्. — A. कामेनाम-
 प्रसज्जनात्; O. कान्यनाम०.
 534. ll. 10—15. This adhikarāṇa appears to be
 somewhat corrupt in all the Mss.
 l. 13. नित्यो गतश्रिय इति [चेत् ॥ मैव] परस्य-
 राश्रयत्वात्. — A. B. P. omit चेत् मैव
 which I insert from conjecture; and A. P.
 read नित्य- for नित्यो. O. reads corruptly,
 instead of the whole passage, नित्यो गतश्रि-
 यो ध्रियत इति मैवम्. अन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
 सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः यदाह-
 वनीय जुहोतीति सिद्धे होमाधारयत्वे पश्चा-
 दाहवनीयादिकल्पनेति परस्यराश्रयत्वं । य-
 दि (*seq.* आधान०)
 l. 14. A. P. omit अथ before आधान.
 535. l. 3. प्रतिसमिद्धो. — B. प्रतिसमिद्धो, A. P.
 प्रतिसमिद्धो.
 536. l. 8. B. सर्वेषां फल्लिनां मतः.
 l. 13. कर्मकरत्वात्. — A. P. अकर्मकरत्वात्.
 537. l. 4. व्यधात्. — B. अभ्यधात्.
 l. 7. इति माधवीये. — A. O. P. read इति
 श्रीमंचिकाण्डमीमांसाभट्टनप्रतिवसन्तसोम-
 याजी (O. for याजी reads याजिभट्ट) माध-
 वविरचिते.

Index.

A

- arpśu-graha 86, 22. 157, 17.
 aksha (pratyaksha) 17, 3.
 akshara-vikāra 354, 4.
 akshāñjana 189.
 agnichayana 44, 4. 49, 21. 87, 13.
 105, 15. 212. 216. 237. 308. 312.
 408, 16. 433, 21. 474, 18. 497,
 16. 534, 1. 535, 2.
 agnichid-vrata 243, 15.
 agnimoka 497, 14.
 agni-pranayana 309.
 agniyoga 497, 16.
 agni-viharaṇa-praisha 107, 18.
 agnishūt 78, 5. 325, 9. 341, 24.
 430, 12. 449, 17. 520, 20.
 agnishōma 78, 5. 87, 13. 160, 1.
 245. 283. 325. 326. 327. 328.
 363, 4. 383, 6. 395, 3. 435, 22.
 436, 23. 449, 17. 474, 11, 13.
 agnishōma-sāman 78, 5, 11. 500,
 10.
 agnihotra 38, 23. 73, 16. 77, 4.
 84, 22. 91, 10. 133. 204. 230.
 243. 246. 262. 273. 283, 305.
 312. 329. 373, 16. 374. 513.
 agnihotrābhavāni 96, 3. 401, 22.
 agnidh 107, 13. 299, 20. 457, 25.
 490, 6.
 agnishoma-mantra 124, 13.
 agnishomiya (ekādāsa-k.) 70, 20.
 agnishomiya (paśu) 25, 3. 67, 22.
 74, 7. 155. 157. 161. 164. 170.
 177. 186. 190. 195. 202. 204.
 218. 219. 223. 227. 229. 234.
 236. 238. 300. 308. 317. 318.
 323. 335. 343, 11. 362, 6. 365, 7.
 366, 4. 367, 15. 387, 25. 406,
 22. 426, 17. 428, 25. 455, 18.
 479, 18. 494, 22. 511, 10. 513,
 8. 517, 10. 518, 20. 532, 23.
 533, 15.
 agnishomiya (puroḍāsa) 104, 13.
 225. 233. 243. 249. 250. 271.
 323. 518, 20. 525, 17.
 agnishomiya-yāga 225.
 agnyādhāna *see* ādhāna.
 agnyuddharāṇa 374, 22.
 agraṇatī 440, 4.
 āṅga-vaikalya 255. 262. 263.
 āṅgāpūrvā 57, 10, 15.
 āṅgīrasām dwirātrah 437, 12.
 achchhāvāka 166, 9.
 aja 403.
 ajina 235.
 āñjana 234. 357, 24. 405, 15. 421,
 16. 536, 9.
 āñjali 52, 4—6.
 atigrāhyāḥ (grahāḥ) 474, 9.
 atijagatī 343, 5.
 atidishṭa 462, 18. 464, 19. 465, 10,
 17. 471, 4. 6. 472, 2.
 atideśa=adhyāya VII, VIII.
 atideśa 301, 5. etc. 468, 2. 474, 10.
 493, 10. 495, 1.
 atipātya (? cf. var. lect.) 526, 16.
 atirātra 240. 241. 324. 325. 343, 2.
 365, 4. 448, 9. 468, 14.
 atyagnishōma 245.
 Atri 287, 10.
 atharvavedokta-karman 181, 9.
 adakshīṇa 452, 20.
 adakshipatwa 285.
 adābhya-graha 86, 21. 157, 17.
 241, 23.
 adrishārthatwa, adrishārtha
 484, 20. 497, 10.
 adhikāra (def.) 251, 10.
 adhikāra=adhyāya VI.
 adhivāsana 272, 3.
 adhiśrayaṇa 232, 25.
 adhigu-praisha 343, 1. 365, 8.
 366, 4. 367, 6. 369, 8. 370, 8.
 371, 24. 372, 17. 373, 4. 510.
 adhyāya-saṅgati 4, 23. 10, 6.
 adhyūdhi 457, 12.
 adhyūhana 390, 3.
 adhwarakalpā 152, 25. 226. 290.
 487, 21.
 adhwayu 166, 6. 173. etc. 489, 15.
 490, 5. 514, 17.
 anadhyāya 527, 9.
 ananuyāja 463, 6.
 ananvārambhāṇa 484, 22.
 anapūpa 389, 18.
 anas 311. 514.

anárabhyaváda 466, 16. 471, 22.
472, 18, 21. 473, 3.
anárabhyavidhi 437, 10.
anárabhyadhita 85, 24. 437, 15.
472, 17. 475, 16. 494, 15. 499,
19.
anáhitaṅni 289. 297.
anikshapa-saṅkalpa 186, 4.
anujná, anujnápana 149.
anunirvápa 525, 15.
anubandhya (paśu) 155, 15. 223.
317. 426, 14. 494, 22.
anumati 382, 23.
anumatyádi-yugāh 213.
anumantraṇa 254, 8.
anumāna 20, 23. 24, 1. etc.
anumeyatwa 24, 1.
anuyāja 193. 203. 209. 218. 222.
227. 229. 236. 420. 428, 8. 460,
18. 501, 4.
anurúpa 241, 1.
anuvachana 170. 171. 458, 10.
anuvashaṭkára 118, 16. 116, 1.
anúloka-sáman 422, 10, 23.
anushanga 67, 2, 16. 68, 4.
anushṭhána-krama=adhyāya V.
anusamaya 233. 234. 235.
anusyūti 531, 9.
anṣitarṇ vadet 136.
anaindra 116.
antaḥ-prayoga 502, 26.
andhúder adhikáraḥ 252, 18.
anya-sabda 245. 246.
anyonyáśrayatwa 31, 1. etc.
anvādhána 227. 338. 374, 25. 514,
23. 515, 13.
anvárabhate 535, 12.
anvároha 445, 10.
anvāhārya 410.
anvāhārya-dakṣhiṇá 172, 15. 409,
22. 516, 15. 517, 2. 518, 15.
apakarsha 227. 228. etc.; 441.
487, 26. 492, 7. 522, 9.
apachára 365, 20.
apachcheda 284. 285. 286.
aparimita 294.
apaváda-saṅgati 11, 6.

apaśabda 31, 4, 7.
apaśu 43, 17.
apám-prapāyanam 203.
apúpa 390, 8.
apúrva 57.
apúrvasya prayojakatvam 332;
334 etc.
apúrvánvaya 302, 5. 331, 10.
aprayāja 463, 6.
abhikramaṇa 100, 10, 23.
abhighára (-āṇa) 192. 390, 19.
463, 13. 493, 7.
abhighārya, an-, 469, 18.
abhijit 293, 14. 319. 525, 9.
abhijiti 450, 6.
abhidhána 424, 23. 426, 22. 531, 19.
abhiplava 451, 8. 525, 8.
abhiványá 406, 10.
abhivásana 230.
abhisava 165, 1. 273, 2. 316, 8.
abhisavádi 155, 21. 158, 23.
abhisheka 214, 2. 237.
abhishechaniya-yaga 125, 3. 213.
237. 492, 4. 502, 13.
abhivarta-sáman 353, 22.
abhyanjana 421, 16. 536, 9.
abhyása 434. 435.
abhyudayeshṭi 276. 278. 279. 358,
9. 375, 12.
abhri 530, 4.
amávásyá 70, 19. 90, 22. 102, 23.
124, 14. 163, 4. 200. 217. 275.
321. 519, 23. 520, 2. 522, 4.
amedhya-darśana-mantra 509.
ambashṭha 329, 17.
ambá 236, 16.
ayana 88, 14.
ayáj 424, 20. 430, 22.
arapi-manthana 534, 21.
aruná 96, 22.
arka 419, 16.
arthakarman 428, 15. 493, 2, 18.
499, 12. 533, 15.
arthabhávaná 56, 3.
arthákshipta 111, 19.
arthápatti 125, 23.
ardhin 169, 7. 413, 11. 416, 24.

avagorāṇa 137, 16.
avaghāta 57, 16. 58, 11. 95. 106,
13. 159. 201. 235. 247. 313. 331.
357, 10. 375, 5. 380, 20. 406, 1.
483, 6. 507.
avaṭa 234, 9.
avadána 234, 2. 247, 12. 270. 455,
22. 457, 5.
avanejana 103, 23.
avabhṛitha 199. 223. 282. 283. 307.
427, 8. 463, 24. 489, 6. 492, 19.
494, 6.
avayavāḥ (pancha) 4, 5.
avarodhana 420.
avántarápúrva 95. 161. 188. 333.
335. 336.
avántara-prayāja 100, 22.
avántarasangha 486, 23.
avivākya 324.
avṛiddhastomaka 423, 15.
avekshana 95, 6. 111, 9.
avesṭṭayah (diśám) 502, 18. 503, 3.
avesṭi 81, 12. 90, 4.
avyavasthú 489, 24.
āsastrin 500, 10.
aswa (aswa) 31, 21—26.
asvamedha 318, 4. 333, 9. 370, 4.
376, 23. 414, 21. 419, 9. 484, 6.
asvādána 139.
asvābhidhání 527, 24.
asvālamhana 31, 21.
ashṭaká 23, 13.
ashṭakádivat 26, 13.
ashṭakádi-smṛiti 25, 6 (cf. 23.
13—19).
ashṭaká-śráddha 23, 23.
ashṭa-dosha-grasta 193, 13. 439,
9. 462, 10. 466, 21. 467, 22.
526, 6.
ashṭarātra 525, 6.
asampjāta-virodhitwa 118, 11. 520,
24.
asomayājina 476, 7.
asthi-karṭritwa } 398. 399. 400.
asthi-yajna }
ahargana 286, 24. 293. 324. 443,
23. 496, 9. 498, 7, 12. 520, 23.

ahina 127, 1. 246. 324. 325. 438.
453, 4. 491, 14. 535, 19. 536, 2.
ahina-lakṣhaṇam 453, 9 (cf. 324.)

Ā

ākāṅkṣhā 19, 4.
ākṛiti (opposed to vyakti) 33, 4,
5, 14.
ākṣhepa-saṅgati 4, 23. 10, 21.
ākhyāta 68. 69. 75, 9.
āgantū-mantra 240. 241.
āgnāvaishṇava 213. 226. 237. 243.
326. 338. 382, 8. 501, 18. 502,
13. 515, 16. 521, 21.
āgnāvaishṇavi 531, 16.
āgnimāruta (śastra) 209, 19. 501, 4.
āgnidhira 107, 14. 110, 17. 177, 25.
299, 20.
āgnidhriya 229.
āgneya (brāhmaṇa) 47, 21.
āgneya (paśu) 420, 2.
āgneya-puroḍāśa 161. 233. 271.
āgneya-mantrālī 225.
āgneya (yāga) 41, 26. 70, 17. 80,
12. 89, 6. 90, 22. 104, 13. 120,
141. 217. 225. 233. 247. 264.
315. 321. 326. 333. 360, 4.
500, 19.
āgneyayājñyā 479, 10.
āgneyādī (nava havīmshi) 489, 14.
490, 7.
āgneyādī-shadyāgāḥ 70, 17. 218,
12.
āgneyādy-aṅgāni (3) 435, 6.
āgneyī 110, 19. 520, 21.
āgrayaṇa-graha 80. 409, 21. 436,
4. 442. 443. 444.
āgrayaṇeshṭi 472, 16. 524, 4.
āghāra 33, 23. 73, 17. 218. 381,
12. 406, 23. 407. 411, 2. 463, 8.
489, 8. 525, 23. 529, 13.
āghārahoma 178, 24.
āṅgīrasa 256, 5.
āchamana 25, 16.
ājyagrahaṇa 507, 20.
ājya-dharmāḥ 225.
ājyapa 430, 23.

Vol. I.

ājyabhāga 71, 13. 102, 24. 218.
387. 425, 24. 459. 461, 5. 464,
2, 3. 467, 15. 487, 8. 512, 4.
521, 10. 22.
ājyastotra 37, 18. 328. 422, 10.
446, 8.
ādḥaka 412, 2.
ātithyā 202, 6. 308, 15. 333, 2.
461, 21. 462, 17. 517, 10. 518, 4.
ātreya 54, 12. 401. 13.
ātharvanikāḥ 31, 11.
āditya-graha 156, 18.
āditya-charu 213.
ādityānam-ayanam 319, 21.
ādityopasthāna 254.
ādhāna 61, 16. 82, 18. 102, 3. 118,
26. 153, 21. 154. 170, 7. 178.
243. 247. 248. 250. 253. 256.
289. 294. 298. 338. 401, 22.
409, 10. 425, 17. 470, 10. 494,
12. 495, 14. 499, 20. 503, 10.
533, 6. 534, 19.
ādhūnana 433, 21.
ānati 393, 9. 397, 9. 401, etc.
āndhigava-sāman 352, 5.
Āpastamba 29, 6. 384, 24. 395, 2.
405, 1.
āmāna-homāḥ 215. 420, 24. 460,
18.
āmikṣhā 76, 20. 417, 17. (māruti)
489, 14. (maitrāvaruṇi) 81, 14.
502, 20. (vāruṇi) 492, 18. (vai-
śwadevi) 76, 19. 188. 250. 303.
324.
āyibhāva 355. 357, 17.
āyus (yāga) 293, 11. 314, 4.
āranyaka 345, 16.
āranyāsana 516, 4.
ārambhaṇiyeshṭi 338. 382, 8. 383,
12. 520, 8.
ārād-upakārin 316.
ārtwiya 394, 22. 397, 15. 452, 22.
536, 19. 537, 1.
ārthika 426, 23.
ārbhava-pavamāna 78, 10. 241, 8.
328. 352, 2. 401, 6. 500, 9.
āryāḥ 26, 21. 27, 5. 28, 17.
ārsheya 255. 256, 2. 466, 16.

Ārṣṭhisheṇa 466, 4.
ālabha 192. 317.
āvāpa 4, 8. 241, 14. 340, 1. 423,
23. 432, 9. 434, 12. 481, 13.
485, 19.
āvāhana 381, 13. 430, 22.
āvṛitti 75, 8. 444.
āvedana-prakāra 104, 2.
āvraśhana 385. 16.
āśirmantra 531, 19.
āśraya 429, 24. 474, 24.
Āśwālāyana 29, 6. 345, 15. 384, 20.
āświna (graha) 217. 223. 246. 323
āsādāna 408, 2.
āstarāṇa 235.
ābhavāniya 154. 243. 298. 354, 20.
374, 4. 471, 20. 494, 15. 513, 11,
20. 518, 7. 534, 10. 535, 6.
ābhavāniyādhāna 178.
āhitāgni 289. 297. 499.
āhuti 75, 6. etc.
āhnāinabukādi 30, 2, 3.
āhwāna 106.

I

ijyāśeṣha 456, 22. 457, 14.
iṭaḥ 192, 25.
iḍā 269. 270. 391, 18. 458, 8. 461,
462, 17. 516, 10.
iḍopalwāna 340, 15. 461, 12.
itaretarayogadwandwa 418, 23.
Indra (gārhapatya) 105, 19.
indrāgnimantra 124, 14.
irā-śabda 343, 21. 344, 4. 370, 11.
ishu 302.
ishṭakā 158. 216. 241. 242. 336.
ishṭakāpāka 308, 23.
ishṭakopadhāna 49, 22. 50, 4.
ishṭi 316. 320. 397. 436, 23. 516,
15. 517, 2.
ishṭikāchita (agni) 474, 12.
ishṭipūrvatva 248. 250. 289.
ishṭyagnihotra-somāḥ 316.

I

ishā 84, 3.

6Y

U

ukhá 216, 5. 237, 16. 323, 15.
534, 1.
ukhya (agni) 216. 535, 2.
ukhya 78, 9. 160. 246. 327. 328.
365, 4. 436. 449, 8. 474, 13.
500, 11.
ukthyastotra 160, 1. 328.
ukthyagrahah 231.
uchchail 118, 8.
uchchbrayana 234. 530, 20. 531, 8.
ujjiti 424, 22.
utkara 408, 4.
utkarsha 227. 228, etc. 491. 501,
3. 522, 8.
utaravedi 147. 309. 513. 517. 518.
uttara 347. 348. 355. 429, 25. 430.
uttarāgrantha 347, 8. 348, 21. 350,
3. 429, 19. 430, 4.
utpattibhāti 350, 6. 351, 16.
utpattivākyā 36, 11. 45, 4. 71, 9.
167, 1. 497, 25. 502, 18.
utpattividhi 119, 7.
utpattividhiśeṣa 486, 6.
utpattiśiṣṭa 45, 12. 46, 10. 76,
23. 186, 14. 464, 22.
utpattyapūrva 57.
utpannaśiṣṭa 45, 12.
utpavana 95, 6. 322, 21. 375, 8.
utsargah (paśūnām) 491.
udayaniya 324. 325. 327. 433, 7.
442, 16. 444, 6. 448, 9. 493, 17.
udavasāna 396, 4.
udavasāniyeshī 282. 283.
udavasātri 396, 24.
udichyāh 30, 4.
udgātri 166, 7. 284. 285. 286. 470.
uddēśyatvādi-trika 53, 18, 21.
uddhanana 379, 13.
udbhīd 34. 53, 19. 83, 4.
udyati 37, 5.
udvāna 373, 21. 374, 7.
udvāpa 4, 8. 241, 14. 423, 23.
udvṛishabbhayajna 30, 3.
unnetri 166, 7.
upakrama 118.

upagātri 167, 20. 421, 7.
upagāna 421, 8.
upadishṭa 465, 10. 471. 472, 2.
upadeśa 45, 6. 86, 7. 227, 10. 301,
4. 468, 2. 471, 6. 495, 1.
upadhāna 85, 8. 242.
upanayana 82, 19. 259, 17. 298.
299.
upabhṛit 193. 194. 236.
Upamanyu 256, 4.
upalakshaka 479, 24. 480, 3.
upalakshapabhūta 479, 22.
uparava 179, 12. 509, 20.
upavati 440, 4.
upavita 101, 11. 132. 417, 20. 470,
11.
upavesha 196. 431, 16.
upāsaya 312, 5.
upasamhāra 118. 460.
upasad 66, 16. 127, 3. 202. 214.
239. 280. 281. 333. 463, 6. 498,
7. 504, 4. 505, 1. 517, 10. 520,
22. 522, 6.
upastarapa 390, 19.
upasthāna 254.
upasparśana 155, 17. 163, 17.
upahavya 415, 6.
upahāra 391, 15.
upahiti 390, 1.
upahoma 236.
upahoma.mantrāh 417, 12.
upahwāna 341, 10.
upāṇṣu 118, 8. 119. 335, etc.
upāṇṣugraha 440, 16. 441. 15.
upāṇṣuyāja 72, 16. 120, 18. 143,
6. 146. 225. 249. 278. 322. 475,
15. 477. 479. 480, 4. 521.
upākaraṇa 155, 17. 223. 224. 232.
418, 21.
upādāna (def.) 90, 13.
upāyanamantra 515, 7.
upāvaharaṇa 454, 17. 455, 7.
upodghāta-samgati 11, 4.
uru prathaswa 22, 18.
urūka 372, 1, 4.
ulaparāji 103, 21.
ulūkhala 235. 332, 18.
usā-śabda 427, 1.

U

úrj 21, 10. 79, 9.
úha 63, 11. — adhyāya IX.
úhagrantha 345.

Ri

rich (lakshapa) 64, 6.
rijisha 199, 17.
ritapeya 393, 12. 415, 17.
rituyāja 150, 6.
rituyājyāvaraṇa 401, 12.
ritwikṭwa 168, 11.
ritwighbhaksha 516, 18.
ritwijah (16) 169.
riṇa (3) 261, 19.

E

ekavākyatwa 21, 24. 28, 9. 65.
110, 24. etc. 462, 24. 477, 7.
ekatrika 432.
ekadeśa 431. 433, 22.
ekavachana 362. 364. 365. 366.
367. 368. 412, 6. 413, 23. 423,
2. 433, 11.
ekavimpā 326, 18.
ekavimpāstoma 240. 241. 348, 11.
353, 1. 434, 5. 437, 2.
ekasruti 355, 6.
ekastomaka 245.
ekabāyani 96, 22. 342, 14.
ekādaśa-rātra 324, 17. 453, 18.
ekādaśini (yūpā-) 312, 4.
ekāha 250. 302. 314. 328. 413, 18.
415, 6. 421, 6. 430, 12. 450, 6.
520, 20.
ekāhakāla 249. 323.
ekāhina 438, 10.

Ai

aikādaśināh (paśavaḥ) 318. 448,
9. 488, 15. 505, 24. 506, 6. 532,
23. 533, 13.
aiḍa 234. 235.

aindra 70, 21. 321.
 aindra (chamasa) 116, 3.
 aindra (charu) 81, 13, etc. 502, 23. 521, 10.
 aindraváyava (graha) 74, 6. 80, 13. 145, 4. 156, 17. 219. 419, 10. 440, 16. 441, 19. 443. 444.
 aindraváyavádayah (grahāḥ) 114, 10. 156. 246. 440, 19.
 aindrāgna 91, 2. 104, 13. 109. 117, 6. 208. 244. 249. 262. 275. 303. 304. 316. 464, 19. 521. 524, 4.
 aindrāpaushṇa (charu) 131, 8. 501, 17.
 aindrābārhaspatyeshṭi 110, 3. 532, 4.
 aindrāvaiśṇava (charu) 501, 18.
 aindri 105, 15. 107, 2. 122, 3. 472, 1. 520, 22.
 aira 343, 21. 344, 4. 357, 17. 370, 11.
 aishṭika 513, 2.
 aishṭiki (vedi) 512, 20.
 aishṭiko vidhyantah 316, etc.

O

odana 272. 274, etc.
 oshadhi 459, 17.

Au

auḍumbara 21, 8. 24, 8. 465.
 auḍumbari 399, 1. 400, 13. 535, 12.
 aupabhrīta 193. 194.
 aupavasathiya 155, 23. 223. 229.
 aushadhadharmāḥ 225.

K

kakubh 349. 351, etc.
 kaṇwa 287, 10.
 kaṇḍyana 496, 11. 497, 2. 508.
 kaṇwa-rathantara 359, 4. 429, 14. 24.
 kadara 268. 269.
 kapālabhedana 271. 283.
 kapāla-nyāya 431. 433, 23.
 kapālopadhāna 233, 11.
 kapiñjala 187, 9. 484, 6.

kapotavat 482, 8. 16.
 karaṇa 34, 10.
 karaṇi 256, 20.
 karaṇopakāra 481, 21. 482.
 karaṇja 30, 3.
 karambha 501, 2.
 karmabhedā=adhyāya II.
 kalaṇja 259, 4.
 kalpasūtra 29, 6. 18.
 kalpasūtra-kāra 29, 17. 141, 15. 173, 26. 280, 14. 374, 6. 382, 16. 405. 13. 410, 4. 457, 3. 461, 22. 534, 12.
 kavatyah (richah) 305, 4.
 Kaśyapa 256, 1. 287, 10.
 kāmśyabhoji-nyāya 524, 10—12.
 kāṭhaka 29, 11. 92, 6.
 kaṇḍānusa-maya 232. 233.
 kāṇwa 92, 6.
 kāṇwa-sāman 422, 18. 423, 2.
 Kātyāyana 29, 6. 31, 18. 467, 23.
 kāmyāgni 534, 3.
 kāya (ekakapāla) 304, 8. 492, 20.
 kārirī 258, 9. 483, 19.
 kārirī-vākyaṇi 92, 8.
 kāririshṭi 207, 22.
 kāryabhedā 422, 5. 481, 19.
 kālātyayāpadishṭa 24, 12. 27, 18. 29, 9. 182, 9, etc.
 Kālidāsa 19, 14. 29, 12.
 kāleyasāman 350. 351, 21.
 kāvasāman 352, 8.
 kuḍava 402, 21.
 kuṇḍapāyinaṁ ayanam 88, 8. 177, 10. 305. 325. 335. 513.
 kumbhi 143. 505.
 kumbhyādi 260, 21. 505, 18. 506.
 kulāya-yajna 127, 24. 288.
 kulāyini 37, 5.
 kulārthatyāganiti 520, 19.
 kuśa 418, 8. 472, 2.
 kritikāḥ 236. 248.
 kṛitwāchintā 113, 12. 116. 117, 23. 278, 5, etc.
 kṛishṇagrīva (paśu) 485, 15. 510.
 kṛishṇala 313, 13. 322, 11. 380, 16. 390, 19. 391, 4. 392, 3.
 kṛishṇavishāpā 199, 1. 496, 8. 508.

kṛishṇājina 235, 14.
 kṛiptayah 176, 7.
 keśaśmaśruvapana 161, 16. 173.
 kesarin 291, 16.
 kautsa-sāman 422, 18. 423, 1.
 kratupaśavaḥ 191, 23. 510, 12.
 kratwartha (def.) 183, 19. 471, 4. 11.
 krama (def.) 25, 23. 121, 3.
 kraya 395. 397, 24. 414.
 kriyāprakāsaka (mantra) 341, 7.
 kshatriya 536, 23. see Rājanya.
 kshānavatishṭi 262, 23.

Kh

khadira, khādīra 268. 269. 404. 464, 10. 465, 7.
 kbanana 379, 13.
 kbanitra 34, 21. 26.
 khalevali 384, 21. 385, 12. 404, 5. 405, 2.
 khārī 412, 2.

G

gataśrī 374, 4. 534, 12. 535, 6.
 gandharvādi 296, 5.
 gargatirātra 311.
 gavādi-somavikārāḥ 250.
 gavāmāyana 281. 306. 310. 314. 319. 353, 19. 421, 6. 444, 4. 447, 20. 451, 8. 513, 21.
 gavidhukāḥ 469, 3.
 gāna 343. 344. 345. 347, 350, 354.
 gāyatra (ahas) 328, 22.
 gāyatra-sāman 352, 3.
 gārhapatya 105, 18. 122, 3. 513. 514, 7. 518, 6, 14.
 gāvi 30, 23.
 girā-śabda 343, 18. 370, 11.
 guṇa 36, 5, 6. (cf. 42, 7.)
 guṇavidhi 34, 26. 35. 41, 3. 47, 5. 77, 8. 80, 25. 83, 12. 86, 14, etc.
 guda 532, 24. 533, 1.
 guror anugamanam 261.
 Guru-mata 13. 15. 16. 20. 20. 21. 20. 27, 7. 28, 23. 29, 14. 30, 8. 31, 20.

33, 15. 35, 15. 42, 9. 43, 4. 45,
14. 46, 16. 57, 21. 58, 21. 68, 20.
grīñjana 259, 4.
griḥadāheshṭi 283, 21.
grihapati 536.
grihapatyādi-dīkshā 220. 221.
grihamedhiya 459, 14. 461. 463,
17.
gokshira-nyāya 26, 4, 7.
goṇi 30, 23.
gotrapravartaka 256, 5.
godāna 412.
godohana 153, 11. 183, 16. 320, 22.
goyopotalika (?) 30, 23.
govanaspati 426, 15.
go-śabda 426, 25.
gosava 359, 14. 440, 3.
gaṇi vṛittih 50, 22.
gaṇgulava 421, 16.
gaṇi (yāga) 293, 11. 314, 4.
graha 80, 15. 98. 161, 16, etc.
grahachamasāḥ 512, 25.
grahāṇa 111, 7.
grahasātatyā 310.
grāvastu 146, 22. 166, 9.

Gh

ghṛita 390, 13.

Ch

chaturavatta 475.
chaturavattin 466, 3.
chaturaha 281. 505.
chaturgyihita 194.
chaturthitaddhita 360, 19.
chaturdaśarātra (sattra) 205. 325, 1.
chaturdaśi 375, 16.
chaturdhākarāṇa 381. 392.
chaturdhākṛitapuroḍāsa 142, 14.
chaturhotri (mantra) 163, 5. 297,
15. 321.
chaturhūta (mantra) 163, 8.
chatushkapāla 506, 22.
chandodaya 276. 278.
chamasa 99, 1. 113, 14. 145, 20.
148. 151. 203. 320. 415, 18. 416.

chamasabhaksha 394, 1.
chamasādhwaryu 166. 168. 171.
chamasinaḥ 146, 22. 148.
chayana 242. 243. 396, 2.
charupāka 389.
charuśabda 388, 20.
chāturmāsa 44, 21. 62, 11. 226.
230. 303. 309. 323. 357. 406, 22.
408, 1. 430, 22. 469, 17. 486, 24.
490, 6. 492, 18. 522, 13.
chātuhswarya 355, 5.
chātuvāla 199. 496, 8.
chāndrāyana 27, 19.
chiti 158. 216. 242. 243.
chitrā 36, 1. 54, 13. 208, 6. 224.
258. 322. 404, 6. 481, 16. 482,
14. 483, 1.
chitriṇi 158, 3. 242.
chushchushā-śabda 391, 7.
chaula 299, 1.

Chh

chhatṛi-nyāya 45, 9. 50, 19. 429, 4.
chhandograntha 347, 8.
chhandoma 324, 11.
chhāga 426, 18.
chhedana 495.

J

jagat-sāman 80, etc. 438, 17. 439, 5.
janjabhyamāna 187, 3.
janakasaptadaśarātra 326.
japamantra 531, 15.
jayādihoma 139.
jayābhyātānahoma 330, 10.
jartilāḥ 468, 24. 469, 3.
jāgarāṇa 514, 12.
jāghani 123, 12. 533, 13.
jātivāchitwam (śabdasya) 42, 23.
jāmadagna-vatsa 466, 4.
jāmitwadosha 73, 5.
juhū 59, 9. 152, 6. 154, 10. 170.
192. 202. 289. 317. 329. 498, 20.
513, 1. 529, 13.
Jaimini 1. 3. 94, 22. 537, 3.
joshana 404, 26. 430, 22.

jauhava 193.

iyotis 76, 6. 86, 23. 293, 11. 314, 4.
525, 8.
iyotishṭoma 24, 8. 25, 3. 60, 6. 66,
16. 67, 8. 80, 8. 87, 3. 96, 22.
103, 26. 107, 13. 110, 17. 111, 6.
118, 8. 127. 129. 134. 135. 145.
150. 155, 15. 156. 159. 161. 163.
164. 166. 173. 175. 179. 180. 189.
198. 199. 202. 204. 206. 207. 209.
215. 217. 219. 229. 231. 234. 243.
244. 246. 272. 280. 282. 284. 294.
299. 300. 301. 302. 318. 327. 328.
333. 335. 341. 342. 343. 357. 358.
362. 365. 375, 4. 376, 13. 386,
6. 387, 25. 395, 3. 411, 18. 426.
435. 438. 440. 452, 13. 453, 6.
454, 17. 461, 20. 463. 468, 14.
471. 493, 17. 494, 22. 496, 9.
501, 1. 504, 4. 508, 15. 509. 514.
525, 9.

iyotishmatishṭi 373, 20. 374, 7.
jwālā 390, 4.

T

takshana 268. 269. 357, 24. 405, 4.
495, 10. 522, 21.
takshasmṛiti 258, 18.
tanḍulāvāpa 340, 1.
tantra, tantreṇa 40, 20. 41, 4, etc.
481. 485, 11. 486, 11. 487. 488, 11.
489, 16. 490, 14. 492, 4. 494, 17.
495, 6. 496, 1. 501, 19. 502, 21.
503, 11. 511, 5.
tanūnapāt-prayāja 222. 287. 288.
tantrita 497, 9. 525, 18.
tantrin (opposed to prasamgin)
501, 1. 523, 6.
tapas 173, 21.
tapaswinām-ayanam 319, 21.
talavakāra-sākhā 354, 4.
tāna 355, 13.
tāntrika 477, 18.
tāntrikadevāḥ 478, 2. 12.
tāpa 390, 1.
tāmarasa-śabda 28, 21.
tārpya 422, 2.

tusha 190. 307. 308.
 tushavāpa 190, 11.
 trīcha 430, 7. 446.
 trītiyinaḥ 169, 8.
 trītiyasavana 78, 10. 156, 18. 231,
 12. 293. 328, 2. 352, 1. 400, 12.
 421, 17. 436, 14. 445. 500, 9.
 519, 14. 523, 8.
 taittirīyāḥ 87, 6.
 taittirīya-brāhmaṇa 31, 14. 312, 9.
 taittirīya-śākhā 92, 6. 222, 11.
 trayastriṃśastoma 240. 434, 5.
 trayastriṃśādi 450, 17.
 trayastriṃśānta 450, 17.
 trayodaśarātra (sattra) 205. 324.
 triḥprokshaṇa 508, 8.
 triṇavastoma 240. 434, 5.
 tridoṣha 86, 3. 437, 25. 442, 23.
 456, 15. 460, 1. 462, 10. 463, 17.
 trirātra 433, 6. 435, 20. 436, 9.
 trivaraṇa 256.
 trivid 63, 21.
 trivṛit 28, 4. 78, 8. 217. 449, 17.
 450.
 trivṛittwa 326, 19.
 trivṛitstoma 78. 240. 245. 326.
 trivedin 267.
 traidhātaviya 258, 13. 333, 9. 393,
 12. 464, 9.
 traivida 63, 21.
 traisōkasāman 348, 4.
 traiswarya 355, 5. 528, 4.
 tryanikā 442, 16. 444, 5.
 tryambakamantra 469, 17.
 twaksahitatwādi 522, 21.
 twāshṭra 185, 9. 214. 377.
 tsarā 335.

D

dakṣhiṇa-deśa 27, 16.
 dakṣhiṇā 172. 199. 292. 393. 394.
 396. 409. 411. 413. 414. 415.
 416. 501, 21. 502, 6. 516, 14.
 dakṣhiṇāgni 518, 14.
 dakṣhiṇāgratwa 133.
 daṇḍa-dāna 198.
 daṇḍakalitavat 239, 7.

daṇḍakalitavat 443, 25. 444, 10.
 (cf. 239, 7.)
 daṇḍādi 244.
 dadhi 323, 20. 324, 4. 375. 376.
 dadhigraha 215.
 dadhipayasā 278. 279.
 dadhi-homa 77, 4. 204.
 dābdi 120, 20.
 dāmpati 253. 254.
 darbāstarāṇa 103, 21.
 darvihoma 213, 13. 329, 8. 330, 10.
 473, 13.
 darvi 22, 8.
 darśa 248. 277. 486, 23.
 darśapūrnāmāsau 41, 26. 42, 20.
 43, 13. 58, 11. 59, 9. 63, 3. 69,
 10. 83, 3. 84, 2. 90, 3. 92, 6.
 96, 1. 100, 8. 101, 6. 102, 23.
 103, 20. 104, 13. 106, 10. 108, 1.
 120. 123. 128, 12. 130, 16. 132.
 135. 136. 137. 141. 156. 161.
 163. 175. 176. 177. 178. 179. 184.
 186. 191. 192. 195. 196. 197.
 200. 206. 207. 209. 210. 218.
 222. 225. 230. 233. 239. 247. 248.
 251. 255. 257. 260. 263. 270.
 271. 272. 275. 276. 283. 301. 308.
 315. 317. 320. 321. 333. 336.
 337. 338. 339. 340. 341. 359.
 360. 363. 382. 383. 386. 387. 397.
 424. 428. 429. 435, 5. 475, 4.
 476, 7. 481, 8. 486, 4. 507, 20.
 515, 14. 517, 3. 520, 8. 523, 21.
 525, 25. 526, 15.
 daśatayī 329, 1.
 daśapeya 151, 11. 213. 492, 4.
 daśarātra 325. 327. 328. 433, 8.
 daśāpavitra 98, 6.
 dākshāyana 83, 3.
 Dākṣhiṇātyāḥ 30, 2.
 dātri (agni) 276, 20. 521, 8.
 dāna (def.) 201, 17.
 dāna (pita-śābdena vivakṣyate)
 117, 9.
 dārvihomika 329, 17.
 dārśiki (vedi) 162, 8.
 dig-vyāsthāpāna 503, 1.
 dikṣhaṇīyeshṭi 160, 2. 210, 19. 219.

237. 280. 301. 316. 333. 382.
 408, 21. 467, 20. 22. 514, 23.
 522, 5.
 dikṣhā 67, 8. 168. 221. 229. 244.
 280. 281. 282. 319. 413, 10. 504,
 4, 17. 514, 12. 522, 6.
 dikṣhā-dakṣhiṇam 163, 23.
 dikṣhālutaṇḍaḥ 408, 16.
 dikṣhita 471, 3. 509, 4. 515, 18.
 531, 15.
 dirghasoma 129.
 dundubhi 418. 421, 8.
 dūlā 236, 16.
 dṛitinavanita 181, 20. 182, 4.
 dṛiṣṭāprayojanatwa 483, 9.
 dṛiṣṭānta-saṅgati 10, 23.
 dṛiṣṭārthatwa 484, 19.
 devatāntariya 215.
 devatāparigraha 515, 13.
 devatā bahiraṅgam 322, 4.
 devana (akṣhaiḥ) 125, 4. 213, 16.
 214.
 devasuvāṇi havimṣi 525, 17.
 devādinām pratinidhiḥ 264.
 deśiyabhāṣhā 329, 1.
 dehāntara 208.
 daivatāni 234.
 doṣhatraya see tridoṣha.
 doha-kṣhaya 272.
 dohana 133, 17. 206, 22. 247.
 dohan 156, 9.
 dyāvāprithivya 304. 524, 5. 19.
 dyūtādi 213.
 dravya 263, 17, 19.
 dravyaskandana 283, 17.
 dravyāntaratwa 263.
 dravyārjana 184.
 dwandwāni 176.
 dwādaśam 528, 24.
 dwādaśāḥ 205, 18. 221. 240. 281.
 286. 293. 306. 314. 319. 324. 326.
 327. 328. 337. 348. 397, 15. 413,
 10. 433, 6. 442, 16. 443, 7. 444,
 4. 445, 8. 447, 19. 448, 9. 451.
 452. 453. 454. 504, 3. 505, 1.
 513, 21.
 dwāra-bheda 481, 17. 482, 4.
 dwidevatya-paśu 429, 3.

dvirātra 319, 11. 324, 16. 327.
433, 6. 435, 20. 437, 12. 496, 9.
dwivachana 363. 364. 365. 366. 367.
423, 3.
dwyahakāla 249.
dwyahakālīna 227. 323.

Dh

dhanabhiṣhā 299, 7.
dhānāḥ 405, 24. 501, 2.
dhānya 340, 2.
dhāyyā 240.
dhārāgraha 440, 18. 441, 1.
dhishnya 155, 24.
dhūrgāna 432, 21.
dhrauvam (ājyam) 70. 143.
dhruvā 70, 26. 193.
dhrauvāja 477, 11, 16.

N

nakshatreshṭi 236. 417, 11.
nadyuttaraṇa - mantra 509.
nayanam (dakṣiṇānām) 453, 23.
narāśansa - prayāja 287.
narāśansaprayājavantah 287. 288.
nartakādivat 485, 5.
nānāvijeshṭi 235. 507, 14.
nāmādeśa 513, 24.
nārishṭahoma 236. 329, 12. 330, 10.
381, 17. 417, 12. 428, 4. 461, 24.
nāvanita 44, 11. 421.
nigada 64, 15. 341, 22.
nigama 424. 425. 426. 427. 430, 22.
nigarapa 111, 8.
nighaṇṭukāra 388, 23.
nidhana 79, 10.
nimitta (def.) 332, 8.
niyama 320.
niyojana 223. 232. 408, 2.
niyogākhyāpūrva 57, 26.
nirishṭaka 498, 22.
nirūḍha (paśu) 317, 15.
nirmantha 44, 4. 308, 22.
nirvāpa 96, 3. 224. 228. 233. 247.

315. 339. 375, 5. 401, 26. 459,
18. 487, 25. 507, 20. 514, 5.
nivid 101.
nivita 132. 417, 20.
nishādasthapati 257. 298.
nishkāsa 307, 17. 308, 9. 492, 19.
493, 17.
nishkevalya 60, 6.
nishpakwa 135, 10.
nivrāḥ 159, 3. 266. 268. 269. 331.
357. 361. 365.
nivrādi 263, 16.
nema - śabda 28, 17, 21.
neshṭi 166, 6.
nairrita (charu) 213, 7. 332, 21.
357, 15.
naivāra (charu) 85, 6. 331. 357, 9.
365, 23.
naudhasasāman 350. 351, 21.
nyāya (in nyāya - mālā-v.) 3, 22.
nyūmkha 355, 11.

P

pakshe prāptatvam 457, 13—16.
458, 2.
pankti 349. 350, etc.
panchadaśa 326.
panchadaśarātra 325. 520, 20.
panchadaśa - stoma 37, 24. 241. 246.
panchamūrti - prathā 1, 7. 3, 3.
panchaśarāva (odana) 272. 274.
panchaśaradiya 491, 14.
panchahotri (mantra) 163, 12.
321, 6.
panchāgnistoma 327.
panchāvattin 466, 5.
panchāha 491, 14.
panchokthya 327.
Patanjali 31, 18.
patni 421.
patnisamyāja 128, 15. 337, 4. 471,
22. 519, 15. 533, 15.
patnisamyājādi 490, 14.
patnisamuhana 516, 2.
pathikrit (agni) 244, 10. 526, 16.
pada 471, 21.
padārthānusamaya 232. 233.
padaikavākyatā 20, 11.
payas 323. 324. 375, 4. 376, 13.
payovrata 204. 417, 16.
paramāpūrva 333. 335. 336.
paraswat 376, 24.
parāk 434, 20. 436, 8.
parikraya 172. 173.
parigraha 515.
paridhana 422, 5.
paridhi 357. 408, 1. 445, 8. 461, 22.
522, 13, 21.
paribhojanīyāḥ (darbhāḥ) 180, 14.
parilekhana 379, 13.
parivartini 37, 5.
parivrimhana 234.
parivyāna 157. 177. 217. 234. 312.
parisamkhyā 86, 2, etc. 456. 461,
10. 462, 5. 463, 15. 464, 3, 12.
parisamkhyāna 270, 21. 423, 21.
464, 2.
parihāra 392, 3.
parṇamaya, 152, 6. 154. 170.
202.
parṇanyāya 170, 12.
paryagnikarapa 155, 18. 377. 490,
25. 491, 22.
paryāsa 241, 1.
paryudāsa 185. 259. 466, 12. 467.
468, 10, 15. 469, 5. 471, 14.
paryūhana 234. 405, 13. 495, 10.
parvan 359, 24.
palāsa - śākhā 92. 156. 176. 195.
196. 197. 206. 276.
pavamāna 424, 7. 445, 8. 446, 8.
500, 9.
pavamāna (agni) 153. 326. 425, etc.
pavamāna - havis 102, 7.
pavamāneshṭi 153, 21. 154, 25. 243,
6. 401, 22. 425, 24. 499, 20.
pavitre 180.
paśugana 318.
paśu-puroḍāsa 427, 20. 497, 9.
513, 8.
paśu-saṃskāra 74, 20.
pāka 389. 390, 15. 410, 20.
pākshika 465, 21.

Pāpini 31, 18. 165, 19. 312, 21. 344, 5. 355, 9. 467, 12, 24.
 pātnīvata (paśu) 85, 19. 377, 11.
 pātnīvata (graha) 114. 115.
 pātra 236.
 pātra-bheda 271. 283.
 pātrāṇi (yajamānasya) 499, 8.
 pāda-saṅgati 4, 23. 10, 6.
 pādīn 169, 9. 413, 11. 416, 24.
 pārśṇikānvaya 403, 2.
 pāsamantrau 362, 19.
 pika-śabda 28, 17, 21.
 piṭhara 22, 8.
 piṭhara-sthāpana 176.
 piṇḍapitriyajña 135, 6. 217, 7.
 pipilikāvat 284, 12.
 piṣṭhalepa 229, 22.
 pilu-śabda 27, 4.
 puṃlinga 187.
 punaḥ-padā (brihati) 349, 14.
 punarādhāna 409, 11.
 punarādheya 273.
 punarnishkṛita 409, 12.
 pumartha 471, 2, 10.
 purākalpa 134, 21.
 puruṣārtha 471, 4.
 puroḍāsa 308, 8. 496, 19. 530, 11.
 puroḍāsau 271. 476, 7. 479, 6, 18.
 puroḍāsa-vibhāga 529, 20.
 puroḍāsavadāna 270.
 purohita 288.
 pūtika 159, 15. 267, 4.
 pūrṇamāsa 70, 21. 248. 275. 486, 23.
 pūrvapaksha 4, 5.
 pūrvāṣṇyu 462, 20.
 pūrveḍā 462, 20.
 pūshan 130, 16. 131.
 pūshanvat 501, 2.
 pūṣni 213, 10.
 prishadājya 236, 6. (def.)
 prishṭha 36, 18. 307. 312. 358. 359. 422. 440. 446, 8. 448, 23. 449. 450.
 prishṭhaśamanīya 395, 23. 396, 14.
 prishṭhastotra 38, 2. 80, 11. 328, 2. 358, 18. 422. 429. 438, 18.

prishṭhya 310. 324. 326. 417, 16. 447, 19. 450, 15. 451, 8.
 peshana 58, 11. 389, 26. 406.
 paunḍarikāḥ 453, 13.
 paunḍarikam (barhis) 361, 19.
 paurusheyavākyatva 23, 13.
 pauroḍāśika 125, 21.
 paurnamāsi 70, 19. 90, 22. 102, 23. 124, 12. 163, 4. 197. 200. 209. 225. 275. 281. 321. 479, 18. 485, 6. 499, 19. 522, 4.
 paushkala-sāman 352, 7.
 paushṇa (charu) 130, 24. 501, 17. (paśu) 130, 24.
 praṅga 60, 6.
 prakaraṇa 119, 25.
 prakṛiti-vikṛiti 523, 20.
 pragātha 348, 23. 349, 20. 350, 3. 352, 6. 353, 20.
 pragitā (rik) 354, 21.
 prachaya 355, 6.
 pracharaṇi-homa 228.
 prajāpati 407.
 prañayana 197. 229. 309. 320.
 pranītāḥ 358, 11.
 pranītā-dharmāḥ 358, 10. 375, 8, 21.
 pranītipraṇayana 496, 21.
 pratikarsha 441, 6.
 pratikūla-tarka 19, 16.
 pratinidhi 263—269. 274.
 pratipatti 142, 20.
 pratipattikarman 199. 493, 1. 506, 7. 533, 18.
 pratipatti-vidhāna 499, 11.
 pratipad 127, 21.
 pratiprasava 463, 9. 477, 1.
 pratiprasthātri 166, 6. 228. 458, 20. 489, 15. 490, 5. 514, 17.
 pratihartri 166, 7. 284. 285. 286.
 pratihoma 282, 14. 283.
 pratyaksha (vidhi) 21, 16.
 pratyaksha-prakarana 473, 2.
 pratyāsatti 236, 24. 477, 23. 500, 17. 522, 22.
 pratyāsannatva 26, 25.
 pratyudāharaṇa-saṅgati 10, 25.
 prathamabbaksha 147, 8. 148.
 pratha - mantrau 530, 9.

prathā 390, 2.
 pradātṛi (Indra) 276, 21. 521, 8.
 pradāna 272. 442, 8.
 pradhāna 262.
 prapishṭa-bhāga (pūshan) 130. 131.
 pramāṇa = adhyāya 1.
 prayāja 90, 24. 100, 8. 191. 192. 194. 203. 218. 222, 227. 229. 236. 238. 239. 287. 301. 313. 316. 317. 360, 15. 381, 12. 386, 4. 406, 22.
 prayājādi 57, 18. 120, 4. 161, 3. 183. 316. 459. 460. 483, 19. 485, 6. 486, 15. 487, 24. 511, 10. 512, 6.
 prayajāśesha 191. 192.
 prayāja-mantra 509, 14.
 prayogaśesha 486, 10, 17.
 prayojaka (def.) 332, 8. 333.
 prayojya - prayojakatva = adhyāya IV.
 pravara 63, 12.
 pravargya 129, 19.
 praśamsā (dwiprakārā) 49, 1.
 praśasā 372, 17, 23.
 prashṭhauhi 213, 12.
 prasanga = adhyāya XII.
 prasanga 511, 5. 512.
 prasangin -(opposed to tantrin) 501, 1. 523, 6.
 prasūnam (barhis) 524, 6.
 prastara 47, 3. 108, 3. 197. 276. 341. 399, 16.
 prastotri 166, 7.
 prastha 412, 2.
 praharaṇa 108, 3. 341, 4. 399, 16.
 prākaraṇika-vidhi 473, 1, 14.
 prākāśa 414, 21. 417, 1.
 prāgvamśa 517, 22. 518, 7.
 prāchi 195, 20.
 prāchinavamśa 134, 23. 162, 8. 229. 513, 22.
 prāchinavamśa-śālā 513, 10.
 prāchināvita 132. 133.
 prāchyāḥ 30, 1.
 prājahita (agni) 513, 23.
 prājūpatyam 36, 10. 322, 19. 404. 521, 9.
 prājūpatya (charu) 322, 11. (āghāra) 407.

prájápatyáh pašavaḥ 75, 16, 191, 24, 223, 232, 234, 420, 1, 490, 24, 500, 8, 505, 18, 510, 4.
 prāṇabhiṣṭ 50, 15.
 prátaranuvāka 228.
 prātaḥ-savana 156, 17, 191, 24, 223, 234, 317, 327, 421, 17, 434, 17, 445, 523, 7.
 Prābhākara-mata 16, 22.
 prāyaṇīya 306, 324, 327, 375, 22, 433, 7, 442, 16, 444, 6, 448, 9, 493, 17.
 prāyaṇīyā 160, 3, 210, 19, 333, 399, 16, 461, 20, 462, 17, 514, 12.
 prāyaścitta 277, 284, 285, 286, 526, 15.
 prāyaścitti 273, 15.
 prāvachanika (swara) 527, 15, 528, 2, 7.
 prāśitra 269, 270, 391, 4, 428, 5, 461, 11, 516, 10.
 prāsaṅgika-saṅgati 11, 1.
 prāsana 453, 3, 496, 9, 497, 4, priyangu 266.
 pretāgnihoṭra 133, 16, 134, 6.
 praiṣa 107, 14, 108, 5, 170, 178, 4, 198, 228, 299, 458, 10.
 prokṣhaṇa 95, 6, 228, 264, 332, 334, 336, 357, 10, 405, 15, 517, 11, 522, 14.
 prokṣhaṇī 43, 13, 64, 14, 177, 22.

Ph

phalake 173, 11.
 phalachamasa 158, 18.
 phala-prakāśaka (mantra) 341, 7.
 phalavidhi 89, 13.
 phalādayaḥ (chatwārāḥ) 320, 12.
 phalāpūrva 57, 9.
 phalīkaraṇa 229, 23.

B

Badhnyaśwa (sic. Vadyaśwa?) 287, 10.
 babru (saumya) 485, 15.

barhis 42, 20, 64, 14, 105, 4, 275, 308, 379, 18, 418, 517, 518, 4, 524, 5.
 barhiḥpraharaṇa 337, 15.
 barhirlavana 507, 20, 518, 6.
 barhiryāgau 463, 24.
 bahuvachana 362, 363, 364, 365, 368, 372, 26, 412, 25, 423, 3.
 bahvricha-brāhmaṇa 91, 10.
 Bādarāyaṇa 242, 18.
 Bādari 94, 21.
 bādha = adhyāya X.
 bārhaspatya (graha) 419, 8, (gotra) 256, 5, (charu) 81, 14, 226, 326, 4, 502, 21.
 bārhaspatyā 531, 17.
 Bukka, Bukkaṇa (rāja) 1, 2.
 brihatprishṭha 307, 358, 18, 440, 5, 464, 9.
 bṛihatśāman 80, 347, 13, 349, 358, 18, 359, 429, 438, 17, 439, 442, 20, 446, 8, 447, 448, 450, 6.
 bṛihatpatisava 208, 212, 328, 395, 26, 419, 8.
 Baudhāyana 29, 6.
 brahman 267, 289, 470, 11, 490, 5.
 brahmabhakṣa 392.
 brahmasāman 353, 19, 490, 25, 510, 13.
 brāhmaṇa 81, 15, 82, 14, 204, 248, 261, 289, 417, 17, 502, 22, 536, 23.
 brāhmaṇaswara 527, 17.
 brāhmaṇatwa 62, 63.

Bh

bhakṣa 111, 112, 117, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 273, 299, 391, 4, 394, 445, 8, 458, 11.
 bhakṣa-mantra 112, 18, 117, 20.
 Bhaffa-mata 11, 16.
 Bharadvāja 256, 2.
 bhārata (mahā-) 20, 10.
 bhāvanā 34, 4, 40, 24, 54, 20, 55, 68, 15, 69, 12, 136, 16, 204, 22, 251, 316.
 bhāshika (swara) 527, 17, 528, 4.

bhāshya 497, 24.
 bhāshyakāra 75, 14, 146, 13, 153, 11, 280, 23, 393, 18, 359, 8, 405, 21, 437, 19.
 bhū (ekāha) 413, 18.
 bhūteshṭakā 242.
 bhūmirathika - śushkeshṭi - nyāya 346, 2.
 bhṛti 393, 401, 17, 413, 9.
 bhṛitivanana 280, 21, 299.

M

maṇḍapa 110, 25, 514, 6.
 maṇḍuka 336.
 matāntara 20, 18, 22, 26, 28, 20, 24, 13, etc.
 madhubhojana 450, 18, 451.
 madhyataḥ kārīṇaḥ 166, 20.
 madhwaṣaṇa 357, 13, 417, 18.
 Manu 23, 17, 26, 29, 7, 31, 18.
 manotā-mantra 428, 25, 510.
 Manor richaḥ 454, 10.
 mantra-krama 226, 2.
 mantratwa 34, 6—9, 61, 62, 64.
 mantha 406, 10.
 manthana 309, 2.
 mandram 333.
 maruṭwatiya-graha 156, 17.
 malhā 213, 9.
 mastu 135, 10.
 mahāpitṛiyajna 405, 24, 406, 9, 466, 15.
 mahāvākya 124, 3.
 mahāvedī 512, 19, 514, 6.
 mahāvṛata 325, 419, 8, 421, 6, 422, 1.
 māghī (paurṇamāsī) 281.
 mānavaka 105, 6.
 matrigaṇa-yāga 35, 19.
 mātri-śabda 386, 12.
 Mādhaṇa 1, 14, 537, 4.
 mādhyandina (śākhā) 92, 6.
 mādhyandina (savana) 156, 17, 192, 214, 292, 328, 350, 9, 421, 17, 438, 18, 445, 453, 24, 523, 8.
 mādhyandina (pavamāna) 241, 15, 328, 1.

mānam (somasya) 454, 17. 455, 7.
 mānasa (grahaṇa) 451, 22.
 māntravarpiki (devatā) 42, 4. 70,
 24. 73, 25.
 māruti (āmikshā) 489, 14. 490, 7.
 mārjana 390, 3. 522, 13.
 māsha 264, 21. 295.
 māsāgnihoṭra 88. 89, 16. 305. 312.
 325.
 māvishya 256, 20.
 māvendra-stotra 214. 237. 306.
 mitravindā 152, 25. 472, 16.
 475, 16.
 mudga 264, 22.
 musala 332, 18.
 mushṭi 402, 10.
 mṛṇmāya (pātra) 203.
 meṭhi 405, 17.
 Medhātithi meshah 342, 4.
 medhapati 367. 368.
 mesha (yavapiṣṭanūmīta) 492, 21.
 meshī 343.
 maitrāvaruṇa (ritvij) 113. 166. 8. 170,
 21. 198. 458, 8.
 maitrāvaruṇa (graha) 74, 6. 80, 13.
 419, 13.
 maitrāvaruṇa-praishamantra 523,
 11.
 maitrāvaruṇādi-śeṣha- bhakṣhaṇa
 112.
 maitrābārhaspatyam (haviṣ) 379,
 12.
 maudga (charu) 264, 21.
 mlechchha 31, 7.
 mlechchhah 26, 22. 27, 5. 28, 17.

Y

yajamāna 169, 20. 172, etc. 253,
 341, etc.
 yajamānasya pratinidhiḥ 265.
 yajurveda 118.
 yajūmshi (lakṣhaṇa) 64, 7.
 yajnakratu 200. 206.
 yajnapati 340, 16.
 yajnapātrabheda 527, 4.
 yajnapātrāṇi 499, 11.
 yajñātharvaṇa 181, 8.

yajñāvachara 102, 5.
 yajñāyudhāni 96, 2. 186.
 yajñāyājñiya-sāman 78, 10. 159,
 25. 328. 343, 18. 500, 19.
 yajñāyājñiya-stotra 352, 25. 353,
 12.
 yajnopavita 132, 26.
 yajyanvaya 301, 16. 331, 11.
 yava-śabda 26, 21.
 yava 266, 23. 529, 23.
 yavavrihi 526, 4.
 yāvana 389, 26.
 yavamaya (charu) 26, 21.
 yavagū 204, 13. 221, 1. 246, 18.
 417, 17. 469, 1.
 yāga (def.) 201, 16.
 Yājñavalkya 256, 21. 536, 24.
 yājñika-prasiddhi 324, 12.
 yājñikāḥ 108, 22. 109, 16.
 yājña 109. 110, 10. 150 etc. 428.
 yājñapuro'nuvākya-pāṭha 121, 15.
 yāvaj-jīvam 91. 259. 262. 338. 520,
 10. 523, 21.
 yūpa 21, 8. 99, 13. 157. 164, 10.
 177. 195. 217. 218. 223. 229. 234.
 268. 308. 318. 357. 360, 6. 368,
 17. 384. 385. 404, 5. 495. 522.
 530, 20. 531, 8.
 yūpaniyojana 155, 21.
 yūpamūla 234, 9.
 yūpāhuti 498, 21. 498, 11.
 yūpāikādaśini 312. 488, 21. 498, 13.
 yeyajāmaha 466, 18. 467,
 yoktrabandha 515, 24.
 yoga 44, 6.
 yogarūḍhi 44, 7.
 yogyatā 19, 4.
 yoni 345. 347. 355, 19. 356. 429, 25.
 439, 14. 447, 1.
 yonigāna 343, 13.
 yaugika 36, 1. 39, 4. 43, 24.
 yaudhājaya-sāman 350, 2.

R

rakshoghna 519, 23.
 ratninām havimshi 379, 10.
 rathakāra 256, 21.

rathaghosha 418, 19.
 rathādi-dakṣhiṇā 416.
 rathantara-prishṭha 307. 395, 3.
 440, 3.
 rathantara-sāman 80. 305. 344.
 345. 347. 348. 358, 18. 359, 5.
 422, 10. 429. 438, 18. 439. 442,
 20. 446, 8. 447. 448, 22. 450, 6.
 raśanā 157. 177. 217. 234. 318.
 528, 11.
 rājanya 81, 16. 82, 14. 110, 3. 150,
 25. 151. 153, 18. 204. 235. 237.
 374, 5. 417, 17. 435, 22. 436, 23.
 502, 22.
 rājapurohita 288.
 rāja-śabda 81, 24.
 rājasūya 81, 12. 125, 3. 131, 8. 151,
 11. 213. 214. 218. 237. 308. 357,
 15. 379, 10. 382, 23. 471, 21.
 492, 14. 496, 19. 501, 17. 502,
 6. 507, 14.
 rātrisattra 138, 22.
 rāmāyana 20, 10.
 ruk-kāma 89, 6.
 rukma 237, 25.
 rukmadhārana 237.
 rukmapratimoka 238.
 rudrādhyāya 239, 9.
 rūḍhi 34, 21. 36, 2. 39, 25. 43, 18. 44, 5.
 146, 10. 427, 11.
 revatya rīchas 73, 15.
 rodhana 420, 6.
 raudra (charu) 257, 1.
 raurava (sāman) 350, 1.

L

lakṣhaṇa 14, 15.
 lavanaprakāśaka mantra 105, 3.
 laṣuna 259, 4.
 lākṣhaṇika 404, 10. 476, 5. 27. etc.
 lākṣhaṇikatā 472, 6.
 likhita-pāṭha 254.
 liṅga 23, 3. 472, 1. etc.
 liṅgātideśa 513, 24.
 lokamprīṇā 242, 17.
 laukika (agni) 297. 298.

- V
- vañkri 369, 9. 370. 371.
 vajriṇi 242.
 vaṅku 295, 6.
 vatsatwach 525, 7.
 vatsāpākaraṇa 156, 8. 176. 196.
 206. 247, 8. 275. 375, 6.
 vanaspati 426, 15.
 vanishthu 371, 25. 457, 25.
 vapana 161. 433, 21.
 vapanādi - samskārah 173. 238.
 266.
 vapsārapaṇi 505, 18.
 vapothkeda-vat 470, 16.
 varaṇa 394, 11. 395, 1. 401, 15.
 466, 15. 502, 10. 517, 2.
 varāha-śabda 26, 22.
 varuṇāgraha 139.
 varuṇapraghāsa 44, 21. 303. 304.
 307. 489, 14. 492, 18. 514, 17.
 varman 203, 2.
 valmikavapā 213, 13. 471, 21.
 vashaṭkartṛi 147, 8.
 vashaṭkāra 150. 390, 13. 473, 12.
 vasāboma 488, 8. 15. 506, 7.
 Vasishṭha 256, 4. 287, 10.
 vasordhārā 523, 21.
 vahiḥ-prayoga 503, 4.
 vahishpavamāna-stotra 28, 4. 36,
 17. 172, 1. 228. 240. 284. 328.
 434, 17. 449, 21.
 vahnyuddharaṇa 374, 17.
 vākyabheda 21, 7. 35, 25. 36. 39, 26.
 41, 18. 78, 21. 88, 12. 98, 15.
 106, 18. etc. 471, 13.
 vākyaiḥvākyatā 20, 12.
 vāg-yama 103, 26.
 vāg-vimoka 107, 16.
 vāg-visarga 496, 17. 497, 2, 6.
 vāñ-niyamana 531, 15.
 vāñ-niyamādi 280.
 vājapeya 40, 16. 99, 13. 172. 174.
 176. 208. 212. 223. 232. 299. 328.
 357, 9. 395, 26. 402, 10. 416, 18.
 418, 19. 419, 18. 420, 1. 464,
 10. 488, 8. 490, 24. 500, 8. 505,
 18.
 vājīn 76, 21.
 vājina 76, 20. 88, 20. 189. 323. 408.
 vāpa 389, 26,
 vāmadevya (sāman) 118, 26. 305,
 4. 350. 356, 12. 422, 11. 470.
 vāyavyā richas 78, 5.
 vāyavya (paśu) 20, 5. 84, 1. 200.
 388, 13. 403. 406. 407. 423, 25.
 vārāṇa 102, 3.
 vāravantiya-sāman 78, 14.
 vārūṇah (chatushkapālāh) 232.
 vārūṇi (āmikshā) 307. 492, 18.
 vārttika 445, 2.
 vārttika-kāra 26, 1. 27. 33, 20.
 100, 15. 146, 14. 280, 23. 293,
 18. 310, 6. 359, 9. 406, 6. 482,
 21. 497, 21. 521, 3.
 vārtraghnī, vārtraghnyau 71, 2.
 102, 23. 103, 2. 521, 13.
 vārshṇi 295, 5.
 vāsas 311. 454. 525, 9.
 vāsah-pāka 410.
 vāsishṭha 289, 2.
 vāstu 257, 2.
 vikarṣhaṇa 336.
 vikretri 168, 5.
 vikledana 390, 13.
 vighrahādi-panchaka 334, 3.
 Vida 466, 4.
 vidagdha 135, 13.
 videvana 237.
 Vidyātīrtha-muni 1, 9. 3, 5.
 vidwad-vākya 71, 7. 26. 72, 15.
 vidhāna (def.) 90, 12.
 vidhi 34, 3.
 vidhiḥ (arthavādāt prabalaḥ) 51,
 9—13.
 vidhivākya 53, 10.
 viniyoga 23, 3.
 viparināma 477, 16.
 vipra, see brāhmaṇa.
 viprakarsha 493, 1.
 vibhāga 413.
 vimatam (= vivādāspadam) 11,
 23. 19, 13. 20, 22. 23, 16. 84,
 22. 94, 7. etc.
 vilamba 472, 26.
 vilambitawa 472, 3.
 vivṛddhastomaka 434, 4.
 viśasana 155, 21. 156, 11.
 viśeṣa-śāstra 472, 6.
 viśeṣhaṇa-bhūta 479, 22.
 viśwajit 34, 1. 204. 205. 206. 274.
 280. 290. 291. 292. 293. 294.
 306. 319. 448, 22. 525, 6.
 viśwajyotis 76.
 viśwasrijām ayanam 296.
 viśhamachchhandaskāh (richah)
 346, 23.
 vishaya 4, 5.
 vishāṇā 436, 11.
 vishuvat 81, 1. 310, 14. 438, 21.
 vishṭuti (3) 37, 4—13. 38, 3.
 vihavāḥ (yajnāḥ) 178, 13.
 vihāra 518, 13.
 vihāra-bheda 514, 17.
 vikṣhaṇa 447, 3.
 vipśā 261.
 vṛikshāgra 534, 2, 21.
 vṛittikāra 75, 14. 437, 18.
 vṛidhanvati, vṛidhanvatyau 71, 2.
 102, 23. 103, 3. 521, 12.
 vṛidhanvattā 426, 1.
 vṛiddhastomaka 423, 15. 23.
 434, 17.
 vṛishhaṇaśwa 342, 4.
 vṛishhaṇvat 240, 26.
 vṛishṭi-kledana-mantra 509.
 veda (= darbha) 25, 19. 494, 4.
 vedi 230. 494, 4. 512.
 vedistarāṇa 180, 10. 507, 20.
 vediprokṣhaṇa 508, 8.
 veshṭanasmrīti-vat 25, 22, (cf.
 24, 9.)
 vaikaṇkata 102, 4.
 vaikhānasa-sāman 437, 23.
 vaigunya-samādhāna 526. 527, 5.
 vaimṛidha 209, 9. 472, 15.
 vaimṛidhesṭi 209.
 vairāja-sāman 449, 8.
 vairūpa-sāman 446, 8. 447, 22. 448,
 22. 449, 8.
 vailwa 464, 11.
 vaiś ya 81, 16. 82, 14. 150, 25. 153

6. 158, 19. 204. 290. 417, 17. 502,
23. 536, 23.
vaiśyastoma 359, 4. 429, 12.
vaiśwakarmana 304.
vaiśwadeva 44, 21. 200, 6.
303. 304. 309. 524, 4.
vaiśwadeva-graha 500, 9.
vaiśwadeva-charu 81, 13. 381, 1. 502.
vaiśwadevādi 486, 24. 487, 15.
vaiśwadevi 215. 232.
vaiśwānara 45, 25. 211. 216. 526, 15.
vaiśwānareshṭi 211. 216.
vaiśwāmītra 289, 7.
vaiṣṇava 214. 308.
vaiṣṇavi 110, 24.
vaiṣṇavayāga 381, 12.
vaiṣṇavayājya 479, 13.
vaisarjana-homa 25, 3. 229.
vyakti 33, 4. etc.
vyatishanga 432.
vyāghāta 468, 18, 19
vyāpanna 284, 3.
vyāhati 468, 17.
vyutseka 307.
vyuddhṛityasādāna 390, 4.
vyūḍha 443, 7. 445, 8.
vrata 275.
vratopāyana 515, 4.
vrihi 159. 263. 266. 268. 269. 331.
357. 361. 365. 380, 16. 529, 23.
vrihiyavavat 148, 13.

Ś

śamyu 461, 20. 462, 17.
śamyuvāka 270, 17. 391, 18.
śakunigrāhakaṭṭhinyāya 335, 17.
śakti (sahakāriṇi) 52, 2.
śakti 57, 2.
śaṅkhanyāya 479, 24.
śatarātra 319, 11.
śatātīrātra 327. 328.
śatātrīṇa 144, 9.
śatokthya 327. 328.
Śabara 537, 4.
śabdabhāvanā 55, 8. 56, 3.
śamītri 167, 12. 343, 1. 367, 8.
369, 13. 510.

śamyā 96, 4. 381, 7.
śara (himsā) 346, 25.
śaramaya (barhis) 418, 7.
śarāḥ 472, 2.
śarāva 402.
śarkarāḥ (aktāḥ) 51, 7.
śāstra 60, 8.
śāstrin, śāstravat (soma) 500,
9, 17.
Śākya 26, 6.
śakyānam-ayanam 182, 16. 340.
śākhābheda 92. 367.
śākhāchheda 196. 528, 11.
śākhāntara 106. 300, 12. 310, 9.
478.
śāmitra (agni) 513, 8.
śālāmukhiya (agni) 513, 11, 18.
śāstradīpika 4, 17.
śāstrasamgati 4, 23. 10, 6.
śikya 237, 25.
śipivishṭa (vishṇu) 276, 21. 375,
15. 376, 6.
śishṭāchāra 27. 29, 26. 499, 2.
śukragraha 399, 1. 419, 16. 441, 8.
442. 443. 444. 535, 14.
śukrasparśa 535, 10. 536, 2.
śunaḥśepa 125, 5.
Sunaka 287, 10.
śunāsiriya 44, 21. 303, 8. 309, 19.
śushkeshṭhinyāya 346, 4.
śūdra 254. 292.
śūrpa 22, 6.
śrīta 358, 9. 375, 15. 376, 7.
śeshatwa 93, 10. 94. 188, 15. etc.
śeshabhaksha 145, 10.
śeshabhakshaṇa (soma) 111. 112.
(pātnivata) 114. (prāsitra) 270.
śeshasēshibhāva = adhyāya III.
śaunaḥśepa 125, 5. 213. 237.
śyāmāka (charu) 496, 20.
śyāvāśwasāman 352, 5.
śyena, śyenayāga, 39, 23. 54, 13.
171, 25. 174. 181. 182. 302. 373, 4.
417, 14.
śyenachit 474, 22.
śrapaṇa 190. 406. 513.
ślokaśāman 422, 10.
śweta 403, 19.

Sh

shaṭṭriṃśadrātra 326.
shaṭṭriṣṭhāni 307.
shaḍḍaha 293. 307. 310. 324. 326.
327. 417, 16. 447, 19. 448, 22.
450, 15. 451.
shaḍḍindrāḥ 144, 17.
shaḍḍyāgāḥ (see āgneyādi) 70, 17.
94, 2. 321, 13. 481, 8.
shāḍrātrādi 246.
shoḍaśastotra 328.
shoḍaśin 160, 2. 231, 11. 283, 12,
365, 4. 435, 18. 436. 437. 438.
449, 8. 468, 14. 469.
shoḍaśipātra 99, 16.

S

samyāja 461, 462, see patnī-.
samvatsara-sattra 444, 4.
samsava 450, 6.
samsrip (ishti) 214. 492, 8.
samskāra-māntra 173, 6.
samskāroha 357, 9.
samsthā 78, 9. 245, 1. see sapta.
samhita-sāman 352, 3.
saktavaḥ 58, 24.
Saṅkriti-gotra 287, 10.
saṅkocha 460, 5.
saṅkhyā 411.
saṅgati 4, 5, 23. 10, 6.
saṅgha 45, 5. 320, 13. 486, 24.
487, 22.
sattra-lakshaṇa 453, 8.
sattra 257. 266. 267. 274. 280. 287.
288. 289. 296. 324. 325. 340. 341.
393, 19. 394. 395. 396. 397. 398.
401, 13. 421, 16. 451, 16. 452.
453. 535.
sattrin 265. 287. 289. 296. 396. 397.
451, 18.
sadana 123.
sadas 24, 8. 110, 24. 146. 162, 9. 175,
2. 399, 7. 422, 9.
sadasya 169, 16.

- sad-āchāra 26, 10.
santardana 129, 2.
santata 528, 21. 529, 11.
sandamśa 40, 4.
sandeha 4, 5.
sannahanam (barhishah) 518, 4.
sannidhi 19, 4.
sannipatyopakārin 316, 17.
sannipāta 528, 17, 22. 529. 530, 5.
saptadaśa 326, 18.
saptadaśastoma 38, 3. 241. 307.
310. 350, 25. 351, 1.
saptadaśaratni 99, 13.
saptasamsthā, -stha 160, 2. 245, 1.
327, 25.
sapha-sāman 352, 6.
samachchhandaskāḥ (richah) 346,
23.
samavattadhāni 457, 18.
samākhyā 108, 22. 109. 110, 10.
111. 125. 126, 6. 147. 148. 170.
172. 176, etc.
samākhyāna 121, 18.
samāhāra-dwandwa 418, 24.
samidyāga 222.
amidhah 69, 10. 90, 9. 222. 383, 20.
samudāyāpūrva 57, 9, 12.
samūḍha 443, 7. 444, 4.
sammārga 98, 11. 99, 1. 156, 18.
157.
sammārgjana 59, 9.
samyagjarāṇa 111, 8.
sarvajyotis 76.
sarvapriṣṭha 306. 448, 24.
sarvapriṣṭhā 144, 16.
sarvaveshṭjana-smṛiti 25, 6. (cf.
24, 9.)
sarvaswadakṣhiṇatwa 285. 286.
290. 291.
sarvaswāra 400, 11. 401, 5.
savanīya-puroḍāśa 180, 20. 182.
228. 229. 501. 510. 512. 523.
savanīyapaśu 155, 15. 182. 217. 223.
227. 317. 318. 343, 2. 365, 15. 370.
4. 493, 3. 494, 22. 501. 1. 504,
17. 519, 1. 523, 7.
savitrādi 339.
sahasrasampvatsara 296.
sahālabha 224, 1.
sākamedha 44, 21. 226. 230. 303.
304.
sākamprasthāyīya 83, 15. 143, 16.
sāṅkaryā 95, 10. 96, 6.
sāṅgrahāṇi 215. 420, 15. 460, 17.
sāṅḍa 342, 18.
sātatyā 260.
sādāna 156, 21. 157. 442, 1.
sādrīśya 266, 18.
sādyaskra 223. 320. 342, 16. 384,
18. 404, 5. 414, 13.
sāntatyā 528, 21. 529, 4.
sāntapaniyeshṭi 230.
sānnāyā 95, 6. 206. 247. 250. 275.
277. 279. 321. 323. 521, 11.
sānnāyā-doha 206. 484, 15.
sānnāyā-pātraṇi 121, 6. 126, 2.
sāptadaśyam (ritwijām) 169. 266.
sāptadaśyam (samidheninām)
473, 2.
sāptadaśyavat 475, 15.
sāmagāna 119, 4.
sāmagāḥ 146.
sāmāṃśa 346, 12.
sāmāni (lakṣhaṇa) 64, 7.
sāmānya-śāstra 472, 4.
sāmīdhenyāḥ 101, 10. 152. 165. 206.
239. 290. 337. 406, 24. 431, 22.
435, 5. 454, 10. 472, 15. 517, 4.
sāraswata-sattra 397, 8.
sāraswatau (yāgaṇ) 224, 15.
sāraswata (ājya) 226. 521, 22.
sāraswatī 531, 15.
sāvitra-homa 237.
sāvitrāṇi 237. 527, 25.
sāhasra 320.
sāhna 127, 1.
siddhānta 4, 5.
sūtāsutin 523, 12
sūtyā 223, 25. 229. 281. 282. 318.
498, 12. 504, 5. 522, 5.
subrahmanya 146, 11. 166, 8.
subrahmanya 166, 8. 341, 24. 498,
5. 520, 23.
subrahmanyāhvanā 146. 341, 22.
498, 7. 505. 520, 21.
surāgraha 232.
suvarṇa 54, 12. 138.
sūktavāka 109, 2. 124, 10.
sūtra 242, 18. 418, 10.
sūtrakāra 59, 11. 390, 5. 531, 16.
see kalpasūtra-kāra.
sūtrakṛit 537, 3.
srishṭi (ishṭakā) 49, 22.
soma 54, 12. 261. etc.
somalākā 249.
somalakṛya 96, 22. 189. 281. 299.
414. 492, 6. 532, 18.
somalakṛyaṇa 342, 18.
somalpūrvatwa 248. 250.
soma-miśraṇa 376, 13.
somalāgāḥ 145, 10.
somāpaushṇa (pasu) 465, 6.
somāpaushṇa(charu) 130, 8. 501, 17.
somāraudra (charu) 418, 7. 465, 16.
sautya (ahan) 155, 23.
sautya (paśu) 318, 9.
sautrāmaṇi 144, 4. 208. 212.
318. 323. 395, 26. 494, 7.
saubhara-sāman 79, 9.
saumika 512, 25.
saumiki (vedi) 162, 10. 512, 16.
saumendra (charu) 140. 141.
saumya (havis) 214, 16.
saumya-charu 512. 519, 14.
saumya-paśu 510.
saurya (charu) sauryādi 84, 1.
206. 249. 262. 264. 313. 315.
320. 321. 333. 388, 20. 425, 4.
481, 19. 482, 14.
saurya-yāga 302. 359, 22. 360, 4.
387, 18. 520, 10. 523, 23.
sauvishṭakṛitāni 234.
skandana 260, 21. 527, 4.
starāṇa 517, 22. 518, 5.
starāṇa-mantra 361, 20. 517, 20.
stāvakatwa 21, 13.
stibhīni 151, 1.
stuti (defined) 346, 15. 432, 25.
(sāmnā) 354, 15.
stuti-mantra 531, 19.

- stotriya 240. 241. 346, 12. 349, 4.
 stobha 356, 13, 25. 357. 2.
 stoma 60, 8.
 stomashaṭka 310.
 striya adhikāraḥ 253.
 striyāgasya prāthamīyam 224.
 sthāṇwāhuti 385, 10.
 sthāna-karaṇa (darsapūrṇamāsa-
 yoh) 123.
 sthālī 339, 20.
 sparśana 321, 4.
 sphoṭa 18, 10.
 sphya 96, 3. 186. 379, 14. 381, 7.
 smārta 23, 23.
 smārta-niyama 136. 259, 17.
 smṛiti-vākya 23, 13.
 sruch 304, 12. 317, 10. 330, 21.
 sruva 51, 25. 513. 1.
 srauvāghāra 463, 10, 12.
 swakiya-mata 338.
 swadhiti 51, 25. 52, 8. 370, 8. 372,
 25. 495, 20.
 swapna-mantra 509.
 swara 527, 15.
 swarasāman 310.
 swara 195. 218. 495, 19. 523, 13.
 swardrīś 447, 1.
 swādhyāya 261.
 swābhākāra 330, 12. 386.
 swāhā-śabda 473, 20.
 swishṭakṛit 90, 6. 141, 22. 143. 144.
 188. 191. 247. 269, 426, 14. 427.
 428. 456, 24. 461.
 H
 harihara 537, 3.
 haviḥsaṇyavāna 197, 26.
 havirāsādāna 161. 162. 179, 24.
 380, 1.
 havirgāṇa 326, 3.
 havirdhāna 110, 25. 162, 9. 164,
 24. 179. 229. 272. 455, 1. 514, 4.
 havirdhānamāṇḍapa 110, 25. 164.
 514, 6.
 havirbheda 456.
 havishkṛit 106, 10.
 havishkṛid-āhwāna 106. 336. 496,
 21. 497. 519.
 havishkṛinmantra 510.
 hastaśuddhi 103, 21.
 hārta-smṛiti 29, 26. 30, 5.
 hāriyojana (graha) 146, 21. 147,
 17. 337, 5.
 hīṃkāra 351, 8.
 hiraṇya 54, 12. 138.
 hiraṇyamālita 174.
 hishādi 79, 11.
 hṛidayaśūla 505, 18.
 hotrakāl 166, 20.
 hotṛi 166, 8. 171, 7. 494, 5. 517, 4.
 hotṛikāma 400, 4.
 boma (def.) 201, 17.
 homadwādasaka 529, 4.
 holākādi 27, 17. 29, 26.
 holākotsava 26, 12. 30, 2.

quoted in the Commentaries to the Taittiriya Samhitá and Bráhmaṇa, (Bibl. Ind.)

	Páda I.		Páda III.		Adh. 4. Taitt. S. vol. I. p. 221.
Adh. 1.		Adh. 1.		5.	
2.		2.		6.	" " I. " 1009.
3.		3.	Taitt. S. vol. I. p. 481.	7.	" " II. " 724.
4. Taitt. S. vol. I. p. 24.		4.		8.	" " I. " 60.
5. " " I. " 32.		5.	" " I. " 40.	9.	" " I. " 164.
6.		6.		10.	
7. " " I. " 24.		7.		11.	" " II. " 28.
8. " " I. " 26.		8.		12.	" " I. " 848.
	Páda II.	9.		13.	" " I. " 202.
1. Taitt. S. vol. I. p. 37.		10.		14.	" " II. " 274.
2. " " I. " 39.			Páda IV.	15. Taitt. Br. " I. " 394.	
3. " " I. " 82.		1.		16. Taitt. S. " IV. " 298.	
4. " " I. " 28.		2.		17.	" " IV. " 374.
		3. Taitt. S. vol. II. p. 499.		18.	" " IV. " 320.
				19.	
				20.	

	Páda I.	Adh. 5. Taitt. S. vol. III. p. 134.	Adh. 11. Taitt. S. vol. I. p. 27.
		6. " " I. " 29.	12. " " I. " 27.
Adh. 1.		7. " " I. " 27.	13. Taitt. S. vol. I. " 165.
2.		8. " " I. " 31.	14. " " I. " 96.
3. Taitt. S. vol. I. p. 35.		9. " " I. " 100.	15. " " I. " 31.
4. " " I. " 188.		10. " " I. " 27.	16. " " I. " 98.

Adh.17. Taitt. S. vol. I. p. 289.	Adh.10. Taitt. Br. vol. I. p. 395.	Adh. 7.
18. " " I. " 521.	11. " " I. " 395.	8. Taitt. S. vol. I. p. 751.
Páda II.	12.	9. " " III. " 186.
	13.	10.
Adh. 1.	Páda III.	11. " " II. " 254.
2. Taitt. S. vol. II. p. 686.		12.
3. " " I. " 916.		13.
4. " " II. " 748.	Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 609.	14. Taitt. S. vol. II. " 577.
5. " " I. " 222.	2. " " II. " 190.	Páda IV.
6. " " I. " 222.	3. Taitt. Br. " I. " 15.	1.
7. Taitt. S. vol. I. " 1011.	4. Taitt. S. " II. " 598.	2.
8.	5. " " II. " 261.	
9. " " II. " 30.	6.	

Adhyāya III.

Páda I.	Adh.11. Taitt. S. vol. III. p. 117.	Adh.16. Taitt. S. vol. I. p. 462.
Adh. 1.	12. " " III. " 118.	17.
2.	13. " " I. " 669.	18. " " II. " 773.
3.	" " III. " 120.	19. " " II. " 774.
4.	14. " " I. " 670.	20. " " II. " 774.
5. Taitt. S. vol. I. p. 907.	" " III. " 120.	Páda IV.
6. " " I. " 337.	15. " " I. " 671.	Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 663.
7.	" " III. " 121.	2. " " II. " 666.
8.	16. " " III. " 122.	3. " " I. " 33.
9. " " I. " 1042.	17. " " III. " 123.	4.
10. " " II. " 692.	18. " " III. " 123.	5. " " I. " 34.
11. " " II. " 664.	19. " " III. " 123.	6. " " I. " 286.
12.	Páda III.	7. " " I. " 145.
13. " " II. " 567.	Adh. 1.	8. " " II. " 599.
14. " " I. " 95.	2.	9. " " II. " 566.
15. " " I. " 249.	3.	10. " " II. " 802.
Páda II.	4. Taitt. S. vol. II. p. 692.	11.
Adh. 1.	5. " " I. " 867.	12. Taitt. Br. " II. " 434.
2. Taitt. S. vol. IV. p. 225.	6. " " II. " 812.	13. Taitt. S. " III. " 261.
3. " " I. " 114.	7. " " I. " 814.	14. " " II. " 457.
4. " " I. " 308.	8.	15. " " II. " 458.
5. " " II. " 790.	9.	16. " " II. " 406.
6. " " II. " 791.	10. " " II. " 171.	17. " " II. " 406.
7. " " I. " 266.	11. " " I. " 78.	18. " " II. " 725.
8. " " III. " 37.	12.	19. " " II. " 755.
9. " " III. " 115.	13. " " I. " 407.	20.
10. " " III. " 116.	14.	21. " " I. " 249.
	15. " " II. " 803.	

Páda V.		Adh. 8. Taitt. S. vol. I. p. 80.	Adh. 20.
Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 753.		9.	21.
2. " " II. " 583.		10.	22.
3. " " II. " 219.		11. " " III. " 187.	23.
4. " " II. " 435.		12.	
5. " " I. " 611.		13.	
6.		14.	
7.		15.	
8.		16.	
9. " " I. " 682.			
10.			
11. " " I. " 463.			
12.			
13.			
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20. " " II. " 183.			
Páda VI.		Páda VII.	
Adh. 1. Taitt. S. vol. III. p. 8.		Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 162.	
2. " " II. " 646.		2. " " I. " 286.	
3. " " II. " 647.		3. " " I. " 408.	
4. Taitt. Br. " I. " 14.		4.	
5. " " I. " 13.		5. " " I. " 307.	
6. " " I. " 38.		6. " " I. " 501.	
7.		7. " " I. " 431.	
		8.	
		9.	
		10. " " I. " 566.	
		11. " " I. " 567.	
		12. " " I. " 567.	
		13.	
		14.	
		15.	
		16.	
		17.	
		18.	
		19.	
Páda VIII.			
		Adh. 1.	
		2. Taitt. S. vol. IV. p. 286.	
		3. " " I. " 287.	
		4. " " III. " 8.	
		5.	
		6. " " I. " 453.	
		7.	
		8. " " I. " 250.	
		9. " " I. " 1043.	
		10. " " I. " 921.	
		11.	
		12.	
		13.	
		14.	
		15. " " I. " 224.	
		16. " " I. " 462.	
		17.	
		18.	
		19.	
		20.	
		21.	
		22.	
		23.	

Adhyaya IV.

Páda I.		Adh. 9. Taitt. S. vol. II. p. 31.	Páda II.
Adh. 1.		10. " " I. " 345.	Adh. 1.
2.		11. " " I. " 133.	2. Taitt. S. vol. I. p. 36.
3.		12.	3. " " I. " 36.
4. Taitt. S. vol. I. p. 908.		13. " " II. " 754.	4. " " I. " 251.
5.		14. " " II. " 693.	5.
6.		15. " " II. " 695.	6. " " I. " 307.
7. " " II. " 754.		16. " " I. " 191.	7.
8.		17. " " I. " 191.	

Adh. 8. Taitt. S. vol. I. p. 745.

9.

10.

11.

12.

13. " " I. " 383.

Páda III.

Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 288.

2. " " I. " 96.

3. Taitt. Br. " I. " 396.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10. Taitt. S. vol. I. p. 920.

11.

12. " " II. " 500.

13. Taitt. Br. " II. " 752.

14. Taitt. S. " II. " 576.

15.

16. " " I. " 283.

17. " " I. " 849.

18. " " I. " 850.

19. " " I. " 850.

20.

Páda IV.

Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 12.

2. " " II. " 173.

3. " " II. " 177.

4.

5. " " III. " 357.

6.

7.

8. Taitt. Br. " II. " 140.

9.

10.

11.

12.

Adhyāya V.

Páda I.

Adh. 1.

2. Taitt. S. vol. I. p. 60.

3. " " I. " 867.

4. " " I. " 59.

5. " " I. " 1013.

6.

7. " " II. " 501.

8.

9. " " II. " 565.

10.

11. " " II. " 58.

12. " " I. " 522.

13.

14. " " I. " 488.

15.

16. " " I. " 163.

17.

18. " " I. " 754.

Páda II.

Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 1014.

2. " " II. " 459.

3.

4. " " II. " 727.

5. " " I. " 747.

6.

7.

8. " " II. " 696.

9. Taitt. Br. " III. " 343.

10. Taitt. S. " II. " 172.

11.

12.

Páda III.

Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 523.

2. " " I. " 406.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9. Taitt. Br. vol. I. p. 39.

10.

11. Taitt. S. " I. " 306.

12.

13.

14.

15.

Páda IV.

Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 620.

2. " " II. " 726.

3. " " I. " 284.

4. " " I. " 285.

5.

6.

7.

8.

9.

Adhyāya VI.

- Pāda I.
- Adh. 1.
2.
3. Taitt. S. vol. I. p. 252.
4. " " I. " 252.
5. Taitt. Br. " I. " 16.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12. " " I. " 31.
13.

- Pāda II.
- Adh. 1.
2.
3. Taitt. S. vol. II. p. 527.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.

- Pāda III.
- Adh. 1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8. Taitt. Br. vol. I. p. 174.
9. " " I. " 175.
10. " " I. " 175.
11.
12.

13. Taitt. Br. vol. I. p. 181.
14.
15. " " I. " 182.
16.
17. Taitt. S. " I. " 490.
18. " " I. " 490.
19. " " I. " 490.
20. " " I. " 491.
21.

- Pāda IV.
- Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 727.
2. " " II. " 772.
3. " " II. " 773.
4.
5.
6. Taitt. Br. " III. " 437.
7. Taitt. S. " I. " 464.
8.
9. Taitt. Br. " III. " 438.
10. " " III. " 439.
11. " " II. " 182.
12. Taitt. S. " I. " 900.
13.
14.

- Pāda V.
- Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 593.
2.
3. " " II. " 595.
4. " " II. " 596.
5. " " II. " 596.
6. " " II. " 597.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.

16.
17.
18.
19.
20.
21.

- Pāda VI.
- Adh. 1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.

- Pāda VII.
- Adh. 1. Taitt. Br. vol. I. p. 183.
2. " " I. " 183.
3. " " I. " 184.
4. " " I. " 184.
5. " " I. " 185.
6. " " I. " 185.
7. " " I. " 185.
8.
9.
10.
11.
12.
13.

- Pāda VIII.
- Adh. 1.
2.
3.
4.
5.
6.
7. Taitt. S. vol. I. p. 410.
8. " " I. " 410.
9.

Adhyāya VII.

Pāda I.		Pāda III.	Adh.10.
Adh. 1.	Taitt. S. vol. II. p. 256.	Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 258.	11. Taitt. S. vol. II. p. 15.
2.	" " II. " 257.	2.	12.
3.	" " II. " 43.	3.	13. " " I. " 747.
4.	" " II. " 44.	4. " " II. " 47.	14.
5.	" " II. " 59.	5. " " II. " 48.	
		6. " " I. " 383.	Pāda IV.
		7.	Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 255.
Pāda II.		8. " " II. " 64.	2. " " II. " 255.
Adh. 1.		9. " " II. " 64.	3.

Adhyāya VIII.

Pāda I.		Adh.12.	Adh. 5.
Adh. 1.	Taitt. S. vol. II. p. 259.	13. Taitt. S. vol. II. p. 399.	6.
2.	" " II. " 259.	14. " " II. " 400.	Pāda III.
3.	" " II. " 253.	15. " " II. " 400.	Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 239.
4.	" " II. " 260.	16. " " II. " 400.	2.
5.	" " I. " 521.	17.	3.
	" " II. " 260.	18. " " II. " 395.	4.
6.	" " II. " 261.	19. " " II. " 406.	5.
7.	" " I. " 748.		6.
8.	" " II. " 288.	Pāda II.	Pāda IV.
9.	Taitt. Br. " I. " 186.	Adh. 1. Taitt. S. vol. II. p. 31.	Adh. 1. Taitt. S. vol. III. p. 293.
10.		2. " " I. " 547.	2. " " III. " 293.
11.		3.	3. " " III. " 293.
		4. " " II. " 32.	4. " " III. " 294.

Adhyāya IX.

Pāda I.			Adh.13. Taitt. S. vol. I. p. 100.
Adh. 1.	Taitt. S. vol. I. p. 118.	6.	" " I. " 125.
2.	" " I. " 119.	7.	14. " " II. " 763.
	Taitt. Br. " I. " 244.	8.	15. " " II. " 792.
3.	Taitt. S. " I. " 893.	9.	
4.	" " I. " 213.	10.	Taitt. S. vol. II. p. 617.
5.		11.	" " III. " 315.
			" " " 314.
		12.	" " I. " 99.
			19.

Páda II.		19. Taitt. Br. vol.III. p. 484.			Páda IV.
Adh. 1.		20. Taitt. S. " II. " 689.			Adh. 1. Taitt. Br. vol.III. p. 396.
2. Taitt. S. vol.III. p. 133.		Páda III.		2.	
3.		Adh. 1.			3.
4.		2.			4. " " III. " 397.
5.		3.			5. " " III. " 395.
6.		4. Taitt. S. vol.III. p. 28.			6. " " III. " 395.
7.		5. " " III. " 29.			7. Taitt. S. " I. " 767.
8.		6. " " I. " 189.			8. " " I. " 767.
9.		7. " " I. " 190.			9.
10.		8.			10.
11.		9.			11.
12.		10. Taitt. Br. " III. p. 394.			12.
13.		11. " " III. " 394.			13.
14. Taitt. S. vol. II. p. 597.		12. " " III. " 391.			14.
15.		13. " " III. " 393.			15. " " I. " 752.
16.		14. Taitt. S. " I. " 749.			
17.		Taitt. Br. " III. " 393.			
18. " " II. " 401.					

Adhyáya X.

	Páda I.	5. Taitt. S. vol. II. p. 398.	26.
		6. " " II. " 399.	27.
		7.	28. Taitt. S. vol. I. p. 1033.
Adh. 1.	{ Taitt. S. vol. II. p. 110.	8. " " I. " 700.	29. " " II. " 289.
	" " I. " 118.	9. " " I. " 248.	30. " " II. " 263.
	" " II. " 395.	10.	31.
2.		11.	32.
3.	Taitt. S. vol. II. p. 13.	12.	33.
4.	" " III. " 315.	13.	34. " " II. " 81.
5.		14.	
6.		15.	
7.	" " II. " 690.	16.	
8.	" " II. " 715.	17.	
9.		18.	
10.	" " II. " 402.	19.	
11.	" " II. " 403.	20.	
		21. Taitt. S. vol. II. p. 793.	
		22.	
		23.	
		24.	
		25. Taitt. S. vol. II. p. 793.	
	Páda II.		
Adh. 1.	Taitt. S. vol. II. p. 396.		
2.	" " II. " 396.		
3.	" " II. " 397.		
4.	" " II. " 397.		

11. Taitt. S. vol. I. p. 701.	5. Taitt. S. vol. IV. p. 238.	
12. " " I. " 703.	6.	
13. " " I. " 704.	7.	
14.	8. " " II. " 649.	Páda VII.
15. Taitt. Br. " I. " 182.	9. " " I. " 755.	Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 544.
16.	10. " " I. " 755.	2. " " I. " 545.
17. Taitt. S. " II. " 184.	11. " " I. " 756.	3. " " I. " 546.
18.	12. " " I. " 756.	4.
19.	13.	5.
20. " " I. " 1032.	14.	6.
	15.	7.
Páda IV.	16.	8.
Adh. 1. Taitt. Br. vol III. p. 342.	17. " " I. " 608.	9. Taitt. S. vol. II. p. 60.
2. Taitt. S. vol. II. p. 297.	18. " " I. " 609.	10. " " II. " 63.
3.	19. " " I. " 628.	11. " " II. " 63.
4. " " I. " 1015.	20. " " I. " 628.	12. Taitt. Br. " I. " 245.
5. " " II. " 443.	21. " " I. " 628.	13. " " I. " 247.
6.	22.	14. " " I. " 247.
7.	23.	15. Taitt. S. " I. " 746.
8. " " I. " 1042.	24.	16.
9.	25.	17.
10.	26.	18. " " II. " 263.
11.		19.
12.	Páda VI.	20.
13.	Adh. 1.	
14. " " I. " 268.	2.	Páda VIII.
15. " " II. " 404.	3.	Adh. 1. Taitt. S. vol. I. p. 937.
16. " " I. " 269.	4.	2.
17. Taitt. Br. " I. " 130.	5.	3.
18.	6.	4.
19.	7.	5.
20.	8. Taitt. S. vol. III. p. 44.	6. Taitt. Br. " I. " 55.
21. Taitt. S. " II. " 789.	9.	7.
22. " " II. " 716.	10.	8. Taitt. S. " I. " 430.
23. Taitt. Br. " III. " 411.	11.	9. " " II. " 648.
24.	12.	10. " " I. " 80.
25.	13.	11. " " III. " 171.
26. " " II. " 791.	14.	12. " " II. " 725.
27. Taitt. S. " II. " 639.	15.	13.
	16.	14.
Páda V.	17.	15. " " II. " 749.
Adh. 1.	18.	16. " " II. " 750.
2.	19.	17. " " II. " 750.
3.	20.	18. " " II. " 751.
4.	21.	19. " " II. " 752.
	22.	

Adhyāya XI.

Pāda I.		Pāda IV.	
Adh. 1.		Adh. 1.	Taitt. S. vol. II. p. 102.
2.		2.	
3.		3.	" " II. " 191.
4.		4.	Taitt. Br. " I. " 47.
5.	Taitt. S. vol. I. p. 116.	5.	
6.	" " I. " 117.	6.	
7.		7.	
8.		8.	Taitt. S. " I. " 1016.
9.		9.	" " I. " 750.
10.		10.	" " I. " 750.
11.		11.	
		12.	" " II. " 459.
		13.	" " I. " 117.
		14.	" " I. " 117.
			" " II. " 119.
		15.	
		16.	
		17.	
		18.	" " I. " 318.
		19.	" " I. " 319.
		20.	
		21.	

Pāda II.		Pāda III.	
Adh. 1.		Adh. 1.	
2.		2.	Taitt. Br. vol. I. p. 56.
3.		3.	Taitt. S. vol. I. p. 489.
4.		4.	
5.	Taitt. S. vol. I. p. 1016.	5.	
6.	" " I. " 749.	6.	
7.	" " I. " 489.	7.	" " II. " 119.
	" " " 749.	8.	
8.	" " I. " 746.	9.	
9.	" " II. " 44.	10.	
		11.	
		12.	" " I. " 909.
		13.	" " I. " 910.
		14.	" " I. " 910.
		15.	" " I. " 1016.
		16.	

Adhyāya XII.

Pāda I.		Pāda II.	
Adh. 1.	Taitt. S. vol. I. p. 542.	Adh. 1.	
2.	" " I. " 543.	2.	
3.			
4.			
5.			
6.			
7.	" " I. " 432.		
8.			
9.	" " II. " 47.		
10.			
11.			
12.			

Pāda I.		Pāda II.	
3.	Taitt. S. vol. I. p. 116.	3.	Taitt. S. vol. II. p. 16.
4.	" " I. " 116.	4.	" " II. " 17.
	" " " 754.		
5.			
6.	" " II. " 405.		
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.	Taitt. S. vol. II. p. 16.		
15.	" " II. " 17.		

Errata.

P. 59. L. 11.	For	पूथक्	read	पृथक्.
" 87. " 3. <i>infra</i>	"	अमिब्दो	"	अमिशब्दो.
" 159. " 9.	"	जलवाह्यद्युप-	"	जलवह्याद्युप-
" 366. " 21.	"	बहुकुलो	"	बहुकृलो.
" 404. " 18.	"	संपवन	"	संपवन.
" 412. " 15.	"	-शतामति	"	-शतमिति.
" 434. " 12.	"	विशेषे	"	विशेष.
" 453. " 3.	"	इज्यादिभ्यां	"	इज्यासिभ्यां.
" 459. " 24.	"	आज्यभाभ-	"	आज्यभाश-

Errata.

P. 59. L. 11.	For	पूथक्	read	पूथक्.
" 87. " 3. <i>infra</i>	"	अभिब्दो	"	अभिप्रब्दो.
" 159. " 9.	"	जलवाहयद्युप-	"	जलवहयाद्युप-
" 366. " 21.	"	बहुकुलो	"	बहुकूलो.
" 404. " 18.	"	संवपन	"	संपवन.
" 412. " 15.	"	-शतामति	"	-शतमिति.
" 434. " 12.	"	विशेषे	"	विशेष.
" 453. " 3.	"	इज्यादिभ्यां	"	इज्यासिभ्यां.
" 459. " 24.	"	आज्यभाभ-	"	आज्यभाग-
